

САДДИ ИСКАНДАРИЙ

(НАСРИЙ БЛЕН)

ИНОЯТ МАХСУМОВ нусхаси асосида қайта түлдириб, нашрга
тايёровчи

МЛӘЖҮДА ҲАМИДОВА

I

Эй оллоҳ! Соҳиблик — эгамлик фақат сенга муносибдир. Бирорлар шоҳдурулар, лекин барибир, сенинг олдингда гадо яиглигдурлар. Эгалик борасида тенг сизу беназирсан, чунки сен мутлақ ҳокимсан. Шу туфайли дунёнинг барча забардаст кишилари сенинг олдингда тобеъдурлар, барча улуғлар эса сенинг қаршингда хокисордурлар. Сенда ишъом-эҳсон дарёси мавж ургани сабабли бутун борлиқни ўз саховатинг, қараманинг билан мунаvvар қилдинг. Дунё аҳлининг лаззати сенинг ана шу инъому эҳсонинг туфайли бўлиб, саховатинг ўзингни зухур этишини билан баробардур. Сенинг мавжудлигинг қадимийлигини, кўхналигини қачонки ошкор этса, барча мавжудот йўқликка юз тутади.

Бир замонлар ҳозирда бизга маълум бўлган икки дунё (бу дунёю у дунё) мавжуд эмас, яъни фано йўлида махфий эди. У вақтларда на кунининг юзидан пишон бор эди, на тун кокиллари хуш ҳид таратар эди. На саҳардан осмон юзи ёришар, на шафақдан унинг юзи қизарди. На осмон бор эди, на узлуксиз давр қилувчи замон. На эл мавжуд эди ва на элға даврдан етадиган жабр. На олам маконидан нишону ва на бу маконда яшовчилардан дарак бор эди.

Шундай шароитда фақат сен мавжуд эдинг. Бу даврда улуғ дарёларни чайқалтирадиган тўлқинлар ва бу тўлқинларга сабаб бўлувчи энг қуий — тупроқу ва энг юқори — осмон ҳам аён эмас эди. Ана шунида махфийлик пардасига яширинган жамолинг жаҳонни ёритувчи қуёшдек намёён бўлди. Сен ўз хусинингни зухур этишини, қуёшдек юзингнинг қоронгу оламга нур сочишини истадинг. Шу тариқа гўзалликни ошкор қилиш, маҳбубликни намёён қилиш зарурати туғилди. Чунки маҳбублик иши ҳеч вақт яширин бўлган эмас, лекин ошиқ бўлмаган кишининг уни тушуниб этиши ҳам мумкин эмас эди.

Шу туфайли сенинг гўзал ҳуснингга гўё ошиқ керак бўлди, чунки гўзал ҳуснга гўзал ишқ лойиқдир.

Эгамлик дарёйинг шундай бир жунбишга келдики, унинг мавжларидан бутун борлиқ-олам яралди. Икки ҳарф ҳаракати билан маъниоли бир қанча шаклларни бунёд этдинг. Жумладан гўзал, хушурагат фариштаяларни яратиб, уларнинг қисматини воқеаларни баён қилиш ва гунохларни ўтинишдан иборат қилдинг.

Юксак хос ҳарамлардаги кабутарларга қапотлар бахш этдинг ва уларнинг роҳатини таъминлаш мақсадида фалак қасри томини ясадинг.

Фалаклар режасига қалам уришинг баробар ҳаво саҳифасига ҳам рақам чекилди. Шу тариқа бири биридан баланд бўлган тўққиз қават осмонни бунёд эттингки, ҳеч қандай ваҳм унинг мустаҳкамлигига бўғов сола олмайди. Фалаклар бири бирининг ичида маҳфий бўлиб, ҳар бирининг орасидаги бўшлиқ бир оламдир. Уларнинг асосини кенг, текис ясаб, юқоридагиси пастдаги саккизтасини ўраб, ихота қилиб турадиган қилдинг. Бўшлиқлар ароустма-уст жойлашган ва қатламлари бири-бирига тегиб турадиган мазкур сайёralар ўзаро мустаҳкам боғлиқдирлар. Шу туфайли бири бирига монанд бўлган саккиз мовий гумбаз бир томонга (шарққа) қараб ҳаракат қиласди, аввалгиси (бириничиси) ҳам табиатан шу усулни такрорлайди (лекин у гарб томонга айланади)¹. Бу саккиз гумбазнинг маркази ва ҳаракатлараро ихтиёри ҳам сендадур.

Гумбазларнинг саккизинчисига тургун юлдузларни жойладинг. Улар ҳаракатсиз бўлсалар-да, аммо кўк гумбазлари оҳиста айланиб туради. У гўё юз минглаб товланувчи гавҳарлар билан безалган осмон қадаҳини эслатади. Илоҳи бу қадаҳ мудом айланиб турсин, чунки унинг давр этишидан сержилва гавҳар (юлдуз)лар янада мустаҳкам жипелашаётган бўлса ажаб эмас. Бу сайёрада яна юз минглаб гўзал, ойга монанд жилвагар юлдузлар сукунатда шод ва хуррам порлаб турадилар.

Карамингнинг жўш уриши натижасида иккинчи кўк қўргонини ҳам яратиб, уни бировга қароргоҳ қилдинг.

¹ Еттинчи қават устида саккизинчи осмон бўлиб, ундан тургун юлдузлар жой олган. Мовий гумбазлар ҳаракати жанубий — биринич (бу ҳаракат осмонда ҳеч сезилмайди) ва шарқий — иккинчи ҳаракатларга бўлинади. Жанубий ҳаракат натижасида кечга ва кундуз юзага келади. Қараанг: Абу Райҳон Беруний, Тайлантган асарлар, V жилд, 1-китоб, Тошкент, «Фан», 1973, 59—60-бетлар.

Бу юксак қалъа мухандисларга хос бўлган чуқур мулоҳаза юритишиликнинг натижаси бўлиб, кўрган маснаднишинлари эса сабр-бардошда ягонадурлар. Уларнинг аста-секинлик билан қилган ҳаракатлари ҳилм аёғига, вазмиликлари эса тўзимли тоққа монанддир. Уларнинг кўзларидан оғат ёриқлари очилиб, нафасларидан шумлик ўтлари сочилади. Улар гўё қаро юз билан кўкда яшовчи, ёхуд қорамол (саврсигир — телец юлдузлар туркуми) ёрдамида айланадиган тегирмон тепасида учиб юрувчи чибинлардир¹.

Яна ибодат қиласиган жуда кенг бир жой ҳам яратиб, ибодат қилувчиларнинг қадрларини юксаклардан оширединг. Юзларида пафис, улугворлик матоси ва бошларида ридо бўлган обидлар худди қуёш сингари саодат нурларини таратадилар. Улар фалак хонақоҳида Газзолий сингари ноёб толеъта йўл топганлардандир. Бу юлдузлар туркуми (Муштарий — Юпитер планетаси «саъди акбар», «Фалак қозиси» деб ҳам юритилди.) гўё кўк гумбази узра безакли қандил, ёхуд Арши аълодаги минорада жойлашган яхши хулиқли Жаброилга монанддир. Шунинг учун у олтинчи фалакдан туриб кишиларга баҳт ва толеъ улашади.

Яна бир фалакни қатл қилинадиган жой қилиб бунёд этдингки, унинг ором олувчиси дўст аталмиш — қотилдир. Бу Мирриҳ — (Марс) планетаси бўлиб, бешинчи фалакда жойлашган.² Кишилар унинг тигидан ҳеч қачон омонлик топа олмаганилар. Уни ялтироқ тиги бало чақмоғи бўлиб, ундац оқадиган сув ҳалқни гарқ қилувчи оғатдир. Эл бўйинни кесмоқ, ўткир қилич билан бошни учирмоқ унга ҳамишалик одатдир. У шунчалик қонхўрки, кесилган бошнинг косасини қадаҳ қилиб май ўрнига қон ичади, қон эмас, қатра-қатра заҳар ютгандек қаҳр билан пур сочади.

Сен яна бир пок, тоза гулбог — жанинат ҳам бунёд этдингки, унинг мақом қилувчиси хурдан ҳам афзаландир. У осмон мулкининг шоҳи қуёни бўлиб, оромгоҳи феруза рангли осмон тахтидир. У кўк аҳлининг ярашикли безаги, кўрар кўзи, балки кўз қорачигидир. Норлоқ чақмоқлар унга кўзгу бўлиб, даъволарига гувоҳ зарралардир. Баланд

¹ «Катта учбурчақ», «Кичик учбурчак» ва «Пашша» юлдузлар туркумига ишора. «Пашша» юлдузлар тўплами «Савр-сигир — Телец юлдузлар тўплами»нинг тепасида жойлашган. Қаранг: Ян Гевелий, «Юлдузлар осмонининг атласи, Тошкент, «Фан», 1968, 25 ва 27-бетлар.

² Классик шеъриятда ва умуман ўрта аср Шарқ адабиётида Мирриҳ (Марс) сайдраси «Осмон (Фалак) аждаҳоси» ёки шери деб атаяган «Баҳроми фалак» деган шакли ҳам учрайди.

кўниш пештоқидаги қўёшмонанд заррии нақшлар сингари улар ери ҳам кўкда айланувчи мовий гумбазлар ародир.

Яна бир юкеак фалакка сержилва Зуҳра (Венера — Чўлпой) юлдузини жойладинг. Созанда ва хонандалар хомийси хисобланган қўёш чеҳралик бу «барбат» чалувчи ўз созини чалгана турлийи гўё жони иплари уига тор бўлади. Саргузаштлар унинг торига гузориш беради, тирноглари эса багирларга — ҳориш. У қачон ёқимли куй бунёд этса, буюк ақл соҳиблари ҳам фарёд чекмай қола олмайди. Барбатининг овози етиб борган жойда на дилигашилик қолади, на гам-ташивиш. У гўё доира ичидаги қўнгироқ-чалар сингари қўк тоқида хотири жамлик билан оҳанг тузади.

Яна бирини кутубхона қилиб яратдинг¹ ва у ерга китобат ишларида оқилу донооларни тўпладинг. Улар яширии фикр ва мазмунларни диққат билан текширувчи нуқтадонлар орасидаги нозик ҳунар эгаларидир. Сув қаерга тушса ўша рангга киргани сингари, уларнинг ишлари ҳам бошдан-бёқ ўйину пайрангдан иборат. Одатлари қалам тараишлаш ва сахифаларга нозик маъниоли сўзларни битмакдан иборат. Фалак сатҳида улар ибратли ёзув тахтаси сингари, ер узра эса наргорда чизилган нақицек кўриниадилар.

Яна бир фалакдан ажойиб бутхона бунёд этиб, унинг истиқомат қилювучини тезсайр қилдинг. У шу даражада тез еладики, ҳатто қадами ерга тегмайди. Шу сабабдан бўлса керак, у тураг жойини бот-бот алмаштириб туради. Фақат манзилини эмас, исмини ҳам тоҳ «бадр» (тўлиной), тоҳ ҳилол (яниги кўринган ой) дея ўзгартириб туради. Тезравлигидан баъзан улуғлиги ва баъзан қийинчиликлари ортиб туради. Унинг тоҳ тўлишиб, тоҳ ингичкаланиб ҳолдан тойиши шундан бўлса керак. У харакат бобида осмон фалакдан төзкор, аммо кўринишда унинг олдида чумолидек кичикдир.

Сен фалакиётга шу тахлит хусусиятлар ато қилиб, уларнинг ихтиёрларига оналарни тоширидинг, отани етти² ва онани тўрт³ қилиб, оқибат яна улардан учтасини⁴ чиқардинг.

¹ Уторуд — Меркурий сайнёраси классик адабийтда афсоналарга таяниб «Фалак котиби — шоирлар ҳомийси» деб хисобланган.

² Етти қат осмонга ишора.

³ ⁴ Осмони фалак икки пояс — экватор ва эклиптикага бўлинади. Эклиптика экватор ва бошқа нуқталар билан кесинига тўртта тенг бўлган бўлакларга бўлинади. Бўлакларнинг ҳар бирин яна учта тенг бўлакларга бўлинади ва уларнинг ҳар бирин бир бурж (Зедиак белгиси - зодиака)ни англатади. Беруний, ўша асар. 87-бет

Онани тўртта қилганинг таажжубланарли ҳол эмас, чунки шариатда тўрттагача бўлган никоҳга рухсат этилади.

Яна бирининг мижозини тез қилиб, феълини шуълахез — ёлқин қўзгатувчи қилдинг. Ҳаёт аҳлини бундан најот топомогини тилаб, иккинчи бирига мулоимлик руҳини бахш этдинг.

Сайёralарнинг бирини фалак сингари сайр этувчи қилиб ясадинг. У равшаниқда жаҳонни акс эттирувчи кўзгу сингаридир. (Зухра, Ҳулкар юлдузи.)

Бирининг фаолиятини хира қилиб яратганинг сабабли у ўз вазифасида хор-зор бўлди¹. Бу жуфтликларни мустаҳкамлаш мақсадида уларга неча фарзанд ҳам ато қилдинг.

Бирига камолот жилвасидан ҳаёт бердинг, шунинг учун унинг кўриниши, порлаши поввот рангидадир. Бировига тош² моддасидан озиқ берганинг ҳолда, иккинчисига (суюқлик бўлгани учун) саралангани нарсалар ато қилдинг.

Бирини мулоимликда жои гавҳари янглиг ясад, унинг ҳаёт маибаъини Хизр суви қилдинг³.

Шу тахлит барча босқичларни яратиб бўлгач, инсон гулбогини бунёд этишга киришдинг ва у ерда инсон гули — атиргул очилишига муваффақ бўлдинг. Инсон гули демай, жаният боғининг гули очилгач, унинг танига қадр-қимматдан ёпинчиқ ёпиб, бошига буёклиқ белгиси — тоҷ кийдирдинг. Кўнглини сирлар хазинаси, юзини эса ойна соҳиби қилдинг. Бу ойнада жамолинг нури зухур этар экан, фаришталар буни кўриб «оллонинг зиёси» деб тасанио айтдилар. Шу тариқа инсонни вужудга келтириб, фаришталарни уларга сажда қиласидиган қилдинг. Шу сабаб қайси бир кўзгуда аксинг жилваланар экан, фаришталар цима учун унга сажда қилмасинлар? Сажда қилмаганинг таъналар таънилар ёғилса-да, «таъни» сўзининг «нуни» и улар бўйнига лаънат ҳалқаси бўлиб тушса.

Сен инсонга баланд мартаба бериб, унинг кўиглини мұҳаббат қўйишга сазовор қилдинг. Булути кўтарилиган қуёш сингари, сенинг ишқининг унинг кўиглига кучли ўт солди. Юзингдаги тўсиқ кўтарила боргани сари, унинг

¹ Зуҳал — Сатури саёраси бўлиб, у нахсият — нахслик, ишни олдинга кетмасликининг рамзи сифатида тиага олинади

² Буржалар.

³ «Менелай тоги» юлдузлар туркуми.

⁴ «Хут» юлдузлар туркуми.

ишиқи ўти яиада зиёда бўлди. Шу тафайли қайси томонга кўз солса, фақат сенинг жамолингни кўрди. Хуснингга во- сил бўлиш истаги унинг кўнглида кучли хоҳиш уйғотди.

Шуниси диккатга сазоворки, марҳаматли маъшуқа ўз жамолини намоён этмоқ учун саҳиийлик билан оламни бунёд этишга киришди. Бундан мақсади энг олий зот — Одамни яратиш эди.

Одамни яратишдан мақсад олам бунёди, оламдан бошқа нимаики нарсалар бор, уларнинг ҳаммаси инсон мақсади учун яратилди.

Инсон зоти касби-кори яратувчилик бўлган бундай улуғ зотни ҳаргиз кўрмаган. Разм солсам адамдан-абадийликдан ҳам бошқа нарсалар бор экан. Сенинг ўзинг ҳам ошиқ, ҳам ишқ ва ҳам маъшуқ экансан. Демак, сен мутлақ маъшуқу ошиқсан, ишқу ошиқликлар ҳам фақат сен учун яратилган, вассалом!

II

Мутлақ иззат ва ҳурматга сазовор бўлган олийҳиммат яратувчи қарамининг «к» ҳарфи ўжарлик билан «ёзуқ» сўзидағи «қ» ҳарфини ерга паст қиласди ва «р»си ройи олам билан гуноҳ қўзини кўр қиласди ва «м»си эса зўр марҳамат билан хато сўзининг ёзилишига қечириш рағамини чекиб, гуноҳларни ўтишни тилаб ва шафқат дарёсидан омонлик истаб муножот қилмоқ ҳақида

Эй қўли очиқ ва саҳий кишиларни ҳақири камтар қилган саховатпеша зот! Оламдаги ҳар бир шоҳнинг саховати сенинг марҳаматиниг туфайлидир! Агар сен уларнинг мартабасини баланд қилиб, давлатини зиёд қилмаганингда, улар ўзларича эҳсон улашармидилар. Қарамилар гарчи тоғ соҳиби бўлсалар ҳам, лекин бари бир сенинг баҳшишингга муҳтоҷдурлар. Аввало сен улар учун хазиналар эшигини очиб, эҳсон қилишини буюрдинг, улар амрингни вожиб айладилар. Бас, шундай экан, ҳақиқатан ҳам улар қарам қилувчилар эмас, балки сенинг ўзинг соҳибқарамсан, улар қарами фақат сен туфайлидир. Шунинг учун, эй парвардигори олам, сени қарамиларнинг қарими, аҳли қарамни эса эҳсон борасида бир восита деб айтсан ҳеч ажабланарли эмас. Бу сўзимни қувватловчи бошқа далиллар ҳам бор, у ҳам бўлса энг улуғ зотларнинг бу борарадаги фикрлариidir.

Эй соҳибқарам! Сен ҳамма нарсага қарам кўзи билан боқасан, шу сабаб барча гуноҳкорларнинг гуноҳини ҳами-

ша кечириб келасан. Бу сени ҳадсиз-ҳудудсиз олижаноблигингдан нишона бўлиб, бундай савоб иш ҳеч бир банданинг қўлидан келмайди. Шундай экан, агар халқнинг қандайдир гуноҳи бўлса, у қиёмат кунигача баҳшиш этилиши табиий.

Карамингнинг чексизлигида ўз элчиниг — пайғамбаримизни (Муҳаммад пайғамбар) ҳам химматиарвар қилдинг.

Эй менинг нарвардигорим! Банда зоти мавжуд экан, унинг гуноҳ ишлар қилиши табиий. Сен соҳибкарам сифатида айбжўларга марҳамат қилиб, уларнинг бир эмас, бир қанча гуноҳларини афв қилиб келгансан. Агар афв билан марҳамат шундай бўладиган бўлса, дунёдаги жамики халқларининг гуноҳи кечирилиши табиий. Умид қиламанки, сенинг карамингнинг ниҳояси бўлмаса, эл гуноҳи кечирилишининг ҳам охири бўлмас. Ахир мурувватли дарё тошадиган бўлса на настлик, на баландлик қолади.

Мен ҳадсиз гуноҳлар содир қияған бўлсам, қандай қилиб сендан ноумид бўлай? Чунки мен сенинг олдингда ҳисобесиз гуноҳлардан ёмон отлиқман, ниҳоятдан ортиқ жинояткорман. Шу боис қаддим хижколат юқидан букик, бунга яна бошга тушган турли ташвишлар ҳам қўшилганидан вужудим гўё исёни ўтидан алангаларади. Бу ўт тапимни кўйдириб, тутуни рўзгоримни қаро қилмоқда. Йўқ, йўқ! Вужудим катта оловхонага айланиб, ногирон жисмим уига ўтин вазифасини бажармоқда. Ловиллаб ёнаётган жисмими оловхона эмас, балки аланглари кўкка ўрлаётган дўзах деб аташ тўғрироқ бўлар. Дўзах ўти гуноҳ шуълаларини шундай аланталатмоқдаки, унинг ёлқини марҳаматли булутларни худди паҳта сингари кўйдириб кул қилмоқда. Бу кучли алангадан юлдузлар юзи ўртанаар, на фақат юлдузлар, хатто фариштаю парилар ҳам куйиб ўртанаар эдилар. Шу тахлит қора тутун осмони фалакни буткул қоплади, патижада даҳнатли зулмат юзага келди. Бу ҳолатни кўрган замона уни «шом» деб атади. Уни «шом» ҳам эмас, зулмат кигизи деб, бутун коинотни зулматга — мотам либосига бурканди, — деб айтсан янада тўғрироқ бўлар. Бу маъзара, гўё қазо менинг гуноҳларим кўплиги учун ўлдиromoқда чоглангану, шундан дунё одамлари аза либосини кийганини эслатади, ёхуд бутун осмони фалакнинг ичини қора қайгу гаминок этгану, ёқасини субҳ тоғи чок этгандек.

Ажаб, қизиқ ҳолат вужудга келди. Ана шу талай гамгуссаларга қарамай, фалак менинг қора тақдиримни оқлик-равшанилик томон бурди. Бунга не асос бўлганини сўрасанг, айтай — зулмат исёнига ёришиб бораётган тоңг

сабаб бўлди. Оппоқ тонгни зулматни йўққа чиқараётган нахта мисоли бил, унинг заррини нурларини қаро тун ўралган кафанинг ришта — толалари дея фараз қил. Тонг шом зулматига, яъни ажал гуруҳига шиддатли хужум қилиб, унинг ҳар торидан йўқлик манзили сари тортди. Мени ҳам ажал сочларимдан тортқиларди. Шу сабаб ўтли оҳларимдан нечун ўт сочувчи бўлмай? Шу аснода машиқкат ила ўладиган бўлсан гам тортмайман, чунки банда бор жойда ўлим ҳақ. Лекин ўлим жонимга келган кулфат бўлиб, жамики кўнгилсиз нарсаларининг энг ёмонидур. Мунгача ўзимдан кетиб, гумроҳлик билан умримни бекорга ўтказдим, беҳуда валақлашлардан кўнгил кўзгуси хира тортмади, бўйинни ҳам қилувчи ўринисиз чалгишлардан қадамимни тиймадим. Туну кун майхонада сармаст бўлиб, жойнамозни май учун гаровга қўйдим, елкамга ташланган ёнинчигим четларидан майсузгич сифатида фойдаландим, Майхонани қон-қоронги бутхона деб фараз қилсанг, мени унда яхшиликларни қадрламовчи қари мажусий деб бил.

Ана шунча юзи қораликлар, расвониклар, бебошликлар қилган бўлсан-да, сендан асло умид узмайман, чунки қараманинг дарёсидан ноумид эмасман. Бу оламда кимки гуноҳкор экан, сенинг илтифотингга сазовордир. Буни билганимдан кейин ҳолим ҳароб бўлди, умид билан яна кўпроқ гуноҳ содир қилдим. Эштишимча, Хорун деган олий ҳимматли шахс ҳамманинг кўплаб хатосини афв қилсан, дер экан. Агар шундай экан, менинг қанчалик хурсанд бўлишимни халқим билса эди. Халқ ўзини ана шундай ғамхўриклар билан ардоқланишини билганида, унинг васлига стишиш учун гуноҳдан бошқа ҳеч қандай иш қилмаган бўлур эди.

Худоё Хорун каби улуғ кишилар минглаб, ўн минглаб мавижуд бўлсин. Фақат Хорун эмас, Ашқ ва Фаридун кабилар ҳам зиёда бўлсин. Сенинг даргоҳинингда улар қарам бобида бир ҳасчадирлар, ҳас ҳам эмас, ундан ҳам пастидирлар. Агар булар саховатда шунчалик бўлеалар, бу бобда сени нима деб аташ мумкин?

Агар уларни шоҳ деб фараз қиладиган бўлсан, мен улар олдида бир камтарин гадоман. Лекин ўлар вақтида гадо ҳам, шоҳ ҳам тенгдирлар.

Кўёш ерни ўз нурлари билан муниаввар қилган чогида зарралар орасида фарқ борини ким фаҳмлабди? Ана шу зарраларга қарам қилганингда Навоийга ҳам бир заррага қилганчалик саховат кўрсатгни. Гарчи у гуноҳкор ва тақаббур бўлиб, жазога сазовор бўлса-да, сен ундан қара-

мингни дариг тутма, чунки сен бунга қодирсан. Шу сабаб хато қилганларни ҳисобга олмай, қилган гуноҳларига лойиқ жазоламасанг. Улар қанчалик миқдорда гуноҳ қилган бўлсалар-да, сен чексиз саховатинг билан гуноҳларини кечсанг. Худоё зуҳду тоат қилмаган бандаларингга пайғамбарни ўртада туриб воситачилик қилишини насиб этгин.

III

*Табаррук номлари «Сайид-ул-мурсалин»
(пайғамбарларнинг улуги) бўлган гуноҳкорлар ҳимоячиси
ва муборак сифатларига «биз сени бутун оламга фақат
раҳмат бўлсин деб юбордик» деб ёзилган Расули амин
васфидаким, саловатларнинг энг афзали ва саломларнинг
энг муқаммали унга бўлсин*

Эй боши узра улугворлик гавҳари порлаган ва жамики пайғамбарларнинг сардори бўлган зот! Пайғамбарлар сенинг эл ва жамоаиг десам тўғри бўлмас, чунки уларнинг вужуд топиши сен туфайлиди. Аввало сенинг гавҳардек пок зотинг яратилди, сўнгра дунёдаги бору йўқ нарсалар бир-бир пайдо бўлди.

Бир пайтлар сенинг нуринг зуҳур этмаган вақтда қоронгулик ҳам, ёруғлик ҳам аёи эмас эди. Ҳақ сенинг нурингни маҳбуб қилиб, унинг зиёсидаи жамики осмон шамларини ёритди. Бу чироқлар ўз шуъласини ёритишни билан баробар, барча пайғамбарлар учун ҳам ёруғлик манбаи бўлди.Faқат пайғамбарлар эмас, нимаики жонли мавжудот бўлса, уларнинг ҳаммаси бу улуг нур — гугурт зиёсидаи кушайиш олар эдилар. У зиёни гугурт эмас, қизил ёкут, у ҳам эмас, оби ҳаёт деб айтсак тўғрироқ бўлар.

Вужудингни тақдир аввалдан ноёб-нодир қилиб яратар экан, сен туфайли барча пайғамбарларни ҳам гилу гашдан ариган, нокиза қилиб бунёд этди.

Тангри сенинг пок зотингни ҳамма парсадан илгари яратди, шундай экан, Одам ато сенга фарзанд бўлса ажаб эмас. У оталик расмида сендан улуғдир, аммо асли яратилишида сенга фарзанд ўринидадир. Модомики шундай экан, сен унга ота бўлиб, унинг ёш бола сифатида яратилянлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки бу тушунчага «Мен пайғамбарман» деган ҳадис ҳам далиллар. Демак, Одам ато сенга ўғил ўринида бўлса, бошқалар набира қаторида бўлишлари табиий.

Сенинг насл-насабинг ақлни лол қолдиради, мўъжикаларинг эса ақлли-зуккөларни ҳайратга солади.

Мусо пайгамбарга ҳақ «Таврот»¹ни баён этган вақтда, сенга мазкур баён таркибидаги мўъжизалар аввалдан аён эди.

Довуд алайхиссаломининг китоби бўлмиш «Забур»да ҳам сенинг мўъжизотинг зухур этилгандир.

Исо пайгамбарга нозил бўлган «Инжил»да эса ҳак томонидан сенинг барча хусусиятларинг баён этилган эди.

Ислом илоҳиётининг илк шакли «Қалом» ҳам сен туфайли тартиб топиб, унинг ҳар бир сўзи мўъжиза яратувчи бўлди.

Осмони фалақдан нозил бўлган қанча китоб бўлса, уларнинг ҳаммасида сен борангда хабар мавжуд.

Сен дунёга келишининг биланоқ равшан нуринг ҳамма ёқни мунаvvар қилди. Бу нур шуъласи қуёшдан тортиб то Маккаю Мадҳойингача бориб етди. Сенинг сажданг учун жамики бутлар, худди бутпараст бутга сажда қилгандек ерга бош эгдилар. Сени шундай улугвор қилиб яратганга сен ҳам миннатдорчилик изҳор этиб, сажда қилишинг фарз. Чунки ҳақ сени таъзим қилувчи қилиб яратди. Шу туфайли ҳаққа сажда қилиш ҳаммага аён бўлди.

Сенинг таваллуд топганингдан бутуни жаҳон ёриши, гўё қўкда бир эмас, икки қуёш порламоқда эди.

Фалак бу ишлардан огоҳ бўлгач, сенга жамики шоҳларга сардорлик қилиш вазифасини берди. Лекин фалақнинг бундай мурувват қўрсатишга қандай ҳадди сигарди, чунки сени тангрининг ўзи азал то абад шоҳ этиб яратган. Бу фикрларимга гувоҳ — бошингдаги саховат тожи бўлса, далил — набийлик нишонингдир. Бу шундай нишонки, қуёш нурига юлдуз ниҳон бўлгани сингари, унинг нақшларини сенинг улугвор елканг тўсиб туради. Уни юлдузга ҳам тенглаштириб бўлмайди, у оллоҳнинг қудратли қўллари билан ҳукм хати битилган узукдир. Бу ҳукмда сенинг вужудинг сирлар ҳазинаси экани, ҳазинангдаги дуру лаълларнинг эса аслиги битилган. Хотаминг (муҳарринг) фаннинг яширин сирларини ошкор қилиши баробар, лозим бўлган вақтда сукут ҳам сақлай олади. У оддий жисм эмас, шоҳлар ҳазинасидир, йўқ, у ҳам эмас, илоҳий қудратга эга бўлган узукдир. Кимгаки шундай узук даст берса, унинг қўзида осмону ер ақс этса, ҳайрон

¹ Иудаизм (яхудий дини)нинг талқинига кўра, гўё худо «Таврот»ни афсонавий пайгамбар Мусога ваҳий қилган эмиш, шунинг учун у кўпинча «Мусо қонунлари» деб ҳам аталади. Қаранг: Ислом справочники. Тошкент, 1987 йил, 160-бет.

қолиши керак эмас, бундай узук — узук эмас, у ой узра ярашикли безакдир ёхуд қүёш устидаги мушкин соядир.

Қүёш ҳар қандай кўлапкани йўққа чиқаради, шундай экан, нима учун соя бу мартабани ўзига касб этди? Шамнинг ҳам сояси кун ёришгач йўқлик сари юз туттади. Бу ҳақиқат ҳаммага аёп бўлгач, нима учун у бу сояга қўшни бўлди? Қўёш у (шам) сояни ошкора рашк қилганидан ҳар куни титраб, саргайиб ўз нурини сочади. Сенинг қўёшингга юзта тўлин ой хизматкор, икки зулф эса икки лайлутул-қадрдир¹. Уни зулф демасдан, ўз хушбўйлиги билан Чин мушкини янада қорайтириб юборган икки қоп-қора анбар ҳидли соч дейиш ўринилидир. Тонг шамоли мушк ҳидини бутратиб Чинга довур етказди, натижада Чин шаҳри ҳам худди мушк солинган идиш сингари ифор бўйини анқитаётган шамол билан тўсди. Агар Чин мушкдони қора зулфдан тунга монанд қораликни қарз олмаган экан, унда нима учун у қоп-қорайиб кетди?

Зулфлар ўралгаңда уларнинг буралиб тўлганиши худди икки анбарин қора илонни, жисем эса хазинани эслатади. Уларни ечиб тарагаңда гўё майин шамол гул устидан сунбул сочаётгандек бўлади. Юзинг эса анбар ҳидли сунбул соchlар огушида тузоққа тушган иқбол қушини эслатади. Сенинг тузогипгга банд бўлган қуш — Азозил сингари оқибатда баҳтиёр бўлади. Оёғинг тагида сенга қарам бўлиб ётган қуш ҳатто бойўгли бўлеа ҳам баҳтидир. Чунки бирорвга вайронга хазина бўлганини сингари, унинг ҳамхонаси аждаҳо бўлса не гам?

Ўлимга ўз нафаслари билан даво тоиганлар, ҳассала-рини² ташлаб аждаҳо қилган бўлсалар таажжуб эмас.

Сўзлаётгандаги оғиз булоғидан оқаётган ҳаёт сувини ҳаё тўрт тўсиққа солди. Модомики, сенинг кучли далилларининг қуввати маълаум экан, Исо пайгамбар хосил қилган аждаҳони чумолига айлантирининг ҳеч ган эмас. Қандай Исолар ёки Мусолар бўлмасин, сенинг маслаганинг аён бўлиши биланоқ зарбага учрайдилар.

Офарин сенга, эй пайгамбарлар ҳомийси! Сен пайгамбарлар сафидан юлдузлар қадарлик кўн қўнини йигдинг. Лекин сенинг офтобиниг кўрнишини билан унинг нурлари юлдузлар сипоҳини тўсиб қўйди. Сенинг жиљвагоҳинг

¹ Қадр кечаси рамазоннинг 27-кечаси бўлиб, бу кеча кутлуг ҳисобланади.

² Мусо пайгамбарнинг афсонавий таёғига ишора.

осмону юлдузлар макони бўлиб, ўзингдан нур чиқарган пайтингда Ари¹ оёғинг остида паст бўлади. Ҳузурингда Жаброил хизматкорлик қиласди. Агар бу фикримга далил истасанг, Меърож туни воқеаси асос бўла олади.

IV

У баландпарвоз Ҳумойнинг жадаллиги ва Меърож тунида наргиз кўзи билан кўнгил ғунчаси ариғидан сероблиг қилганы таърифида

Коинот жамолига хол бўлиб тушган бу қандай баҳтиёр қоронгу кечади! Балки у хол эмас, бутун мавжудотга анбар ҳидини таратаётган хуш исли қокилдир? Унинг мушкин бўйи ошкор бўлгач, бутун жаҳонни ифор ҳиди қоплади. Оҳиста эсга енгил шабада мушк билан бирга тоғнинг кумуш толаларини ҳам ёя бошлади. Булар кумуш толалар ҳам эмас, йўқ, қоронгу кечада ҳар ёндан кўрина бошлаган юзлаб шуъвали нурлардир. Бу нурлардан нафақат ер юзи, балки осмон қоронгулиги ҳам ёришиб, фалак гулбоги жанинат богидек мусаффо, чарх юлдузлари эса жанинатмакон бўлдилар. Фаришталар порлоқ, юлдузлар каби ёхуд олам атрофида учайтган шабпраклар сингари юқоридан настға тушдилар. Бу қушларнинг қапоти ели етган жойларда шайтонлар губори кўкка совурилди. Шундай кечаларнинг бирида фалак боғининг тоза гулбарги бўлган кўк чироги-худди қўёш сингари халқдан маҳфий равишда срдан кўтарилди.

Ногоҳ бир шиддатли чақмоқ чақилиб, бутун олам нурга гарқ бўлди. У чақмоқ ҳам эмас, яшии тезлигида учувчи қуш бўлиб, кўлида ҳам шу турдаги чақин қуши бор эди. Уларнинг бири Арши аъло айвонининг қуши бўлса, иккинчиси жанинат бўстонининг сайд қилувчисидир. Унисига еттинчи осмон қасридаги дараҳт сайраш макони бўлса, бунисига жанинат боғи яшил майдониди.

Қисқаси, биҳишт боғининг нодир товуси ва вафодор ишончли фариштаси етиб келган эди. Қушдек енгил ва чаққон пок тийнатли сайд қилувчи бурогининг мақоми жанинат боғлари эди. Фалак сайдидан у зўр ҳузур қиласди, шу боис минг йиллик сайд унга бир қадамчалик йўл босиш билан баробар эди. Хаёл элчиси қай томонга азм этса, унинг қадами ҳам шу томонга қараб қўйиларди.

Шу пайт тангри ҳузуридан сайдрга чиққан яхши хабар-

¹ Осмоннинг энг юқориси.

лар даракчиси осмони-фалак даргоҳларпин бирма-бир бо-сиб ўтиб, чанг тўзиға ботган ҳолда дўстининг олдига стиб келди ва унга тангрининг саломини тошириб айтди-ки: «Айрилиқ мақомини (оралиқ масофаин) босиб ўтиб, тездан ҳақ висолига етмоқ керак». Бу еўзин эшитгач, илдамқадам сайёҳ қўкни кезмоқ мақсадида, тезлик билан ўринидан турди. Хабар олиб келган қосид (Жаброил фаришта) унинг отини счиб, айлантириб, саёҳат анжомла-рини тайёрлади. Суворий яшин тезлигида отланиб, Буро-қини (отини) Байтулҳарам¹ томон суреб кетди. У отини йўрттириб, шаҳарнинг энг узоқ бурчагигача борди ва у ердан оти билан биргалиқда юксак осмони фалакка кўтарилди.

От бутун асбоб-анжомлари билан bogу roglardan, elu ўт, suvu tuirog'lardan ўтиб borardi. Avvali javylanangoxi қаро er edi, endi bўlsa, yashin tezligida uchganiidan Arshi aъlo ham tagida gilamdek tўshalarardi. Tubi bўshlik, xo-lliqlikdan iborat bўlgan falaklarдан elib ўtiш осон эмас edi. U shu ketišdä avvalo osmon chirogi — oiga etib bordi. Қamar bekatini nurlari билан charoғon қилигач, u билан xayrbod қилди. Nurlarغا гарқ bўlgan oй mar-таси хамишавий нур таратишда қўёшдан ham baland bўldi.

Унинг оти иккинчи фалакка қадам қўйиши билан Уториднинг сиёҳдону қалами синди. Бу мактаб кўрмаган (юлдузлар туркуми) лар илмлар хазинасини кўргач, улар-нинг машгулоти тезлик билан илм ўрганишдан iborat bўlib қолди.

Суворий энди учинчи фалакни кўзлаб, шитоб билан elib kетdi. Falak soxibi Zuxra сайёраси уни кўргач, aitaytgan қўшигини tўxtatib, chalaётgan ud (barbat)ни tezlik билан chodiriga яширди ва ўринидан туриб йўл bўшатди. Шитоб билан elayaётgan arqumog қўёш falagiga стиб келди ва унга қўп маломатлар қилди. Чунки tun қоронгулигини ёрита олмай, уятдан er tubiga botib ket-gan edi.

Шундан сўнг суворий бешинчи фалакка кириб келди. У ерда Баҳромни тобеъ қилиб, ўз amriга bўyisindirdi. (Baҳrom — Mirrix — Mars сайёrasi) улус қонини aёvsiz tўkmaklikni bas қилиб, қиличини қining solib қўиди.

Раҳнамоси уни олтичи фалакка etkazdi. Falak soxibi Mуштарий Муҳаммад иомини xutbagaga қўшиб, uning xukmronligini эълон қилди. Xolis falak uning duosiga қўл очиб, boшига жамики юлдузларни сочди.

¹ Makka shaҳridagi Kaъba deb atalgan mashxur ziёратгоҳ.

Аргумоғи еттиничи фалакка етганида Зуҳал (Сатурн) сайёраси унинг баҳт-иқболидан баҳраманд бўлди. Натижада бутун наҳсиятлари (иши олдинга босмаслик) йўқолиб, толеъ уига ёр бўлди.

Шундай сўнг саккизинчи фалак сари йўл олиб, уерда ўзининг келишидан севинчга тўлган тургун юлдузларни кўрди. Улар саккизта чаман гулларини хушдиллик билан очиб, бошидан гулу настаринлар сочдилар.

«Ҳамал¹ Муҳаммаддек меҳрибон кишини топгач, Мусо (пайгамбар) сингари чўпондан воз кечди. Осмони фалак эса худди жувозкаш ҳўқиз² (савр) сингари унга ғидо-йилик билан атрофида айланар эди. Жавзо³ (эгизаклар) ҳам унинг хизматига бел боғлашиб, дуосига қўл очиб туарди. Мақсадига етган қисқичбақа⁴ унинг отига ғам-хўрлик қилиб, папжаларини очиб қаршиларди.

Шерни кўрган қари тулки қандай аҳволга тушса, нахлавонимиз етиб келгач, арслон⁵ ҳам шу кўйга тушиб кочди.

Фалакдаги бошоқ⁶ доналари жилваланувчи гавҳарни эслатар, гавҳар ҳам эмас, ёниб, порлаб нур сочаётган ёруғ юлдузлар сингари эди. Унинг оёқ томонида мизон⁷ жойлашган бўлиб, у ўз ишиниadolat билан юргизар эди.

Чаён⁸ ўзининг ҳамишавий одатига кўра думини тажакк қилиб, пишини санчмоқчи эди, ўз-ўзидан банд-бандидан ажраб кетди.

Қош учидан имо-ишора қилингани сингари, икки ёй⁹ оралиғида ёй суюнчилик хабарини етказишга ошиқар эди.

¹ Қўёш йили ҳисобида биринчи ой номи (март). Эски астрономияда эса ўп икки буржининг биринчиси. Бу бурж қўй шаклида фараз қилинади.

² Савр (ҳўқиз) — иккинчи бурж бўлиб, юлдузлар туркуми ҳўқиз иаклида тасаввур қилингани учун шу ном берилган.

³ Эгизаклар. Ҷунайкар деб ҳам юритилади. Осмонининг «Хатти Истўво» (экватор) қисмидаги юлдузлар туркуми. (Хозирги астрономияда «Орион»).

⁴ Тўртинчи бурж бўлиб, саратон номи билан юритилади. Ёз фаслининг биринчи ойи.

⁵ Бешинчи бурж бўлиб, «асад» номи билан ҳам юритилади — шер шаклида тасвирланган.

⁶ Ҳўша, «Сунбула» деб ҳам юритилади. Буржларнинг олтинчиси.

⁷ Ўп икки буржининг еттинчиси.

⁸ Қўёш буржининг саккизинчиси бўлиб, «ақраб» номи билан ҳам юритилади.

⁹ Тўққизинчи бурж бўлиб, «қавс» номи билан ҳам юритилади.

Унинг ёнидаги эчки¹ эса ўз сутининг ҳар бир томчисиди йирик, думалоқ катта дурга монанд қилиб ястасиб ётар, ёнбошидаги далв² эса йўл устига қўйилган катта хумларни сув билан тўлдириш ила овора, суви тугаса, ўрнига нижу сочиш ниятида айланар эди. Толеъ истаб ҳақ дамидан ҳаёт топган балиқ³ ҳам «покдур ул ўлмайдиган доимтирик зот», дея сано-мақтоворлар ўқир эди.

Коинот боги шундай гўзал безак ва ҳашам топган эдикни, ҳида ҳар бир фалак гўё бир илуфардек кўринар, осмон суворий оёқлари тагига ўзиңинг мовий атласини шошиб-нишиб тўшар эди.

Сакиз фалакни осонлик билан босиб ўтган Муҳаммад ўз аргумоги билан осмоннинг энг юксак қавати — Арши аъзамга кириб келди. Арш унга фахр билан боқиб, отига кўз қорачигидан тақа қилди, сўнг минбарига безак бериб, суворийни устига чиқарди. Минбар уларнинг кўкка кўтарилиши учун поя бўлиб хизмат қилди. Аршининг шип ва пештоқларидаги заррин нақшлар қуёш руҳеоридан мунаvvар бўлгани сингари, пайғамбар ёѓдусидан лавҳ юзи ҳам ёришиб кетди. Унинг ташриф буюришидан қаламга қушойиш етиб, кўз тегмаслиги учун «ин якод» — «яқин бўлсак» оятини ёза бошлади.

Шу тахлит у кўнгил мулкига, кўнгил мулки ҳам эмас, маънавий оламга сайр қилас экан, шу он оёқлари остида зинапоялар пайдо бўлди. У зинапоялардан оллоҳ нуридан сарафroz бўлганича юқорига кўтарила борди. Рўпараларида афсонавий гўзал бир ёлқин кўринди. Буни кўрган аргумоги юришдан таққа тўхтади. Суворий отдан тушиб, аргумогини осмон хабарчиси (Жаброил)га топшириди ва фазога қадами тегмаган ҳолда (вазнисизлик ҳолатида) шу ёлқин томон юриб кетди. Борар экан, уига на тўрт асл (сув, ҳаво, тупроқ, ўт) ҳамроҳлик қилас, на ён томонида (пастдан) бирор уидан ҳабар олар эди. Унинг кўнглидан ҳамма нарса кўтарилган, бутун қалби фақат ошиқлик билан банд эди. Йўл-йўлакай устки либоси ва бошидаги шухрат тугини ечди. Унинг бутун вужудини йўқлик губори соғинчга айлантириб юборгани натижасида борлигу йўқлиқдан кўнгли осойишта эди. Лекин унинг на ўзида,

¹ «Жаддий» номи билан ҳам юритилади, қуёш буржининг ўнинчиши.

² Бу ўн биринчи бурж бўлиб, «қўпак», «қовга» (водолей) номлари билан ҳам юритилади.

³ Буржаларнинг ўн иккичиси бўлиб, «хут» номи билан ҳам юритилади.

на жонида тириклиқдан нишон бўлиб, фақат маъшуқа висолига етишиш учун ошиқарди.

Ҳақиқатан ҳам то ўзлигидан кечмай туриб, маҳбуба жамолига эришмоқ мумкин эмас. Шу туфайли у ўзлигини ўзидан бартараф қилган эди, муроди ҳар тарафдан ҳосил бўла бошлади. Ўзлиги орасидаги парда кўтарила бошлиши билан танҳолик ниқоби кўзга кўринди. Бу никоб етмиш минг қават бўлиб, унинг кўпроқ қисми қоронгилигу озроқ қисми зиёдан иборат эди. Буларнинг бирини яхшиликка мусассар этувчи эзгу ел, йўқ-йўқ, лутфу эҳсон ели ўртадан кўтарди. У ҳақ жамолига мушарраф бўлмоқ ва унга етишмоқ истагида янада яқинроқ топинди. Ҳақ у нимаики орзу қилса ёнки истаса, ҳаммасига даст берди. Кўзи етишмоқлик (қовушмоқлик) қуёшидан равшаник топиб, оралиқ масофа янада яқин (аён) бўлди. Унинг теварак-атрофга боқишга мажоли етмас, кўзи ҳақ фармонидан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди. У шу ҳолатда қимирламай ўтириди. Натижада иккилик шубҳалари йўққа чиқиб, фақат биргина — танҳолик жафоси зоҳир бўлди. Пайгамбар ўз ўйлидан борган ҳалқининг тартиб-коидаларига майл кўрсатган ҳолда поклик маконида маҳфий турар эди. У ҳақ таолодан ўзига маҳфий бўлгани нарсалар ҳақида жавоб топиб, ундан ўзининг ҳам илтижоларини эшитишни сўради. Ҳақ ўзи айтиб, ўзи эшитадиган даражада гоҳ ниҳон, гоҳ ошкора сўзлади. Унинг афв ёки марҳамат денгизи мавж уриб турганини кўрган пайғамбар, гуноҳкор бандаларининг гуноҳидан ўтишини илтимос қилди. У бу истагини арз этган заҳоти кўнглида яна ҳалқининг осойишталигини ҳам сўраш майли уйгонди. Бу маълум ҳақиқат. Чунки илгари орзу қилиб топмаган нарсасини топган киши кўнглига яна бошқа нарсаларни ҳам сўраш фикри келади. Бу худди ҳар бир гуничанинг тугилишидан жаннат борги янада жозиба олгани, ҳар бир қатра сувдан Уммои денгизи янада тўлиб-тошгани сингариридир.

Шундай қилиб, у ҳар қанча орзу қилган мақсади бўлса ҳаммасига эришди. Шундан сўнг у йўлда қолган йўлдоши ва аргумоги томон равона бўлди. Улар олдига етиб келганди пайғамбаримиз таниб бўлмас даражада ўзгарган, улуғворлиги чексиз даражада ошган эди. У отига сакраб чиқди ва уни илгариgidек йўрттириб кетди. Юз берган бу ҳодиса фалак аҳли орасида шу даражада шов-шувга сабаб бўлди, ҳатто фаришталар орасида ҳам гавғо кўтарилди. Фаришталар йўл бошида тўп-тўп бўлишиб, зўр иштиёқ билан уни тамошо қилишар эди. Пайғамбар

жамолидан баҳраманд бўлмоқ учун бутун жисмларини кўзга айлантирга ҳолда унинг бошидан табақ-табақ пур сочар эдилар. Бу ҳол гўё уммон денгизига (сувга сув сочмоқ) сув сочганга ўхшар эди. Улар нур сочишлари баробар оёгини ҳам, ҳатто отининг туёгини ҳам ўпар эдилар. Уларниң бир гуруҳи хайрлашиб улгуриши биланоқ, яна бошқа бир тўдаси келиб «Хуш келибсиз» дер эдилар. Булар қайтиб улгурмай, ўзга хайл фаришталар етиб келиб, таъзим қилар эдилар. Осмони фалакининг ҳамма томони фаришталар билан шу дараҷада тўлибтошники, натижада пайгамбарниң ерга тушадиган йўллари беркилиб қолди. Ўн минглаб ёрқин шуълалар, талай оловли тўдалар ичида бир нур порлар эдикни, унинг шуъласига ҳеч қандай ўт, ҳатто дўзах ўти ҳам зиёнзаҳмат етказолмас эди, аксинча, бу ўтлар унинг шуъласидан баҳраманд бўлар эдилар. У шу тахлит ер манзилининг марказига тушмоқ учун фалак хайли орасига кирди. У шараф билан ер томон тушар экан, кўкда учиб юрган фаришталар сингари ҳар бир фалак боши узра парвона бўлар эди.

Уларни парвонага қиёслани жоиз бўлмас — барча кўк юлдузлари ўз шамларини қўлларида тутганларича унинг нури машъалидан ўт олдирмоқда эдилар. Шу кўйи пайгамбар фалак аҳлини нурга гарқ айлаб, осмондан худди чақмоқ сингари ерга иди. Унинг жамоли ер богига сўлимлик баҳш этганидек, гайрати Арш тупроғини поклади. У ўзининг қароргоҳига етиб келгач, аргумогини жаннатга элтиб топширди.

Бу шундайин улуг саёҳат бўлдики, бундай сафар ҳеч бир кишига насиб этмаган. Бинобарин, унинг шархини айтиб адо ҳам қилиб бўлмайди. Шу боне бу ходиса ақлларни лол қолдирса не ажаб, лекин буларниң ҳаммаси бир муддатда, бирлаҳзада содир бўлди. Бориб келмоқлик муносабатлари шундай дараҗага етдикни, буни оғзаки сўз билан ифодалаб бўлмайди. Чунки унинг боришидан қайтиши тез бўлса, бундай иш ақлга сингадими? Лекин бу бирлаҳзалик сайдарни унинг саховати, оликаноблиги янада ошар, бу эса умматларининг орзу-тилакларини қондиришда айни қўл келар эди. Чунончи, у барча умматларининг гуноҳларига лойиқ жазо олишидан озод бўлганликлари каби севинчли хабарлар келтирас эди.

Шундай экан, Навоий ҳам ўзининг беҳисоб гуноҳларининг ҳисобга олинимаслиги ва кечирилишидан умидвордир. Бунга ўхшаган элчи воситачи бўлсаю, буни ҳақ таин олган бўлса, у ҳар қанча гуноҳлар содир қилиган

бўлса ҳам, у гуноҳи баҳинийш этилтан эй қаторида бўлади.
Агар Навоий бу инөятдан баҳрёманд бўлмагандай эди,
унинг муроди ҳосил бўлармиди?

V

*«Ҳамса»ни мукаммал битказиши ҳақидаким, охир-оқибат
(тўрт достонни тугатгунча чарчаб) ялқовланган таъбни
гафлат ўйқусига мойил қилмай, сўнгисини ҳам ёзишга
азму қарор қилингани*

Келинг, эй саодати баланд, мартабаси улуғлар! Келинг!
Ахир, сизларниң шарофатингиздан одам азиз бўлди.
Кимнинг бошига сизнинг соянигиз тушса, мартабаси қуёш-
дан юксакроққа чиқди. Кимгаки иккингиздан мадад етса,
азал то абад — умрининг охиригача ҳақ унга мададкордир.

Сиз карам қилиб, икки қўлимдан тутинг-да, мени сўз
иқлими сари йўлланг! Сиз бу водийда менга йўл бошловчи
Хизр бўлинг, қай томонга қараб юрмайин доим папоҳин-
гизга олинг. Азалдан менга қўп ёрдам қўрсатдингиз,
мен сиздан бениҳоя баҳраманд бўлдим. Ёни пайтларимдаёқ
сиз қалбимга улуг муддаоларни солдингиз. Олдимда
турган мақсадлар улугликда тօғ қадар бўлиб, у тогиниг
тошлари тиғдай ўткиру сўқмоқлари ўниқир-чўниқир эди.
Бу нотекис йўлда юз турли азият бўлиб, кишининг чўққига
қўтарилиши ғоятда мушкул эди. Бу машаққатли йўлда
тўрт оромгоҳ — довон босиб ўтилди, бешинчиси — шубҳа-
сиз, асосий муддао йўлидир. Ҳар оромгоҳида (бекатида)
юз хил ранж-машаққат бўлгани билан унинг тагида гани-
хазина ҳам йўқ эмас. Унга чиқмоқлик ҳар кимнинг қўли-
дан келавермасди, албатта, лекин икки-уч кишигина бу
чўққини забт этган.

Менга ҳам сиздан мадад етиб, сиздангина эмас, тангри
мададкорим бўлиб, шу чўққига чиқишига азимат қилдим.
ва нихоятда баланд, оғир йўлга илдам қадам қўйдим.
Шукрлар бўлсинким, шу фалакка ўҳшаган юксак мақомга
қўтарилгунимча ўткир, серқирра тошлар оғим остида
ипакдек эшилиб бораверди. Қадам урмогим бемадор бўлса
ҳам йўлимдаги тошлар тупроққа айланаверди. Танимга
осудаликни эп билмай, тўрт манзилни босиб ўтдим. Бу
тўрт баланд манзилга чиқиш гўё зўр ўтда ёниб-ўртаниш
билан баравар эди. Бу юксак чўққига чиқиб, у маконни
эгаллашга бел боғларканман, ҳудди ўт каби қизгин ҳара-
кат қилдим. У манзилга етгуяча қанчалик азоб-уқубат
тортган бўлсам-да, лекин у ердан хазина топгандек баҳра

олдим. Ниҳоят, тўртйинчи майвилга етгач, тўрт-беш кун дам олишга қарор қилдим. Зоро, йўл азобидан ғоятда толиққанимдан ҳордиқ чиқазишга жуда орзуманда эдим. Бир неча кун деганда чарчогим босилиб, тану женим анча тетикланди. Киши табиати бекорчиликка, ялқовликка мойил экан, то ҳаракатга келиб, ишни бошлаб юборгунча анча қийин бўнади. Хусусан, киши узоқ, оғир ва тинимсиз югуриб-елишдан эзиларкан, дарҳақиқат, ҳолдан тойиши табиий-да. Бинобарин, беш-үн кунча дам олиб, май ичиб, ўйин-кулгидан комрон бўлдиму лекин баттарроқ ялқовлашиб, бўш қолсам ётиб ухлашнинг пайида бўлиб қолдим. Қолган ишни давом этдиришни хаёлимга келтирмас эдим. Йўлга тушишга қанча азимат қиласам ҳам бари бир, минг хил бўлар-бўлмас баҳоналар хаёлимни бузиб юборар эди. Йўл машаққатлари эсимга тушган замон, йўл юришдан кўнглим кетар эди. Бир нафас ҳам май нўш қилишу газак тотиб, шод-масрурлиқдан ажрагим келмас, буни чеклашга қудратим етмас эди.

Қолган ишга киришиш бундан бўён ҳам кечикадиган бўлса, чеккан ҳамма меҳнату машаққатларим ҳеч бўлар эди. Ҳолбуки, агар занжир билан боғлаб тортсалар ҳам мазкур йўлга бир қадам босишга мадорим йўқдек эди. Бу ҳақда кўнглим насиҳатга қулоқ солмас, кучим етмасликдан бошқа иложим ҳам йўқ эди. Ярим йўлда қолиш ҳам мушқул иш, менинг бошимга тушган бу мушқул иш ҳеч кимсанинг бошига тушмаган бўлса керак. Бу гапларим ажабтовур бўлса ҳам бошимдан ўтгани учун ҳикоя қилишини ўзимга эп билдим.

Шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло менга мададкору баҳт иқбол эса мунисим бўлди. Шуларнинг шарофати билан яна «Хамса»ни давом эттиришга киришдим, бу ишда белимдаги камарни қаттиқроқ тортдим. Бу ишда панжамга қўп ранж-етказмай, беш ганждан (хазинадан) тўртини қўлга киритиш менга насиб бўлди. Бу ўз-ўзини васф этиш эмас, ўйлайманки, ҳар ким ҳам мулоҳаза қилиб кўрса, менинг бу ишинга ишонади ва тан беради. Бу борада менинг қўлимга кирган хазина Фаридуннинг, Фаридунгина эмас, Қоруннинг бойлигидан ҳам ортиқдир.

Лекин бешинчи (достон)га келгандага гуссали табъим бир неча кун ўйин-кулгига қаттиқ болгланган эди. Май қуйқасини нўш қила берганимдан оёғим унинг лойига ботди. Оёғимни лойдан, хотиримни май таъсиридан қутқаришини қанчалик ўйласам ҳам ақл — бу мумкин бўлмаган иш дер эдӣ. Башарти юз киши бир бўлиб лойдан

уй қурган бўлса, уни тортиб-сургаб кетиш — ёлғиз бир чумолининг иши эмас, албатта.

Бу ишдан кўнглим қанчалик таҳликага тушмасин, охир-оқибат агар тангрим лутф-марҳамат қилса, иш енгил кўчишига аминман. Қачон тангрим иноят қўлини чўзиб, қаршимдаги ҳидоят эшигини очаркин? Талаб йўлида талпина, тирмаша, кўзлаган манзилга етиш нақадар мушкул-а? Менга ҳақдан баҳтиёрлик етишти, шунинг учун бу мушкул ишни бошлаб юбориша ўзимда дадиллик сездим. Бу галги ишим ҳам ғоятда машаққатли бўлгани учун фақат тангри олдида нола чекиб ёлбораман. Агарда мададкорим марҳаматини дариг тутмаса, тилимнинг айб-иуқсонлари ҳақидаги узрларимни қабул айласа, оёғимни бутун чиркинликлардан холи қилса, ҳамма беҳуда ишлардан фориғ этса, надомат ёшларини тўкардим ва у кўз ёшларида чўмилиб вужудимни поклардим. Сўнгра кўнглимга ёзиш ниятини жо-бажо қилган ҳолда эгнимга яна сўз жомакорини (иш кийимини) кийиб, сўз санъатининг асбобларини созлаб, назм дурларини соча бошлардим. Шеърият оламида шоҳона базм тузардим-да, мазкур базмга қайта-қайта ташриф буюрар эдим.

Энди илм ва билим таҳтига ўтирайин-да, хаёл элчисини ҳар тарафга чонтирайин. Худди ҳукмдорлар каби расм-руссумларни жорий қилиб, ўзини четга тортмоқчи бўлганга сиёsat кўргизиб, ҳамаёнолар қўшинини жон мулкидан, жон мулкидан эмас, йўқлик мулкидан муналзам суратда саф-саф қилиб чиқазайки, бу қўшини насту баланд — ҳамма ери босиб кетсин. Сипоҳлар йигилгач, базмни тарқ қилас-да, жаҳонгирлик юришини бошлайин. Танимга сўзнинг зирҳли совути-ю, ўқ ўтмас темир кийимларини кийиб, бошимга эса шеъриятнинг пок тоғини қўяй-да, тезда саъй-ҳаракат отига миниб, сўз қўшинини зийнатлашга киришай. Сўз сафини шуцдай ораста тузайки, ўзининг гўзаллиги билан худди навниҳол сарвни-ю янги очилган чаманин эслатсин.

Кўнглим мамлакатни фатҳ этгани билан у иҶлим ҳали қўлга кирмаган эди. Бу мамлакат иҶлимгина эмас, балки жаҳон кишвари эди, бу кишвар Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам Искандардек саркардалик қилиб, қўшинни зарару оғатлардан ҳимоя қилас, Искандар ер юзидағи қуруқлик ва денгизларни кезиб фатҳ этгани каби мен ҳам назм билан бутун ҳўлу қуруқликни мусаххар қилас — забт этай. Қисқаси, тезкор қаламимни ишга солиб, Искандар ҳақидаги достонимга диққат кўргизай.

Илоҳи Навоийга мадад бер, қора шомини ҳақиқат чи-

роги билан ёрит! Қоронги кечанинг оғатларидан, оғатлагиши эмас, зулматларидан ҳам асрагинки, у Хизр янглиғ оби ҳаёт чиқазсин, Искандар жапобига ҳадемай етсин! Унинг ҳаёти зойил бўлиб дунёдан ўтган бўлса ҳам оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин!

VI

Сўз таърифида бир неча сўзким, сўз — борлиқ денгизидан биринчи чиқсан бебаҳо гавҳардир ва яратилиши осмонидан бошлаб тулуғ қилган равшан юлдуздир ва шу муносабат билан эзгулик сирларидан хабардор ҳазрат шайх — Низомийнинг мақтov-мадҳияларидақим, сўз юлдузининг чарх уриб айланувчи осмони шу зот эди. Ва яна шу таърифга лойиқ зот Мир Хусрав Деҳлавий бўлиб, у ҳам сўз гавҳарининг дарёйи бепоёни эди.

Сўзниң соғ майини ичишга ният қилган одам учун сўзниң таъриф-тавсифини қилиш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Сўзниң тавсифини қилишдан мурод эса унинг тўла маънода қандай мавқеъи ва камолга эгалигини таърифлаш демакдирким, буни васф айлаб адосига етказиш мумкин эмас. Юқоридаги таърифниң ўзи унга етарли ва лойиқ баҳо бўлиб, уни (сўзни) таърифлашга ортиқ зарурат йўқдир. Зоро, сўз ўз аҳамияти билан фалакдан ҳам юқори мақомдадир, фалакдангина эмас, инсон идрок қилган ҳамма нарсадан ҳам юқоридир. Сўз дури шундай юксакликка сочилганки, унинг пойтахти Сурайё юлдузининг ўрнидадир. Сўз ўз борлиги билан оламиниң ҳамма бурчагига етиб борувчи, ўз шарафи билан эса одамни энг юксак мартабаларга кўтарувчидир. Агар маъноли сўзи бўлмаса, ичидан гавҳари йўқ садаф сингари, инсонниң ҳеч қандай обрў ва эътибори йўқдир. Садафниң ичидагавҳар пинҳон турган пайтда унинг хазинаси уммон денгизи бўлгани ҳолда, ичидан гавҳари олингач, садафниң қуруқ тошбақа суягидан фарқи қолмайди. Инсон вужудидаги жонниң жавоҳир тоши ҳам сўз, унинг ўлиқдек жисмини жонлантириб турган оби ҳаёт ҳам сўздир.

Мен сўзни «жонниң жавоҳари» дедим. Энди, жоним билан бу даъвойимниң исботини қилиб берайин:

Агар киши жасадида жон бўлмаса, унинг ўзи ҳам йўқ бўлганидек, жон учун ҳам ўлиқ тананинг ҳожати йўқдир. Ахир, инсон зоти тилдан қолган онда жонидан умид узилади ва кўп ўтмай ўлади ҳам. Мен сўзни «оби ҳаёт» дедим. Энди, қулоқ солсангиз, бу даъвойимни ҳам исботлаб

бераман. Ҳаёт суви (оби ҳаёт) ўликни тиргизадиган бўлса, одам боласи бўлмиш Исо пайгамбар ҳам ўз нафаси (сўзи) билан шундай фазилатга эга бўлган-ку. Қайси одамнинг сўзи бироннинг руҳини кўтариб, унга жон бағишлар экан, бундай зотга оби ҳаёт ҳам ўз жонини фидо қиласи. Сўз ўликни тирилтириш қобилиятига эга бўлгани ҳолда баъзан тирикни ҳалокатга ҳам олиб боради. У масжидларни шовқин-суронга тўлдиргани каби майхонаю бутхоналарни ҳам гала-говурга солади. Сўз — чархи фалакнинг кўксисида дурдана бўлгани каби денгиз ва ундаги гавҳарларни ҳам ўз мўъжизакорлиги билан ҳайратлантирувчиdir. Сўз — инсон табиатининг ишвагар дилбари, у қўзга кўринмайдиган парисифат бир нозаниндири. Сўз — жаҳон-жаҳон дилоролиққа эга, гўзаллик ва латофат уни қўзга кўринимас қилиб қўйган.

Лекин ҳалққа оғатлардан омонлик тилаган сўз ҳарф ва товушлардаң жомалар кийиб, безакли кийимлари билан жамолини янада гўзаллаштиrsa ва маънонинг дурру жавоҳирлари билан қўзни қамаштирадиган дараражада жилваланса: юзига санъаткорлик билан пардозу сочларига дид билан гажак-жингала ва кокиллар ясаса. Нозик-фаҳмлилик унга равоилик бахши этиб, нозик маънолар унинг етуклигини таъминласа, юзини латофат билан безаб, худди тўлун ойдек бекаму қўст жамолга эга бўлса; шунда у оғиз ичидан хиром айлаб чиқиб, қулоқ ҳужрасига мақом қилганда, жаҳон ичига, жаҳон ичигагина эмас, инсу жон ичига (фақат инсонлар эмас, ҳамма жонли маҳлуклар ичига) қандай ўтларни солмайди дейсиз. Бу ҳолат ошкора юзага чиқса, тақводору пархезкор шахсларнинг кўнглини жароҳатлади. Уларнинг бири дард билан нола чекса, иккинчиси ўзининг дарвешлик чакмонини чок-чок қилиб йиртади. Юқорида шарҳ-баён айлаган можаролардан ташқари, агар шундай маънодор сўзлар майхоналарда зоҳир бўлиб қолса, май қуйқаларини ичиб ўтирган майхўрларнинг юрагига ҳам шундай ўт туташадики, алангасидан хеч қаёнга қочиб қутулиб бўлмайди. Боз устига чидолмай, ўз кўксиларига ўzlари мушт билан эмас, тош билан соладилар, бўрк ўрнига бошларини ерга урадилар.

Қачонки, сўз ўз борлигини кўрсатмасдан илгари, барча нарса йўқлик ичидаги гумдан бўлиб ётарди. У пайтда на фалакдаги бу етти қандил (сайёра) ва на тўққиз қабат баланд осмон бор эди. У замонда ҳозир оламда мавжуд бўлмиш ҳамма нарса йўқ бўлиб, фақат оламни йўқдан бор этган файзли, баракали зотгина бор эди. Ўша яккаj

ягона тангри бўстонидан, бўстонгина эмас, ҳақиқат гулистанидан ҳаммадан бурун бир ҳавонинг нафаси келди. Эшит ва унумтагинки, ўша нафас — сўз эди. Ўша ел эсиб, махфий дам уаркан, йўқлик ичида у Фурсатгача ҳеч очилмаган юзларча ғунча коинот гулшанида очилиб, шу жонбахш ел шарофатидан ҳаёт топди. Борлиқда ҳеч нарса шу елдан бурун бўлмаган ва қимирламаган. Билгинки, қандай муаттар тул бўлмасин, барчаси шу насимниг нафаси билан очилмишdir. Бу насимга эса поклик руҳи ва ёки Исо руҳиллоҳнинг нафаси ҳамроҳ эди. Маъно китобларининг кони, фақат ер китобларининг эмас, осмон китобларининг ҳам кони ўша ҳаво шарофатидандир.

Сўз хизматининг чеки-чегараси йўқ, лекин у ҳар доим згариб, маъноси янгиланиб туради. Жаҳон гулшанида бу оза гул худди қуёш гулидек таърифдан ташқариdir. Ҷунё боғи шу гулнинг ҳиди билан муаттар бўлиб, бу гул утун борлиқнинг димогига атр пуркаб туради.

Лекин сўз билан гулнинг ўртасида тафовут мавжуд. Йўз гулбун (гул тупи) бўлса, гул хас (хашак)dir. Сўз авҳаридан машриқ ҳам, магриб ҳам тўла, лекин улар ўз ҳиммати билан бир-биридан ниҳоятда катта фарқ қиласди. Бирорнинг сўзи қора чақалик ҳимматга эга бўлмагани долда, баъзи бирорларники ҳазина қадар бебаҳо ҳимматга гадир.

Сўз ҳазинасига эга бўлганиларнинг нодири яктоси Ганжада парвариш тоғган зотdir. У ҳазинагина яратиб ҳолмаган, балки уларни ўз саховаткор қўли билан дунёга очган. Лекин у ҳазиначининг дунёга сочган ҳазинасида бир жаҳон ҳақиқат сирлари яширингандир. Унинг ҳазинасидаги ҳар бир кумуш танга — бир юлдуздир, яшил куп (май сақланадиган катта идиш) эса унга кўк гунбаздир. Куп остига қўйилган гишт тўлун ойдек бўлиб, купнинг оғзига эса тилла баркашдан қонқоқ қилингандир. Низомий Ганжавийнинг ҳазиналари биттагина эмас, бешта бўлиб, ҳар қалай, қазо қисматидан уларга шикаст етмасин.

Қуёш бутун коинотга нур таратгани каби унинг ҳазинаси ҳам тўққиз қават осмонни тутиб кетгандир. У жаҳон аҳлига шундай маънолар ҳазинасини тўқганки, у ҳазиналар ўлмас ва абадийдир. Бу бени ҳазина билан жаҳон тўла бўлгани сингари, кўк осмоннинг ҳам бирон бурчаги ундан холи эмас. У фақат ерни тугул, фалакни ҳам тўлатиб ташлаган. Унинг коинот қадар кенг ва юксак табиатида осмон юлдузлари каби беқиёс маъно дурлари мавжуд.

Бу осмонда мавқеъи хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди.

У, ўзининг нур сочувчи қаламини тараашлаб очганда, қўёшнинг юзига ажин тушган. Аторуд юлдузи, унинг хизматкорига айлангани учун қаламдан тўкилган майдачўйда чиқиндиларни териб туради. Фалак уд (оловга солгана) хушбўй ис чиқарадиган ёғоч) нинг куйишидан қизариб, ёниб турган оловга ўхшагани учун малойиклар уни уд ёндирадиган идиш деб ўйладилар. Қалами гавҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қозогза ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи кўёш унга осмондан зарварақ сочиб турган. Осмоннинг олтинчи кўк қабатида турадиган Муштарий юлдузи унинг ёзувларини бошига зеб қилиб санчиб олган. Фалак аҳли унинг номаларини бир кўргандаёқ бошларидағи саллаларига мисвок каби тақиб олганлар. Қуёш ўз кўзида нур борлигини унутиб, унинг ковушидан чиққан тўзоидан кўзини ёритган.

Низомий сўз майи билан шундай маст — бехуш бўлардики, у билан тенгма-тент май ичадиган қодир кимса йўқ эди. Лекин ҳиндудлик санъаткор, ҳиндугина эмас, сўз жодугари, жодугаргина эмас, илм-ҳикматиниг билимдони, Хусрав Дехлавий ҳам назм девонлари тузган. Унинг номалари чучук, маънодор нукталардан ташкил тоғган, қалами эса найшакардан (шакарқамишдан) йўнилган. Дехлавийнинг қалам учи қаранфул (қаламирмуничоқ) каби хушбўй ҳамда нозанин сарв дараҳтига чирмасиб кетган муаттар сунбул мисолидир. У сунбул қаранфул каби қозогни қора қилиб ва гоҳо қаранфул ҳам сунбул каби жингалак чизиқ солиб, сўз бозорини қизитади, гўё бу бозор турфа моллар билан тўла атторлар дўконини эслатади. Бинобарин, дўконининг бутун устун ва эшиклари ифорли сандал ва уд ёғочларидан қурилган. Лекин бу атторликни қуришда Аторуд юлдузининг билимига эргашиши бордир.

Унинг қалами достон тузишга майл кўргузган заҳоти ёзувлари билан жумла жаҳонни тўлдира олади. У Ҳиндистонда туриб ёзган бўлса ҳам бутун олами ўз ёзувлари билан ҳинду рангидек қора қилишга қодир. Унинг сўзлари ҳинд мажлисини қиздирувчиларни эслатса, ўзи айни мажлисида ҳинд ройига (шоҳига) ўхшаш баландмақом эди. Уни рой демай, негаки, юзларча Қед каби ҳинд подшоҳлари унинг олдида хизматкорчалик эмас. Унинг бу марта-бага эришувига хўсравона фазилати, билимдонликда қўёшдек шурафшонлиги боис. Кимда-ким билимдонлик олами-нинг шоҳи бўлса ҳам, Дехлавий хизматида хокироҳ бў-

лиши аниқ. Гарчанд у шоирликда Низомийчалик маҳоратли бўлмаса ҳам, лекин эл орасида бунга тенг келадиган бошқа кимса йўқ. Агар Низомий ёзувлари ўзининг юксак санъати билан Шарқнинг оташинок қуёшига ўхшаса, Дехлавий қуёш бўлмаганда ҳам Муштарий юлдузига лойиқ шоирдир. Низомий яратган дурру гавҳарлар қанчалик порлоқ бўлса, Дехлавийцинг дурлари ҳам ялтираб жило сочишда ундан қолишмайди. Агар Низомий йўлбошли бўлса, бу унинг издошидир. Агар у шоҳ бўлса, Дехлавий ҳам ҳукмдордир.

То'абад уларнинг маскани жанинатдадир. Уларнинг маъниларидан Навоий ҳам мадад олса ажабмас!

Булардан бўлак бир қанча шеърият ҳавасмандлари муваффақиятга эришиш умидида бу савдога қўйл уриб кўрдилар. Лекин уларнинг ҳар бирига ҳам бир оғат етди, мурод-мақсадга етолмай, бу ишви тўхтатдилар. Баъзи бирорвлар ўз шеърлари билан бу савдога даромад ундириши ниятида қарадилар. Оз-мозгина муваффақиятга эришилари билан кўнгилларida манманлик иштиёқи уйгонардида, инсофу камтарлик каби олижанобликни унуби қўярдилар; лоф ва мақтанчоқлик билан ўзларини кўрсатиб, адабсизликка бериладилар. Шу вождан ҳам тақдир уларга муваффақият бериш ўрнига ёзувчилик шарафидан нари тутар, агар баъзи бир асарлари юзага чиққан бўлса ҳам назардан қолгани туфайли, кўпчилик уларга харидор бўлмасди. Улар ўз қоғозларига нимани ёзмасинлар, бошқа бирор унга иқтидо қилмади ҳам, эргашмади ҳам. Китобхон ундан на сабоқ олди ва на уни нақл қилди. Бу нарса гўё фолбин чизмасидек (варақда) бекор қолди.

Шу бебаҳралардан баъзиларининг ёзган нарсалари тузукроқ бўлиб, ҳаққа ёлбориб сифиниши туфайли, мақсади озгина юзага чиқди. Унинг ёзувларидаги маънолар нурдай ёрқин ва тоҳо зулматдай ноаниц бўлса ҳам баъзи одамлар уни ўқидилар, ундан озми-кўпми, баҳра олдилар. Мана шундай шоирларгина ўз қаторидагиларга нисбатан аинча обрў ва шарафга ҳам эга бўлдилар. Улар ҳам бу дунёдан ўтиб кетгач, «маснавий» усулида ёзадиганларнинг оти ўчиб кетди. Шундай қилиб, «Хамса»чилик богида гул ҳам, ҳид ҳам қолмади, у оққан ариқнинг сувлари қуриб қолган эди. Шукрлар бўлсинки, у гуллар яна рангу ҳид топиб, бир сув оққан ариққа яна сув оқди!

VII

Сўз дурларидан тузилган назмда ва қалима гавҳарларидан тартиб топган шеъриятда шоҳона сўз санъаткорлари бўймиш Низомий билан Хусрав Деҳлавийларнинг қойим-мақом издошлиари, яъни улуг ҳазрат мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳафларидақим, оллоҳ у улуг мартабали, муҳтарам зоти бобарақотининг умрларини узути ва абадий қилгай

Шоир ўз қаламини байроққа даста қилганича сўз мамлакатини қўлга киритди. У найза ўрнига қўлига қалам тутди, сўз иқлимини бошдан-оёқ ўз мулкига айлантириди. У зот сўз осмонининг қуёшидир, қуёш нима, сўз жисмининг жонидир. Унинг қалами жаҳду жадаллик билан сўз ўрнига ўт сочиб борар, маънодор нукталарининг барчаси эса оташнафас эди. Ўша ўтган назм — шеър шамини тутиб, маънолар зулматини ёритиш мумкин эди. Унинг оғигдан маънолар суви оқиб келар, у сувлар тириклик чашмасидаи қайнаб чиқар эди. Мазкур чашма оби ҳаёт берини билан сўз санъатининг ўлган танаасии тирилтирас эди. Унинг озод қўигли курсандчиликка мунтоқ бўлганидан, шеърият жомига сўз майини қуяр эди. Унинг ҳар бир қулатум майи элу ҳалқни маст қилиш у ёқда турсин, майпарастликка упдар эди. Тўла қадаҳгина әмас, унинг майи қатрасидан оғзи намланган кимса ҳам маст бўлиб қолар эди. «Дўст аёғи дўстига» деганлариdek, маънолар қадаҳини одамларгагина әмас, осмондаги мало-икаларга ҳам тутар эди. Унинг жомига ҳатто осмон сўфилари ҳам май қуйиб, косагуллик қилас ва ўзлари ҳам ундан ичиб маст бўлишар эди. У сўфилар май қадаҳини мастоналарча кўтаравериб, охири хирқаларини (дарвишларнинг уст кийими) ҳам майхоначига гаровга бериб ичар эдилар. Янги ойни ҳилолга ўхшаш эгилма қадаҳ қилиб, май билан қанчалик тўла бўлеа ҳам ичиб, бўшшатар эдилар. Маст бўлгач, хизматкорлардек, қанотларини қоқиб, оёқлари билан сакраб, ўйинга тушар эдилар. Арши аъзам эли шундай бўлса, бу олам элининг ҳоли не кечишини тасаввур қилиб кўринг-а?! Модомики, у жомдан май ўрнига оби ҳаёт ичилар экан, бирор жон бериб, бошқа бирорнинг жон тониши ажабланарлики?

У «жом ва «май» деб таърифлаётганим жондек ҳаёт-бахши назм бўлиб, еру кўк элини маст-мустағрафақ айла-мишдир. У назм — шеърият әмас, балки жаҳонга оғат соладиган гўзал, йўқ, жаҳонга әмас, жонга оғат сола-

диган даражада гўзал эди. Уни эшитиш кишини завқ-шавққа гарқ қилиб юборгани каби ундаги чуқур мазмунини фаросат билан тушунмоқ — ҳар қандай одамнинг ҳадди эмас.

Ваҳ-ваҳ, унинг газалларидағи оташин дардларни қандай таърифлайн? Оллоҳ, оллоҳ, унинг маснавийларидағи ҳаётбахш мазмунларга не деяйин?! У назмнинг қайси вазнида ёзган бўлмасин, ҳаммаси ҳам бир-биридан гўзал шеърлардир. Лекин унинг маснавийлари ўзга олам бўлиб, бу замонда унга тан бермайдиган ҳеч бир зот йўқдир. Унинг табъ қўзгусида «Хамса» ёзиш иштиёқи бор эди, хайриятки, бу иш поёнига етди. Хусусан Жомийнинг жилвагар ижодий қўзгусига «Хамса»ни солиштириб кўрсак, бу фикрининг рад этиб бўлмас исботини кўрамиз.

Жомийнинг маснавийси Низомийнинг «Хамса»сидан ортиқ бўлса ортиқ-ки, аммо кам эмас. (Буни ўқиганлар — кам эмас, ортиқлигини айтади.) Низомийнинг «Хамса» сидá байтлар сони кўп бўлса ҳам, аммо бунинг маснавийсида маъною мазмуннинг чегараси йўқ. Унда қанчалик гўзал иборалар йифиндиси бордир, лекин бунда ҳақиқат дурри-гавҳарлари мўл. Агар уни дарё дейилса, буни кон деймиз, агар уни кўнгил десак, буни жон деймиз.

Жомий ўз ёзган «Тухфатул-аҳрор»и («Нуронийлар тухфаси»)ни бошлаб эълон қилганда, олам аҳли буни «Жон тухфаси»дек қабул қилди. Унинг «Субҳа» деган асари кишиларнинг жон ипига тизилган бўлиб, ундаги ҳар бир тасбих донаси бир дурри аълоча бор. Сўнгра «Юсуф-Зулайҳо»ни ёзиб, Зулайҳо Юсуфга зор бўлганидек, ҳаммани бу достонга зор айлади. «Лайлию Мажнун» ҳақида ёзар экан, тогу чўлларга офат солиб юборди. Ҳозир эса қаламидан дур тўкиб, Искандар ҳақидаги «Хирадномайи Искандарий» («Искандар донишномаси») достонини ёзмоқда. Шубҳасиз, Искандар ер юзидаги қуруқлигу денгизларни фатҳ этгани каби, Жомий ҳам Искандар ҳақидаги бу оламшумул асари билан бутун борлиқни забт этгусидир. Ҳозир Жомийдек баркамол одам дунёда йўқ, аввал ҳам бу кишидек улуг зотнинг бўлгани маълум эмас.

Агар бирор соғ кўнгилли бўлса, хоҳ у заргар ва хоҳ бўйра тўкувчи бўлишидан қатъий назар, ўз хунарида тенгсиз бўлгани учун барчага баравар севиклидир. Агар бирорнинг нафаси пок ва муборак бўлса, у ўз нафаси билан ўлганга ҳаёт бағишлиади. Агар бирор фахму идрок эгаси бўлса, ундай доноға жон фидо қиласант арзийди. Агар унинг нукталари маънодор ва жонфизо бўлса, унга бир эмас, юз жон фидо қилинса ҳам кам. Унутмангки,

жон одам билан бирга бўлади, ахир инсон жон билан тирик эмасми?

Эй тангрим, Жомийнинг ҳадис-насиҳатларини эл жонига малҳам қил, шу малҳам билан жонларга кувват бағишила.

Эй тангрим, Жомий фазилатларидан бизни ҳам баҳ-раманд эт, унинг висол майдан тўйиб ичишни бизга ҳам насиб айла. Жомий билан бирга май ичишиб, мен ҳам маству девоналардек оташин сўз юритай.

VIII

Иноят қуёши васфидаким, бу файзли қуёш жилва қилиб чиқса, унинг таъсир тошини порлоқт ёқутга ва лаъни оташга айлантиради. Ҳидоят булути таърифидаким, эҳсон ҳавосидан кўтарилса, ўз раҳмат ёмғири билан тупроқни лолазорга ва қипқизил гулзорга айлантиради. Кўнгил тошининг у қуёш нуридан тарбият топгани ва жисми тупроғи у булатнинг нами билан сероб бўлгани ҳақида

Кимгаки баҳту иқбол ёр бўлса, нима иш қиласа, унинг фоли қутлуг бўлиб, ўйлагани юзага чиқади; қайси ишни мақсад қиласа, унга зафар ёр ва давлат мулоғим ва маддкор бўлади. Агар шундай одам эшакмунчоқ тиласа, худо унга феруза ато қиласди. У иттифоқо тиканга қўл узатса, қўлига ҳали очилмаган ғунича тутилади. Агар қўзи ойга тушса, кун бўлади ва агар тупроққа қадам қўйса, тупроқ олтинга айланади. У қўли билан заҳарли илонни ушиласа, у илон гулчехра ёрининг сунбул сочи бўлиб қолади. Агар булут унинг устига ёмғир ёғдиromoқчи бўлса, янгилишиб, дур сочиб юборади.

Лекин бу каби ином-эҳсонларга эга бўлган донишманд, бу баҳтиёрликларнинг шукронаси учун ҳалқа жабр-зулм ва ёмонлик қилишдан ўзини тийиши, бу саодатларга эриштирган зотни хеч ёддан чиқазмаслиги, дўстларига жафо қилмагани каби душманларига ҳам ситам айламаслиги, ситамгина эмас, душмани жабр қилганда ҳам унга кина-адоват қилмаслиги, жафо ўрнига вафо-ю, баҳиллик қилувчига сахийлик кўрсатмоғи лозим. Бундай одам қанча мол-дунё топса ҳам уни сарф-харажат қилимай, йиғиб қўйишдан сақланиши керак. Ҳақ бергандан кейин уни асраб қўймай, худо ризолиги учун мухтоҷларга сарфлаши лозим. Кўзи фақат ўзини кўрмай, фақирларга ином-эҳсон қилиши керак, бу — тангрига шукур қилиш демак

дир. Киши ўз баҳт-иқболини худодан кўриши, ўзини алоҳида бир шахс деб тушунмаслиги лозим.

Мана шу юқоридаги изоҳларни тангри баҳт-иқбол берган одам ҳақида гапирдим. Булут ҳеч қачон элга дур тўқмайди. Шубҳасиз, бу эҳсоннинг сабабчиси тангридир. Агар тангри ёғин бермаса, ёғиши учун ҳавода имконият борми? Гул чогидаёқ шамол гул япроқларини тўқиб юборади, шундай экан, елни соҳибкарам — саховат эгаси деса бўладими? Тақдирда унга нима ёзилган бўлса, ўшандан ўзга нарса юзага чиқмайди.

Мен нима ишга қўл урган бўлсан, бу тангрининг иродаси билан бўлди. Унинг ҳосилига қўл узатишм билан тангрининг марҳамати туфайли, у осонликча қўлимга кирди. Агар мақсадим харсантошин қўпориб ташлаш бўлса, у кўз олдимда гардга айланиб, ҳар томонга тўзгиб кетди. Йўлимдан агар аждаҳо чиқиб қолса, у қўлимда асо сингари мададкор бўлди. Бирон вайронга ичига кириб, соядам олай десам, шу ерда хазина борлиги тушимга кирди.

Тангрининг фалак янглиғ лутф-марҳаматини қўргач, нима учун унинг қаршиисида бошимни тупроққа қўйиб, сажда қўлмайин! Мен унга ибодат билан қанча шукур қиласам, у менинг мартабамни яна фалак каби баланд қиласди-ку!

Қалам бу фикрни қисқагина баён этди, энди қулоқ солсангиз, тафсилотини ҳам айтиб бераман. Бунинг барчасини айтиши учча ёқимли бўлмаса ҳам, лекин изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, тангридан менга қанчадан-қанча иноят бўлди ва ҳақ менга бениҳоя карам айлади, улуғ мақсадларга эришиб, гоятда баҳтиёр бўлдим. Лекин менга берилган бу файз-футухлар менинг ихтиёrim билан бўлмади. Баъзи одамлар катта-катта нарсаларни тама қилиб, кўпгина қайгу-аламларга гирифтор бўлиб юради. Лекин тангри менга карам айлаб, улуғ муддаоларни берса ва мақсадларимга ҳам етказса, шукур этишдан бопиша не гамим бор?

Масалан, менга назм ёзиш фазилати тухфа қилинган бўлиб, шеъриятим туфайли жаҳонда шуҳрат қозондим. Бошлаб газал тарзи (жанри) билан қалам тебратиб, жаҳон аҳли орасига шов-шув солдим. Соглом фикрли доно одамлар газалларимни ўқиркан, буни оламдаги бир қиёмат деб тушундилар. Фақат газал эмас шеъриятининг ҳамма вазнида қалам тебратганиман, буни девонларимни кўздан кечирган одамлар биладилар.

Лекин ушоқ ишлар билан қаноатланмай, кўнглимда улуғ-улуг муддаолар түгён уради. Шеъриятининг қайси

майдонига от солсам, у соҳанинг ҳавоси менинг кўнгли́мга ҳеч қандай малоллик солмас, қайси бўстонга кириб сайр этсам, унинг сайри мени қаноатлантирумас эди. Хаёлимда шеърият кишварларини эгаллаш, мамлакатларда соҳибқи-ронлик қилиш муддаоси туғилиб қолди. Шу андиша кўнгли́мдан кетмай, охири «Ҳамса» ёзиш ҳаваси туғилди. Шундан сўнг, ўтмишда ёзилган «Ҳамса»ларни, унинг во-дийлари, тоғлари, дарёларини бошдан-оёқ, тўла-тўқис кўздан кечирарканман, ҳеч маълум бўлмаган бир дунё кўзимга кўриндики, «Ҳамса» дунёгина бўлмай, унинг ҳар байти ичига бир жаҳон яширинган экан. Ҳа, «Ҳамса»нинг қайси бурчагига қарамай, назаримда бутун бир олам жилваланар эди. Лекин тогининг тошлари шундай ўткир ва серқирра эдики, кўк ҳам унинг тигидан қочгудек эди. Ундаги ҳар бир тошнинг ўткирлиги ойни ҳам унинг тепасидан тез ўтиб кетишга мажбур қиласр эди. Лола қон-у, сабзаларининг қирралари ҳалокангез бўлиб, ундаги ҳар бир гиёҳ бошдан-оёқ захрнок эди. У ерларда ҳалойиққа отмоқ учун қўл ҳам, этак ҳам тўла бало тошлари бор эди. Форларида эса, дамига тортиб, ҳалок қилувчи аждаҳолар бўлиб, уларнинг дами замони аждаҳоларини эслатар эди. Улар ютии учун оғизларини очгаиларида ҳар тарафга бало ўтлари сочилар эди. У ўтларнинг ўтини аждаҳоларнинг ўз типлари бўлиб, оғзидан чиқсан ўт алансаси ўз тили билан фалакни ялар эди. Шунингдек, унинг пишқириб ётган денгизи шундай чуқур эдики, унда юзларча фалакдек катта кемалар гарқ бўлиб ётар эди. Унда бало бўронлари ҳар томонга ўзини ураг, ундан бало мавжлари юзага келар эди. Қаттиқ пўртана тўлқинлари кўк юзига ўзини уриб, фалак коптогини худди хубобга (сув юзида томчидан пайдо бўладиган пуфакчага) айлантирас эди. Бу денгизларнинг мавжи бало тошқинидан қонхўроқ, наҳанглари эса ажалдан ҳам шафқатсизроқ эди.

Эди, ундаги дашту саҳроларга келганда, сатҳи шунчалик кенг эдики, унинг чегарасига тезюарар осмон ҳам етолмас эди. Унинг экин ерларию қўриқлари бало манзилидан иборат бўлиб, ҳалокатли гармселлари одамларни ажалдек куйдириб, ўлдирав эди. У гармселларни қуюндинай тез девбод дема, йўқ, у ерларнинг барчасини дев босиб, ҳар тарафда саргашта девлар телбалардек кезишиб юраг эди. Девларнинг новчалигини кўриб аҳмоқ деб ўйлаб, саҳрода уларнинг бўйнига ҳийлакорлик билан занжир солиб тутмоқчи бўладилар. У биёбонлар қум билан қоп-

ланган бўлиб, уларнинг чегарасига етиш — гоятда мاشақ-қатлидир. Ҳар ким бу даштларга бокар экан, бундаги меҳнат-машаққатлар жаҳонга сифаслигини ошкору ниҳон тушунади. Бу ерларда ганч-хазиналар ниҳоясиз эканини кўргани билан ҳар бир хазина устида юзлаб аждаҳо ҳам борлиги аниқ.

Мен шу каби «Хамса»ни кўздан кечирапкайман, ҳар онда бир олам кўз олдимдан кетмас эди. Буни ёзиш ҳақида лоф уриб, даъво қилгандарим эсимга тушганда, улар беҳуда хаёллар эканини эслар эдим. Бу аҳволлар мени уялтириб, хижолатимдан ўлиш дарајасига бордим. Гоҳо бу сўзларимдан, сўзларимдан демай, ўз-ўзимдан ҳам уялар эдим. Гоҳо ўзимга-ўзим: «Буни ёзишнинг имконияти йўқ, «Хамса»ни тасарруф қилиб — юзага чиқазиш менинг қўлимидан келмайди», дер эдим. Бу андишалар доимо кўнглимни бекарор қилиб, қучисизлик ва иочорлик мени ҳалок қилгудек бўлар эди. Юрагимдан умидсизлик хаёли кетмай, кўнглимда бу ишни қилишдан ноумидлик иллати пайдо бўлиб юрган чоғда, қулогимга бир ёқимли овоз эшитилди: «Эй, зорланиб сайровчи булбул! Ва эй сўз гулзорида достонлар яратувчи шоир! Минг хил оҳанг билан куйлашларинг қани? Хотирингдаги гўзал достонларинг қани? Сен ҳақнинг лутф-марҳаматига сазовор, турк лафзидаги ижодларинг билан бутун ҳалққа машҳур бўлган одамсан. Бу тилда назм ёзганлар ўртасида сенчалик обрӯ қозонган одам йўқ. Сенга турк иқлиmlарини қалам билан забт этишини азал қалами тақдирипгга ёзib қўйибди. Бу водийнинг султонлигини тангри сенга насиб қилиб, тилинг тигини қалам найзасига айлантиришидир. Сен бу мамлакатнинг қаҳрамони, бу элнинг соҳибқирони бўлгайсан. Бу йўлни босишдан нечун тоймоқчи, нечун «Хамса»ни кўргач, сустламоқчи бўласан? Ахир, сенга қандай ишлар мусассар бўлмади? Бўлар-бўлмас ҳаёлларга берилиб, бу йўлдан қайтиш сенга муносибми? Еки сенга ҳақнинг лутф-карами бўлмаганми эди, у сенинг қаршиигда ёрқин йўл очмаганми эди? Ахир, нима ишга қўл урган бўлсанг, у сенинг қўлингга кирди-ку, мана шулар тангрининг сенга баҳт эшигини очгани учун далил эмасми? Агар, ҳақ ҳидоят йўлини очмаса, иноят қўли билан тутмаса, ҳар қандай катта ишни ҳавас қилгани билан хас каби заиф одамзоднинг қўлидан нима келиши мумкин? Хусусан, сен ҳаммадан ўзингни паст оловчи ва тупроққа тенг тутувчи камина одамсан. Шунингдек, ҳалқ ҳам сенга ҳурмат юзасидан ўзини пастарин тутади, сенинг камтарлигинга ҳаваси келади. На кўнглингда қувват ва танангда

куч бўлмаса, ўзинг гўё оёқ остида қолгай чумолиға ўхшайсан, босилиб-яничиликдан бечора чумолининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Лекин агар сен ўша пажмурда — чалажон чумоли бўлиб, даврон жафосидан қаттиқ азоб-уқубат чеккан бўлсанг ҳам, аммо ҳақдан сенга иноят бўлиб, ҳидоят қўёши сенга кулиб боқса, чумоличалик жонинг бўлмаса ҳам баҳт раҳнамолик қилиб, қаршинингда аждаҳолар забун бўлади. Қел, қўиглинигдан ваҳималарни ҳайдаб чиқазиб, ишга кириш, йўлга отлан!»

Ғойибдан бу нидо келгач, мени паришон қилган хавфхатарлар йўққа чиқди-қўйди. Кўнглим кўтарилиб, жонимга ором етди, нотавон танамга қувват ҳам кирди. Кўзим нарғиси бօғдек очилиб, кўнглим гунчаси худди тоғдек кўтарилиди, десам бўлади.

Гойибдан бу куч-қудрат етгач, ёзиш майли менда яна кучайди. Тақдирдан бундай илиқ илтифотни кўргач, «Ҳамса»ни ёзиш учун қаламимни йўндим. Кўнглимдаги шавқ-завқим ўти яна аланталаниб, назмни ёзиш тарафдудига тушдим. Қўлдан келганча ижод қилишга кириниб, муродимни юзага чиқазишга урипдим. Қаламим билан қоғозни безар эканман, кўп ажойиботларни тасвирга олдим. Кўнглимда «ёза оламаними — йўқми...» — деган қўрқувлар тутғен уриб ётар эди, қаламим бита бошлагач, иш мен ўйлагандан юзларча марта осон кўча бошлади. Дунёга шу қадар кўп гавҳарларни соча бошладимки, бу кўхна дунёда бўш жой қолмади. Довотим (сиёҳдоним) гавҳар дўконини очди, гавҳар дўкони эмас, гавҳар конини очди. Сиёҳнинг лосини (сиёҳдонга соладиган инак қасқоғининг толаси) ювиб, унинг қора чиркини кетказгач, сиёҳимга ҳар қатра сув томизганимда, унга сув ўрнида инжу — марварид томган бўлса керак. Қатра сув пима, кенг дарё бўлиб, довотимни ҳақ-таоло шу дарёнинг ҳавзасига айлантириди. Довот эмас, уни ўзга бир олам денг олам ҳам эмас, улуғ ва азим фалак деяверинг. Агар у фалак баробарида бўлмаса, юз жаҳон маъни унга қандай сифсин?

Энди қамиш қаламимга келганда, у шундай диловар — ботир наҳангки, у маънолар денгизида наҳангдек жавлон уриб, бу сувнинг қай томонига юрса, сувларни худди кема сингари ёриб боради.

Хулосайи калом, бу «Ҳамса»ни ёзишда юқорида номлари зикр қилинган устозлар изидан бориб, унинг ҳар бир китобини ёзишда тафаккур денгизининг гавҳарини сочиб, улар достонига риоя қилганим ҳолда, зебу зийнатларини орттиридимки, буни шарҳ-баён қилишга лузум йўқдир.

Буларни шундай таҳрир қилдимки, бу мазмунларни ўзгартиришга ҳеч ким йўл тополмаса керак. Шундай қилиб, тангрининг мадади билан у достонларни ортиқча гаплардан тозаладим, баъзи ҳикояларини эса, ортиқча кўриб, тамом олиб ташладим.

Шу йўсинда тўрт достон тугалланган бўлиб, фақат охирги биттаси ҳали ёзилмаган эди. Бу ишни бошлаб юбориш ҳам қийин бўлди. Унинг тузилишини — тартибини бир режага солиб олиш ҳам осон бўлмай, турлй латифа ва ажойиб ҳикматлар топиш, аввалги тўрт достонда бўлгани каби янги-янги қўшимчалар киритиш ҳам кўнгилга озор берар ва лекин уларни топиб, жой-жойига қўйиш умиди йўқ эмас эди.

Бу пайтда назм аҳлларининг шоҳ шоири бўлмиш, бу ишнинг бутун қийинчиликларидан хабардор, поклик базмининг соф майларини синқорган, бу «майхона»нинг пешвоси бўлмиш Жомий ҳазратлари Искандар достонини зеб-зийнат билан назмга солаётганларини эшилдим. Лекин у киши унинг ҳолатларига унча аҳамият бермай, ишни нутқларидан бошлаган экан, жумладан, Искандарнинг тарихи ва у ҳақдаги афсоналарни тушириб қолдириб, у тарафидан айтилган дур каби бебаҳо сўзларини ёзган экан. Бу гапни эшишиб, менга шодлик юзланди, хотирим анча ғамдан озод бўлди. Мен шундай дурга муҳтоҷ эдим, бутун умримни бериб бўлса ҳам шуни олмоқчи — унга харидор эдим. Энди мен шу достонни кўздан кечириб, унга кўпгина зеб-зевар қўшишга қарор қилдим. Ҳақдан лутф-эҳсон етиб, менга шундай жавоҳирни насиб айлади.

Энди қаламимнинг учини чиқазиб, шу достонни қогозга ёзишга киришайин. Искандар бутун кишварларнинг жаҳондори эди, унинг қилган ишлари ҳақида бир достон ёзилса, унинг қимматли фикрларини ҳам санъаткорлик билан достонга киритилса, унинг ҳикмат тўла сўзларини, ажойиб туйғу ва орзуларини тасвиrlанса, достон гўззаллашиб, элни ўзига мафтун қилиши турган гап.

Ўтмишдаги донолар Искандар ҳақида кўпгина афсоналар яратганлар. Мен ҳам ўша донолар қатори у ҳақда назм билан сўз юритсам, ўша қадимги Низомий Ганжавий билан Хусрав Дехлавий икковлари юрган йўлдан қадам ташласам, бу ҳақда айтиш керак бўлмиш барча гапларни айтган бўларман.

Қизишиб кетиб, қанақа беҳуда гапларни гапириб юбордим, маст ёки мажнун эмасман-ку, тавба! Ҳозир ақдим бу гапларимнинг ўрипсизлигидан мени огоҳ қилди. Астаг-

фируллоҳ, айтган сўзларимни илоё магфират қилгии, кечиргини!

Агар ҳақ менинг қўлимга қувват, қаламимга илҳом бахш этса, мени ўша юқоридаги улуг зотларниң издошлиари бўлажагимга ишонаман. Менга улардан мадад етмас экан, бу достонни ёзишга қандай ҳадим бўлиши мумкин. Менинг бу гапларимни халқ яхши тушуни маслиги мумкин. Аммо мен биламан, худо ҳам билади. Ахир мен ярим кечаларда уйқумни ҳаром айлаб, ҳақ таолога сажда қилиб, ёлбораман-ку. У икки зотниң (Низомий ва Дехлавийниң) нуроний руҳига ва учинчи устозниң (Жомийниң) ҳам илоҳий қувватига ихлос билан «қуръон» тиловат қилиб, фотиҳа ўқиб, кўзим денгизида уларни бир ғоввосдай сақлайман-ку. Улардан умидворлигимниң исботи учун отларини алоҳида-алоҳида тилга оламан. Ноjёя айтган сўзларим учун узр сўраб, ҳар бирларидан мадад тилайман. Шундан сўнг илкимга қалам олиб, кўнглим нимани тиласа, шуни ёзишга киришаман.

Ҳеч кимга пинҳон эмаски, қиладиган ишим тоятда оғир ва муникул, буни қалам билан қогозга тушириш ундан ҳам қийин. Юқоридаги устозларгина эмас, яна ким шеърият билан шутгулланган, умуман адабиётга алоқадор бўлса, ҳаммасининг руҳидан умидворман, улар ҳақига дуо қиласан. Ўз муддаомининг юзага чиқишида улардан ҳам мадад тилайман, уларга завқ-шавқ багишлаган жомни мен ҳам қўлга оламан. Аммо пир Жомийга мен дурдкашман, яъни май қуйқасини ичишда ошноман.

Эй косагул, каёний қадаҳини келтир! У қадаҳ тогордан ҳам катта бўлиб, қўлимга тегиши билан ундаги майни синқарай-да, оғизни ундан одгач, бир йўла учиб қолай.

Эй хонандаю созанда, дўстлик, улфатчилик қуйларини қуйла. Бир қуйлаб тўхтаб қолма, яна кетма-кет қуйла! Ҳеч сўз қайтармай, мени маству мустаграқ қилиб ташла! Зеро, тонгла сўз ёзишга кирицгумдир.

Эй Навоий, соқий қанчалик шўх ва гўзал бўлмасин, созанда ҳам қанчалик дилкаш ва оҳангжӯ бўлмасин, аммо йўлга чиқиши олдида ичкиликтан ўзингни асрагайсан, зеро, эртанги кун олдингда катта вазифалар турибди!

IX

Олиймақом султонлар орасида шоҳ Ғозийниң ҳам марҳаматли вужудида шундай ҳол борлигидан оз-моз сўз

юритмакким, худо унинг мамлакатини барқарор ва шоҳлигини агадий қилгай

Эҳсон денгизи мавжӯр түгул қўқ осмон ҳам, унинг қаторида ер курраси ҳам бунёд бўларкан. Аммо ернинг кўп қисми сув ичида экан. Шунинг учун инсоният қуруқликни ўзига маскан деб билибди. Тангри жанинатни ҳам, дўзахни ҳам яратган, чунки кўпларда гўзал хулқ, яхши сифатлар бўлиши баробаринда, ёмон, бадфеъл қилиқлар ҳам бор. Одамлар яхши-ёмон икки қисмга бўлиниб, ўша икки уйни, яъни жанинат билан дўзахни тўлдирадилар. Тақдирин азалда шундай қазо ёзилган бўлгач, элхалқ бу икки ҳолатдан қочиб қутуломайди. Ўртадаги тафовут шундаки, бунисида жанинат дараҳтлари мавжӯр турса, униси хас-хашаклардан иборат. Инсонларнинг феъли ҳар хил бўлғанлигидан уларни икки хил сағфа бўлиш зарурати туғилган. Жаҳондаги одамлар қанчадан-қанча гавро ва жашжаллар қилишиб, кўпгина ёмонликларга, фисқ-фасодларга сабаб бўладилар. Агар баъзи одамлар доно, ақлли ва инсофли бўлса, кўпчилиги ҳеч нарсани тушунмайдиган жоҳил бўлади. Мана шундай гумроҳ одамларнинг адаштирувчи қоронги, кечасини зиё солиб ёритиш учун тангри уларга элчи сифатида ўз пайгамбарларини жўнатди. Шунингдек, одамлар ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида қонун-интизомлар чиқазди ва уларга раҳбарлик қилиб турсин учун шоҳлар юборди. Лекин пайғамбарлар ичида Мұҳаммад шоҳнинг қўшин ва сипоҳлари ўзгача эди. Шунингдек, Мұҳаммаднинг умматидан чиқсан шоҳлар ичида бир шоҳ пайдо бўлдики, бошқа шоҳлар унга хизматкор бўлса арзиди. Давроннинг энг забардаст шоҳлари, шоҳларигина эмас, энг қудратли шаҳаншоҳларининг ҳам энг улуғвори бўлмиш Абулғозий шариат қонунларининг шоҳи ҳамдир. Унинг борлигидан дунё зебу зийнатга тўлиб, обод бўлади. Уни Улусхон ўғли Султон Ҳусайн ҳам дейдилар. Тақдир унинг отига: «Тангри султонлигини ҳам, саҳоваткорлигини ҳам давомли қилгай», деб ёзиб қўймишдир.

Бу, жаҳон ҳалқининг пок зотларидан, яратилишда жавоқсифат бўлмишдир. У ҳозир ўзининг улуғ сифатлари билан жавҳарий зотлигини ҳам, гавҳарий поклигини ҳам исбот қилиб турибди. Жаҳон ҳазинасидаги порлоқ гавҳар ҳам у, осмон авжидаги мунаvvар юлдуз ҳам у. Бунинг қадри фалак оламининг богочалик кенг бўлиб, фалакдаги юлдузлар эса у боғдаги шабнамлардир. Уни богоғ эмас, юлдузлар билан тўла гўзал, ёрқин кеча-ю,

шабнамлар каби порлоқ юлдузистон денг. Юлдуз ҳам эмас, уни оппоқ-ялтироқ дўл денг, дўл ҳам эмас, кечалари майсазорларда ялтираб жилва сочадиган кирм номли қурт денг. Уни шабнам десам, жонининг жавҳаридир, бу шабнамнинг хар қатраси эса эҳсон денгизидир. У ўз душманларидан юз, минг туман марта фарқ қиласди. Душманлари эса ҳалиги денгизлар остида гарқ бўлиб ётибди. Унииг кирми кечаларни ёритувчи қип-қизил чўғдир, йўқ, чўғ эмас, аждардир. Ҳаммаёқни ёритиб турган нур унииг оғзининг шуъласидир, агар бу айланиб ётган чархи фалак душман бўлса, уни бир дамига тортиб, ютиб юбориши ҳеч гап эмас. Агар унииг фикр қуёши нур сочадиган бўлса, қуёш бир заррага ўхшаб, симобдек титраб қолади. Агар қуёш изтиробга тушса, бунииг ҳеч қандай ажабланарлик жоий йўқ, зеро, унииг фикрининг ҳам зарраси бир қуёшdir.

Агар у тўқиз фалак билан бир қуёшдек кенг дастурхон ёзиб, базм-зиёфат берадиган бўлса, олам ахли ундаги ноз-неъматларни еб, қуёшдан парвариш топғандек баҳраланади. Унииг сахийлиги фақат денгиз ва конларгагина эмас, тошу тупроқларга ҳам аёндир. Денгиз ичида бўлган дурри галтонлар ҳам, кон ичида бўлган лаъли рахшонлар ҳам бунииг дастурхонига чиқади. Шундан кейин денгиз гадолардек умидсиз ва девона бўлиб, дурларни сочган қўли билан ёқасини ушлайди-қолади. Кон эса, гадоликнинг чорасини топған гадолардек атрофида уйилиб ётган тош парчалари ичига кўмилади. Шоҳ денгиз ва коннинг асосий маинбасини доимо олиб, бу икки нотавонининг эҳтиёжини қондириб туради. Унииг қўлини денгиз ва кон мисоли дeng, лекин сахийликда улар бунга тенг келолмайди. Денгиз ва кон унга баъзан вафо қилмайди, чунки шоҳнинг саховати, муруввати баҳру конга жабрdir.

Гулининг ҳусни беҳишт богини эслатса, суви абадий ҳаёт чашмасига ўхшайди. Гулининг ҳиди юз йилчалик йўлга таралиб, юз йил бурун ўлган таналарни ҳам қайта тирилтиради. Ҳақ унииг сувини ҳаёт зилолидек қилиб яратгани учун у сувдан ичib кўкарган ниҳоллар абадий қуримайди. Агар у яна барқамол бўлса, Исо пайғамбар сингари нафаси жонбахш бўлиши шубҳасиздир. У Исо Масихо даражасига етиш учун илтижо билан дуолар қилса, дуоларининг юздан бири мустажоб бўлганда ҳам уни ҳалқ «жонбахш» деб атайдиган бўлади. Шундан кейин у, агар оғзини сўзга очар ёкан, элга сўз ўrniga жон сочади. Эл-улус нутқидан жон топиб, ўлган киши оби ҳаёт ичиб тирилгандек бўлади. Қуёш нуридан бутун коинот

ёригандек, унинг пафасидан одамлар ҳаёт топадиган бўлади.

У ўз ширин сўзлари билан элни баҳраманд қилгани ҳолда, қиличидан заҳар томиб туради. У қилич эмас, порлаб турган ойдир, ой ҳам әмас, душманин чопиш вақтидаги ярқироқ чақмоқдир. Агар чақмоқ бўлмаса; нега у сувга бориб тушмагунча ҳеч кимга омонлик бермайди? У илдирим (чақмоқ) бало булутидан чиққанда· даشتни Кипчоқдан то Қrimgacha кўриниб туради.

Агарда уруп вақтида унинг ўқи отилар экан, душман ўз тану жони билан хайрлашиб қўя қолади. Унинг ўтқир найзасига зирҳли кийимлар монеълик қилолмайди, у албатта душманинг юрагига бориб санчилади. Юрагига санчилгач, у ерда кўп турмай, яна бошқасига урилади. Қоронгида ҳам у ўз маизилини дарров топади, унга етиб ҳам, ўтиб ҳам бўлмайди. Найзасини юрак эмас, қаттиқ тошга санчадиган бўлса, тошни ҳам тешиб юборади. Найзасининг учига пўлат суви берилган, шунинг учун унинг тошни тешиши ажабланарли эмас. Тошни тешишда улар ўртасида анча фарқ бор: «сув — тошга ёмгир ёгишининг таъсири билан баробар, пайза эса чақмоқ билан тенгdir».

Агар у жангга от билан жавлон қилиб кирар экан, буни кўрган душманинг ваҳимадан жони чиқиб кетади. Шунда у девзот ўз душманини қуюн теккан ҳашакдек тўзғитиб юборади. У жанггоҳга бир дам тушиши билан тезкорлик қилиб, олами фатҳ этади-қўяди. Олами олиб, душманини даф этаркан, бундан олам ахлига омонлик етади. Олами фатҳ этган чоғида қўлига не ўлжа тушса, уларнинг ҳаммасини олам кишиларига эҳсон қилиб — улашиб беради. Оламга оғат солувчи яъжуҷ қаршисига, қилич шаклида, «Садди Искандарий» каби гов чекади. Агар у сад хом гиштдан бунёд қилинган бўлса, бу уни темирдан, йўқ, пўлатдан бунёд қиласди. Искандар бир неча мустимаҳкам тилсимларни ранж-маشاққат чекиб очишдан мақсади эса унда беркитилган ҳазиналарни элга эҳсон қилишдир. Агар Искандарнинг кўзгуси олами кўрсатадиган «Жаҳоннамо» бўлса, бунинг ойнадек ёрқин фикри олами ёритади. Унинг мушкул — муаммо ишларини олимлар ҳал этса, бунинг мушкилотларини азал ҳакими (тангри) ҳал этади. Агар Искандар оби ҳаёт топаман, деб жон берган бўлса, бунинг ҳар бир маънодор нуктаси кишига оби ҳаёт багишлайди. Агар у қанчадан-қанча саъӣ-ҳаракат билан қуруқлигу деңгизларни фатҳ этган бўлса, бу ўз саховаткорлиги билан ҳеч қандай қийналмай дунёни қўлга олишга қодир.

Шуни унутмангки, агар жаҳондан Искандар каби улуг-сифат бир зотни ахтарсангиз, Султон Ҳусайндан ортиқ ҳеч кимни тополмайсиз. Денгизлар ҳам, қуруқлик ҳам, дунёдаги ҳамма хўл-қуруқни олган Искандар ҳам унга мутеъ бўлса арзиди.

Эй тангри, Искандарсифат Султон Ҳусайнинг муло-зимларини ҳам Искандарсифату унинг адолат уйи бўлмиш мамлакатини ҳам «Садди Искандарий» каби мустаҳкам эт.

Эй косагул, ойна сингари тиниқ май тут, май эмас, ойинайи Искандарни келтир. Ўша кўзгу билан кўзимни равшан қил, кўнглим ғуначасини ҳам ўша сингари гулшан қил.

Эй созандаю хонанда, гулшанда роса базм бўлди. Сен ҳам «Рост» оҳангода бир куй куйлагин. Шу оҳанг билан кўнглимизни хушиуд қилиб, дилимизга роҳат бағишлагин.

Эй Навоий! Фоятда чиройли базм бўлди, тўлун ойдек тўла қадаҳларда майлар тутилди. Бу шоҳона мажлисда сен ҳам бода ич, лекин фақат шахзода (Бадиъуззамон) қадаҳ тутсагина ич!

X

*Taxt соҳиби ва соҳибқиронлик осмонининг нурли қуёши
султон Бадиъуззамон баҳодир мадҳида*

У ақл-идрок богининг сарви озодаси, замон ахлиниңг шоҳу шаҳзодасидир. У ҳаё гулистонига ёмғир ёғдирувчи булат, адаб осмонида эса нур сочувчи қуёшdir. У асиликда осмондаги офтобу адолат бобида худди жаҳон устидаги фалакдир; у саодат баҳористонидаги қомати келишган сарв дарахти, шараф гулшанинг хиромон-хиромон юрувчи гўзал қирғовули; у саховат боғидаги гул сочувчи шабада-ю, ҳадя гулзоридаги руҳпарвар муаттар ҳид; камолот чўққисидаги юлдузларнинг шоҳи у, шу юлдузлар анжуманидаги кўзларнинг қорачиги, у вафо гулзориининг очилган гули, саховат денгизининг ягона жавҳари у, агар шоҳлик ва салтанат кўз бўлса, бу ўша кўзцинг қури бўлмиш султоң Ҳусайн ўғли Бадиъуззамондир.

Яхши зотинг нурдан, балки покиза руҳдан пайдо бўлган бўлиб, сени фаришта деб таърифласам, фаришта сенинг руҳингга фидо бўлса арзиди. Сенинг зоти покинг фариштасифат, жами сифатларинг ҳам малоикаларнига ўхшайди. Яхшиликни ва яхши қилиқларни ўзингда мужас-самлантиргансан, бошингдан-оёқ яхшилик ва яхши

қилиқлардан иборат. Жаҳон аҳли яшириниб ётган латофат ва гўзаликларни ахтаради, ваҳоланки сенда жаҳоний латофатлар яширган. Вужудингга беркитилган лутфмарҳаматнинг чегараси йўқ бўлиб, уларни қанча яширсанг шунча ошкор бўлади. Ахир, қуёшнинг иши нур сочишдан иборат экан, нима сабабдан уни яна нур билан беркитиш керак? Сўзингдан элга ҳаёт озиги етади, у ҳаётбахшиликда Хизр сувини ҳам йўқ қилиб юборади. Лекин у сув битта Хизр умрини узайтирган бўлса, сенинг сўзинг эл-улусга абадий ҳаёт бағишлайди. Сўзингдаги юксак хосиятлар унда бўлмагани учун у сув, яъни оби ҳаёт ўзини қоронгиликка яширган бўлса ажаб эмас. Сўзинг одамларга умр бағишлайди, юзингдан халойиққа шодлик етади. Сенга фақат билимдонларгина эмас, амр-фармон берувчи маъмур ва мансабдорлар ҳам мутеъдирлар. Улар фақат амр-фармон билан умр ўтказмай, сенинг ҳақингга бажону дил дуо ҳам қиласидар. Фақат булар эмас, сифатларингни эшитган фаришталар ҳам сенга соглом ҳаёт тилаб дуо қиласидар. Сенинг ҳимматингнинг баландлиги олдида фалак пастлик қиласидар, фалакда яшовчилар (фаришталар) эса сенинг хизматкорларингга хизматкор бўлса арзиди. Баландхиммат қўлингни кўтартганингда ундан кумуш тангалар худди юлдуздек пастга сочилади. Аммо сенинг даргоҳингдаги хизматкорлар мухтоҷ бўлмаганларидан, уларни йигиб олишга уринмайдилар. Денгизсифат кенг саховатли қўлинг танга эмас, дур сочади, дур бўлганда ҳам худди булат ерга сел ёғдиргандек беҳисоб — мўл сочади.

Булат ёғинлар билан чарх бўстонини яшнатгани, тун у бўстонда худди қора сунбулга, кун эса очилиб тўрган сариф гулга ўхшаб акс этгани, сунбул мушкин ҳидини сочиш билан дунё кечасини янада қоронги қилиб юборгани, фалак боғи ўзининг сариф гулларини (юлдузларини) чараклатиб, оламга тобоқ-тобоқ олтин сочгани, у тўкилган олтинлардан барча олам нурлангани сингари, сендан эл-юрт баҳра олади.

Унутмангки, ҳар қачон қуёш зар сочувчи, булат эса гавҳар тўқувчидир. Сенинг базмингдаги қадаҳларга олтин суви югуртирилган бўлиб, қимматбаҳо тошлилар уни худди гавҳардан ясалгандек қилиб кўрсатади. У қадаҳ порроқ лаъллар билан, йўқ, лаъл билан эмас, тириклик суви билан тўладир. Сен уни илтифот ва марҳамат билан ичаркансан, ҳаётинг ва умринг дам-бадам узун бўлсин.

Эй соқий — косагул! Шундай май келтиргинки, у ти-

ниқ, порлоқ бўлсии, унинг қайфи ёса дилга қувонч баҳш этадиган бўлсии! У май билан кўигил уйини чамайзор, кўз ҳужрасини ёса ҳарорати билан равшан қил!

Эй муганий (чалгувчи-ашулачи), шундай баланд авж билан кўйлагинки, бу кўйингдаи осмон фаришталариининг ҳам дили қувонсин. Кўйингниг савти ҳам шундай авжида бўлсинки, кўшиқларининг сўзлари юрагимга жойланиб қолсии.

Эй Навоий! Ёзар экансан, дополарча ёз! Ёзиши бўйинингга олган экансан, мардонавор ёз! Ҳар хил баҳона лар билан ишни пайсалга солинши бас қил, достони бошлиб, қаламингдан гўзал — маънидор сўзларни тўкишг кириш!

XI

Бу гавҳарафшонликдан улуғ мақсадимиз тарих илми хазинасидан хабардор бўлиш ва бу жавҳарафшонликдин тўйлиқ муродимиз қадимда ўтмиш шоҳларнинг ҳол-аҳволини кўздан кечиришадир.

Жумладан, қадимги форс-эрон шоҳлари ҳақидаким, улар тўрт табақа эрдилар, шулар ҳақида қисқагина баёнот берурмиз, уларнинг биринчи табақаси «Пешодод» бўлиб, ҳозир шуларнинг ишларини шарҳлаймиз

Бу тарихни тасвир этмиш тарихчининг баёни тубапдагичадир:

Одам алайҳиссалом халифалик тахтига ўтириди. Унга қадар Макий лақабли шоҳ, Макий эмас, балки «Расули араб» — «Араб пайгамбари» деб юритилган шоҳ ҳам бўлган. Мұҳаммад — пайгамбарларнинг шоҳи эди, у илоҳий илмлардан жуда яхши хабардор бўлган. Ҳақ уни пайгамбарлар етакчиси қилиб, элчилик — пайгамбарлик юзасидан тахтга ўтқазди. Бу оралиқда пайдо бўлган подшоҳлар шоҳликда унинг йўлини тутдилар.

Тарих саҳифаларини жуда кўп кўздан кечиргач, бу шоҳларнинг тўрт табақа эканликлари маълум бўлди. Шу тарихни ёзган одам уларни «Эрон шоҳлари» деб аталган асарида битган. Агар бу гапда бирмунча ихтилоф бўлса, хато қилганлар узрлидир. Зоро, узоқ замонлар ўтиши, фалак тарафидан кўпгина ҳодисалар юз бериши натижасида тарихларга беҳад футур ва бу фанга кўпгина қусурлар етган бўлиши табийидир. Лекин бу тарихдан хабар берганлар орасида «Низомут-таворих» («Тарихлар низоми») китоби мукаммал ва муътабардиркӣ, мен буни бошқа

тариҳ китобларининг сарлавҳа ва мундарижаларига ҳам солишириб кўрдим.

Бошда буларини тўрт қисмга бўлган эдим, эпди шуларнинг исм ва тарихларини эшигининг:

Бу тарихнинг энг қадимгиси «Пешдод», иккинчиси «Қаёний», учинчиси «Ашконий» ва тўртингчиси «Сосоний» деб аталади.

«Пешдод» сулоласида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. «Пешдод»ларниң биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва ҷармидан бўлган. Бундан кейинги жаҳондорнинг номи Хушанг бўлиб, унинг тахтлари жуда ҳашамдор бўлган. Хушангнинг донолигининг чегараси бўлмаган, у «Жовидоний хирад» («Ақлнинг абадийлиги») номли китоб ҳам ёзган. У оламдан ўтгач, ўрнига Тахмурс ўтириди. У шундай иш тутдики, бутун олам аҳлининг умид-орзузи шу билан боғланиб қолди. Таҳмурс оламда жуда кўп шаҳарлар бино қилди. Нишонур, Марв, Сипоҳон каби шаҳарларни ҳам аслида шу қургандир. Ундан сўнгра Жамшид оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У ҳалойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр-фармонлар, тартиб-қонуилар ҳам ихтиро ва жорий қилди. Ундан кейинги дунё шоҳи Захҳок деб аталардики, у шафқатсизлик билан эл-улус қонини тўқди. Захҳок шу каби зулмкорлик билан иш кўргач, тез орада тахтдан тушиб—дунёдан ўтиб кетди. Сўнгра, жаҳонгир Фаридун тахтга чиққан бўлиб, бутун дунё унинг қўл остига ўтиб, амр-фармонида турди. Унинг бошидаги тож Каёниёна бўлиб, байрогоғи эса Қовиёна эди (машҳур темирич бўлиб, унинг чарм фартуғидан ҳалқ Захҳокка қарши курашда байроқ сифатида фойдаланган). Унинг ўрнига валиаҳд бўлиб Манучехр ўтдики, бу эски дунё унинг тахтгоҳи эди. Фурот номли дарёни ўща Манучехр қаздириб, ҳаммаёққа довдараҳтлар экиб, дунёни бўстонга айлантирган эди. Ундан сўнгра, Нувдар подшолик билан баҳтиёр бўлиб, жаҳондаги мамлакатларга амр-фармон берувчи бўлди. Лекин дунё унинг муродини юзага чиқазмади, қисқаси, бу олам унга вафо қилмади. Кейин, Афросиёб шоҳлик қилиб, ўз зулмкорлиги билан Эронни хароб айлади. Унинг даврида деярлик ободончилик бўлмагани каби фалак унинг ўзини ҳам обод қилмай, тез орада ҳаётдан маҳрум этди. Эндиғи навбат Зоб Таҳмосбони эди. Лекин унинг мартабасининг

баландлиги фалақдан ҳам ўтиб кетган бўлиб, тожу тахт қўлига киргач, бутун мамлакатни ва ҳалқни етти йиллик солиқдан озод қилди. Олам Тахмосбдан бўшагач, Гаршосбдан замон зеб-зийнат топди. У шўх фалақ отини ўзига ром қилиб олган бўлса ҳам, лекин куни битгач, ўзи ҳам оламдан ўтиб кетди.

Шу юқорида номлари зикр қилинган ўн бир киши ўша қадимги дунёни идора қилган Эрон шоҳлари бўлишига қарамай, дунё уларни бир ўйинчоқдай ўтказиб юборди.

Эй соқий, менга Жамшид ясаган машҳур жомни келтир ва ундаги майнни ичириб, мени дунёдан ноумид қил! Чунки шоҳлик расм-русумида ҳаётга огоҳлик билан қараш йўқ, бинобарин, май ичишининг ўзи бир шоҳликдир.

Эй созанда-ю хонанда, «Ажам» куйини куйла! Шу куда «Ажам шоҳлари»ни ҳам тилга олиб ўт. Хусусан, улар «Пешдод» сулоласидан эканини ёдласанг, менга ҳам тараҳҳум қилган бўласан.

Эй Навоий, сўзинг жуда яхши туганди, лекин билсанми ўзинг, сен тасвирлаганлар ким эдилар? Энди адаб билан шоҳона қадаҳ кўтариб, хордигингни тарқатгин-да, кайфинг яхшиланиши билан афсонанинг давом эттири.

XII

Иккинчи табақа Каёнийлар бўлиб, уларнинг олий маҳом таҳтларини ва Каёний тождорини бошдан-оёқ зикр этиши

Бу ҳақда сўз бошлаган кимса форс тарихини тубандагича тасвирлаган:

«Каёний» деб аталган шоҳлар иккинчи табақа бўлиб, олам уларнинг шарофатидан обод бўлган ва шаън-шавкат топган эди. Буларнинг биринчисини Кайқубод деб билинг-ким, бу ақлли ва адолатли шоҳ эди. Бу пайтда машҳур Рустам ёш йигит бўлиб, Кайқубоднинг паҳлавонларидан эди. Кейин Ковус дунёни әгаллади, у дунёнигина эмас, етти қабат осмонни олишни ҳам тама қилди. Ковуснинг лашкарбошиларидан Гударз билан Тус бирлашиб, Сиёвушни дўзах ўтига тиқдилар. Сўнгра билимдон Кайхусрав жаҳон ахлига ўз донолиги билан ҳукмрон бўлди. Тус, Гударз, Гев, Фаромарз ва яна Рустам, Зол, Нев каби баҳодирлар унинг лашкарбошилари эди. Бунинг кетидан мамлакатга Луҳросб шоҳ бўлди, кўпинча Балх унинг пойттахи бўлиб турди. Қўп ўтмай, унинг кўзи кўр бўлиб қолди, Бухтуннасар унинг лашкарбошиси эди. Бундан сўнг мамлакатга Гаршосб ҳукмдорлик қилди, бунинг ҳақида

Луҳросбнинг ўзи фармон чиқазган эди. Лекин Гаршосб Зардушт одатларини жорий қилишга уринди, чунки ўзи мажусий бўлиб, мажусийлар Зардушт динида эдилар. Кейин мамлакатда Бахман хукмронлиги қарор топди. У кишини адаштирувчи Зардуштлик алангасини ўчирди. У агар бу борада Зобилистонга футур етказгап бўлса ҳам, лекин Байтулмуқаддасни (Қуддуси шарифини) обод қилиб, гуллатиб юборди. У ҳам кетиб, худо унинг мулкини Ҳумой деган қизига берди. Бахт-саодат ёр бўлиши туфайли, хукмронлик бу қизнинг қўй остида анчагина тўхтаб қолди. Бу ер у оламорога ҳам вафо қилмай, Доронинг қўй остига ўтди. Доро инсоф ва адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бўлиб, бутун жаҳон аҳлидан ўзига бўйсунишни талаб қилди. Унинг Доройи Доро деган ўғли бор эди, отасидан сўнг оламга ўша оламни безовчи хукмрон бўлди. Ўз вазири билан орасида адоват бор эди, ўшанинг қасди билан Доро ҳалок бўлди. Жаҳон шоҳлиги байробини кўтарган Искандар Доронинг асирида хукмронлик таҳтига ўтирган. Искандарнинг қиссасини баён қилишга киришмайман, ҳали кейинроқ ўз ўрнида зикр қилинади.

«Қаёнийлар» юқоридаги тўққиз кишидан иборат бўлганки, буларни ҳам фалак гардиши ўз гирдобига тортиб кетган. Қўринища буларни худди кўкка кўтарганга ўхшайди-ю, аммо охирда бу бечоралар ҳам қора тупроққа кўмилганлар.

Косагул, дўстона май келтир, май ҳам тўла ва каёнийлар қадаҳида бўлсан. Бу давроннинг одати жафокорлик, у на Қайга ва на Дорога вафо қилди.

Муғаний, Паҳлавий куйларини нағма-оҳангга солиб, бир маъниолик фигон чек, менинг ҳозирги назмимда баён қилинган шоҳларни сен ҳам ўз қўшигинг орасида ёд айла.

Навоий, май ич-да, яна умидинг йўлига равона бўл, ўз ишингда бу шоҳлардан ибрат ол! Жаҳондорларни-ку, жаҳон паст қилар экан, фақиру камбагалларнинг омадини бериб қўлинини баланд қила олмасмикин?

XIII

Учинчи табақа «Ашконийлар» бўлиб, уларни «подшоҳлар гуруҳи» ҳам дейдилар. Энди шулар ҳақида достон юритаман

Ажам-форс шоҳлари ҳақида ёзган тарихчи ўз достони ни тубандагича тасвиirlайди:

Учинчи табақа шоҳлари ўн тўққиз киши бўлиб, улар олам подшоҳи бўлганлар. «Подшоҳлар гуруҳи» деб шуҳрат қозонган шоҳлар ҳамма шоҳлардан улуғ бўлиб, улар тарихи дафтарларда яширинган эди. Тажрибали, ишбилармон Искандар мамлакатлар аро ҳукмрон этиб тайинланди.

Подшоҳларнинг биринчиси Ашки Доро бўлиб, у баланд шавкатларга эришди. У бир неча вақт зулм ва адолат билан ҳукмронлик қилгач, жаҳон ери билан хайр-хўш қилди. Сўнгра, жаҳон Ашконий Доро деганга қолиб, унинг даврида эл-юрт зулм деган нарсани кўрмади. Лекин жаҳонга Ашки Ашкон эгалик қилаётган пайтида Исо алайҳиссалом дунёга келдилар. Кейин дунё Баҳроми Шопурга қолди, бу даврда дунё халқлари унинг адолатидан баҳраманд бўлдилар. Ялош ибни Баҳром ҳукмронликка от суаркан, юксак фалакка ҳам ўз камандини — сиртмоғини ташлаган эди. Кейин жаҳонни Ҳурмуз ибни Ялош олиб, бу ўткинчи дунёда адолат ўрнатди. Бундан сўнг, Нарси ибни Ялош таҳтни олиб, бир неча вақт баҳт уни ҳам таҳт эгаси қилди. Тагин тож-таҳт Ферузи Ҳурмузга қолди, у ўз даврининг тождорларидан ҳам хироҷлар олди. Кейин Ялош ибни Феруз шоҳ бўлди, унинг адли мамлакатга ифтихор келтирган эди. Сўнг, Ҳисров ибни Ялош шоҳ бўлиб, унинг қавми ва қўшинлари бутун ер юзини тутди. Ундан кейин Ялоши Ялош шоҳлик қиларкан, у ҳеч ким билан жанжал ва талаш қилмади. Сўнгра, Ардавони Ялош газаб таҳтига ўтиреди, лекин унинг тигини ҳам фалак ўтмас қилди. Ундан сўнг Ардавон ибни Ашкон қўтарилиб, даврон унинг ҳам орзусини қондирди. Кейин жаҳонни Гударз Ашкон олди, даврон унга ҳам жафо қилди. Бунинг кетидан Тийри Гударз шоҳ бўлди, бу эски дунёning ҳаммаси унинг манзилига айланди. Сўнг Гударз Тийрий улуғ бўлди, у ҳам дунёдан қайгу билан завол топди. Энг кейин олам юзини Ардавон эгаллади, буни ҳам кўк фалак довондан ошириб юборди. Ҳуллас, булар ҳам ҳаётда абадий қололмади, фалак дунёни қанчалик тез берган бўлса, шунчалик тез олди.

Қосагул, лаълранг қадаҳни келтир, уни даврада айлантиришни тўхтатма! Ахир фалак жоми бир нафас ҳам тўхтамай, ўз ажал майини ичирадиган бўлгач, бу дунёning бошига ҳам, охирига ҳам умид боғлаш керак эмас-да.

Муғаний, мен ҳозир тасвирлаган шоҳларни ёдлаб, бир дилнавоз нағма куйла! Ўша нағманг билан бир қадаҳ қўтаратай-да, бир нафас сўзлашдан тилимни тияй.

Эй Навоий, жаҳонда бўлган ҳалиги шоҳларнинг барчаси бугун тупроқ тагидадирлар, борлари ҳам янаги кун ўша

дунёга кетадилар. Бинобарин, ҳар нафасин шодлик билан ўтказиш ганиматдир.

XIV

Тўртинчи табақа Сосонийлар бўлиб, улар ҳам жаҳон мулкида жаҳонбозлик қилдилар ва ер юзидағи мамлакатларни олдилар

Тилакка етказувчи, гамхўр ўтинаст дехқон сўз ишларини шундай боғлаган эди:

Тўртинчи табақа шоҳлари шунчалик кўп эдики, уларнинг қўшинилари ҳам фалакдаги юлдузлар қадар кўп эди. Ҳозир уларнинг маконлари йўқлиқда бўлиб, йигирма тўқиз пафар эдилар. Улардан бириничси Ардашер иби Ҷобак бўлиб, баъзилар уни «валий» ҳам деганлар. Ундан кейин Шопур бинин Ардашер бўлдики, бу одам тадбиркор ва ботир шоҳ эди. Бу ҳам у дунёга кетгач, ўғли Ҳурмуз унинг ўрнига шоҳ бўлди. Кейин таҳт-тоҷ Баҳром Ҳурмузга тегди. Жаҳон унинг адли баракатидан ривож топди. Сўнгра Баҳром иби Баҳром хукмдор бўлишга жаҳд қилди. Дунё ҳам унинг билан аҳд қилиб, дўстлашди. Унинг кетидан Баҳром ибни Баҳром иби Баҳром деган ўғли дунёни эгаллашга киришди. Унинг сўнгидан баландмақом фалан Нарсийни юқорига сурди ва яна охирда унинг асов отини ҳам йўқлиқка бурди. Кейин Ҳурмуз Нарсий галаба этган бўлиб, унинг шавкати фалакдан ҳам юксалди. Бундан кейин Шопур Ҳурмуз зўравонлик қилиб, ўз қўшинилари билан оламга шўр-гавғо солди. Сўнгра, Ардашер бин Ҳурмуз ҳоким бўлиб, тангрининг мададидан баҳра олди. Кейин Шопури Шопур уруш қилиб, дунё унинг қўл остига ўтди. Бундан кейин, Баҳром Шопур қўшин тузиб ҳаммаёни тўла-тўқис қўлга олди. Сўнг, Феруз бин Язджирд шоҳликни эгаллаб, жаҳонда адлу иисофи оdat тусига киритди. Сўнгра Ялош ибни Феруз шоҳ бўлиб, адолат билан оламни ёритди. Қубод ибни Феруз ҳам бу тунро ичидан базм тузди-ю, аммо кўп ўтмай, у дунёга азм этди. Кейин Жомосб ҳам мамлакатга эта бўлиб, иисофи билан жаҳонни бўстонга айлантирди. Ундан кейин, Нушировон Қубод таҳт олиб, ўзи одил шоҳ бўлгани учун дунёда адолат ва иисофф ўринатди. Сўнгра Ҳурмуз ибни Анушировон шоҳ бўлиб, жаҳон жисмига жон киритди. Ундан сўнг Парвез Ҳурмузга чарх ёр бўлди ва унинг замонасида ҳам эл-юрт шод бўлди. Кейин эса Шеруя адоват қўзгаб азиз элни хор ва ғамгий қилди. Ундан сўнг Ардашер

«қаҳрамон» бўлиб олиб, замон кишиларини қаҳри билан қийнади. Кейин яна бошқа Ардашер мамлакатга эга бўлиб, жаҳон аҳлига раҳм-шафқат кўрсатди. Ундан кейин Кисрий Арслон мартаба топиб, у ҳам йўқлиқ мулкига сафар қилди. Яна бошқа Қисрий деган ҳукмдор бўлиб, унинг тожининг учи ўз шавкати билан фалаккача кўтарилид. Яна дунё Туронни эъзозлаб шоҳ қилиб кўтарди, насл-насабда Парвезнинг қизи эди. Ундан сўнг жаҳонни Парвез Баҳром олди, унинг бир қўлида тиг бўлса, иккинчи қўлида май жоми эди. Бунинг кетидан Озарм тожпараст бўлди, у Турон ерини ҳам ўзиники қилиб олди. Сўнг Фарруҳ жаҳон кишварини эгаллаб, у доно ўз билиминиadolat ўрнатишга бағишилади. Сўнгра Яздижирд мулку диёрларни олдики, унинг лақабини Шаҳриёр (улуг подшо) ҳам дейдилар.

Юқоридагиларнинг қайси бири мамлакат олиб шодлик, сурур топган бўлса, кейин бу сурурнинг ўринини ғуурллик эгаллади. Натижада у жаҳон мулкини ўз мулки деб гумон қилди ва гумон қиласар-қилмас, ўзи ҳам у дунёга равона бўлиб кетди. Шундай қилиб, улар дунё озоридан қутулиб кетишиди. Уларнинг ҳаммаси кетиб, жаҳон яна ўзи қолди.

Косагул, менга шоҳона жом тут, майи тугангани сари, яна тўлдириб тутавер. Бир кун бу дунёнинг базмларини ташлаб кетаман-ку, шундай бўлгач, майдан баҳра олиб кетай.

Хонандаю созанда, қўшиқ айтиб руд созини чал! Вафосиз жаҳон билан видолашув машқини куйла! Бу дунёдан кетиш ёқимли эмас, бир нафас бўлса ҳам дилни кушламоқ ёқимлидир.

Навоий, бу дунёнинг иши шунаقا, бундан ҳеч ким вафо кўрган эмас, уни унутсанг — мардлик қилган бўласан, уни тарқ қилсанг, у ҳам сени тарқ қилади...

XV

Искандар достонининг ибтидосиким, ҳақ поёнига етказгай ва тарихининг бошланишиким, тангри тугалланиш раҳамин сургай ва Искандар насаби ҳақида тарих аҳли орасидаги тортишув ва у ихтилофларни бартараф этиб, ҳақиқат аҳли тарафидин аниқланмиш ҳақиқатни тасвирилаш ҳамда подшоҳ Файлақуснинг бу дунёдан ўтгани ва Искандарнинг ўткинчи дунё тахтини эгаллагани.

Румий тарзда безанган гўзал юзини очиб, шу тахлитда ўз сирларини кўрсатди:

Кўк тоқига ғулгула солган тўрт гурух, яъни Эронда ҳукмроцлик қилган тўрт сулола (пешодийлар, каёнийлар, ашконийлар, сосонийлар) нинг подшоҳлари тўрт минг уч юз ўттиз олти йилу ўи ой даврон сурган эдилар. Бу муддатда кимки подшоҳ бўлган бўлса, у кўп мамлакатларни забт этди, жаҳонга ҳукмдорлик қилди. Булар беш юз, балки минг йиллаб барқарорлик билан ҳукмронлик қилган даврларида замон ҳалқи уларга тобе эди. Ҳукмронлар кўнгиллари нимани хоҳласа, шуни қилар эдилар. Аммо уларниг шунча давр ичида қилган ишлари яздонпарам (худопарасть) ларниг шоҳи Искандарниг из вакт ичида дунёда қилган ишига баравар келмас эди. Бунинг қилган ишини бир-бир баён қилганимиздан сўнг тантри бундай улуғ зотни бошқа яратмаганини билурсиз. Қисқаси, бу зотниг васфини энди бошдан-оёқ тафсилоти билан исботлаб берай.

Юқорида тўрт сулола ҳақида ёзган эдим, шуларниг иккинчисидан сўнг Искандар майдонга чиқди. Каёнийлар бирин-кетин дунёдан йўқ бўларкан, жаҳон Баҳман наслидан бўлмиш Дорога қолди. Тожу тахт билан магрурланган у жаҳондор Дорога дунёниг кўпгина шоҳлари бож берар эдилар. Бу фурсатда Руму рус мамлакатларида Файлақус деган одам шоҳ эди. Упинг ҳар бир сифати шоҳона, зоти эса фариштадек пок эди. Назм аҳлиниг шоҳи бўлмиш Низомий бу шоҳниг саргузаштини яхши билар эди. Низомий ўз китобида бу ҳақда ёзар экан, Файлақусниг достонини тубандагича баён қиласди:

Бу оламда Файлақус ўз зурриётини давом эттириш мақсадида тапгридан фарзанд сўрар эди. Ана шу қайғу дилини ўртаб, фарзанд орзуси хаёлидан нари кетмас эди. У кунларниг бирида овдан кўнгли очилиб, шодлик билан шаҳарга қайтаётганида, Йўл устида фалакниг зулмий билан емирилиб вайронага айланган бир кошонани кўрди. Бу вайронаниг ташқариси худди хасталар кўнгли каби синиқ, ичи эса мотамзадалар кўнглидек бузуқ эди. Бахтиёр шоҳни бу вайронага чонқир оти беихтиёр суриб киаркан, бир ҳомиладор хотинаниг түгиг ётганини кўрди, аммо унинг жисмидан жон чиқкан, олдида зор ва забун бўлиб ётган. чақалоқ йиғлагандек ун чекар эди. Ҳа, она пинг куни биттан, ўғлиниг товуши ҳам гоҳ бору гоҳ йўқдек эди. Чашлоқ йиғлаётгандек туюлар, яъни у она мотами билан фифон чекаётгандек эди. Буларниг аянчли аҳволини кўраркан, Файлақусниг кўнглига гўё мажусийларниг ўти тушиб ёнгандек бўлди. У ўз орқасида ётиб келган маҳрамларига буюриб, ўликни дафи эттирди-да, ўзи

эъзоз-икром билан чақалоқни олиб, юз хил меҳрибончилик ила парвариш қила бошлади. Унга Искандар деб ном қўйиб, ўзига ўғил қилиб олди. Ўлимни олдидан эса уни ўз ўрнига валиахд қилиб тайинлади.

Баъзи тарихчилар бу ҳақда бошқача сўз ҳам ёзганлар, Искандарни Дорога нисбат берганлар ҳам бўлган. Гўё Рум шоҳи, асалари ўз уясини ясагандек, қизини зеб-зийнат билан безаб, Дорога бергани эмиш. Аммо орада ўтган бир иш сабабли буларнинг муросалари бузилиб, Доро ўқизин отасиникига жўннатиб юборган эмиш. Бироқ тўй бўлган кечаси булат садафга дур қатрасини тўккан экан. Ой-куни тўлиб, у садаф дурни юзага чиқаздики, ундан жаҳон шараф топган эмиш.

Яна буидан бошқа «Форс тарихи»да тубандаги каби сўзлар ҳам бор:

Гўё дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушган-у, иккинчиси яъжувларга қарши сад-девор қурган эмиш. Лекин дунёнинг доноси бўлмиш Жомий Искандар қиссанидан элни баҳраманд қилиш ниятида «Искандар» достонини ёзди. Элга ҳақиқий аҳволни Жомийги на баён қилди. Таңгри уни балолардан сақласин!. Дарҳақиқат, унга Искандар иши маизум, барча ҳолати яширии эмасди.

Айни фурсатда мен ҳам шу иш билан машғул бўлганим учун жамийки тарих китоблари қаршимда турар эди. Искандар ҳақидаги юқорида баён қилинган хилмажил гаплар мени лол қилиб қийнагач, ер ўпиб, у донодан савол сўрадим.

Жомий ҳазратлари: «Иккита Искандар бўлган», деган гапни аниқ ҳужжатлар билан рад этиб:

— У ишлар бизга аниқ, маълум ва қатъий далиллар билан исботланган,— дедилар. Искандарнинг асли насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, донишманд ҳам шундай тасдиқладилар. У ҳақиқатан Файлақуснинг ўғли бўлиб, тарихчиларнинг бу ҳақдаги ихтилофлари тўғри эмас. Энди тадқиқот қилиш билан ҳақиқат аниқлангач, мен ҳам бу ҳақиқатни тадқиқ этишга киришай.

Тарихчи шундай баён қиладики, ўткинчи дунёнинг кўмагида шоҳ Файлақус Искандарни топиб олгач, хона-донини худди келиндек безади. Файлақус бутун хайр-эҳсон эшикларини очиб, Искандарнинг шарафига тўй берди ва шоҳона расм-руссумлар қилиб, ўз кўзини унинг талъати билан нурлантирди. Уни кеча-кундуз демай пар-

варишлиб, дам-бадам унинг тарбиятига аҳамият берди. Уни ёқимли таомлар билан боқиб ва бу таомлардан гўдак кундан-кунга парвариш топди. Уни кошона-саройга эмас, ўз кўнглига жойлади, йўқ, балки жон орасида асрари. Денгиз ўзининг дурри шоҳонасини, кон ўзининг ёмби, лаълисини қандай авайлаб-асраса, Файлақус ҳам Искандарни шундай эъзозлаб ўстирди. Тили чиқиб, нутқи равонлашгач, унга таълим бериш керак бўлиб қолди.

Ўз олдида илм-ҳикматда оламга машхур Нақутоҳис деган олим ишлар эди. У осмон юксаклиги ҳақида фикр юритадиган, ўз билими билан фалакнинг бутун сирларини очган аллома эди. Нақутоҳис ўзининг ўткир фикри билан ҳар нарсанинг асл моҳиятини тез тушуниб оладиган зот бўлиб, билимда унга тенг келадиган киши бўлмас, донишманд Арасту — унинг фарзанди эди. Тадбиркорлик билан офатларни даф этадиган бу ҳакимнинг ақл-идроқидан шоҳ фахрланар эди. У барча илмларда камолга етган олим бўлиб, бундай камолот әгасиниң топилиши амри-маҳол эди. Шоҳ Файлақус Искандарни илм ўргансин, деб шу донога шогирд қилиб берди. Бу олим уни шогирдликка қабул қилишни ўзига шараф деб билди. Зоро, Нақутоҳис ҳаким Искандар туғилганда осмонининг бутун ҳолатини, юлдузларниң баҳт ва офат мақомларини кўздан кечирган, уларниң тургунларини кўриб ва ҳаракатдагиларини билиб, у туғилган кунининг толеини ёзган эди. Юлдуз раҳамлари билан ҳисоблаб аниқланган бу толеъномада у гўдакнинг қадами покизава қутлуг, баҳт-саодатли ва соғ вижданли шоҳ бўлажаги ҳақида ҳукм чиқазилган эди. Бугина эмас, унинг шонишавкати кўкларга чиқажаги, у юриш қилиб, бутун жаҳонни фатҳ этажаги, дунёдаги барча шоҳлар унинг қулига айланиши ва Искандарниң амр-фармонига бўйин эгажаги, унинг ҳиммати осмон чўққисидек баланд бўлиб, шоҳлик ногорасини фалак гумбазидага чалажаги, осмон жисмлариниң табиатини билишига бел bogлаб, коннотга тааллуқли мушкулликларни ҳал қиласлаги ҳам баён қилинган эди. Унинг нозик табъи илм-ҳикматга берилган бўлиб, кўп ерларда тилсимлар — мўъжизалар қашф этгуси, риёзиёт (математика) илми билан юлдузларни кузатадиган расадхоналар тузгуси, билимлар ёрдами билан ҳар қандай фитнанинг йўлига сад-тоб чеккуси аниқ эди. Жаҳондаги мамлакатларни макон қилгач, бир неча йиллаб денгизларда сафар қилгусидур. Худо унга ҳўлу қуруқликни насиб қилган бўлиб, денгиз ва қуруқликда ыманки бор бўлса ҳаммасини бирин-кетин фатҳ этгусидур.

Юқоридаги ҳолатларни Нақумоҳис ҳаким аввалдан текшириб билгани туфайли, Искандарни шогирд қилиб олиш баҳтига мусассар бўлганидан қувонди. Ниҳоят, устоз ўқув асбоб-анжомларини тайёрлаб, унга таълим бера бошлади. Қайси ишни таълим бериб ўқитса, у эшитган заҳотиёқ билиб оларди. Аммо билган нарсаси билан қаноатланмас, уни турли шаклларга солиб, маъносини чақиб кўрарди. Бизning ҳозирги таърифлаганимизга нисбатан Искандарнинг олган билими ўн марта кўпроқ эди. У жони борича билим олиш учун ҳаракат қилди, имконият бўлганча ҳунар эгаллади. Билим — камолотига кўпчилик устозлар тан бериб, қойил қолгач, Искандар ҳарбий ишларни ўрганишга бел боғлади. Қайси юмуш аскарларига наф етказадиган, душманларини даф этадиган бўлса, шуларни ўргана бошлади. Гоҳ от устида қурол ўйнатар, гоҳ яёв ҳолда қуч кўрсатар эди. Унинг ўқи душман совутларини пора-пора қилибгина қолмай, фикри кишиларнинг тушунчаларини ҳам ўзгартириб юборар эди. Найзаси билан юлдуз кўзини, юлдузгина эмас, кўк осмоннинг кўзини ҳам тешарди. Унинг тиги қаттиқ тошларни ёрар, ер қатламларини эса ўзига гилоф қилиб кирад эди; камандини қат-қат ўраб, осмон қалъасининг баланд кунгурасига ташларди. Агар гурзисини қояга урса шундай қаттиқ тошни кул-кул қилиб, гардини кўкка совуради. Жанг майдонида паҳлавонлик расмларини кўрсатиб, аждадоларни чирик ип каби узиб ташларди.

Паҳлавонлик ишларидан ташқари ақл ва тафаккур ишига ҳам қаттиқ берилган эди. Қисқаси, ҳамма соҳадаги ишларни шундай қиёмига етказдики, бирон кимсанинг бу даражага этиши мумкин эмас эди.

Отасининг умри ҳам анча жойга етиб, бу дунёдан видолашиб арафасида эди. Қадди букуклигидан танасининг тупроққа мойил бўлиб қолгани кўпчиликка маълум эди. Ота қувватини заифлик сустлаштирган пайтда, Искандар шоҳликка лойиқ йигит эди. Шундай қилиб, таңгрининг ўлим ҳақидаги ҳукмига бўйсуниш даражасига боргач, шоҳ Файлақус Искандарга тоҷу таҳтини топширди. Ўғлига таҳтни тақдим этиши билан ўзи сартахтага равона бўлди. Бир дараҳт иккита шоҳ берган эди, у шоҳнинг биридан тобут, иккинчисидан таҳт ясадилар. Дараҳтнинг бир шоҳини маскан қилган қушчага иккичи шоҳи уя бўлар экан. Искандар ота ўлимини кўраркан, унинг мусибатидан жаҳонни тарқ этиб кетгудек бўлди. Лекин отаси васиятини эслаб, ниятидан қайтди. Отаси шундай васият қилганди:

«Менинг мамлакатимга бегонани қўйма, хонадонимга бўлак кимсани киргизма. Ҳарамимга ёч қандай ёт киши қадам босмасин, мени гап-сўзга қўймасин! Бу дунёдан хайру хуш қилсан, сен менинг ўрнимга ўлтиранг-у, менинг номус-орим, шон-шуҳратим елларга учмаса, деган умидда сени излаб топган эдим».

Бу васиятлар ёдига тушгач, Искандар учун ота руҳини хурсанд қилиш зарур бўлиб қолди. Бегона шамол унинг зилол сувига хас-хашаклар тушириш эҳтимоли борлигини ўйлаб, ҳамияти жўш уриб кетди. Бинобарин, отасининг таъзиясини бартараф қилгач, тахтга чиқиб, шоҳлик узугини (муҳрини) қўлига тақди. Отасининг ўрнига шоҳ бўлиб тахтга чиққач, тантана билан ўйин-кулги базми ўтказди.

Эй соқий! Гам тарқатувчи шаробингдан бер, гам тарқатувчигина эмас, мотам тарқатувчи жомингни тут. Уни симирай-да, гамим қолмасин, отам таъзиясидан фориг бўлай.

Эй муғаний! Бизни қувонтирувчи созларни чалиб, шодлик қўшиқларини қўйла! Зеро, сўз тахтида ўлтириб, ором оладиган бўлдим. Энди муборакбод базмининг қадаҳини ҳам қўлга олайин.

Эй Навоий! Жаҳоннинг фирибгарлигига алданма, ақя олдида унинг зебу зийнатларидан лоф урма! Давроннинг иши бевафоликдан иборат. Шоҳликка қараганда фақирлик афзалроқ. Эркин ва озод юрган гадо ихтиёри ўзида бўлмаган жаҳондор — хўжасидан афзалроқ.

XVI

Ҳиммат Ҳумойининг баландпарвозлиги таърифидақим,
иққи қанотининг сояси қуёш анқосининг заррин қанотига
Қоғ тогининг зулматидек уя солади ва унинг жуссаси-
нинг катталиги тавсифидаким, офтоб олам тобнинг бутун
кумуш байзосини (тухумини) ўз қанотлари остига яшира-
олади, ҳар гадога ул қушнинг сояси тушса, шоҳлар унинг
гадоси бўлур ва ҳар шоҳнинг бошидин сояси кўтарилса,
гадо унинг қошида шоҳ кўринур

Агар бирор баланд ҳимматли бўлса, у одам олам аҳли орасида азиз бўлур. Агар кишининг бир чақа пули бўлмаса ҳам, ҳиммати бўлса, у камбагал эмасдир. Ҳиммингки ҳиммати бўлмаса, уни кайбагал деб билавер. Ҳиммати йўқ кимсанинг хурмати ҳам бўлмайди. Лекин афсуски, ўтқинчи дунё одамлари кимнинг давлати бўлса, ўшани

хурмат қилишини одат қилиб олганлар. Ҳиммат деган фазилат инсон вужудининг кимёси бўлиб, саховат аҳллари бу фазилат туфайли обрў-эътибор топадилар. Агар бир одамнинг кимёгарлик хунари бўлса, «одамларнинг энг бадавлати», деб шуни айтса бўлади. Ҳақиқатан бойлик эл ҳурматига сабабчидир, унга эҳтиром билан қараш ажабланарлик эмас. Аммо бирорининг давлати бўлса-ю, ҳиммати бўлмаса, унинг ҳеч ким олдида ҳурмати йўқлиги шубҳасиздир. Масалан, олайлик, бир пасткаш одамнинг хазинаси бор, аммо бечора уни асрайман деб кеча-куидуз азоб тортади. Агар баҳил одам бир пулни бир жойга тугса, доим уни очишдан кўнгли хавфда бўлади. Агар борди-ю, бугунми-эртами шу тугунни очай деса, очиш ўрнига беихтиёр у тугунга яна бир тугун қўшиб қўяди. Тугунни очганда ҳам у пулни сарф қилиш учун эмас, ёнига яна бирини қўшиб туғищ мақсадида очади. Танга тугунларини очмоқ унга ҳеч ёқмайди, танга қанча кўп бўлса, тугун ҳам шунча ортаверади. Агар мабодо тугунларни очгудек бўлса, ҳар бир ечилағи тугун унинг кўнглига бир гашлик солади.

Айк ўйнатини билан ион тонувчи жатқа¹ ўз ионини итга ташмани мумкини? Маймуни эса тонганини тўйгунича еб, қолганини луникига тўплайди. Агар дараҳт устида юз минг ёнгоқ бўлса ҳам қарга ўғирлаганининг ҳаммасини ерга кўма беради. Ер ости сичқонининг уяси бўлгани ҳолда яна унинг ҳаммаёгини маҳфий хоначаларга айлантиради.

Улар разилликни шу дараҗага отказадиларки, таомларини ўзларидан ҳам яшириб қўядилар. Гўлоҳи йўл юзида ётган тезакларни тўплаб, бисотим деб ғамлайди. Гўнг қўнгизи эса пасткашлиқ билан тезак ташийвериб, қора юзи ерга қараб қолган. У ўлишига қўзи етса ҳам, отлар оёғи остида янчилса ҳам, тезакни дейди.

Баҳил одам танга сарфлашни ўзига айб деб билганидек, саховатли кишилар дунё тўплашдан орланадилар. Карамдан бирорларнинг чўнтаги бўшаб қолади, чўнтакнинг бўшаб қолиши эса уларга гўё нуқсон ҳисобланади. Бу иш ҳиммат аҳлини шундай куйга согланки, эҳсон қилиб турсалар ҳам чўнтаклари дирамга (пулга) тўлиб борган. Карамсиз кишининг уйида хазинаси бор бўлса ҳам фалокат ва бахтсизлик унинг йўлдошидир. Молдунёга гарқ ион емас хасисларнинг камбагаллардан не фарқи бор? Фарқи кам дейиш ҳам мумкин-у, ақллилар

¹ Ҳайвои ўйнатувчи.

олдида фарқи ҳам кўп. Қамбагал ҳар қанча йўқсул бўлса ҳам, унинг бирордан қўрқадиган жойи йўқ. Лекин дунёю хазинаси бўлатуриб, ўзи баҳил бўлса, ҳалойиқ унинг жонига душмандир. Худди қизил тулки ёхуд қора қуандузининг териси ўзининг ўлимига сабабчи бўлгани каби, ҳалойиқ унга қасд қиласди. Садаф сара дурни йиккани учун у дурни олиш чогида садафнинг кўксини ёрадилар. Ҳиммат аҳлиниңг феъли кенглиги туфайли, унинг олдида бой ҳам, камбагал ҳам бирдек кўринади. Сахийнинг қандай бойлиги бўлмасин, инъом этишда унинг қиммати кўзга кўринмайди, ҳатто бир тангасигача эҳсон қиласверади. Ёғлиқ қулча еб гуурланмагани каби, умочга куни қолса ҳам ғам емайди. Оқиллар синчилаб қараб, ушбу икки гуруҳда ҳам фарқлар борлигини таъкидлайдилар. Шафқатли, марҳаматли одамлар қанчадан-қанча дунёларини эҳсон қилишларига қарамай, уларга баъзан ҳалқдан мashaққатлар ҳам етади. Сахийларда эҳсон қиласли нарса бўлмаса ҳам, ҳиммат деган олий хазина бор, уларга шунинг ўзи кифоя. Саховаткор одамга не элдин малол келади, не аҳволига ҳалал етади. Ҳиммати бошқалардан буюк бўлган кишининг жаҳондаги бошқа одамларга нисбатан меҳнат мashaққати камроқ бўлади. Қайси қушнинг парвози баланд бўлса, овчи ҳар қандай мерган бўлса ҳам уни отиб ҳалок қилишга уринмайди. Зеро, бир кишининг хунари осмонга мушак отиш бўлгани билан, у булат момигини ёндиrolмайди. Бола қанча хиралик қилиб пуфламасин, бари бир юлдуз шамини ўчиrolмайди. Масалан, фараз қилайлик, йўлбарс баланд тоққа чиқиб сакрагани билан тўлин ойга чанг сола оладими? Ҳиммат кишини баланд қутариб, муҳтоjлиқдан қутқазади; кимнинг ҳиммати баланд бўлса, ташвиши оз бўлади.

Кимгаки ҳиммат ёр бўлса, у жаҳондорликни эмас, фақирликни тилайди; у жаҳондорликдан ор қиласди-ю, аммо ўзини фақирлик билан жаҳондор этади. Сен фақирликни кўчама-кўча тиланиб юрган гадойлик деб билма, уни худо шоҳларнинг шоҳи қилиб қўйган. Худди, баъзи фақир кишилар шоҳликни ҳавас қилганлари каби, олий-ҳиммат фақирликни шоҳлар ҳам ҳавас қиласдилар. Агар, кимгаки ҳақ огоҳлик фазилатини берса, у шоҳликни эмас, камтарин фақирлик йўлини тутгусидир.

XVII

Искандар билан гадолик йўлини тутган подшо ёхуд чиндан ҳам подшоликка етган гадо ҳикоятиким, Искандар уни

*мазаллат (тубаплиқ) чоҳидин чиқарив, салтанат таҳтига
үтқазмоқчи бўлди, лекин у тожни рад этди ва минбаъд
бошидан тожни тарк қилиш хаёлини чиқармади*

Эшитишумча, машҳур Искандар жаҳон аҳлига ҳоким бўлгач, қайси мамлакат унга қарам ва қайси мамлакат подшолари унга мутеъ бўлган бўлса, ўша шоҳларни яна ўз юртига шоҳу ўша элга бошлиқ қилиб тайинлади. У мамлакатлардан ва шоҳларидан хотири жамъ бўлгач, яна бошқа мамлакатлар сари юриш қилди. Жумладан, Магриб ерларини фатҳ этганида, унинг шоҳи душманлик билан уруш эълон қилди. Ниҳоят, урущ ўти бартараф қилингач, Магриб шоҳининг жанг найтида ҳалок бўлгани аниқланди. Искандар душманининг қатл этилганини билгач, у мамлакатда адолат ўрнатишга бел боғлаб, халқقا:

— Бу юртнинг султонлари ичидаги хукмдорлик қонун-қоидаларидан хабардор одам қолганми? Бор бўлса, мен унга мамлакатингизнинг ҳокимлигини топширай, уни элга мустақил шоҳ қиласай,— деди. Халойиқ Искандарни дуо қилиб, унинг сўзларига жопларини фидо этишга тайёр эканликларини билдириб, айтдилар:

— Доим бутуни жаҳоннинг хукмдори ва ҳамиша дунёй халқларининг раҳбари бўлгайсан! Сен биздан фуқарога тинчлик ва осойишталик бағишлийдиган кишини сўраяпсан. Яхши-ёмон ҳаммага маъқул бўладиган киши қаёқда, дейсан? Фақат бир одам борки, ғалати қилиқни ўзига ихтиёр айлаган: чунончи, тирик одамларга аралашмайди, эски қабрлардан бошқа жойда истиқомат қилмайди. Тирик одамлардан ҳанузгача вафо² кўрмагани туфайли, қабр аҳллари билан кифояланади. Бу одам ўз ихтиёри билан бошидан шоҳлик тожини ташлади, тожини ташлаган кундан бери ўзини бахтиёр ҳисоблайди. На унинг кечаси тунайдиган бир маскани ва на кундузи нима еб — нима ичиши маълум. Бирон киши билан мутлақо алоқа ва улфатчилик қилмайди, чунки халқ ғала-ғовурини эшитса, кулфати ортади. Баъзилар унга яқин бориб, ёлворишига, тоҳо очилиб сўзлашади. Элга тоҳят фойдали насиҳатлар қилиб, одамларни бу оламдан қўл ювишга чакиради. Сўзда шундай гояларни олга суриш билан элни йўқлик дунёси сари таргиб этади.

Бу гапларни эшитгач, Искандар:

— Боринг-да, уни дарҳол топиб, менинг ҳузуримга келтиринг,— деди.

Бу фармонини бажариш учун одамлар ҳар томонга

югуриб кетдилар ва у дарвешни топиб, Искандар олдига олиб келдилар.

У бош яланг, оёқ яланг, ёқа йиртиғидан кўкраклари ҳам очиқ эди. Дунё ишларини тарқ этган бу одам икки қўлида иккита бош чаногини кўтарган ҳолда келди. Искандар уни ҳурмат билан қаршилаб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Сўнгра, ундан:

— Бу сўнгаклар ҳақида гапир, яна пималарни сўрасам, уларнинг жавобини ҳам баён қил! — деди. Гадо шу тарзда жавоб берди:

— Қабристондан ўтаётганимда бу сўнгакларга неча бор назар солғанман. Лекин қай бири шоҳники-ю, қай бири гадоники?! — деган муаммо дилимда қолди. Бу икки мато ўлганда-ку бир, тириклика нечун низо қиласилар?

Унинг бу сўзлари Искандарга хуш ёқиб:

— Эй, бебаҳо фикрли донишманд! Сен жуда улуг фикрли одам экансан, агар ҳимматинг ҳам шу даражада юксак бўлса, сени ҳурматлаб, мартабангни баланд қилиб, ўз мамлакатинг шоҳлигини берай, — деди. Шунда у гадо айтди:

— Ҳиммат — менинг доимий ҳамроҳимдир, аммо сен ўйлаганчалик эмас, бундоқроқ. Сен менга фақирликдек давлатдан кечиб, шоҳлик мартабасини қабул айла, демоқчисан шекилли? Жаҳондорликка рағбатим йўқ. Менинг ҳимматим тубандаги тўрт хил давлатга мусассар бўлишини тилайди. Унинг бири, интиҳоси ва чек-чегараси бўлмаган абадий ҳаётдир; иккинчиси, ҳеч қандай нуқсон билмайдиган, путур етмайдиган, қарилик билан алмашинмайдиган йигитликдир; учинчиси, камбагаллик юзини кўрмайдиган бойлиқдир; тўртинчиси, ҳеч бир ғами йўқ шодлик бўлиб, мотам деган нарса унинг қарисида йўқлиқча чиқур.

Искандарни ҳайрат забун қилди ва уятдан бошини қуайи солиб, деди:

— Эй қутлуғ ниятли, муборак фикрли донишманд! Сенинг бу жумбогингдан кўп ишқаллар ечилиди. Тақдирни азал, не иложки, сенга фақирлигу менга шоҳликни берди, менга баланд мартаба берган бўлса-да, бари бир, сенга мендан ортиқ ҳиммат ато этилган экан.

Ҳиммати буюк гадо учун шоҳлик мартабаси пастдир. Ва агар бир фақир киши олийҳиммат бўлса, унинг кўзига замон шоҳи гарив ва ҳақир кўринур.

XVII

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан: «Мақсадга қайси манзил яқинроқ?» — деб сўрагани ва у манзилга қайси йўл билан бориш маъқул эканлиги, шунингдек — фидойилик кўрсатиш йўли билан ном қолдириши мумкинлиги тўгрисида Арастунинг жавоби

Арастудан Искандар:

— Эй, тафаккуринг билан осмону фалакни ҳам лол қолдирган донишманд! Мақсаддиниг манзилига қайси йўл билан бориш яхшию ва қайси ишнинг натижаси мақ товга лойиқ? — деб сўради.

Арасту:

— Халқдан ўзни йироқ тутиб, фано йўлида хоки-туробга айланған афзал,— деди.

— Агар одамнинг давлати кўп бўлса, хайру саҳоват қилиш имконияти ҳам кўпроқ бўлади. Мақсадга етишда қилинган ишнинг аҳамияти катта бўлгани туфайли, бадавлатга кўпроқ эътибор берилади. Кимки савоб ишларни кўпроқ қилган бўлса, унинг висолга етиш умиди кўп бўлади, албатта.

Арасту яна айтди:

— Молу давлат этгалири хайр-эҳсон қиласалар, бу ишдан иккى ҳолат йироқ эмас. Биринчиси, шу иш ўринли бўлғаними-йўқми? Баъзи одамлар ўринсиз ишларни ҳам қиласилар. Агар қилинган иш ўринсиз бўлса, киши қанча эҳсон қилгани билан фойдасизdir. Ва агар қилган иши ўринли бўлса, нима хайр қилган бўлса макбул деб билсак бўлади. Кимки меъёри билмаса, нима иш қилган бўлса, ҳаммаси йўққа чиқади. Бирор шоҳ ҳузурига отланган бўлса, у аввало, ўз йўлида учрайдиган қароқчилардан өҳтиёт чораларини кўриши шарт. Қароқчилар билан улфат ва иттифоқ бўлган шахс қачон шоҳ базмida ўтиришга ҳақли бўла олади? Лекин кимки бор-йўгини худо йўлига бериб, худодаи бошқа ҳеч қандай вужуд борлигига гумон қиласаса, шу мақсад йўлида ўзини фидо қиласагина қилган иши дунёда боқий қолади. Инсонга бундан улуғроқ мартаба бўлиши мумкин эмас, киши шу мартабага эришдими, демак, унинг номи абадий қолади!

Гавҳарфурӯш Арасту бу дурларни шу тарзда сочгач, савол берувчи садаф оғзидек хомуш бўлдию қолди.

XIX

Искандарнинг салтанат тожидан бош, шоҳлик таҳтидан эса оёқ тортгани ва Рум аҳли унинг оғигига бош уриб, Искандар қадами билан таҳт поясини баланд ва тож қадрини азиз — аржуманд қилгани. Унингadolatparvarlik қўёши билан зулм шоми кўршапалакларини басир қилиб, жаҳонни ёритгани ҳамда золимларни қора зулматдек олам юзидин четлатгани

Ҳикоя қилиш учун тебранган қалам шу тарзда нунта суради:

Файлақус тоҷу таҳтини Искандарга топшириб, у дунё сафарига отланди. Искандар олам элининг доноси ва билимдонликда жаҳонда унга тенг келадиган киши йўқ эди. Тоҷ ила таҳт унга маъқул бўлмай, бу андишадан беҳад хафа эди. Чунки шоҳликда ҳаддан ташқари баҳтсизликлар, мусибатлар кўп бўлиб, нимаики иш қиласа фалакдан қилганига яраша мукофот олиши турган гап. Шоҳликни қабул қилмай деса, отасининг васиятлари эсига тушар эди. У икки ўт орасида қолди. Охири халқни йигиб, кенгаш тузмоқчи бўлди. Катта-кичик — ҳамма йигилгач, беҳад гўзал бир нутқ сўзлади:

— Эй Рум мамлакатининг фуқаролари! Ҳозир менинг хузуримда жамики жамоат жам. Хоҳ юқори мартабалик ва хоҳ паст даражали бўлманг, бари бир, ҳаммангиз мен каби тангрига бандасиз. Мен эса сиздек ҳам эмасман, негаки отамдан айрилганман, бу ҳам етмагандай дили гамгин, кимсасизман. Маълумки, отамни оллоҳ лутф иноят билан бу мамлакатга подшоҳ этди. Шу кунгача у бу ишга муносиб, бу юкни кўтаришга қодир эди. Дарҳақиқат, тангри ота-боболаримга бу мамлакатни бошқарив келишни юклаган бўлса, ҳаммаси ҳам таҳт кўрки, забардаст ва баҳт-саодат соҳиблари эдилар. Лекин мен гоятда эътиборсиз кимсаман, боз устига салтанат иши ҳаддан зиёд хатарлидир. Бу ишни ниҳоятда зўр ва қудратли одамгина эплай олади, шоҳлик мен каби нотавонларнинг иши эмас. Шер тортиши керак бўлган нарсани чумоли қандай тортсин? Филнинг юкини пашшага ортиб бўладими ахир? Шоҳ бўладиган ниятим йўқ,— бунга қобилиятим ҳам етмайди. Шу боисдан, сизнинг: «Шоҳлик қил!»— деган таклифингиздан эзиламан, агар буни рад этадиган бўлсам, сиз ҳам маъзур тутинг!

Мен сизга ўз ожизлигимни, бу андеша хусусидаги кўнгил озорини баён этдим. Сизлар энди ўзингизга муно-

сиб шоҳ топиңг, бу мамлакатни идора қилишга лойиқ бир ҳукмрон ахтаринг. Ҳар ишда замон аҳлиниңг талабларига жавоб берадиган одам бўлса, ана ўшани шоҳликка муносиб кўринг. Ақл-заковати қуёшдек мунаввар, агар бедов отга минса дунёни забт этадиган, адолат бобида наврўз фаслидек, сиёсат бобида эса жаҳонни куйдирадиган яшиндек бўлсин; мاشаққатли кезларда душманга чора қилувчи, оғир кунларда халққа кўмак берадиган адолатнеша бир зотни ҳукмдор қилинг, ана шундай кишигина тоҷдор бўлишга лойиқ. У эҳсон ёмгирини ёғдириб, мамлакат бўстонини Эрам бодидек гуллатиб юборсин. Душман зотини битта қўймай тўзғитиб, худди санамларнинг зулфидек паришон ва пароканд қилиб ташласин; душман қанақанги фитна ўтини ёқса, қилич сели билан у ўтга сув уриб, тезда ўчирсин. Борди-ю, девонбегиси фуқарога ситам қилса, унинг қўлини кесиб ташласин. Мусофирилар қатнови тўхтамасин ва йўлда уларга қароқчилар қораси кўринмасин; ўғриларни тутиб, уларнинг ноҳоп қўлини қирксеин, токи улуснинг ҳалол молига қўл узатмайдиган бўлсин; зулм-бедодлик одатлари тамоман йўққа чиқазилсин! Ҳатто зулм деган иборанинг ўзи эл орасида бўлмасин! Зулм сўзидағи «л» билан «м» ни йўқлик белгисига айлантирсин! Адолат қилишининг йўл-йўригини топиб, элни душманга қарши бекам-қўст қуроллантирсин. Тангри буюрганларининг изидан бориб, чин гапирувчи — ҳақиқатни айтувчи кимсаларнинг қўлини баланд ва бақувват қилеин. Зулм қилувчиларнинг таъзирини бериб, фуқарога хотиржамлик ва осойишталик багишлиасин!

Ёрқин фикрли шоҳ сўзини тутгатгач, халойиқ ҳар тарафдан фарёд тортиб, тубандагича арз-дод қилдилар:

— Эй, адолатга муҳтоҷ элнинг додига етувчи шоҳ! Нечун бизни зору нолон айладинг? Адлингдан элга роҳат умиди туғилиб турган бир пайтда нима учун бу каби зулмни раво кўрдишг? Баён айлаган сўзларинг билан бу халқнинг бағрини қон қилдинг-ку! Бундай фикрларни айтгунча, қонимизни оқиз, йўлингга жонимиз фидо бўлсин! Бу элнинг бошидан сен йироқ бўлганингдан кўра жонимиз танимиздан жудо бўлгани яхшироқ. Сенинг сўзларинг гарчи жон багишловчи бўлса ҳам, аммо ҳозиргиси барчани ёппасига қириб юборгудек бўлди. «Салтанатни тарқ этаман», деган сўзинг сўз эмас, тахт сенга муносиб, ўринингда бошқа кимсани кўришга бизнинг кўзимиз йўқ! Бугун дунёда сен шундай шоҳсанки, ҳатто коинот сирларидан ҳам хабардорсан. Жаҳонда сен бил-

маган биронта илм йўқ, буни фақат Рум халқи эмас, бутун олам аҳли билади. Сенинг фикрингининг ёрқинлиги фалак шамъи бўлмиш қуёшга, кўнглингнинг равшанилиги эса малоикаларнинг чирогига ўхшайди. Сен каби шоҳни жаҳон ҳали кўрган эмас, сен қуёш каби кўркам, Муштарий юлдузидек порлоқ иссонсан. Гулдан атир, офтобдан нур тарағани каби, сенинг тафаккурингдан адолат зухур этади. Вужудингга донишмандлик яширинган, жамолингдан жаҳондорлик намоён бўлиб турибди. Шунча фазлу ҳиммат сенинг табиатингда бор бўлгач, балки рум сultonлигидан орланаётган бўлсанг керак. Бу мамлакат сенга камлик қилишини биз ҳам биламиз, бинобарин, бутун жаҳонга ҳам сен шоҳ бўларсан, деган умиддамиз. Фалакнинг ошкору ниҳон айланишидан келгусида жаҳон сенга мутеъ бўлажаги маълум бўлиб турибди. Бошқа кимсани ҳукмрон ва фармон берувчи қилиб, жаҳон аҳлини бенаво қилмагин. Агар сен бу ишни қабул этмайдиган, бу мамлакат халқининг фарёдига етмайдиган бўлсанг; ўзингга мерос бўлган мамлакатга бошқани қўйиб, ўз уйингга бегонани киритишинираво кўрсанг, биз бундай балони қабул қилолмаймиз, аксинча, ҳаммамиз ватанин тарқ этиб, чиқиб кетамиз! Агарда шундан сўнг ҳар қайсимиз бир мамлакатга бориб, гариб ва саргардон бўлсақ, бу кулфатлар учун худонинг сўрогига сенинг ўзинг жавоб бергайсан!

Халқ бошларини яланг қилиб, кўзларида ёш оқизиб, фарёду фигон кўтариб, шу сўзларни айтди. Искандар бундай аломатларни, аломатлар демайнин, қиёматларни кўриб, айтган гап-сўзларига пушаймон қилди, халқнинг ахволидан кўнгли жуда бузилиб кетди. Ўзига сидқидилдан бўлган ихлосни кўриб, уяти ичига тушиб, фикри анча юмшади. Ҳам фуқаронинг яхши ниятлари ва ҳам отасининг васиятлари унга шундай таъсир этди, энди уни ўзгартиришининг иложи йўқ эди. Бинобарин, хотирига ҳаддан зиёда малол келининга қарамай, у поилож эл улус илтимосини қабул қилди. Навжувон йигит шоҳликка розилик билдирагч, донишманд Арасту тезда ўрнидан туриб, тожни унинг азиз бошига кийдирди. Ҳамду сано ва шукроналар айтиб, Искандарнинг бир қўлини Арасту, иккичи қўлини эса доно Балинос ушлади. Шу ҳолда бу икки аллома унга йўлбошлилк қилиб, уни қўлтиқлаб, таҳт устига чиқазиб қўйди. Бунинг муборак қадамидан таҳт яна бир поя баланд кўтарилиди. Қуёш эса, Искандарнинг боши устига баҳт соясини сола бошлади. Юқори-даги икки йўлбошли -- Арасту билан Балинос эмас, йўқ,

гўё булар ўрнида Хизр ила Илёс эди. Халойиқقا шундай бир хурсандчилик юзландики, бу бениҳоя шодлиқдан баъзилар ўзларини йўқотиб қўйдилар. Шоҳнинг бошидан катта-кичик, ҳамма одам шунчалик кўп танга — тиллалар сочдики, ер осмон каби юлдузларга тўлгандек бўлди. Худди базм қилаётган кишилар шодлангандек, бу ердаги жамоат ҳам жуда қувониб кетдилар.

Қуёш Искандари ўз юзини пардага ўраб, шафақ майини ичишга киришган пайтда, фалак шодлигидан шу ондаёқ янги ойни қадаҳдек қилиб осмонга чиқазди. Искандар баҳтиёр ҳолда тахтдан тушиб, ичкарига кирди. У гул ва майсалар устида янгитдан базм бошлаб, лоларанг май ичишга киришди. Дам-бадам узатилаётган биллур қадаҳлардаги майлар ёлқини уйни қуёшдек ёритди. Бу пайтда подшоҳи олам бир сўз сўраса, ҳар соҳада у билан сұхбатлашиб ўтирган, билимда мамлакат алломаси бўлмиш донишманд Арасту унга дарҳол жавоб қайтарар эди. Ҳар бир айланаётган қадаҳ ҳикматдан холи бўлмагани каби, бу сұхбатдаги ҳар бир сўз ҳам илм-фан атрофида эди. Баҳтиёр шоҳ қандай нозик ва мушкул саволларни ўртага ташламасин, сұхбатдаги донолар унга дарҳол жавоб қайтарар эдилар. Ўйинкулги пайти бўлишига қарамай, сұхбатлар бошдан-оёқ илм-адаб доирасида борар эди. Ҳар бир илм бобида гап-сўз бўлиб ўтди. Охири, шоҳнинг димогини май қизитиб, кўзи уйқуга майл қила бошлагач, улфатлар ўринларидан туриб, чиқиб кетдилар. Шу аснода уйқу унга хуш ёқди, ҳа, ярим кечада қилинадиган саждага барвақт ётмоқлик керак.

Яздонпаст шоҳ ўзини ҳас ва тупроқдек паст тутган ҳолда ярим кечада ибодатга машғул бўлди, тонгга қадар йиғлади, қилган гуноҳлари учун тангрига ёлборди. Қуёш яна ёду сочиб, олами ёрита бошлагач, юлдузлар унинг ёруғидан хираланиб, худди учқун сингари кўздан гойиб бўлдилар. Искандар яна ўз тахтига чиқиб, умум-халқни қабул қиласхаги ҳақида фармон берди. Қуёш атрофини юлдузлар ўраб олганидек, улус унинг ҳузурига ёпирилиб кирди. Халойиқ йигилгач, шоҳ сўз бошлаб, уларга шундай деди:

— Оллоҳ мени инсоф ва адолат таянчи қилиб қўйган экан, халойиқ орасида адолатталаб одам бўлса, олдимга келиб, арз-додини айтсин, ўз аҳволини бир-бир баён қилсан. Қаршимда арз қилаётган пайтида, мени ҳам худди ўзи каби бир одам деб тушунсин у, на менинг тахтимдан даҳшатга тушсин ва на тожимдан унга бир

қўрқув юзласини. На мени шоҳ деб изтироб тортсии ва на ўз мақсадини охиригача баён қилишда шошин. Қанча дарди, гами, ҳасрати бўлса, очиб ташласин, мен адолат қилиш билан унинг жароҳатига малҳам қўйай!

Шундан сўнг улус арз-ҳолини баён этиб, Искандар билан савол-жавоб қила бошлади. У әртадан то қиёмгача ҳол-аҳвол сўраб, халқининг дардига даво қилди. Бирорининг қонини ноҳақ тўйкан одаминиг бўйинни уздириди, қўли кесилиши лозим бўлган гуноҳкорниг қўлини кестирди. Ғам-алам билан эзилган мазлумларга адолат билан кўмаклашди. Марҳаматга муҳтоҷ бечораларга раҳм-шафқат қилди. Кўл остидаги бечораларни эзиз-хўрлаган золим ҳукмдорларни қора ер билан баравар қилиб ташлади. Жафо чеккаи бечоралар олдида жафокор золимларни хор ва забун қилган шоҳ қандай севимлидир! Искандар кунининг ярмигача халиқининг арз-додини тинглаб, адолат нойдеворини кўнгилдагидек қилиб ўриатди. Отасининг замонида халойиққа зарари теккан нимаики қонун-қоида бўлса, халққа пафъ-фойда стказиши мақсадида уларниг ҳаммасини бекор қилди. Шунингдек, бошқа шоҳлар томонидан расм қилинган, умумхалқ орасида адолатга хилоф бўлган қонун-қоидаларни ҳам тагтамири билан бузди ва халойиқни барча ҳақсизликлардан қутқазди. Адолат йўлини тутиб ноҳақ сиёsatни бескор қилди. Фуқаро эҳтиёжини ҳисобга олиб, уларни икки йиллик соликдан озод этди. Амалдорларниг ишларини текшириб кўриб, ёмонларини ишдан ҳайдади. Аксинча, яхши амалдорларни қўллаб-қувватлаб, уларниг марта-баларни баланд қилди. Бозордаги парх-навони суриштириб, олибсотарлар, юлғичларниг жазосини берди.

Тарозининг икки палласини тўғрилаб, тошни темирдан ясаттириди ва муҳрлади. Узунлик ўлчови бўлмиш қарини (метри) ҳам темирдан қилдирди. Натижада халқ кам газ олишдан халос бўлди. Кўп миқдорда галла тортиладиган катта тарозни ҳам Искандар ихтиро этди, ўлчаш вақтида чиқадиган низоларни бартараф қилди. Бундан ташқари, эл эгрилик сари майл қилмасин, деб галла ўлчайдиган идишларни тўғрилади. Адолат билагига қувват багишлаб, олтин ўлчайдиган тарози ҳам яратди. Йўловчиларни хавф-хатардан қўриқлаш, учун катта йўллар орасига соқчилар қўйди. Адолат қўлини шупдай баланд тутдики, кийик арслон ҳамласидан хавфсирамади, булдуруқларга қарчигайлар ошино тутинди, улар гўё жўжа-ю, буниси она товуқдек меҳрибон бўлди. Ҳар доим кунининг ярмигача арз-дод сўрар, адолат ўриатар,

куннинг иккинчи ярми ҳам яна яхшиликлар жорий қилиш билан тугар эди. Шу хилдаги адолат расмини амалга оширавергач, оз фурсатда Рум аҳли бойиб кетди.

Эй, соқий! Адолат жомини тўлдириб келтири! Чунки Искандар адолатли замон бунёд этди. Гарчи мен ичиш меъёрини билмасам-да, сен менга қадаҳни эл қатори узат. Эй чолғучи, навони ёқимли туз-да, менга муттасил навосозлик қил; қулогимга дилкаш садоларни еткур. Мен бенавога оромбахш наволарни еткур!

Эй, Навоий! Агар сен доно кишиларга мақбул бўлишни истасанг, эл қатори бўл! Ўзингни ўртача меъёрда сақлагинки, адолатли шоҳлар қўлидан май ичишга муюссар бўлгайсан.

Адолат билан иш тутиш шоҳлар учун қанчалик зийнат бўлса, фақир ва фуқаролар учун ҳам шунчалик зийнатdir. Агар шоҳнинг ишлари адолатли бўлса, унга ҳеч бир шоҳ мартабада тенг кела олмайди.

XX

«Адолат булоги» таърифидаким, унинг подшоҳлар зулми қоронгуликлари орасидаги «ҳаёт суви» жонбахшдур ва ичганга боғий умр етказур

Нимайики эзгуликка дахлдор ном бўлса, ҳаммаси ҳақнинг сифати билан боғлиқdir. Бу сифатларга алоқадор қандай иш бўлса у ҳақ ёди билан бажарилади. Кишининг олийжаноб бўлиши сахиyllигининг зиёдалигидандир, меҳрибонлиги эса ўта ғамхўрлигининг натижасидир. Агар кимсанни буюқ ва шарафли деб эъзозлаб, боғий ҳаёт ичра хукмон деб ўйласанг ҳам лекин унинг оти исмлар ичida одил эмас экан, халқ уни адолатли демайди. Адолат бобида сўз кетганида ҳақ ўз исмини «ал-адл» — «одиллик» билан яқунлаган. Бу исмга, яъни одилликка кишилар диққати кўпрак бўлгани учун у бутун оламга адолатнинг низомини — тартиб қоидасини тузиб берди.

Равиши адолат бўлган шоҳларнинг ишига тангри ёр бўлса ажаб эмас. Халқнинг «подшоҳ тангрининг ердаги соясидир» деб айтиши шу маънидин бўлса керак... Агар у ошкору ниҳон адолатли бўлмаса, жаҳоннинг остин-устин бўлиб кетишини яқин деб билавер. Ануширвоншоҳ мазҳабда мусулмон бўлмаса ҳам, лекин адолат бобида машҳур эди. Гарчи коғирнинг ўрни дўзах бўлса ҳам, одиллик сифати уни аърофга далолат қилди. Агар коғир-

лийк сифати уни жавиат сари ўйлатмагай бўлса, адолат-лилиги дўзах сари қўймади. Унинг дунёдан ўтиб кетганига минг йиллар бўлган эса-да, адолати овозаси ҳамон яшайди.

Ажабланарли ери шундаки, подшохлардан қай бири — ислом мамлакатларида қандай адолат ўрнатган бўлса, унинг адлу инеофи сифатларини баён қилиб, мақтоворларини ишхоясига еткургандা «замон ҳукмрони эди» деб эмас, «замон Ануширвони эди» дейиш мақсадга муово-фийдир. Муҳими шундаки, у бундай номга сазовор экай, фаҳрланишга ҳақлидир... Икки дунё шохи Расули Араб ўзининг ҳадисида адолат аҳлига шундай башорат қилган эди: «Адолат билан ўтган бир соат инсону жин хайлиниңг тоат-ибодатидан афзалдир».

Яна бир ҳаққонийлик билан айтилган ҳадиси ҳам мавжудки, уни фасоҳат билан шундай баён қилган эди. «Агар обод мамлакатга қаралмаса, у қуфр аро қолади, агар у вайронликка юз тутган бўлса, бу зулм ўтказилганинг натижасидир».

Шоҳ агар самимият билан равон адолат юргизса, мамлакати Нўнирвонники сингари обод бўлади. Агар у дин бобида зулм тезкорлигини қилса, айрим шоҳлар сингари оз вақт ичида ҳаммаёкни вайрон қилади. Инсон гурухига яхшилик қилган шохни ҳақ адлу эҳсонга доҳил қилади. Агар у ҳалқقا қанча вақт зулм етказса, бударниңг ҳаммаси унинг ўз жонига қийинчлик бўлиб тушади... У эл ичра бетоқатлик, тинчсизлик солар экан, зулмидан обод жойлар харобага айланади. Токи зулми мавжуд экан, улар ҳалқ кўнглига номақбул тушиб, дилини ранжитади, шу сабаб эртаю кеч эл иши шоҳ жонини қарғашдан иборат бўлиб қолади. Агар шоҳ ҳалқ нуқсони ҳақида дам урадиган бўлса, билингки, у ўз жонига дўзах ўтини аланггалатган бўлади. Бундай ҳолда уни ҳадқ душмани эмас, балки ўзини ўзига душман деб билмоқ керак. Золим элга қанчалик зулм отказса, билингки бу зулмлар унинг ўзига уидан ҳам кўпроқ бўлиб қайтади — бу ҳаққа ҳам аён бўлган ҳақиқатдир... Зулмкорликни ўзига мақсад қилиб олганлар эл кўнглига ёқмайдиган, номи бу дунёда тилга ҳам одиммайдиган бадном қишилардир. Бу тоифа щахслар бошқа оламдан ўзларига жоймакон ахтаришлари, яъни ҳеч қаерда тўхтамай, тўппа-тўғри жаҳаннамга равона бўлмоқлари лозимдир. Қайси шоҳ адодатдан узоқлашса, у ўз жонига ўз зулмидан дард қўяди, одил қишилар сафида бўлса на элга зулм етказади, на ўз жонига. Агар

шоҳ адолат ҳунарини касб қилиб олса, унинг қўлидан софликдан бошқа нарса келмайди. Адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ баҳиллиқдан йироқ бўлиб, фақат марҳаматли, саховатли бўлгани яхши.

XXI

Вафотидан сўнг Масъуднинг тушига кириб адолат бобида панду насиҳатлар берган ва бу насиҳатларнинг тиниқ сувидан унинг юзига сепиб гафлат ўйқусидан ўйготган Маҳмуд ҳикояти

Эшитишимга қараганда дунёғолиб Маҳмудга ҳаёт жомидан заҳар ичирипти. Ўлим нидоси қулогига етгач, олам билан видолашар экан, ўз ўрнига жонига пайванд бўлган фарзандини валиаҳд этиб тайинлади. У дунёни тарқ этгач, ўғил ота фироқида анча машаққатлар чекди. Ўғилнинг оти Масъуд бўлиб, бир кечада унинг тушига отаси Маҳмуд кирди. У бошдан-оёқ нурга гарқ бўлган ҳолда бир ажойиб турфа боғда туарар эмиш, турфа боғ эмас, гўё жанинатнинг гулшани эмиш. Унга дам-бадам хурсандчилик юzlаниб, шодлиги ортар эмиш. Олдида васфининг тавсифи учун ақл ожизлиқ қиласидиган дараҷада гўзал зумуррадранг ҳовуз бўлиб, унинг давраси худди қўқ гумбазидек, сувнинг тузи ва ранги эса худди жаннат булогининг сувига монанд эмиш. Ҳовузнинг қирғозида худди баҳт сингари соя солиб турган бир дараҳт бор эди. Унинг қадди олдида «тўбий» дараҳти ҳам паст бўлиб кўринар, сояси эса бутун гулбоғ саҳнини эгаллаган эди. Бунинг гўзаллигидан кўз равшан, ҳидидан димоғ муаттар бўлар эди. Шоҳ Масъуд бу ажойиб ҳолни кўргач, ер ўпиб отасига савол билан мурожаат этди: «Подшоҳлигинг даврида қандай ишлар қилган эдингки, бундай баҳтга сазовор бўлдинг?» У айтдики: «Жаҳондорлик вақтимда доимо адолат билан иш тутиш тўғрисида ўйладим. Ҳиндистонга қўшин тортганимда, шу мамлакатни манзилгоҳ қилган эдим ва айтган эдимки, халқ аскарлардан, улар томонидан ётказилиши мумкин бўлган жабру жафолардан хавотирда бўлмасин». Жарчи томонидан эълон қилинган бу сўзлардан халқ хабар топиб тинчигач, менда сайд қилишга мойиллик туғилди. Ўрмоннинг ҳар тарафини сайд — зиёрат қилиб юрар эканман, ногоҳ қўзим одамлар яшайдиган бир оролга тушди. У ерда бир неча оила ҳолсизлик ва бечоралик билан кун кўрар эди. Ёғоч ва

қамишдан ясалган бошпанани улар зар билан ҳал бериб, хуш исли сандалдан бипо қилингандек хаёл қилар эдилар. Ўй ичидағи бўйра гўё гилам-у, бугу бўстон уларга бузук вайронадек эди. Бу ҳолга назар ташлаб ўтар эканман, қулогимга ногоҳ жабрдийда бир одаминиг овози эши-тилди. Отим жиловини шу томонга бурдим, қарасам бир иотавон аёл киши экан. Тунд, хаёли бузук аскарбоши-лардан бири унинг ҳовлиси четанини бузиб кириб, бир неча шох ўтинини, тўрва тўла сомон ва яшил сополдан ясалган май идишини олиб чиқиб кетаётган экан, ногоҳ менга рўбарў келиб қолди. Унинг босқиничи, бузгунчи экани аниқ эди. Лекин шунга қарамайadolat талаб қилувчи додхоҳ билан тортишиб, иккиси-уч гувоҳ бошлаб келди.

Қўлидаги ашёларни олиб, жафокор эгасига қайтардим, ҳовлисии қамиши билан ўраб, йиқилай деб турган чий-ларини бир-бирига туташтириб bogладим. Сўнг золимнинг қўлларини маҳкам bogлаб, бўғиздан шу уй олдига осиб қўйдим. Гамбода кампир ҳамма нарсаларини олгач, қўшиним сари отимни елдириб кетдим. Мен бу дунёни тарқ этганим замон мазкур шодлик уйи менинг маконим бўлди. Менинг гуноҳларим ишоятсиз эди, лекинadolat билан қилган мана шу ишим менга нароҳ бўлди. Менга иидо келдик, «эй сарой гуноҳкори, сен умрингда бошқа гуноҳ қилганинг йўқ. Лекин ҳаддан ортиқ гуноҳкор бўлсанг, албатта, дўзах ёлқинига сазовор бўласан. Аммо сенинг вужудинидағиadolat жой олди, шу сабаб қандай гуноҳинг бўлса ҳаммаси кечирилди. Сенинг бегараз қилган ҳар бир ишининг бирма-бир ўз мукофотини олди. Чунончи сен у жафокаш кампирнинг ҳовлисии тузатиб бердинг, бу сенинг феълингда иккисизламачилик йўқлигидан далолатдир. Сен кўриб турган шамоли мушк тарқатувчи, гарди анбардек хушбўй бўлган bogлар ана шу эзгу ишининг эвазидир. Кампирга қайтарганинг иккиси шох ўтии бадали мана бу тўбийсифат дараҳт, яшил идишининг эвази эса зумуррад rangли хушбўй ўсимликлардир. Золим шумни қатл этганинг — хаста мазлумларни қутқарганингдир. Бу яхшиликларнинг эвазига сен абадий ҳаётга сазовор бўлдинг. Бундай воқеалардан хабардор бўлган кишининг адолатдан бўлак яна қандай иши бўлиши мумкин? Агар оламда адолатли ишлар қилмас экансан, кейинчалик еган пушаймонинг ҳеч қандай фойда бермайди. Эзгу ишлар қилишга имконинг бор экан, адолат ҳунарини бир ғафас бўлса ҳам нари

сурма. Агар шоҳ ўз адолатидан, бир лаҳза ажралса, шу бир он унга бедаво дард бўлиб тушиши мумкин.

Масъуд уйқусидан ўйгонгандан, хотири туряи қайгулардан фориг бўлган эди. У отасининг айтганларидан хуласа чиқариб, ўзига адолат йўлини — тўгри ва ҳақ йўлни танлади. Қайси шоҳ Масъудек адолат йўлини тутса, Маҳмуддек иззат-икромга сазовор бўлади.

XXII

Искандарнинг Арастудан адолат натижасида қандай ишларни амалга ошириши мумкин, деб сўрагани ва Арастунинг жавоби

Яна шоҳ Арастуга хитобан сўради: «Эй донишманд файласуф! Агар шоҳ адолатли бўлишга жазм қилиган бўлса қандай ишларни адолат юзасидан қилинган деб бўлади?

Арасту жавоб берди: «Агар шоҳга адолат қилишилик кундаги одатга айланса, унга бутун оламу дин таслим бўлади. У бу дунёда жаҳонни эгаллаган бўлса, дунёдан ўтгач, жаннат тахтини эгаллайди. Агар шоҳ ҳар бир ишда адолат бунёд этар экан, бунинг натижасида унинг мулки-мамлакати ҳам обод бўлади. Мамлакати обод бўлиб, халқи бойидими, демак хазинаси ҳам тўлиб-тошади. Хазинаси тўлгач, аскарларининг маоши ҳам ортади. Аскарларнинг қачонки шоҳга майли бўлар экан, душманларининг устидан ғалаба қозонишига шак-шубҳа бўлмайди. Шоҳ зафар кучдими, унинг қуввати янада ошади. Бунинг устига ҳяна адолат намоён қиласа, барча кишилар унга хайриҳоқ ва шукр қилувчи бўладилар, жангда унинг аскарларига дуо билан мадад бериб турадилар. Яна шуниси ҳам борки, адолатни ўзига ҳунар қилиб олган шоҳни душман томондаги халқ ҳам яхши қабул қиласди. Тобе халқ кечалари қўл очиб уни дуо қиласди, аскарлари эса бунинг томонига қочиб ўтишга ҳаракат қиласди. Агар шоҳ ҳар бир ишга шунчалик асос ва сабабларга эга бўлган ҳолда ёндошса, унинг жаҳонгир бўлмоғи — яъни ягона, бирлашган давлат арбоби бўла олиши ажабланарли ҳол эмас.

Бу масаланинг бир томони, энди иккинчи томони ҳақида ҳам сўз юритай.

Маълумки, тангри ҳам адолатни ёқлайди. Шундай экан, ҳар бир шоҳ унинг амрини бажо келтириб, мамлакатидаги қийинчилик, вайронликларни тутагатиб, элига хотиржамлик еткурса. Шунда дунё эли унинг адолатни

ва инсонийлигининг қадрига етиб, жонининг дуосини қиласди.

Бу эзгу ишларини натижаси мукофотесиз бўлмайди, яъни унга икки олам мулки мусассар бўлади.

Донинманд сўзларини тугатар экан, ишлармон шоҳ ўз саволларига қонактланарли жавоб топди. Унинг кўнглидаги барча ишубҳалари тарқаб, ўринин фойдалари насиҳатлар эгаллади.

XXIII

Искандарнинг кене миқёсда олиб борган ишларини қисқача баён қиласмоқ ва у қисқача баённи кенг миқёсда тушунтироқ, шунингдек, Доронинг элчиси Румга байзо (олтин тухум) тилаб келиб, байзо ўрнига Искандардан пўлат найза зарбидан ўтқир жавоб олгани ва у найзапине алангали учунни Доронинг сабр хирмонига ўт қўйгани ва шунинг ҳарорати билан у яна Искандарга кунжудуд, гўй (ёғочдан ясалган тўп) билан чавгон (учи эрги узун таёқ) юбориб, таҳдид солгани ва Искандар у гўй билан чавгон ниманинг рамзи эканини таъбирлаб, кунжудуни қушларга едиргани

Тарих илмининг кўп рањини чеккаи сўзамол донинманд хикояни шундай давом эттиради:

У ёш подшоҳ ўз мамлакатини адолат билан безади, Арасту қандай йўл кўрсатгани бўлса, шу йўлни маҳкам унилади. Хусусан, унинг хотирида «адолат билан олами олиши мумкин» деган тоя ўринашиб қолди. У бу ҳақда ҳаддан таинқари кўп ўйлаб, андеша арқонини узун ташлаб қўйди. Унга адолату шижаот ёр бўлгандек, ўтқир ақли ва билими ҳам бор эди. Дарҳақиқат, қуёш осмон гумбази устига байроқ тиккани сингари, у юриши қилиб бутун ер юзини бошдан-оёқ эгаллади. Искандар бу кўҳна дунёда ҳеч ким қиломаган ишларни қилди. Бу шундай ажойиб нарекаларни қўлга киритдики, бунинг олдида бошқа жаҳондорларининг қадри анча тушиб кетди. У нимани орзу қилиса, шунинг ҳаммасини юзага чиқарди. Уни мей ёзсан кинилар узоқ йиллар ўқиб ҳам тугатолмайдилар. Унинг ҳамма қилган ишларини ёзмоқ ҳам осон эмас, ёзаман деган билан охирига етказиши ҳам мумкин эмас. Ҳар ҳолда, қилган ишларини қисқагина баён қилганим дурустга ўхшайди. Агар шунинг уддасидан чиқсан, тилагимга етган, қисман у ҳақдаги сўзларни адо этган бўламан. Қиссани кўп Фикр юритишни талаб қиласани каби, тарихига ҳам

унча-бунча бош қотириш кифоя қилмайди. Унинг воқеалари қанчалик гаройиб бўлса, қилган ишлари ундан ҳам ажойиброқ. Мен бу ҳақдаги ёлгон-яшиқ гапларни чиқазиб ташлаб, ҳақиқатнигина назм билан безаш умидидаман.

Давлат ҳомийиси бўлмиш Искандар Рум таҳтига подшоҳ бўларкан, бошлаб душманларни йўқотиш қасдига киришди ва душманлардан у ерии тозалади. Ундан сўнг, жаҳонда бўлган шаҳарларни фатҳ этиш нияти билан қўшин тортди. Бошлаб, Магриб заминга (Африка мамлакатларига) ўч олиш учун юриш қилди. Тигдан оқсан қоннинг зўри билан (Ҳабашистон) Зангібордаги келишмовчиларни бартараф этди. Ундан кейин Доро билан олишиб, у олчоқнинг кулини кўкка совурди. Яна шу каби мамлакатларни олишни пайсалга солмай, Фаранг шаҳрини фатҳ этди. У ернинг халқларини муте қилгач, Қrim билан Андалусни (Испанияни) босиб олди. Қайтиб Мисрни фатҳ этиш учун жанг бошлади, фалак уни Миср юртининг шоҳи қилди. Табиатини ёқтириб қолиб, Миср ўлкасида Искандария шаҳрини барпо этди. Сўнгра Зардустни дафъ этиш учун хужум қилиб, уларнинг ўтига тиг билан сув урди. Ажам Ироқи томон юруш қилганда, у ердаги одамлар бунинг оҳангидан баҳраманд бўлдилар. Араб Ироқига от сурилганда қадамидан у ернинг халқлари баҳра олди. Сўнгра, Шом ва Ҳалабга йўл олиб, у ерлардан ҳам тилаги ҳосил бўлиб, шодлик насиб этди. Суҳайл ўлдузидек ёруғ юз билан Яман ўлкаси томон чиққанида, бу ернинг тошлари қип-қизил ҳақиқдек кўринди. Тупрогини ўпиш ниятида Макка шаҳрига азм қилиши биланоқ унииг эшиклари очилиб кетди. У ердан қуруқликлар сари юриш қилиб, ажойиб манзилларга юз тутди. Сўнгра Форсни олишга киришганда, у ўлка жанг-жадалсиз таслим бўлди. Бу ерлар олингач, қувончга тўлган шоҳ баҳт-саодат билан Шимолга қараб йўл олди. Эндилиқда мамлакатларни босиб олишга одатланган шоҳ жаҳду жадал билан Хоразмни ҳам қўлга киритди. Қуёшдай порлаб турган байроқни баланд кўтарган ҳолда Даشتни Қипчоқни ҳам олиб, у ерга ёруғлик сочди. Бу ўлқадан отиининг жиловини бургач, Сақсину Сақлоб вилоятларининг жиловини қўлга олишга шонийди. Ос ва Рус томон юрганда у ердагиларнинг юзлари қўрқувдан қаҳрабодек саргайиб кетди. Йўли Чаркасу Гурка сари тушгандা, барча гуржию чаркас бунинг қулига айланди. Шимол халқини ўз эҳсонига гарқ қилиб бўлгач, Шарқни олиш учун ҳаракат бошлади. Фархор мамлакатини ўз манзилига айлантиргач, у гулистондаги ҳар

бир тиконни кесиб ташлади. Мовароуниаҳрни босиб ўтаркан, Искандар у ерда Самарқандек шаҳарни тиклади. Чигил билан Яғмодан худди чаманда гарбдан шарққа эсган шамолдай ўтиб кетди. Юриш қилиб, Чин тахтига бориб ўтирганда, Хитой хоқони унинг қаршисида хизматкорлардек бел боғлаб турди. Сўнгра Ҳиндистон сари босқун ясаганида, подшоҳ Кед унга қуллуқ қилишдан бошқа чора тополмади. Ҳиндистон ва Хитойда бўлган бутхоналарни бузиб, тоат-ибодат қилувчиларга кошоналар қурди. У ўлкаларда кофирларнинг айб-нуқсонларини орадан кўттаргач, Жануб сафари учун от сурди. Синд, Кеч ва Мукрон томонларни босиб ўтгач, Кирмонга қараб сафар қилди. Ҳурносоннинг ҳаётбахш ҳавоси ёқиб қолгач, у ерда Ҳирот шаҳрини бунёд этди. Сипоҳон (Исфиҳон) сари даштларни босиб ўтаркан, Рай деган шаҳарни бино айлади.

Оlamдаги бутун малакатларни фатҳ этиб, хотири жам бўлгач, яна ўз Ватани Румга қараб равона бўлди. Бирмунча вақт май базмлари тузиб, айш-ишрат қилса ҳам, кўнгли ором топмади. Яна бошқатдан оламни сайр этишга бел боғлаб, мамлакатларда хайрли ишлар бунёд этди.

Искандарнинг гаройиб ишлари ҳаддан зиёда кўн. Масалан, яъжуҷлар қаршисига девор ўрнатди, дунёning ҳамма ерларини қадам-бақадам ўлчаб чиқди, дунёнигина эмас, тўққиз қабат осмонни ҳам у ҳисоблаб чиқди. Йўлларнинг узунилигини ўлчатиб, мамлакатларапо «йигоч» (ёгоч) ўлчовини белгилаб, ҳар бир йўлнинг неча йигочлигини аниқлади. Танобчиларнинг қулочлаб ўлчашига қараганда бир йигоч ўн икки минг қари (метр) бўлар экан. Унинг ташаббуси билан ҳар бир «йигоч» йўлга маълум белги қўйилди. Ҳар бир бекат — манзилда карвонсаройлар қурдирди, у ерларда мусоифирлар ҳузур қилиб дам оладиган бўлдилар. Жадаллик билан ободончиликни йўлга қўйгач, наҳанг сингари, денгиз саёҳатини орзу қилиб қолди. Беҳисоб кемаларни сув устига суриб, уларнинг ичига қанчадан-қанча керакли асбоб-ускуналарни солиб, неча йиллаб сув ичида кезиб юрди. Гоҳо оролларда мақом тутди. Тангрининг эҳсону марҳамати билан, очиқ денгиздаги оролларда мавжуд шаҳарларнинг ҳаммасини ҳам фатҳ этди, бирини олиб бўлгач, иккичисига қараб илгаришлар эди. Сув ичида ҳам бунинг олмаган ери қолмади-ю, бари бир бу ишлар билан у қапоатлаимади. Ниҳоят сув мавжи сингари тиниб-тинчимасдан, денгизнинг ўртасига қараб йўл олди. Мухит денгизининг қоқ ўртасига бориб етганда осмон худди сув устидаги кенг чодирга ўхшар эди. Сўнгра Искандарда сув тубида нималар борлигини

нўриш ва билиш орзуси тугилди. Олимлар тез орада шишадан бир идиш ясадилар. Искандар қийинчилик ва хавфхатар билан шишага кирди. Унинг оғзини мўм ва пўкаклар билан маҳкам беркитилди. Денгизга тушиш олдидан бир неча минг қари (метр) чийратма арқонни тайёрлаб олиб келинган эди. Шу арқоннинг бир учини шишага боғлаб, қолган бир учини одамлар қўлига тутқазилди. Шу хилда шишани дengiz тубига чўктирилди ва дengиз суви уни ўз қаърига тортиб кетди. Шундай қилиб, дengиз тагида номаълум бўлмиш бутун гаройиботлар Искандарга бошдан-оёқ намоён бўлди. Шундан кейин яна кемага чиқиб олди. (Лекин юқоридаги гапда бир оз ихтилоф бор бўлиб, буни ўз ерида айтиб ўтишга узриман.) Ва яна тагин соҳил томон ҳаракат қилди. Денгиздан чиққач, оби ҳаёт томонга қараб йўл юрди. Дунёning қоронгулик жойларидан ёргулик ахтарди-ю, аммо уни (оби ҳаётни) тополмай, лаби қақраган ҳолда қайтди. Қуруқлиқда унинг раҳбари Хизр бўлган бўлса, дengиз ичидаги Илёс унга мададкор бўлди.

Искандар шундай ишларни қилдики, ҳеч ким бундай қилган эмас, бундай ишлар қилингани ҳақида бирон жойда айтилган ва ёзилган ҳам эмас. Тангридан валийлик мартағасини илтимос қилган эди, шу риёзатлари билан валийлик у ёқда турсин, ҳатто пайғамбарлик даражасигача етди. Унга жуда кўп давлатлар мұяссар бўлди ва яна қанчадан-қанча мамлакатларни қўлга кирилди. Агар бирон кимса бунинг қилган ишларини қаламга оламан деса, «Шоҳнома»дек бир достон ёзиши керак. Лекин унинг барча ишларининг тасвири бу дафтарга сигмайди. Ҳар ҳолда, зарурат юзасидан унинг қиссанини қисқагина тасвирлаб ўтдим. Гёё ҳар бир байтга унинг бир дафтарини сиддирдим ва ҳар бир уйга бир мамлакатни беркитдим

Ҳаммаси шу эди, адо қилдим, лекин энди худо мадад берса, достоннинг умумий ишига қўл уриб, уни назмга солайин. Асли тафсилоти тубандагичадир:

Достондан бир бўлаги шоҳаншоҳ Доро иши бўлиб, дунёда бундай иш бўлганини ҳеч ким эслай олмайди. Аслини олганда, у пайтда Рум аҳли шоҳ Файлақуснинг қўл остида эди-ю, аммо у чоғда Доро жаҳон шоҳи бўлиб, унга ҳамма шоҳлар бўйинеунар эдилар. Доро жаҳонгир Каёнийларнинг авлоди бўлиб, бутун сулоласи билан дунё таҳтига эгалик қилиб келар эди. Доронинг ишларида Лухраспнинг тартиблари, қўшинида Гуштаспнинг қонунлари ҳукмрон бўлган. Каёнийларнинг кўпгина ютуқларидан Доро баҳраманд эди. Баҳманинг мамлакати ҳам унга мерос бўлиб теккан, жаҳон подшоҳи сифатида у шоҳ на-

зидаи ва ўзидан аввал ўтган Кайхисраву Кайқубод авло-дидаидир. Доро жаҳондаги ҳамма мамлакатларнинг ягона мустақил подшоси бўлиб, бутун шоҳлар ўз тожу таҳтларининг ихтиёрини асосан унга тошириганилар. Мамлакатларда бўлмиш ҳар бир таҳту тож эгаси унга маълум миқдорда совға тортиқ қиласа ва ё хирож тўлар эди. Ўшандай шоҳлардан бири Файлақус бўлиб, у доим ҳеч қандай мажаросиз Дорога хирож бериб турар эди. Кимнинг қанча хирож тўлаши аниқ ва муқаррар бўлиб, Румнинг бир йилда берадигани минг олтин (соқقا) тухум эди.

Файлақус бу дунёдан ўтгач, Искандар унинг ўрнига ўлтириди, мамлакатда ниманки бўлса, юқорида шарҳ этганимдек, ҳаммаси унинг ихтиёрига ўтди. Шунингдек, подшоҳликнинг биринчи йилиёқ, Зангібор (Ҳабашистон) шоҳи билан урун қилди. Бу пайтда унинг тиги чақинидан чиқсан шуъладан занжийлар куйиб, худди кўмиридек қорайиб кетдилар. Уларнинг аскарларидан кўпининг қони тўкилган эди, селидан занжилар юзи қора додлар ҳосил қилди, бу қонлардан ерлар лолазордек бўялди. Икки-уч йил ичида баҳтиёр шоҳ бу каби урушлардан бир қанчасида ўзини синади. Унинг бу фурсатда қўлга киритган ер-сувлари Рум мамлакатига нисбатан икки-уч марта кўп эди. Қўшинларини душманга қарши шундай жанговар ҳолатга келтирган эдики, улар ёвга худди қулонга ташланган эрқак шердай ҳужум қиласа эдилар. Шукуҳ ва шавкати интиҳосиз денгизлардан ошди, байроғи эса осмони фалака кўтарилди. Тифидан чиқсан чақин жаҳонни куйдирар, юзининг машъали оламни ёритар эди. Унинг хаёлини жаҳонгирлик фикридан ўзга ҳеч нарса банд этмас, дунёни ўзига кенглик қилади, деб билмас ва жаҳондаги шоҳларни ўзига тенг кўрмас эди. Отаси вафотидан уч йилгина ўтар-ўтмас, унинг қилган ишлари отасиникидан ўн баробар ошиб кетди. Бу уч йил ичида ўзининг Дорога мутеълиги, қилган иши юзасидан унга ҳисоб бериши ва хирож тўлаши лозимлиги Искандарнинг кўнглидан ҳам ўтмаган ва хаёлига хавф ҳам солмаган эди. Агар бирор азалдан баланд мартабали бўлса, унинг ҳиммати ҳам ўзига яраша олий бўлар экан. Мана энди Доро унга душман бўлади. Ваҳоланки, Искандар у билан муросаю мадора қилиш лозимлигини ёдига ҳам келтирмаган ва ёхуд Доронинг мамлакати ва салтанати буюклигига қараб иш тутмаган. Дарҳақиқат, икки эрқак шер урушадиган бўлса, қарисига қараганда ёшроғи шижоатли бўлганидек, жанг пайтида душманнинг ҳунари кўплигини

ким ўйлаб ўтиради. Икки аждар бир-бири билан олишиб қолса, у ерда хазина кўп-камлигининг булар учун тафовути борми? Денгизда ҳаддан ташқари катта балиқ бўлгани билан, унинг заар етқизишидан паҳанг хавфсирамайди-ку, Искандарга фалак мададкор бўлгани туфайли, у доим шод-бепарво эди.

Нихоят, Доро қошидан элчи келиб, унинг остонасига қадам раңжида қилиб, хизматкорлардан ичкари киришга рухсат сўради. Шахриёр — Искандар унинг ўз ҳузурига киритилишига ижозат берди. Элчи шоҳни қўриши биланоқ таъзим бажо келтирди. Кейин дуо билан сўз бошлаб, унга муносиб тилакларни изҳор этгач, жаҳондор элчига ўтиришини буюрди. Шундан сўнг у кўзини ерга тикиб, индамай қолди. Искандар ҳол-аҳвол сўрамаса элчидаги сўзлашга журъат ҳам йўқ эди. Искандарнинг салобати уни лол, лолгина эмас, караҳт ва беҳол қилиб қўйган эди. Доно шоҳ унинг бу ҳолини қўраркан, ўзининг шавкат ва салобати уни довдиратиб қўйганини фаҳмлаб, унга кўз солмай, ўз одамлари билан сўзлашиб турди. Нихоят, элчи ўзини босиб олгач, шоҳ унга шоҳона нигоҳ айлаб, тубандагича савол берди:

— Даври даврон суреб юрган шоҳ Доро хушвақтми? Мамлакатни бошқариш ишларидан хурсандми?

Элчи сајда қилгач, ўринидан туриб жавоб берди. Искандар яна амировна хитоб айлади:

— Бу келишдан муродингни айт, Доро нима дегани бўлса, ўша хабардан сўйла!

Йўл юриб келган элчи яна ер ўниб айдики:

— Эй шаҳаншоҳи олий мақом. Унчалик маъқуя гаплар билан келмаган бўлсан ҳам, айт деганинг учун фармонингни баҳармай иложим йўқ. Сендан илгарироқ ўтган ва Рум мамлакатини келиндеңк безатиб юборган шоҳ Файлақус Дорога ҳар йили гарб олтинидан ясалган мингта соққа — тухум юбориб туриш мажбуриятини олган эди. Мана, ҳозир уч йилдирки, мурод-мақсадига етган отанг жаннатда ором олиб ётибди-ю, аммо дўстликнинг ривожига сабабчи бўладиган уч йиллик хирож эса шу пайтгача Доронинг кирим-чиқим дафтарига кирмаган ва туниши лозим бўлган хазинага бориб тушмаган. Менинг келиннимдан мурод шуки, иложи бўлса, олий мартабали шоҳ, лутф айлаб, шу хирожни хисоб-китоб қилиб берсалар, олиб кетсан, ё бўлмаса, нима десалар, жавобини элтсан!

Бу гап Искандарга қаттиқ ботди, газабининг захридан оғзигача ачиди. Юзи ўтдек қизариб, худди жаҳонга олов сочиб қуидиргудек бир ҳолга келди. Лекин бир лаҳза бо-

инни қўйи солиб, ўйлаб, ҳалиги ўтга ақл ва ҳикмат сувини сениб ўчириди. Баркамол ақлнинг кучи билан ўзини ниҳоятда оғирликка олиб, юрагига газаб тӯдаси соглан аччиқ фикрларни рад қилди. Сўнгра боинни кўтариб, оғзини сўзга очаркан, худди жавоҳир сочгандек, элчига тубандагича жавоб берди:

— Дорога мендан салом айтинг, саломдан сўнг, мана бу хабарни билдирингки, шоҳлик абадий эмас, унинг охири иўқликтан бошқа нарса эмас. Бугун-эрталик умр учун машиқат чекиб, хазина устига хазина йиққани билан у ҳадсиз-ҳисобсиз хазиналар унга бениҳоя гам-қулфат етқизади, холос. Шу қунгача йиққан хазиналаридан аввал фойда топсин, фойда топган тақдирдагина яна йиғишини давом этдирсин-да. Бир ишнинг зарари фойдасидан кўп бўлса, уни яна давом эттириш ақлли одамнинг иши эмаску. Зеро, хирож олишдан унга фойда бўлмагани каби, ундан бизга алам етади: илтимос шуки, ўзига ҳам, бизга ҳам зарар етадиган ишни қилмасин. Биздан тухум сўраб, ўзини ортиқча машиқатга солмасин. Чунки тухум берадиган қуш аллақачон учиб кетган. Агар кўнглига шу насиҳатимиз кор қиласа, биз учун ҳам дўстликни бузишнинг фойдаси йўқ. Агар пандимиз кўнглига оғир ботса, унинг сўзи ҳам биз учун аҳамиятсиз. Бошидан бу беҳуда савдони чиқазиб ташласин, хаёлидан хирож ҳақидаги таманинга ўрин бермасин. Билимдан ва ҳушёр кишилар учун ўзининг қаршиисида турган кимсанинг қандай одамлигини билмоқ улуғ ишдир. Шу пайтгача у кучсизлар билан урушиб келди, мендайларга эса ҳали иши тушган эмас. Унга ҳар йили хирож бериб турадиган бечораларга бирорта эски тоҷк сотганми? Тоҷ ва тахт соҳибларидан хирож талаб қилмайдилар. Денгиз ичидаги даҳшатли наҳанг сувда юз минглаб дурри нок борлигини билса ҳам парвойи фалакдир. Улардан хирож талаб қилмоқ, «сувда гавҳар кўн», деб бож олинига уринимоқ қандай бўлуркин? Бундай орзу ва таманинга берилган кўнгина хомтамалар ўзларини балиқларга ем қилидилар. Ақл билан иш кўриш — хурсандлик кеятирган каби, ноўрин тамагирлик ақлсизликдан ўзга нарса эмас. Бундай ўринисиз даъволар билан орамизга хусумат солмасин. Мол-давлати ва салтанати қанчалик зўр бўлгани билан иш можарога айлангудек бўлса, улар асқотади, деб гумон қилмасин ва ер кўтара олмайдиган лашқари билан магрурланмасинки, менинг тигим олдида улар мадад бера олмайдилар. Унинг аскарлари кўну менини озроқ бўлгани билан озга ҳам, кўпга ҳам зафар берувчи оллоҳнинг ўзидир. Ҳар кимга

бахту давлат ёр ва дастгир бўлиши керак, акс ҳолда, кўп сонлик аскардан наф йўқ.

Сўзамол шоҳ гапини тугатгунча, унинг шукуҳ ва салобати эшитгувчини сел қилиб, бўшаштириб юборди. Бе-чора элчи нима дейишини билмай, ўрнидан туриб, индамай чиқиб кетди, у на тирик ва на ўлик эди. У шу кетганича гоят жадаллик билан бориб, бу хабарни шоҳ Дорога етказди. Доро Искандарнинг жавобини бошдан-оёқ эшитгач, туси ўзгариб, шундай деди:

— Кимки шу каби афсоналарни гапирадиган бўлса, мен уни девона деб тасаввур қиласман. Ёки бу сўзларни айтган чоғида у ўзини билмайдиган даражада маст эканми? Ёхуд ҳали эс-хуши кирмаган ёш бола эканмикин, сўзларидага ақлнинг раҳнамолиги йўқ?

Доро юқоридаги каби саволларни бергач, буни эшитган элчи аҳволни шундай шарҳлади:

— Уни на телба ва на маст деб фаҳмладим, менимча у гафлатпаст ҳам, гўдак ҳам эмас. Балки бағоят ақлли ва хушёр одам бўлгани каби, сўзлари мазмундор ва ўзи олийжаноб зот кўриниди. Шунингдек, у илму ҳикмат ишини қўллайдиган, забардаст ва шерсифат одам экан, Искандарнинг сифатларини баёни қилиб ўтиришимнинг ҳожати йўқ, албатта. Ҳамма гап унинг ўз сўзларидан билиниб турибди. У шундай шавкат ва салобат эгаси эканки, унинг ҳузурида бирон одам бир оғиз сўз дейишга журъат этолмайди. Қанчаки ҳар томонлама ўйлаб қарасам ҳам унинг фикрлари менга бемаъни туюлмади.

Бу сўзлар Дорони шундай хафа қилиб юбордики, гўё ажал тиги олдида чорасиз бўлиб қолди. Унинг ғазаб ўти шундай алангаланиб кетган эдики, гўё осмон ичида қиёмат-қоим бошлангандек кўринарди. Шу ўт бутун атрофга, атрофгагина эмас, бутун коннотга қўзғолон солиб юборгандек бўлди. У шу онда фармон бериб, элчининг оёқ-қўлини боғлатиб, қора зиндонга ташлатди ва деди:

— У гўдак менинг қулбаччам, отим жиловини ушлаб юрувчи мулоғимим, ота-боболари менинг хонадонимнинг қули, авлод-аждодлари аждодларимнинг хизматкори бўлгандирлар. Ақли улғаяр, ўзи ҳам киши сонига кириб қоллар, деб унинг сўзларини сўз ҳисобига қўшиб юрсам, у менинг гапларимга шундай жавоб қайтарибдики, гўё ўзини бир улуг денгиз фаҳмлаган ҳолда, мени дарёчалик ҳам назар-нисанд қилмабди. Бундай беандиша муомила қилишда мендан қўрқмабди ва элдан уялмабди. Бу сифат унинг гоятда ярамас одам эканлигидан далолат беради. Тезда уни йўқ қилиш режаларини тузишим, унга ўзининг

ким эканлигини кўрсатиб қўйишм лозим бўлиб қолди. Мен унга шундай таъзир берайки, уни эслаганда ҳар қандай бадкирдор одамнинг кўзи очилиб кетадиган бўлсин.

Шундан сўнг дарҳол тили бурро, ниҳоятда дадиллик билан гапириб, ўз сўзини ўтқаза биладиган бир нотиқни чақириб, унга ўтқир қиличдек, қиличдеккина эмас, ўтқир олмосдек сўзларни айтди. Бундан ташқари унинг қўлига чавгон билан гўй (учи эгри узун таёқ ва ёғочдан ясалган тўп) бериб, буларни нима учун бераётганини тушуйтirdи. Яна бир идиш тўла кунжут бериб, бу билан нима демоқчи эканлигини ҳам айтди. Шундай топшириқлар билан уни жўнатди-да, жавобига илҳақ бўлиб ўтириди.

У элчи йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Румга етди-ю, аммо унинг қизил тили бошига офат келтирди.

Сарой хизматкорлари Искандарга Доро ҳузуридан яна элчи келганини изхор қилдилар. Шоҳнинг амри билан элчини олиб кирдилар, элчини эмас, гўё қора ерни осмон гумбази ихтиёрига топширдилар. Искандарга элчининг кўзи тушиши билан айтмоқчи бўлган сўзлари эсидан чиқиб қолди. Унинг шукуҳи элчининг жисмидан тобтоқатни олиб, улуғворлиги кўнглига изтироб солиб юборди. Ер ўпиб, унинг ҳақига дуо қилиш билан, элчилик расм-русумини адо этди.

Шоҳ дедики:

— Қанақа сўзинг бўлса арз қил, хаёлингга нима келса, тортинмай гапиравер.

Махфий сўз кўтариб келган элчи сажда қилгач, шундай деди:

— Жонингга тангридан минг-минг дуо бўлсин. Сенинг ҳузурингда оғиз очишга менда мажол йўқ, лекин Доронинг сўзларини менга айт, десанг айтаман, у нима деган бўлса, шуни арз қиласман, холос. Йўқ десанг, қаёндан келган бўлсан, ўша ёққа кетаман.

Искандарнинг хаёлига: «Балки бирон муҳим гап келтиргандир», — деган фикр келиб, эшитажагии билдириди. Элчи сўзга лаб очди:

— Ўз адолати билан дунёдаги барча мамлакатларни обод этувчи жаҳон шоҳи Доро сенга салом айтиб дедики, хирож деган нарса қадими расм-русумлардан бўлиб, бизнинг уни олишга эҳтиёжимиз йўқдир. Лекин ўзимизга муте бўлган шоҳларга ҳар қандай ҳукм қилсан, бўйинсунишга мажбур бўлганиларни туфайли хирож бериш бизнинг қудратимизга тан бермоқ ва ҳукмимизга итоат қилмоқ белгисидир. Отанг ҳаётлигига бу хизматни сабот билан адо этиб келди. Сен унинг ўрнига ўтирганингдан

сўнг, у нима қилган бўлса шуни қилишинг зарур эди. Сен бизга итоат йўлини тутиб банда бўлмадинг, отанг қилган ишни давом эттирмадинг. Икки-уч йил ўтса ҳам хирожни юбормадинг, лоақал бунинг сабаби ҳақидаги узрли гапларни айтиб бирон қишини жўнатмадинг. Иш шу даражага бориб, чегарадан чиққандан сўнг хирожни олиб келиш учун одам юборсан, ҳаддингдан ошиб, шундай сўзларни айтибсанки, ўзини билган одам бундай сўзларни айтмайди. Нима бўлса ҳам ҳали ёшсан-да, бош тошга тегмаган-да. Шу муомилангни эшитиб тентаклик бошланибди, дедик. Сенда жаҳолат кўп экану акл оз экан. Сенинг ишларингни тадбир билан ислоҳ қилиб тузатиб бўлармикин? Ҳар ҳолда гўдаксан, бинобарин, бу айбларингни кечирамиз. Энди кам-кўстларингни бутлаб, қанча қарзинг бўлса, ҳаммасини жамлаб, тортинмай бизнинг ҳузуримизга келиб, баланд оstonамизни ўпгайсан. Шунда юзингдан хижолатинг ҳам арийди. Биздан беҳисоб лутғ-иноятлар ҳам кўрасан. Агар ваҳима қилиб, изтиробга тушсанг ёки шу амримиздан бўйин товласанг ёхуд жаҳлу ғуруринг тугён қилиб, бу сўзларимизни рад этишни зарур деб топсанг, бу, энди подонлигингниг белгиси, ҳали ёш эканингниг ийшонасидан бошقا нарса эмас. Шу боисдан сенга муносиб нарса юбордим, номуносиб деб уни олишдан бўйин товлама! (Нотиқ шундай дея учи эгри узун таёқчавгон билан ёғочдан ясалган тўпни-гўйни ўртага қўиди ва яна сўзида давом этди). Модомики ҳали гўдаклигиг димогингдан кетмаган экан, сенинг муносибинг чавгон билан тўи ўйнамоқдир. Мана шу ҳам сен учун каттақон ишдир, аммо мамлакатни идора қилиш эса ўзгача ишдир. Агар қўнглинигдаги зиддиятларга чек қўйиб, ожизлигинги очиқдан-очиқ эътироф қилмасанг-у, низо чиқазиш учун қатъий бел болгаган бўлсанг, (сенинг ундан андешага боришга ҳаққинг йўқ) жаҳлдан туш, ўз жонингга раҳминг келсин, менинг аскарларимнинг сон-салогини мана шу кунжутча бил,— деб элчи иргиб ўрнидан туриб, беҳисоб кунжут тўла катта идишни ўртага келтириб, оғзидан қонқогини олиб, палос устига агадарди.

— Шоҳ Дородан ҳар ким қўрқмайдиган бўлса, унинг аскарларини мана шу кунжутга қараб қиёс қилисин,— дея сўзамол, ботир элчи ўз сўзини тугатди ва жавоб кутиб, кўзини ерга тикиди.

Искандар элчининг шу хил сўзларини эшитаркан, ичидан кулиб ўтирас эди. Элчи ўз сўзини шу хилда жиддият билан тугатгач, Искандар аста, вазминлик билан ган бошлади:

— Давронинг шоҳи бўлмиш покзод Доро жуда ҳам

ўз сўзларига зеб бериб юборибди. У киши чиройли сўзга берилиб кетиб, галати гапларни айтиб юборибди. Масалан, шоҳларни бандам деб, улуғ мартабали кишиларни хизматкорим, деб хитоб қилибди. Бир қанча кишиларни оллоҳ ўз лутф-марҳамати билан халқлар тепасига шоҳ қилиб қўйибди. Бундай кишиларни «бандам» деб хитоб қилмоқ одам учун нораво-ку. Таомил бўйинча улар ҳаққагина ибодат ва қуллуқ қиласидар, бинобарин, «бандам» дейиш тангрига ярашади. Дарёдил шоҳнинг бундай сўз айтиши, шак-шубҳасиз, бошдан-оёқ хатодир. Бу тангрига «шерикчилик» даъво қилмоқ билан баравар. Доро бу фикри билан кофирлик йўлига кирибдир. Шунингдек, мени маст, гўдак ва бошдан-оёқ телбалик кишанига боғланган, дебдир. Ҳар кимки бу уч иш билан тухмат қисса, куфр ва гуноҳ байробини кўтарган бўлади. Ваҳоланки, икки ҳимматли шоҳ мамлакат талашиб, можаро бошласалар, фараз қилайлик, унинг бири катта-ю, бири кичик бўлса, улуғи тушунчали одам бўлса, кичигига қараб: «Мен каттаман!» — демаса керак? Қўтон катта қушлардан ҳисобланади, лекин унинг сунгур (шунқор) олдида не жони бор? Яна бири буким, шоҳ менга эхсон қилиб, гўй билан чавгон юборибдир. Бунда ҳам бир махфий ва рамзий маъни бор. Масалан, олимлар изланишлар натижасида ер юзини гўйдек думалоқ эканини аниқлаганлар. Шоҳнинг ер юзига ўхшаган думалоқ коптокни менга тақдим этиши эса тангрининг менга оламни беришидир. Доронинг бу чавгонни менинг қўлимга тутқазиши — ўз майдонини менга топширганидир. Мени бу чавгондан баҳраманд қилиши эса, Доронинг мамлакат майдонидан чиқиб кетиши демақдир. Энди мен от чоптириб, майдоннинг ҳар тарафига гўй ургайман. Менга Дородан кўп хушхабарлар етди, мен у баҳтиёр шоҳдан бениҳоя миннатдор бўлдим. Энди, унинг томонидан юборилган мана бу кунжутнинг рамзини ҳам баён айлай. У кунжутларни аскарларининг кўплигига ўхшатмоқчи бўлган. Йўқ, мен бунга ҳам бошқа маъни бераман. Яъни, менинг аскарларим қуни бўлиб, гўё бу кунжутлар у қушиларим учун овқатдир. Искандар бир қанча товуқ келтиришни буюрди. Товуқлар у доимарни шундай териб едиларки, чумолиларнинг ташиб кетини учун бир дона ҳам қолмади.

Бу фикр-мулоҳазалар ҳалиги сўзамол элчини лол этди, лолгина эмас, хижолатга солиб, ер билан битта қилди. Шундан сўнг ҳикматпаст шоҳ элчига қараб:

— Энди Доро сари равон бўл, эшитган жавобларингни унга еткур, мендан ниманики сўраган ва қандай жавоб

олган бўлсанг, ҳаммасини унга ҳам айтиб бер,— деди.

Элчи Искандар сўзининг аламига чидамаган холда, оёғи билан келган бўлса, гёё боши билан чиқиб кетди. У бориб, Дорога кўрган-билганининг ҳаммасини изхор қилиркан, шохнинг адоват ўти кўкларгача кўтарилиди. Фитна қўшинига ахли замон оёқ остию омонлик йўқлик кўчасига кириб гумдон бўлди.

Эй, соқий! Май келтири. Шундай ичайки, маст бўлиб, худди шердай ўкирай. Ва душман сари худди маст шердай ҳамма қилиб, ҳаммасига бир дамда шикаст етказай.

Эй созандаю хонанда! Соз чалиб, жанг ҳангомасини тараниум эт. Ашулангда эса «Шоҳнома» оҳангини куйла. Зоро, икки шоҳ кин-адоват оҳангини бошладилар. Сенинг нағмаларинг садоси билан лашкарлар шижоати янада ошенин.

Эй Навоий! Жаҳонда уруш ғавғоси қўзгалди. Фитна қуюни осойишталикни супуриб ташлади. Агар сен бу монжародан омон қолай десанг, бир нафас ҳам машгуло-тидан тўхтама. Замон аҳлига минг хил балолар келса ҳам, май кайфига қонган кимса ҳеч нарсани сезмайди.

XXIV

Мухолафат — келишмовчилик қаломининг сўз ўйини «муҳ» ҳасаб билан «улфат» тутинаади, «муҳл» (андиша)га «офат» етади, акси қилинса одамларни садоқатга, тарк қилинса саодатга етказади. Халқ келишмовчилиги хонумонни, подшоҳлар келишмовчилиги жаҳонни хароб қилади

Жаҳон аҳлида вафо йўқ, эй дўстим! Улар муҳаббатдан жудо бўлган, эй дўстим! Одамларнинг қилмишлари адоват бўлиб қолди, гина-адоватлари ҳануз тугамайди. Жаҳонда неча хил миллат бўлса, ҳаммасининг ҳам табиати гина қилмоққа мойил. Бундай ўйлаб қарасанг, ҳатто ҳамкаслар ўртасида ҳам бир-бирига аҳд одамларни тополмайсан. Бир ерда ишласалар-да, бир-бирларини ранжитадилар. Агар бир ишда бир одам маҳорат кўрсатса, яна бошқа кимса ҳам шу ишга моҳир бўлса, бу икки касбдош ўртасида жанжал қўтарилиб, бири иккинчисига лоф урганча, «сен эмас мен» дейди. Таассуфки, икки ўртада низо чиқади. Туну кун жанжаллашиб, бири иккинчисини йўқ қилишни истайди. Гёё бунинг бири тупроққа кўмилса, иккинчисига ер кенгаяди. Ким бирор билан касбдош бўлса, шу тарзда душманлик келиб чиқади. Бу ёлғиз санъат ах-

ли орасида бўлибгина қолмай, кўпроқ давлат аҳли ўртасида ҳам содир бўлади.

Агар бир шоҳнинг юз минг кишиси бўлса-ю, буларнинг ҳаммаси ҳам бир тоифага, яъни поибликка мансуб бўлса, ҳаммаси ҳам шоҳга яқин бўлишни истайди. Амирлик мансабида бўлган кишилар эса нойибликка эришарми-канман, деб изтироб чекадилар. Амаллари туман боши бўлган шахслар амирлик мартабаси учун курашадилар. Кимки қушбегилик мансабида бўлса, туман бошлиғи бўлишни орзу қиласди. Юқоридан энг паст мартабагача мана шу асосда бир-бирларидан ўзиш учун курашадилар. Қайси табақадаки бир гуруҳ одам бўлса, уларнинг ҳаммаси ўзидан юқоридагилар сафига ўтишга интилади. Буларнинг ҳар бири бошқасидан олдин ўтишга, юқорироқ мартабага эришишга ҳаракат қиласди. Пастдагилар юқоридагиларга таассуф қилиб эргашиши натижасида орада кин ва низо келиб чиқади. Кишилар қанчаки шоҳга яқинроқ бўлса, уларнинг адовати янада кўпроқ бўлади. Паст табақадаги одамларнинг жаҳли қанча қаттиқ қўзғалса ҳам, лекин хусуматлари енгил ўтади.

Хусуматнинг зиёни шунчалик кўп ва ёмонки, бу зиён хусуматчининг ўзига ҳам теккани каби ўзи кабилардан яна ўнтасига ҳам тегади, деб фараз қиласвер. Булар ичида ўрта табақадагиларнинг низолари ашаддийроқ бўлиб, буларнинг ноҳаҳиллигидан жуда кўп заарлар юзага келади. Бу адovатлар натижасида кўп одамлар азобга қоладилар, кўпгина қадим хонадонлар бузилади. Биринчи ариқ тошиш даражасига борса, иккинчиси ёмғир селининг оқиндилиари билан тўлиб қолади. Лекин бу можаро олий мартабали сultonлар ўнтасига тушса борми — буни гёё жаҳон ичига тушган тўфон деявер, зеро, бундан жаҳон аҳли вайрон бўлур. Уруш, бу — довулгина эмас, бало денгизининг чайқалмоғи, жаҳон аҳлиниң сув остида қолмоғи демакдир. Бу пайтда ҳатто дашт ва тог устида бўлган қавмлар ҳам қилич денгизининг сувига гарқ бўладилар, жаҳондаги мамлакатлардан осойишталик йўқолади, бу мамлакат ҳалқлари тиичлик-омонлиқдан маҳрум бўлиб қоладилар. Уруш, бу — бало селининг мавжланмоғи демакдир. Бу фитна мавжлари ҳалқни ўз оғатига чўмилтиради. Уруш, бу — довул! Довулгина эмас, гам ва андуҳнинг селидир. Ундан бутун дунё ҳалқларига кулфат ва алам етади.

Икки шоҳ уруш ва адovатга бел боғласа, жаҳон аҳли икки қўшинга бўлинниб, бир-бирига қарши ўткир тиг кўтариб, бир-бирини шу тиф билан ҳалок қилишига ки-

ришадилар. Мисол учун, ота бир тарафда бўлса-ю, иккинчи тарафда унинг ўғли бўлса, иккиси ҳам душманлик ўтидан газабланиб, у ғазаб ўти буларни қон ичишга ташна қилиб, отаси ўз ўғлини ҳалок этиши учун жон берганидек, ўғли ҳам ўз отасига душманлик тифини санчади. Бу жанг пайтида қариндош ўз қариндошига дуч келса, ўша онда бир-бирларининг бошини кесишга шошиладилар. Уруш кунлари ошнолар бегоналашади. Бир хонадонда яшаган одамлардан ҳамхоналиқ йўқолади. Урушда бир зот ораси шу каби бузилса, икки ёт ораси қандай бўлажагини бир тасаввур қилинг. Урушининг аччиқ шамоли шу хилда эсиб, тўс-тўполонидан осмонни тўзонга буркаб, ҳалойик кўзини фитна гарди қоплаб олгач, бечора ҳалқ урйиқит орасида ўзини йўқотиб қўяди. Уруш балоси ҳалқ бошига қирғинлик, ватангандолик каби кулфатларини солади. Агар икки шоҳ ўртасида уруш бошланмаса ҳам, лекин доим ноҳаҳилчилик муросасизлик бўлаверса, ҳалқ бошига юқорида тасвирлаганимиздек қўнгилсизликлар тушиб, ҳалойик бу кўргиликлар остида топталаверади. Агар ҳалқ жонига раҳм қилмай, икки шоҳ жанг майдонига қараб юриш қиласалар, зафар бирининг қўлини баланд қилиб, иккичи томон шикастланиб — енгилса ҳам, у кунни офат куни, офат куни эмас, қиёмат куни деяверинг.

Муродига етган иккита олийжаноб кишининг бир-бири билан дўстлик ва тотувлиги қандай яхши! У нима қилса, буниси ҳам унга ёр бўлса, яъни униси бунисига ҳурмат изҳор этса ва меҳрибончилик кўрсатса, унинг тилаги бунинг орзусига мос келса, бунинг рад этган нарсасини иккинчиси ҳам рад этса!

Ҳар қалай икки дарвешнинг дўстлиги — бир-бирига душман бўлган икки шоҳдан афзалдир.

XXV

Икки жаҳондор келишмовчилигидан жаҳон аҳли хирмонига бало чақини тушгани ва икки дўст иттифоқлигидан у ёнган ўтга раҳмат ёмғири ёғиб, уруш алангасини сўндиргани

Эшитишимча, Чингиз ва Хоразмшоҳ бир-бирлари билан душманлик урушини бошлаган эканлар. Қудратлари етганча жаҳонни буздилар. Бу ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани учун, шарҳини ёзиб ўтирамайман. Бу жангда Чингиз зафар қозониб, Хоразм ўлкасини остин-устин

қизиб ташлади. Қайси шаҳарни қўлига киритган бўлса, у ердаги одамларнинг ҳаммасини бераҳмлик билан тиғдан ўтказди. У зулм деңгизини мавжлантириб, қаҳру газабини авжга чиқазди.

Ато ўғлиға йиглабон: «ҳой-ҳой!»
Қизига ано тортибон: «вой-вой!»...

Қисқаси, ўлим кишиларнинг ҳаёт уйига киришларига тўсқинлик қиласар, ажал эса омонлик йўлини бекитиб ташлаган эди. Шом мамлакатида бўлса керак, шундай бир воқеа юз бердики, дўстлик фазилатига эга бўлмиш икки ўртоқ тасодифан бировга банди бўлиб, биров эмас, кофир қўлига асир тушиб қолдилар. Икковининг кўзларидан ёш ўрнига қон оқар, икковлари ҳам жонларидан умидларини узган эдилар. Зоро, золим буларнинг ҳар иккисини қатл этмоқчи эди. Лекин бири иккинчисидан аввалроқ қурбон бўлишни истар эди. Мақсад — жонни ўз дўстига фидо қилмоқ эди. Бир маҳал қотил тигини қинидан сугуриб, биринчисига урмоқчи бўлган эди, иккинчиси бошини яланг қилиб, ўлимдан қўрқмай: «Аввал менинг бошимга тиг сол, мени ўлдиргач, унинг бўйинни чопарсан!» — деб ёлборди. Иккинчисини ўлдирмоқчи бўлиб, унинг бошига жафо тигини қўтарган эди, аввалгиси ўлимни ҳавас қилгандек бошини очиб: «Аввал мени ўлдир!» — деб ялина бошлади. Буларнинг ҳар бири ўз дўсти учун қайгуда эканида Чингиз уйқуда бўлиб, юқоридаги воқеа унинг тушига кирди. Шунда, воқеа гувоҳи бўлган бир киши Чингизга:

— Ушбу икки дўстдан вафо ўрганиб, халойиққа озор беришдан воз кеч! Хоразмшоҳ сенга душман бўлса, бунинг учун жаҳон ҳалқининг нима гуноҳи бор? — деди. Икки шоҳнинг хусумати жаҳонни бузиб турганда, дарҳақиқат, бу икки дўст бир-бирига шу хилда вафо кўрсатди.

Шу аснода уйқусидан уйғонган Чингиз халойиққа ўлимдан омонлик берди.

Икки дўст билан қотил ўртасида бўлган бу можаро ҳалқ ичида яхшилик тимсоли бўлиб қолди.

Бу хабар кофирнинг қулологига етиб, қўнгли юмшади-да, озор беришдан қўл силкиб, икки дўстнинг оёқ-қўлини ечиб, уларни озод қилди.

Икки шоҳнинг бир-бирларига қилган адоватидан жаҳон аҳли бошдан-оёқ ҳароб бўлиб турганда, икки дарвешнинг ҳиммати ва аҳиллиги ҳамда ўз ҳазин жонларини бир-

ларини бир-бирларига писор қилишга тайёрлиги туфайли, жаҳон аҳлининг бонидан душманлик тиги кўтарилиди.

Агар, киши дўстликни ҳавас қиласа, унга унибу масал мағу ўрнак бўлиб қолажак.

XXVI

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан саволи шу хусусдаки, ноаҳилчилик ҳамма миllat учун манъ этилган, жанжал ва низони эса ҳеч бир қулоқ эшигиси келмайди. Ноаҳилчилик ва урушга қарши ҳамма учун мақбул ва фойдали бир қоида топиладими? Арастунинг ул қоронғиликда ёргулек кўрсатгани ва ноаҳилчиликдан қутулиш йўлини айтгани

Яна Фаридун ҳашаматли шоҳ Арастудан:

— Эй, ҳикмат аҳлига фикри қонун бўлган ҳакам! Бир иш юзасидан икки кимса ўртасида юз берган низони йўқотиш мумкинми? Низони кимки эшилтса, ақл уни манъ этиш ҳақида буйруқ беради. Аммо шундай бир йўл-йўриқ бўлсанки, у қоидага асосан, айни замонда низо чиқариш фойдали ёки зарар келтириши билинса! — деб сўради.

Ҳар сўзи ҳикмат бўлган доинишманд шундай жавоб берди:

— Ҳаддан ташқари нозик савол бердинг. Баъзи низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мақбул ҳам кўради. Бироннинг пожёя бир иши бўлиб, уни қилмасликнинг иложи бўлмаса, аммо бу ишдан эл-юртга катта зарар етадиган таги қалтис жанжал чиқадиган бўлса, бирор шу ишни манъ этиш имкониятига эга бўлсаю, лекин ўзини четга олса, у кечиравли эмас. Аммо шунингдек бу қайтаргани билан у кўнмаса, яъни шу ишни албатта қиласман, деб туриб олса, унинг бу ишни қилишга қаттиқ бел боғлаганлиги маълум бўлгач, янада қатъийроқ манъ қилиш лозим бўлиб қолади. Бунга ҳам қаноатлапиб, ишни тўхтатмаса, у пайтда бу билан низо қилмоқ зарурати тугилади. Низодан фойда ҳам, зарар ҳам чиқиши мумкин. Модомики бу ишнинг жанжалсиз ҳал бўлиш имконияти йўқ экан, шундай шартга риоя қилмоқ лозим. У ҳам бўлса, душман билан олишишга ўзи қодирми-йўқми? Агар унинг устидан галаба қозонишга кўзи етса, у пайтда олишишга бел боғласа дуруст. Агар қувватини у билан баробар ҳисобласа, можаро чиқазиб ўтиришининг ҳожати йўқ.

Иекин унга кучи етмаслигини хис қиласа, ундей вақтда насиҳат билан киғояланиб қўё қолгани яхшироқдир. У насиҳат ҳам ётиги билан бўлеа дуруст. Токи эшитувчи ишинг бундан жаҳли чиқадиган бўлмасин. Унинг жаҳли чиқадиган бўлса, насиҳат қилувчи учун ҳам ҳавф-хатар бор.

Низонинг ҳар хил босқичларини билиш ва қила олиш мумкин бўлган ишингни қилиш лозим. Киши ҳамма ишда ақлни ишга солиб, ўз мақсадига эришимоғи лозим. Агар бирорвга ақл йўлбошчилик қиласидиган бўлса, бу ишларда маглуб бўлмайди.

Эшитувчи ўз саволига фойдали жавоб олгач, бошқа сўзга оғиз очмади.

XXVII

Доронинг Искандар сўзидан паришон бўлиб, асқар йигиш учун олам аҳлига гавго солиб, олам-олам лашкар тўплаб, унга қарши юриши қилгани ва Искандар ҳам ул дарёйи оғат қаршисига бало селидек тўғоноқ ясаб юзлашгани ва дунёни у икки шоҳ остин-устин қилиб турганда Доронинг давлат байроги ўзга қуюн оғатидан йиқилиб, Искандарнинг ойпарча туғи қўёш байрогидан юқори кўтарилгани

Икки шоҳ ишини ҳикоя қилувчи санъаткор сўзга шу тариқа жило беради:

Элчи Доронинг олдига бориб етгач, Искандардан эшитган гапларини бошдан-оёқ айтиб берди. Шоҳ нималарни буюргану элчи Искандардан нималарни эшитган бўлса, ҳаммасини баён этди. Унинг буларни айтмасдан иложи йўқ эди. Бинобарин, ҳаммасини фармонни бажарувчи сифатида арз айлади. Доро Искандарнинг жавобларини эшитди-ю, газаб алансидан жисмига ўт тушиб, ўртанди. Бошидан то оёғигача бутун вужуди ёниб, ўзини чақиндек қаёнга уришни билмай қолди. Гоҳ даврон билан уришгиси ва гоҳо айланувчи фалакнинг бетига тупургиси келди. Унинг газаб ва изтироби дам-бадам ошиб, ерга ҳам, кўкка ҳам таъна ва ҳақорат ёғдирди. Бари бир, бундай гавголар билан у ўз дардига даво тополмай, қўшин жамлаш ҳақида фармон берди; Рум, Зангібор ва Фарангдан бошқа, дунёning ҳамма ерига зудлик билан одамлар юборди. Лашкар денгизи шундай тўлқинланиб кетдики, унинг ғала-ғовури осмон авжидан ҳам ошди. Ҳам Эрону Турон, ҳам Чиннинг узоқ чеккаларидан тортиб то Шарқдаги

мамлакатларгача ҳамма ўлкаларда аскарга ярарлик ҳеч ким қолмади, қолмади эмас, қололмади. Бу тарафи ер юзининг гарбий қисмида бўлган ҳамма одамларни ҳам уруш аслаҳалари билан қуроллантириб, дунёning жануб ва шимол қисмларида бўлмиш одамларни ҳам битта қўймай, жаҳоннинг тўрт томонида бўлган башар авлодининг ҳаммасини йиғиб келтирди. Бутун тогу чўлларни, галат айтдим, бутун ер юзини аскар босиб кетди. Лашкарбошилар, амалдорлар, бераҳмлик сиёсати билан элу ҳалқни суриб келтирдилар. Шу хилда ҳаракат қилиб, тахминан икки йил чамасида бутун қўшинни мўлжалланган жойга жамладилар. Аскарлар ер юзига сиғмай кетди, ҳеч ким ҳеч қачон бунчалик лашкар тўпламаган эди. Лашкарнинг на бошу оёғи, на чеку чегараси кўринар эди. Сон-саноқда улар фалак юлдузларидан, юлдузларгина эмас, биёбон қўмларидан ҳам кўп эди. Белгиланган фурсатда шунча қўшин жамлангач, бундан хабардор бўлмиш шоҳ лашкаргоҳга бориб, қўшинни кўздан кечираркан, Доронинг адоват ўти янада алангланиб кетиб: «Агар шу қўшин билан юриш қиласиган бўлсам, фалак ҳам менинг зарбимдан қаёнга қочишини билмай қолади», — деб мағурурланиб кетди. Бу орада ҳар тарафдан ҳамма ҳалқларнинг шоҳлари бехисоб тухфа ва тортиқлар билан кела бошладилар. Бўйинларида итоат тавқи мавжуд, ҳамма иқлимининг ҳукмдорлари тўда-тўда бўлиб келишар эди. Доронинг лашкаргоҳига қурилмиш ўз чодирига келиши билан аскар ва қўмондонлар жўшиб кетдилар. Унинг чодирига баланд бир таҳт ўрнатилган бўлиб, муҳтарам шоҳ ўша таҳтга чиқиб ўтириди. У шундай таҳт эдики, юксак осмон ҳам бундай баланд мақомни кўрмаган эди. Нихоят, Доро:

«Мамлакат султонлари, ҳамма лашкарбошилар ва мамлакатларнинг қўриқчилари менинг хузуримга келиб, ер ўпиб, салом қилиш билан ўз ҳурматларини билдирсинлар!» — деб буюрди.

Султонлар шундай топшириқ олиб, шоҳ уларга эътибор берадиган бўлгач, уларнинг ҳаммаси келиб, узоқдан бош эгиб таъзим қилиб, қўзларини ерга тиккани ҳолда, оёқ устида турдилар. Шоҳ буларнинг барчасини бирма-бир кўздан кечирмоқчи бўлгани туфайли, эшик оғаси уларнинг ҳар қайсисини боргоҳга яккама-якка бошлаб олиб кирав эди. У киргач, бошини саждага қўйиб, Доронинг оёғини ва ўтирган гиламнинг четини ўпар эди. Бу қайтгач, ўрнига яна бошқа биттаси келиб, унинг даргоҳи тупротига топинар эди. Буларнинг қабули шу хилда ярим

кун давом этгач, бор кишиларнинг ҳаммаси шаҳаншохни зиёрат қилиш шарафига мұяссар бўлди. Хитой мамлакатининг хоқони Мангу ҳам, Ҳинд элининг бошлиғи Қорахон ҳам, Миср юртининг азизи Варқаъ ҳам, Дашиб элиниңг ҳокими Темуртош ҳам, Ҳоварон мамлакатидан Фарангису, Ширвон элидан Даволи каби кишиларнинг ҳамма-ҳаммаси Доронинг кўз ўнгидан ўтишди. Шоҳ ва шаҳзодаларнинг, саркарда ва амалдорининг сон-саноғи йўқ эди. Уларнинг Доро оғини ўпиш, унинг илтифотига мұяссар бўлиш билан бошлари осмонга етди. Улар улуг мартабали шоҳни кўриш шарафига қанчадан-қанча тортиқлар ҳам келтирдиларки, бу маблагларни юз минг ҳисобдон юз йил ўтириб қанчалик тез ҳисобламасинлар, барни бир ададини аниқлолмас эдилар. Бу машғулотни, яъни хон-султонларнинг қабулини бартараф қилгандан сўнг, халойиқни ҳар томонга тарқатдилар. Кейин Доро қандай халқ раҳбари, шоҳ-султонлар бўлмасин, иноят қилиб, уларнинг ҳаммасини ҳам ўз қабулхонасига чақиртири. Бошида шоҳлик тожи бўлган кишиларга ўтириш амрини берди, ҳаммалари ер ўпиб ўтиридилар. Доронинг ёни-берига шоҳлар ўтиридилар; саркардалар эса буларнинг хизматига тайёр бўлиб, оёқ устида турдилар. Дунё шоҳи бўлмиш Доро улуғларни ўз илтифотидан баҳраманд қилиб, тубандаги сўзларни айтди:

— Бунча қўшинни йиғиб, халойиқ фароғатини бузишмиз боиси шуки, Рум шоҳи Файлақус бу дунёдан охиратга риҳлат қиларкан, ундан бир сувдек ўнг-терсига қарамай юрадиган, ўт каби ўжар, мажнунваш бир фарзанд қолган бўлиб, бошига ҳукмдорлик тожини кийганига уч йил бўлишига қарамай, хазинамизга хирож юбормай қўйди. Ўз хизматини нима учун бу хилда бажармаётганини билиш, бу ҳақда у билан гаплашиб, мазкур хирожларни ундириб, девонга келтириб солини учун одам юборсақ, шундай беҳуда гапларни айтибдики, унинг бу каби муомила қилишга ҳеч қандай ҳадди йўқ. Шундан сўнг унга кўп панд-насиҳатлар қилдим, бу пандларим ҳам кор қилмади. Аксинча, у менинг насиҳатларимга шундай одобга хилоф жавоблар қилдики, оқибат-натижада ғазабим қўзғалиб кетди. Унинг поёрии гапларини эшитгач, таъзирини бериб қўйишшам зарур экан, деган фикрга келдим. Ўша гўл-нодоннинг иожӯя муомиласи туфайли, ҳар ёнга одам юбориб, қўшин йиғдирдим.

Бу гапни эшитгач, шоҳлар, қўмондон ва лашкарбосилар Дорога ер ўпиб, сажда қилгач, ўринларидан туриб:

— Ул шаккокни хароб қилмоқ учун шаҳанишоҳимизнинг отланишлариға ҳожат йўқ эди. Бу каби қўшин жамлаш у ёқда турсин, буюрсангиз, биз қулларингиздан биримиз ҳам уни даф этган бўлур эдик. Ҳали ҳам бўлса, бу хизматни қайси биримизга иноят қиласангиз кифоя, ўша онда унинг жазосини бериб қўйумиз,— дедилар.

Шунда Доро:

— Қўшин йиғилиб бўлди. Энди бориб Румга қўнамиз. Биз тарафдан Зангибор ва Фаранг ҳам унинг қўл остига ўтиб қолган, у элларни қутқариш чорасини ҳам кўрмогимиз зарур. Бир неча кун у ерларни айланиб, душмандан мамлакатларни тозалаймиз. Ундан кейин қайтсақ ҳам бўлади. Ҳар ҳолда ўй суриб ўтиргандан жилганимиз маъқул,— деди.

Бу сўзни Доро оғзига қазо солди. Қазо амрига рози бўлмаёликка кимнинг иложи бор?

Шоҳ нимаики деган бўлса, ҳамма уни бир оғиздан қабул қилиб, Румга юриш учун қарор қилдилар ва ўринларидан қўзгалиб, кўчишга жазм этган ҳолда, ҳар тарафдан юриш тараддудига киришиб кетдилар.

Буларнинг қанчадан-қанча қўшин билан Румга юриш қилганининг хабари Искандарга ҳам бориб етди. Доронинг ср юзидан лашкар тўплаб, у томонга азм этганини Искандар аллақачон эшитган ва бу ҳолатдан ғафлатда эмас, ишида мужмаллик ва ҳардамхаёллик ҳам йўқ эди. Дамбадам душман йўлига одам юбориб, доим улардан хабардор бўлиб турар эди. Қандай бир ишни бажариш лозим деб билса, тезда уни саранжомлаб қўяр эди. У ёш шоҳ ўз қўшинларини шундай ораста қилган эдикি, уларнинг қаршисига бир олам қўшин қўйилса ҳам, бу қўшиндаги аскарларнинг ҳар бири Рустам каби забардаст бўлса ҳам, худди бўрон қаршисига қўйилган сомондек совуриб юборишга қодир эди-ю, лекин Дорога ўхшаш бесабр бўлмай, шиори муросаю мадора эди. Доро бутун оламдан лашкар йигиб, юқорида қанчалигини баён қилганим қўшин билан унга қарши юриш қилганини эшитгач, илм-фан билан ҳам қуролланган у доно, худди денгиз томон момоқандироқ билан босиб бораётган булутдай, қулон тўдасига ўкириб ҳамла қилаётган шердай, душманга қарши юзмайуз бўлиш тараддудига тушди. Доро ҳам унинг бу ҳаракатини фаҳм этгач, икки ўртадан муросаю мадора деган тушунча тамом кўтарилди. Искандарнинг ҳайиқмай бу каби қарши чиқиши душманлари юрагига бениҳоя қўрқув солди. Икки орада тахминан ўнга яқин манзил-масофа қолганда икки томон ҳам аста хушёрик билан ҳаракат

қила бошлади. Юриш расм-русумларидан ҳеч қандай нуқсан ийўқ, лашкарлар кўчишда-кўнишда интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Қўшин тувирилган жойининг атрофии ковлаб, аскарларни душман ҳужумидан сақлаш учун хандақ қилинарди. Қўёш ботиб, кўкни қоронгулик босгач, лашкарларни қўриқлап учун икки тарафдан пособнлар пайдо бўларди. Кечак пособнлари қанчалик ҳушёр бўлса қўшин қоровуллари ҳам шуичалик зийрак-бедор эдилар. Агар душман томонда чумоли қимирласа ўша онда қўзини ўқ билан тешар эдилар. Бу икки шоҳ ўз қўшинларини душман томон шу хилда бошлаб борар эдилар. Жанг майдонига бир кунчалик ийўл қолган эди. Икки ўртада жуда баланд бир тоғ бўлиб, бу тоғнинг икки ёни кенг даштлик эди. Бу икки шохнинг лашкарлари шу даштнинг икки томонини қоплаб олган бўлиб, буларнинг орасидан ўтишга тоғ ели ҳам ийўл тополмас эди. Искандар ўз қўшинлари атрофини айланаб, жанг учун нимаики зарур бўлса, ҳаммасини тайёрлади. Жўмладан, Хайбар қўргонидек ҳандақ ясади, ийўқ, Хайбар эмас, Искандар деворидек истехком қурди. Булардан қўнгли тинчигач, жангларда гала-ба қозонган, савлатли паҳлавои саркардалардан юзта найзабонни айириб олди ва ҳалиги икки ўртада бўлмиш баланд тоғ устига чиқиб, душман қўшинини кўздан кечирди. Искандарга шундай қўринидики, гўё бутун ер юзини лашкар босган, ер юзинигина эмас, дунёда бўлмиш тогу тошларни ҳам душман қўшини қоплаб олган эди. Бутун тоғ ҳам, чўл ҳам қўшин ҳаракатидан эзилган, бу ҳаракатдан ҳамманинг ороми бузилган эди. Уларнинг тўзон ва губори ернигина эмас, фалакни ҳам босиб, ложувард осмон ҳам кўзга қўринмай кетган эди. Тўзон билан тутуннинг қоришиб кетганидан ўт билан тупроқни бир-биридан фарқ қилиш қийин бўлиб қолибди. Искандар қайси томонга боқмасин, халқдан бошқа нарсани қўрмади. У ўйлаб, бу оломоннинг ҳисобига етолмай, эс-хушини ҳайрат қопларкан, дилига шундай андиша келди:

«Икки қўшин жанг қилиш учун кўул урсалар ва бир тараф иккинчи томонга нисбатан икки-уч ҳисса кўп бўлса, албатта, жанг зарбаси оз тарафни кўпроқ эзади. Агар бир тарафнинг одами битта бўлиб, унинг қаршисида юз душман бўлса-чи, у пайтда уруш қилмоқ — ўз бошини ўз қўли билан кесишдан бошқа нарса эмасдир. Мен илм-ҳикмат даъвоси билан ҳовлиқиб, бевоқт жанг майдонига кириб қолдим. Энди бу жанг майдонидан қайтишнинг ҳеч иложи ийўқ. Жанг бошласам-чи, шикаст ейишдан ўзгаси насиб бўлмайди» — деган хаёл билан боши қотиб

турганда, бир тош устида икки какликнинг бир-бири билан ниҳоятда қаттиқ ва чапдастлик билан урушаётганиларини кўриб қолди. Бу какликларнинг бири катта ва бақувват, иккинчиси эса кичик ва заифроқ эди, униси қанча забардаст бўлса, буниси шунча кучсиз; буниси қанча бақувват бўлса, униси шунчалик ҳолсиз эди. Искандар икки каклиқдаги бақувватлик ва кучизиликни кўриб, бу ҳолатни ўзи билан Дорога қиёс қилди. Улар томонга диққат билан боқаркан, бу икки каклиқ олишувини ўзи билан душманининг жангига деб фараз қилди.

- Унда ўзини ҳалиги кичик-кучсиз каклиқ деб, кучлигини эса Доро томон деб тасаввур этди. Искандар шу ўй билан уларнинг жангини томоша қиласар, ҳаяжонидан бечоранинг жони азобланар эди. Шу топда бирдан осмонда бургут пайдо бўлиб, ҳалиги какликларни овлаш учун тезда пастга қараб шўнгиди ва бирдан катта каклиқка чанг солиб, уни кўтариб кетди. Гёё катта каклиқ бу ерда илгаридан ҳам йўқ эди. Биттаси бургут чангалида маглуб бўлгач, иккинчи каклиқ ерда жавлон уриб қолди. Искандар бу аҳволдан жуда хушдилу, очган фолидан ниҳоятда қўнгли кўтарилиб, ўзини бардам ҳис этди. У шундай ҳулосага келдики, душман енгилади, аммо Искандар ва унинг қўшинидан эмас, бошқа бир тарафдан шикастланади. Бу фолни шу каби яхшиликка йўйиб, душманинг қўплигига аҳамият бермай, хотиржам қайтди. Шу галаба ишончи билан ўз қўшинининг орасига худди жонсиз баданга руҳ киргандек бўлиб кирди. Искандар у тоғдан шундай хурсанд бўлиб қайтганда қуёш ҳам ўз байробини тог орқасига тортган эди. Осмон чироги кўқдан гойиб бўлгач, кеч кириб, дунёни қоронгулик босди. Икки қўшин ўзининг эҳтиёт чорасини кўриб, жанггоҳда кеча пособилари қўшинини назорат қила бошлидилар. Пособилар қўшинини шундай ҳушёрик билан қўриқлар, ўз сояларига ҳам эҳтиётлик билан қарап эдилар.

Қўшинининг ҳар тарафини илғор қисм ўраб олган бўлиб, улар душман тарафидан нисиб келадиган тун ўгриларини (разведкачиларни) қўлга тушириш найида эдилар. Қўшин атрофини ўраб турган кўриқчилар шунчалик қаҳрли эдиларки, шамол ҳам тебраниш имкониятига эга эмас эди. Улар халқни ҳар тарафдан ўраб олган бўлиб, лашкар ичкарисидан бир товуш ҳам ташқарига чиқмади.

Бу найтда иккала шоҳ ҳам ўз қўшинини тўплаш, уларни сафга тизиш ва умуман жанг тараддуудида эдилар. Нариги томонда, юлдуз қадар беҳисоб лашкари бўлган Доро боши устидаги осмон гумбазидай кенг чодири ичидা

тахтда ўтириб, жанг ҳақидаги ошкору ва маҳфий бўлмиш барча масалани муҳокама қилас, ўз тарафиининг галаба қилиши лозимлигини ўйлаб, байробининг зафар ели билан хилпирашини орзу қиласди. У ҳамма жиҳатдан ҳам Искандарни назар-писанд қилмас, қазо ўз бошига нима солиши мумкилигини хаёлига ҳам келтирмас эди. Қўмондонлари ҳам ўзича пўнгиллашиб, Искандар ҳақида ҳар хил гап-сўзни бичиб-тўқишаради. Масалан, биттаси:

«Агар шоҳимиз фармон қиласа, ҳар биримиз бехавфу хатар уни эзib ташлаймиз» — деса, иккинчиси:

«Бизнинг қорамизни кўрган онда қочиб қолади» — дер, учинчиси эса:

«Дорога узр эшигини очади»... деб фолбинлик қилас эдилар.

Лекин Искандар томондагиларнинг ҳаммаси бир оғиздан: «Ўлгунча жанг қилишимиз керак. Зўр душманга бирдан қаттиқ зарб берилмаса, енгиш мумкин эмас», — дер эдилар.

Ҳамманинг қўзидан уйқу ва осойишталик қочган, ҳамма жангда қандай қилиб галаба қозопишишнигина ўйларди. Ҳаммалари ўз элига яхшиликдан хабар бериш, эл 'бошидан хавфу хатарни йўқотиб, уларга ўз осойишта тириклигини давом эттириш умидини бағишлиш ниятида эдилар. Искандарнинг ҳалқи ҳеч тинмай қурол-яроғ тайёрлар, совут тўқир, темир қалпоқ каби уруш кийим-бошларини муҳайё қилас эди. Жанг майдонидаги лашкарларга тун узун кўринар, аммо эртанги куннинг ваҳимаси ундан ҳам баттар эди. Икки томондаги одамлар шу каби ҳаёлда экан, тоңг ҳам ўзининг гўзал жамолини аён қилди. Саҳар ўзининг заррин байробини кўтаргач, упинг нуридан ҳаво ёришди. Шу ондаёқ тақдир икки дарёга тўлқин солиб юборди. Бунинг гавғоси Мирриҳ қулогига бориб етди. Полвоплар ҳайбатли наъра тортилар, бу наъралар ер қатламига зилзила солди. Гўё ерда зилзила пайдо бўлиб, у «ўз ҳомиласини ташлаб қўйди». Қиличбозлар фалак жангчисидек бошдан-оёқ кўк темир ёпинчиққа чулганди. Қўмондонлар уруш бошлаш учун отларга мимиб, аскарларини сафга тиза бошладилар. Давлатпаноҳ Доро отланиб, қўшинини Искандарга қарши тайёрлади. Уни қўшин эмас, «қонхўр дарё»де, фалак деңгизини эса, ундан бир намуна де. Шоҳ қўшинини урушга тайёрлаш учун шундай саф туздики, бир боши шарқда бўлса, бир боши гарбда эди. Бунақа чек-чегараси йўқ катта сафдан еттита тузилди.

Қўшинининг боронгори (ўнг қаноти) Самарқанддан

то Хитойгача бўлган шарқ мамлакатларининг халқлари дан иборат бўлиб, бунииг ичида юз минг ўзбек билан мўғул ва юз эллик минг қалмоқ бор ва ҳаммаси олти юз минг кишидан иборат уруш ва жанг қаҳрамонларидан ташкил топган эди. Хитой халқини Чин аскарларининг кийими билан ясантирилган эди, гўзалликда улар жанинат боғини эслатадилар. Ҳар бир паҳлавоннинг учар отига етти хил зарбафтдан ёпинчик ёпилган, довулғон деган ўқ ўтмас қалпоққа жуда чиройли чин жигаси қадалган бўлиб, у паҳлавон совут устидан хитой ишаклигидан кийим кийган эди. Қалмоқ хони шундай саф тузибдики, кўриниши худди дўзах ажалининг ўзгинасиdir. Барча байроқлар дўзах шуъласи рангида бўлиб, байроқ жилвасидан дўзах алансаси акс этиб турар эди. Совут (темир кийим) кийган аскарларининг ҳар бири шундай дағдага қиласидики, ундан жаҳонга гулгула тушарди. Буларниг қўшин хони Тўқвоб деган киши бўлиб, уруш вақтида унинг газабидан ҳамма даҳшатга тушар эди. Ҳисобда ит тукидан ҳам кўп бўлмиш мўғул шерпайкарлари ўт каби чақнар эдилар. Буларниг хони Мангут уруш пайтида қиёмат қўпориш билан оламини қаро қиласар эди. Ундан кейинги сафда ўзбек билан мангит бўлиб, икки ўрим сочдек бир-бировига чирманиб кетган эди. Буларниг кўча — уруш асбоблари кумушдек ярқиради; бошларида эса, черкасча дубулға. Уларниг қаторида Мовароунаҳр халқи, яъни Сир ва Амудан иборат икки дарё оралигидаги ўнта шаҳарининг аҳолиси ҳам бор бўлиб, уларниг ҳар бири шерга ҳамла қиласидиган филдек зўр кишилар эди, мерганлиқда ўқ билан чумолининг қўзини ҳам бехато урадилар. У пайтда жаннатмонанд Самарқанд мавижуд эмас, зеро уни кейин Искандар бино қиласар эди.

Жувонгор (қўшиннинг сўл қаноти) нинг бир тарафида Магриб халқи, иккинчи тарафида эса Буртос ва Барбари халқлари саф тортган. Буларниг найза-қалқонлари сарғе рангга бўялган бўлиб, отларининг гажим — ёниқлари-ю, ҳатто зирҳли кийим остидан киядиган нахталик хафтонларигача сарғе матодан тикилган. Араб саҳройиларидан қирқ минг найзавоз бўлиб, ҳаммаси чонқир араби отларини миниб олганлар. Буларниг байроқларию найзаларидан тортиб, то бедов отлари устидаги баргуствон (ўқ ўтмас ёпиқ) ларигача ҳаммаси қора эди. Магриб аҳлига Талиъ деган киши боинчилик қиласа, араб аскарларига Вакиъ раҳбарлик қиласар эди. Мадина шаҳарларининг бошлиғи Ардашер қилич билан қуролланган юз минг ботирга қўмондон бўлиб, унинг кўл остидаги барча

белгилару кийимлари ҳам, туғлари ҳам, саман отларининг ёпиқлари ҳам — ҳаммаси бинафша ရାଙ୍ଗିଦା ଏଡି. Қутайф, Баҳрайн ва Багдод шаҳарларининг халқларига Густахам қўмондонлик қилар, бунинг қўл остидаги ҳамма нарса кўк темир рангида бўлиб, аскарлари эса бошдан-оёқ кўк атласга ўралган ଏଡି. Жувонгор ҳам олти юз минг лашкардан иборат бўлиб, олти юз мингдан ташқари буларга мадад берадиган йўчлар ҳам йўқ эмас ଏଡି.

Етти юз минг кишидан иборат ҳировул (қўшиннинг бош қисми) га етти қабат осмон ҳам ҳайратда ଏଡି. Бу қисмнинг устки-ички либосидан тортиб ҳамма нарсаси оқ матодан ва оқ туесда ଏଡି. Бу оқ рангда саф тортган жангчилар Дашиб Қипчоқ ва Хоразм юртининг халқларидан ташкил топган ଏଡିଲାର.

Бош қўмондон қўл остида бўладиган «гул» қисмига улуғ Доронинг ўзи қўмондон бўлиб, унинг атрофини тортоғ қўшин ўраб олган ଏଡି. Шу хилда етти ғул қўшин тузилдики, буларнинг орасига кириш учун шамол ҳам йўл тополмас ଏଡି. Бу ғулларнинг ҳар сафида юз минг нафар аскар бўлиб, буларнинг ҳаммаси шохона зеб-зийнатлар билан безанган ଏଡି. Булар яшил кийим кийиниган бўлиб, байроги бошидаги пўпаги ҳам яшил рангда ଏଡି. Бу сабза рангдан бутун олам майсазорга ўхшаб кўринар, ер юзининг ранги гўё бутунлай яшил тууга киргандек ଏଡି. Мана шу қўшиннинг марказида, худди унга қарши жанг қилишга жаҳонда ҳеч кимниң ҳақи ва ҳукуқи йўқдай, дунё шоҳи Доро магрур турар ଏଡି. У қўшин сафини шу хилда жангга ҳозирлагач, душман томонга қараб йўл олди.

Тогининг нариги бетида шерюрак Искандар тинмай ўз қўшинларини сафга тузар ଏଡି.

У боронгорининг ҳаммасини қонхўр фараанг аскарларидан тузди. Улар душманинг кўплигини билмас, билса ҳам кўзига зарра имасди. Қўмондонлар ичida Шайпол деган саркарда шинжоатда худди Рустам Золниң ўзи ଏଡି. Уларнинг кийим-кечакларига гавҳарлар қадалган бўлиб, ҳаммаси етти хил товланадиган фараанг баҳмалларидан тайёрланган, бироқ пўпаги ҳам етти рангли фараанг зарбафтидан ଏଡି. Юз минг кишидан иборат бўлган бу газабли жангчиларнинг ҳайбатидан қуёш тиги ҳам ўтмасланар ଏଡି.

Жувонгорида Бартос ва Руслар саф тортган бўлиб, ҳар бири фалак отидеқ саркаш ва шафқатсиз ଏଡିଲାର. Уларнинг совути батамом қалайланган, қўлларидаги найзалири эса устундай ଏଡି. Бироқ отларининг устидаги

ёниғи бошдан-оёқ жундан тўқилган бўлиб, довулгалари худди тўпни сингарию, унинг устидаги жигалари сариқ қушининг патларидан эди. Буларнинг ҳар бири тунги бойқушдай уйғоқ, дўстга баҳтиёру меҳрибон, душманга нисбатан аёвсиз эдилар. Буларнинг сони ҳам юз минг чамаси бўлиб, жанг майдонининг жувонгорида саф тортган эдилар.

Ҳироулга ҳабаш ҳалқи тайинланган бўлиб, уларнинг қиёфалари ҳам ўзгача эди. Булар кийган жавшанини занжи усталари ясаган бўлиб, ойнадек зангдан покиза эди. Баҳайбат жез қалпоқлари жавшанларига ўхшаб қора тунда худди қўёшдек ярқираб турарди. Темирдан қилинган жигалари худди шаҳпар (узун пат) дай, гўё қўёшга сенчиб қўйилган ҳилолга ўхшарди. Отларининг ёпинчиқлари бошдан-оёқ пўлат тўқималардан бўлиб, яхшигина эговлангани туфайли ярқирап эди. Пўлатдан ясалган «оҳа» номли қуроллари юз минг душман қаршисида худди ажал қўзгусининг ўзгинаси эди. Ғул қўшини румликлардан ташкил топган бўлиб, шу ғул жанггоҳнинг зийнати эди. Бу қизил юзли румликларнинг ҳаммаси худди шер каби забардаст бўлиб, душман қасдига шердай ҳамлакор эдилар. Ҳаммаларининг отларидаги гажим-ёпинчиқлари шер, арслон, қоплон териларидан, совут устидаги хафтонлари ҳам ушбу рангда эди. Буларнинг ҳар бири худди булатдай ўқирик бўлиб, олам юзини шеру арслон қоплагандек эди. Бу қўшиннинг марказида саодатли шоҳ Искандар худди шерга ташланмоқчи бўлган арслондек тайёр турар эди. Унинг боши устидаги шер сурат байроқ дам-бадам зафар ва галаба шабадасидан хушхабар келтиргандай ҳилпираб турарди. Рум шоҳи ўз қўшинларини худди мўм дараҳтидек, жанг майдонида сафга тузиб чиқди. Сўнгра у душман қўшиннинг қаршисига борди, Доро ҳам бунинг лашкарлари рўбарўсига келди. Шу орада икки тарафдан худди юзларча маст эркак дев бирдан ҳайқирганидек, жанг майдонида сафга тузиб чиқди. Сўнгра у душман қўшиннинг ўлган-тирилганини ҳеч ким аниқлай олмас, жанг қий-чувидан ҳамманинг асаби бузилган, икки тарафда шундай гала-говур бошланган эдики, гўё аждар икки томонни ҳам бирдан ўз домига тортгандек туюлди. Одамларнинг оғизларидан фақат кишиларни тутқун қилиш ва душман аскарларини ютиш ҳақидаги гаплар чиқар, ҳаммаёқда чалинаётган карнай-сурнай, ногора садолари қиёмат куни бошланганини э-

латар, шамолларда жилваланаётган байроқлар осмону фалакда ҳам кураш бўлаётганидан дарак берарди. Ҳавони шундай қора гард босган эдики, бу тўзондан жанг майдони кўзга кўринмасди. Кўп одамлар бир ерда туриб айланаверганидан ернинг курра шакли ярим паллага ўхшаб қолган, ярим палласи эса лашкарнинг оёқ кийими тамгасидан янчилавериб, гардга айланиб, фалакка кўтарилиган эди. Бу гард дарёсига гарқ бўлган киши ҳаво ўрнига гард-тўзон ютганидан нафаси қайтарди. Бу жанг тўзиолари орасидаги беҳисоб тигларнинг ҳаракати худди лой дарёсида оқсан саноқсиз чумолиларни эслатарди. Улар гард эмас, еру кўк орасига ниқоб тортган қора булутга ўхшаш эди. Қуролларнинг бир-бирига урилишидан чақмоқ ўти ярқирав, отларнинг кишинашидан эса момақандироқ садоси эшитиларди. Шафқатсиз аскарларнинг қўлларидағи ўтири тифдан фалак ўзининг зулмкор найзаси билан ҳамла қилиб, худди икки оламга қатлу кин солаётгандек, бутун замину осмонга титроқ тушди. Икки қўшин бир-бирига қарши юриб, маълум масофага яқинлашганларидан сўнг тоғ бир жойда барқарор тургандек, юришдан тўхтадилар. Аввал улар шуудай бир қаттиқ сурон солдиларки, худди олам таҳликага тушгандек бўлди. Оламдаги бутун эл қўзголди демоқчи эмасман, йўқ, бу кўк гумбаз остидаги бутун халойик бир-бирига қоришиб кетди. Фалак бевасининг табиатида қисирлик бўлмагандা, бу гавғодан у ҳомила ташлаб юборар эди. У гала-говур бир лаҳзагина жимлик билан алмасиб, халиқнинг оғзи бир озгина гавғодан тинчигач, жанг гармсели гардларни бир тарафга сурди ва халойик қўзига жанг майдони кўринди. Ҳамма тарафда тўда-тўда лашкарлар саф тортиб турар, тўдагина эмас, тоғ-тоғ деса бўладиган ҳаммаёқни қоплаган лашкарлар томошабинларга аллақандай тусда кўринар эди.

Худди шу пайтда Искандар сафидан бир жангчи чақмоқдан яшин тушгандек ўртага от суриб, жанг майдонига шижоат билан қириб, ўртада жанговар ҳунарлар кўрсатиб, жавлон ура бошлади. У учкур оти устига ўқ ва тиф ўтмас ёпинчиқ ташлаган, ўзи худди аргувон дарахтидек эди. Эгнига жавшан устидан хитой шойисидан тўн кийган бу жангчи худди сув юзидағи кўк майсадек ёқимли эди. Унинг ўнг қўлидаги найзаси устундек йўғон бўлиб, сўл кўксига тутган қалқони лаълдек жилвагар эди. Ўқ ўтмас қалпогига гулсавсар рангли жига қадаган бўлиб, жига гулсавсар гунчасига ўхшар эди. Бу эпчил жангари шундай тарзда майдон ўртасида туриб гап бошлар экан, аввал Искандар ҳақига дуо қилиб: «Шоҳимиз

ўз душмани устидан галаба қозониб, муродига етсин!» — деди. Сўнгра, ҳар томонга юзланиб айтдики: — «Мени Бориқи Барбарий дейдилар. Бурун мен шоҳ Доронинг кули эдим. Лекин унга қуллик қилиб, рўшнолик кўрмадим. У менинг паҳлавонлигимга қараб иш кўрмади, ҳолимга яраша эътибор бермади. Мендан пастроқ кишиларни ардоқлагани ҳолда, менга кўп бенаволиклар раво кўрди. Шундан сўнг, ахволимни арз қиласам, олийсифат шоҳ арзимга қулоқ ҳам солмади, жавоб ҳам қилмади. Ниҳоят, ўрнимдан туриб, кетишга ижозат сўрасам, қаҳргазаби келиб, ётқизиб таёклади. Доро шунчалик зулм билан азоблагач, баҳтим мени Искандарпарат қилди. Дағроҳига паноҳ тортиб келганимда бу шоҳ менга шунчалик лутф-қарамлар кўрсатдики, бу тарбияга бош эгдим. Лекин иш қилмай, ҳақ олиб ётганимдан уятлиман. Ҳозир бу жанг майдонига азм қилишдан мақсадим — икки иш учун кураш ва жанг қилимоқдир: биринчиси, шоҳим Искандарга хизмат қилиш билан хижолатдан ўзимни кутқариш бўлса; иккинчиси, қатлкор иши қандай бўлишини Дорога ҳам кўрсатиб қўймоқчиман. Ўзини мен билан жангга мойил билган киши менинг шу икки мақсадимни ҳосил қилган бўлади. Ақли раҳнамо шоҳ Доро мендан ортиқ иноят қилганларни бирин-кетин бу майдонга тушириб, ҳаммасини мен билан яккама-якка жангда сипаб кўрсин!»

Бориқ ўз сўзини тугатиши билан қотилвашиб киши Доро тарафдан тезда кураш майдонига тушдики, у худди тутундек аччиқ, ўт каби ўжар эди. Отининг тақасидан то қалпоғининг учигача сихчалар қадалгаи бўлиб, худди нилдек кўк темирга гарқ бўлган эди; бало булутидан ўлим чақмоғи чақнаганидек, отининг тақасидан ўт сач-пар эди. Фалак чархининг галаён билан тўхтовсиз айланниши шиддатидан унинг димогида андак гурур пайдо бўлган эди. Қилич боғлари ҳам худди ёқутдек тоблашар, қўлидаги найзаси ҳам ходадек йўғон эди. Унинг асли номи ҳалиқ ўртасида Ҳаррон бўлиб, жангчилар уни йиртқич шер дердилар. У майдонга тушиб, паҳлавонлик расмиодатини адо этгач, ўз шоҳининг ҳақига дуо қилди. Дуони тугата солиб, Бориққа югурди. Бориқ ҳам унга қарши яшин тезлигида ташланди. Булар дарҳол бир-бирларига чирманиб, бир-бирларини майдонининг у четидан бу четига сура бошладилар. Икки ўртада уч юз олтмиш олти хил ҳарб-зарб бўлишига қарамай, найзаларининг уни қон кўрмади. Ниҳоят, охирида, Бориқ чаңдастлик билан Ҳарронга найза санчиб, уни отдан шундай птқитдики, юк-

сак фалак: «Дастингга офарин!» — «Найзангга офарин!» — деб юборди. Шу онда Барбари отдан сапчиб тушиб, Ҳарроннинг бўйнидан арқон боғлаб, бир зумда уни шоҳнинг олдига келтириб ташлади. Бу Искандар учун хайрли фол бўлди, зеро ғалаба бошлаб унга ўз жамолини кўрсатган эди. Шундан сўнг яна шерпайкар, душманни банд қилувчи паҳлавон Барбари ер ўпиб, саманини майдонга солди. У тараф истаб наъра тортганда бир фил тутивчи ўртага от сурди. Бу шундай зўр ботир урушни ўзига хунар қилиб олган бўлиб, қураш майдонида юз марта душман устидан ғалаба қозонган эди. У бошидан-оёғигача темир кийимга ўралган, ўзигина эмас, оти ҳам темир ёпинчиқлар ичидан кўринмай кетган эди. У Шайда лақаби билан ном чиқарган бўлиб, насли насабда Ҳарроннинг қардоши эди. У мастиларча Бориқнинг йўлини тўсаркан, Бориқ ҳам унга қарши адоват ўти билан алланганган ҳолда от солди. Булар ҳам бир-бирлари билан олишиб кетдилар. Найзаларини бир-бирларига хезладилар. Искандарнинг иқболи ёр бўлиб, паҳлавон Барбари фурсат топиб, уни ҳам найза билан уриб йиқитди ва шоҳхузурига келтириб ташлади.

Искандар фалакдан муродига йўл тонгани ҳолда, дунё шоҳи Доро бевафолик кўрсатаётган фалакка таъна тошлиарини отди. Барбари югуриб, яна жанг майдонига тушиб, ўзи билан қурашишга мубориз-паҳлавон талаб қилди. Ўч алансидан юзига ажин тушган биттаси яна майдонга от солиб, Барбариини ўлдириш учун қасд қилди. Бу келиб, рўбарў бўлиши биланоқ ботирнинг бир ҳамласи билан йиқида. Шу зайлда ҳар бири қураш чоғида эркак шердай ботир бўлган тўққизта паҳлавон жанг майдонида Барбариининг найзасидан яраланиб, енгилдилар ва асир олиндилар. Кейин, бошқа ҳеч ким бу билан қурашиш учун жанг майдонига тушишга ботина олмади. Аммо Бориқ эса майдондан чиқмай, туриб олди. У ўзи билан яккама-якка қурашишга чақириб, паъра тортиш билан душман юрагига ўт ёқар эди. Доро газабидан шундай изтиробга келган эдики, «Унга қарши бирон кимса чиқсан!» — деб шитоб билан буйруқ қилишга мажбур бўлди.

Нихоят, бирор майдонга от солиб, ўз душманининг отини ҳам жавлон урдириб суро кетди. Унинг танаси филдек бўлиб, ўзи ҳам фил каби зўр, оти ҳам худди каркидондек баҳайбат эди. Оти устидаги ёпинчиги қонлон терисидан бўлиб, ўзи ҳам халқ бонига оғат солиш учун йўлбарс терисидан тўн кийиб олган эди. Қизил

дубулгасини бошига қийшиқ кийган, унинг ваҳимасидан ўлим ҳам ажал теккандек беҳол бўлиб қолар эди. Ҳалиги қизил қалпоги даврасига қора мато ўраб олган эди. Ҳолбуки ҳеч ким қора додга ўралган лолани кўрмаган бўлса керак. Унинг юзи қип-қизил бўлиб, соқоллари эса сариқ эди. Юзи хурмо рангидек дағал, соқоли хурмо пўстлогини эслатарди. Икки кўзи иккита олмосдек, кўз давраси худди қон тўла косага ўхшар эди. Унинг ватани Мағрибининг энг узоқ чеккасида бўлиб, эли ўша водийларда яшар экан. У ернинг одамлари шу сингари тузилган, шу зайлда баҳайбат, ҳар бирининг шавкат-салобати ҳам бир қўшинча келар экан. Қайси бир султон оламга шоҳ бўлиб, бирорта душманга қарши қўшин тортса, бу қавмдан бир киши келар эмиш-да, душман бу шоҳнинг аҳволини танг қилиб қўйган пайтда, ҳалиги келган шахс жанг майдонига тушиб, жанг расм-русумини кўрсатиб қўяр эмиш. Душманни асир олди дегунча, ватанига томон жўнаб қолармиш: то ўз манзил ва масканига етиб боргунча ҳеч ким уни тўхтатолмас эмиш. Қўлига тутқун бўлган бечорани ҳам ўзи билан бирга олиб кетар, уни истаганча ишлатар эмиш.

Бориқ зафарларидан ҳалқ ҳайратга чўмиб турганида у яшин тезлигида жангга ташландикӣ, иккови майдонда тўқнашган ондаёқ бир-бирларига чирмашиб, майдоннинг у чеккасидан бу чеккасига суриша кетдилар. Гоҳ буниси қочиб, униси майдоннинг нариги четигача кетидан суриб борар, гоҳ униси орқага қайтиб, буниси ундан ўч олиш учун майдоннинг бу бошигача қувиб ёсолар эди. Буларнинг ур-ийқитидан осмонга шундай гард-тўзон кўтарилдики, буни кўрган одам қуондан фарқ қилмас эди. Жангари Бориқ ўзини эҳтиётлик билан асрар, Мағриб паҳлавони уни енгиш чорасини тополмас эди. Лекин Бориқ борган сари ҳолдан кетиб, курашдаги ҳаракатлари сусая борди. Ўзидака паҳлавондан тўққизтасини уст-устига, дам олмай енгган Барбарий мағриблик майдонга тушган заҳотиёқ юраги орзиқиб, тинкаси қуриган эди. Бориқнинг ҳолдан тойганини сезган одам овловчи паҳлавон унинг безидан тутиб, азот кўтариб, ўнг қўли билан маҳкам ушлаган ҳолда, сўл қўли билан отининг жиловини тутганча, овини бўшатмай ўз қўшини ичига ҳам кирмай, ганимини отга босганча тўпса-тўгри Мағрибга томон йўл олди. Унинг бу ишига жаҳон ҳалқи ҳайратланиб, кўздан ниҳон бўлгунга қадар орқасидан қараб қолдилар. Мағрибийдан бу раҳмсизликни кўриб, Искандар ғамга ботди. «Энди унинг

ҳоли не кечаркин?» — деб Барбариининг мушкул аҳволига ачинди.

Хайриятки, мағриблик хуррамлик билан саҳро сари кетганича қайтиб Доро ҳузурига келмади деб хурсанд ҳам бўлди, лекин шоҳ Доронинг шодлиги оламга сиф-масди, зеро, мағрибликнинг кўрсатган ҳупари унинг бузуқ кўнглини обод қилган эди. Гарчи Барбариин мағлуб қилган мағриблик Доронинг олдига келмаган, асирини унинг ҳузурига ташлаб, шоҳни хурсанд қилмаган бўлса ҳам, лекин зўр душманнинг даф этилганидан Доро маминалуп эди. Шу пайтда қуёш дороси настлаб, Мағриб тарафга қараб, ботиб кетди. Айни пайтда, Машриқ Қуёши қаби, осмонда ой жилваланиб, худди Искандардек ҳалққа нур соча бошлади. Икки томонининг қўшини жанг майдонидан қайтиб, ўз оромгоҳларига кирдилар. Иккала қўшиннинг атрофи хандақ билан ўраб олинган бўлиб, бу хандақлар қанотдай шоҳларнинг қасрини ихота қилган эди. Ҳар тарафдан тунги соқчилари чиқиб, ҳушёрлик билан лашкар атрофини муҳофаза қила бошлади. Доро ўз боргоҳи ичига кириб ўтиргач, ҳордиқ чиқариш зарурати билан чолгу ва май тилади. Ва лекин ич-ичидан шиша қаби қон ютар, тонгла даврон қандай ҳунар кўрсатаижагини ўйлар эди.

Искандар ҳам ўзига хос хонага кириб, ором ола бошлади. Унинг ўнг ёнида илм-камолот соҳиблари ўтирад, сўл ёнидан эса ҳарбий раҳбарлар жой олган эдилар. Бу ердаги ҳар бир ақл эгаси душман устидан галаба қилиш чораси тўғрисида мулоҳаза юритар эди. Жаҳонга донги кетган паҳлавонларнинг ҳар бири зафарга эришмоқ учун душманга шиддат билан ҳужум қилиш, фидоийлик билан курашиш лозимлиги ҳақида ўйлар эдилар. Шу хилда кечанинг учдан икки қисми ўтди. Бу пайтда бир тарафда журъат ва умид ҳукмрон бўлса, иккинчи томонда хавфхатар талваса солмоқда эди.

Яздоппарат шоҳ шу орада бир хилват жой топиб, бошини тупроққа қўйиб, оллоҳга сигиниб тазарруъ қилиб, ўзига зафар истарди. У ибодатдан бўшаганда тонг қуёши ўз чироги билан оламни ёрита бошлади. Яна икки тарафда ғала-ғовур бошланиб кетди, икки қўшин ҳар ёнда саф тортишга киришдилар. Яна ногорачилар ҳаракатга тушдилар, яна уруш ногоралари гумбурлай бошлади. Тагин найзабозлар шитоб билан югурга кетдилар, тагин найзалар ўйнай бошлади. Қилич-тиғ кўтарғанлар жангга ташландилар, қиличлар ҳаммаёқни чопа кетди. Тагин бедариг жанг бошланиб, тагин қиёмат-қойим бўлди. Ис-

канадар хилватда ибодат қилиб, бу оғатнинг чорасини кўришни чорасоз тангридан ёлбориб сўрар эди.

У хилватдан энди чиқай деб турганда, югуриб бир элчи келиб, оғзи бекик бир хатни секин узатди. У номани хилватда Искандарга бераркан: «Буни ўқиб, воқеа нималигини англа!» — деди. У хатни очиб қарапкан, тангри унинг дардига чора кўрганини фаҳмлади. Хат мазмуни тубандагича эди: Доро ноибларидан икки киши, унинг зулми ниҳоятда жонларига теккани туфайли, бошларини ўлимга тикибдилар. Чунки Доро урушда зафар қозонса, буларнинг иккисини ҳам ўлдириб, гўрга тиқишига аҳд қилган экан. Шу жиҳатдан бу иккиси ҳам қуролланиб, Доронинг ўзини қатл этишига қарор қилибдилар. Шу муносабат билан улар Искандарга тубандагича мурожаатнома ёзибдилар: «Доро бизни тиф билан қатл этишига қасд қилгани туфайли ундан илгарироқ биз уни қилич билан ҳалок этишига қарор қилдик. Келинг, унинг дараҳтини илдизидан қўпорайлик, бутун халқ Доронинг зулм-бедодидан қутулсин. Унинг жабр-зулмини торта-торта жонимиз қолмади, шундай қилиб, орадан йўқотсан армонимиз ҳам қолмайди». Бирордан Искандарга бу хатни зудлик билан бериб юборибдилар. Ёзган номаларида ўз ихтиёрларини Искандарга беражакларини ҳам исботлашга уринибдилар.

Искандар бу номани ўқигач, ҳодисанинг қандай эканлигини очиқ-ойдин англадио, лекин: «Бу, макру фириб эмасмикан?» — деб гумонсиради-да, у хатга ҳеч қандай жавоб қайтармай, ўзига сабр берди ва дилида: «Бунга жавоб бермаганим дуруст, агар жавоб берсам, яхши бўлмас. Борди-ю, ёлғон бўлса индамаганим фойдали ва агар бу гап рост бўлса ҳам менинг ёзувим мактуб эгаларининг қўлига бориб тегиши қийин», — деган фикрга келди.

Шундан сўнг тездан отга миниб, таваккал қилиб душманнинг кейинидан боришга отланди. Яна икки тарафнинг қўшинлари саф торти, яна уруш расм-одатига киришилди. Лекин ҳали жанг бошланмасдан сал буруроқ икки қотил, гаров боғлагандек, шоҳ Доронинг икки ёнидан бориб, уни қилич билан уриб, қип-қизил қонига беладилар. Бунинг бири унинг биқинига қилич солиб, шафқатсизлик билан қонини тўйкан бўлса, иккинчиси унинг бошини тиф билан чопиб, Доронинг зулмига қарши зулм билан ўч олди. Тахт эгаси Доро шундай яралаиғач, худди катта бир дараҳт қулагандек бўлди. Баҳман авлоди бўлмиш шоҳ ерга думараб, Қайқубод ёққан машъалнинг шуъласи ўчди. Қазодан бу фожианинг содир бўлиши унинг бошига йигилган бир қанча одамларнинг гала-говурига сабаб бўлди. Бу аҳвол

қўшин орасида ҳам бесаранжомлик қўзгатди. Зеро, шоҳ аҳволи танг бўлса, лашкардан низо чиқади. Искандар ҳушёрлик ва фаҳм-фаросат билан бу аҳволни кўздан кечириб, Доро қўшини ҳали пароканда бўлмасидан эҳтиётлик билан у тарафга қараб йўл олди. Тезда шоҳ бошида тўпланган жамоатнинг олдига етиб борди. Улар Искандарни кўриб, ерга бөш уриб, шоҳ бошига тушган фожиали айтдилар. Искандар Доронинг олдига яқин бораркан, унга дўйстона муносабатда бўлиш фикрини қилди. Кўрдики, бутун вужуди қонга беланган, қон билан унинг фарқи йўқ аҳволда ётиби. Доронинг боши томон ўтиаркан, унинг фожеъ аҳволини кўриб, кўнгли бузилиб, йиғлади. Унинг бошини ердан кўтариб, ўз қучогига олиб, кўзларида Доро юзларига ёншлар тўқди, гўё унинг бехуш юзига бир озгина гулоб сенгацек бўлди. Шундан сўнг Доронинг кўзи сал очилди. У боши устидаги зот кимлигини фаҳм этиб, бехавф-хатар тилга кириб гапира кетди:

— Марҳабо, эй навқирон шоҳ! Сен жаҳоннинг ҳам шоҳи, ҳам паҳлавони экансан. Ҳеч қандай отадан сен каби ўғим туғилмас, душман узрини ҳеч ким сен каби қабул айламас. Сенга қарши қашчадан-қашча гулу ва можаро кўтаришимга қарамай, сенга ҳавасим келарди. Сен шундай кишисанки, жаҳонда тенгисиг йўқ; сұлтонликда ҳам Дородан қолишмайдиган одамсан. Сенинг қылган ишларинг бошқа бирон одамнинг қўлидан келмайди, сен бу жаҳонда тангриниң қудратисан. Қачон бўлса ҳам рухсорингни кўрсам, сўзларингни қулогим билан эмилтсан, деб орзу қилур эдим. Ажал қоумид қилиб турган шайтда бўлса ҳам, тангри мени шу муродимга етказди.. (Ха, Доро қандай умид қылган бўлса, шунга етишиди-ю, леким бу ўз ҳаётидан умидини узган шайтга тўғри келди.) Жуда ҳам қалтис фурратда менга меҳмои бўлнибсан. Ҳозир мени сени жонимдан ўзга нарса билан сийлай олмайман. Бу чоёда сенга қандай йўсунда мезбонлик қиласи? Агар қабул қиласи, жонимни нисор айлай. Йўқ, яғелинадим, ахир менинг ўзим сенга бир нафаслик меҳмонман-ку, қандай қилиб мезбонлик қылгаймен? Шундай соатда менинг бошимга етиб келишшадан муддаойини недер? Уни ҳам айт, эшитайни. Агар шиоринг дўстлик бўлса, иккни дунёда тангри ёринг бўлгай. Ва агар қатъ этиши учун қалимга келган, бошимни кесиш нияти билан бу ерга қадам қўйган бўлсанг, муруват қилиб, бир нафас бошимни кесмай тур, иккни-учта сўзим бор, шуни айтиб олгучка омошлий бергим!

Искандар Доронинг бу гапларини эшитаркан, мотам-

зада кишилардек фигон чекиб, ёқаларини йиртиб, бошидан тоқларини олиб, зор-зор йиглаб шундай деди:

— Етти кишварниң шаҳаншоҳи тирик бўлсинлар, жаҳон сиздан бир нафас ҳам холи бўлмасин. Мен камина Сизнинг хизматкорингизман, хизматкор бўлганда ҳам шарманда хизматкорман. Мен Сизнинг мулозимингиз бўлиб, кошонангизда бел боғлаб хизмат қилишим, хона-донингизни ганимлардан тозалаб, жаҳонда душманингизни қўймаслигим лозим эди. «Сиз хирож талаб қилиб, менга қарши урун очдингиз», — дейишга тилим бормайди. Сизни ҳозир шундай беилтифотлик билан кўрганим учун ниҳоятда уятлиман. Кўшин тортиб, Сизга қарши жангга отланиб, қаршингизда уруш сафини тузганимга иқрорман. Аммо бу фожианинг юз беришидан хабарим йўқ; бу хиёнаткорлар билан сирдош эмасман. Тўгри; менга ҳозир бир хат ҳам юборган эдилар, лекин уни ўқиб, бундай бўлишини гумон ҳам қилмай, ташлаб юборган эдим. Хатни келтирган одамга гарчи жазо бермаган бўлсан-да, аммо бу ишга розилик ҳам билдирганим йўқ. Ҳозир бу ҳодиса юз бергач, ёруғ олам қўзимга қоронгу бўлди. Шунга амин бўлсинларким, ҳақ мададкорлари бўлмиш жаҳондор истасалар, Искандар у жанобдан илгари ўлишга, шаҳаншоҳнинг яна минг йил ҳаёт кечиришларига розидир.

Шундан сўнг, Доро:

— Менинг икки-учта сўзим бор, шуни айтишга қўзим мунтазирдир, — деди.

— Мени у муродингиз билан сирдош қилинг, — деди Искандар, — қандай фармонингиз бўлса, буюриб бошимни кўкка етказинг.

Искандардан шундай ёқимли муомалани эшитгач, дуолар қилиб, жаҳон шоҳи Доро шундай деди:

— Менинг бу уч сўзим — учта васиятимдир, шуни баён қилмоқни кўнглимга тутган эдим.

Биринчиси шуки, бегуноқ бўлганим ҳолда, мени қатл этиш учун қўл чўзган у икки душманимни адолат юзасидан қатл эттирасан ва шу билан менинг руҳимни шод эта-сан. Бундай қилингани билан менинг жароҳатим тузалмаса ҳам, аммо бу чора сенинг желажагинт учун фойдали-дир.

Иккинчиси, менинг қавму қариндошларимга зулм қилма, ахир улар Каёний авлодлари дидирлар. Шунга имоним қомилки, қариндошларим орасида қўлидан сенга қарши адовать желадиган одам йўқдир. Қарам — яхшилий қилсант, уларниң ҳаммаси сенинг фуқаронг бўлиб, нимаики хизмат

буурсанг, бажону дил адо этадилар. Қадим хонадоннинг уругини қуритиб юборма. Улардан сенга ҳеч қандай хавф ва хатар етмайди.

Учинчиси шуки, менинг Равшанак деган қизим бор. У бугундан бошлиб менинг менсизимдир. Унда Каёний султонларининг ишионаси мавжуд. У Каёнийлар тоҗининг меросхўриди. У салтанат дengизининг пок дурри, шарапф осмонининг порлоқ юлдузидир. Ўз хонадонингни у шам билан ёритгин, у билан ўйнаб-кулиб, ўзингни овутгин. Мехр-муҳаббат билан уни ўз ўйингга киритиб, ақд-никоҳ билан багрингга олгин. У менинг бузилган экинзоримнинг бошоги, пораланган жигаримнинг бир парчасидир. Ҳарамимда сен менинг бир фарзандим ва ушбу хаста бағрим пайванди бўл. Равшанак ҳам сендан баҳра олиб, бир фарзанд кўрса, у ота тарафдан Искандар табиату она тарафдан Каёний зот бўлғусидир. Кейин у ҳам дунёда адолат ўрнатиш ишига бел bogласа, иккаламизнинг насл-насабимиз учун дуруст бўларди. Мана шу васиятларимни қабул қилиш билан ярали кўнглимни шодлантири. Зоро, эмди менинг видолашиш чоғим этиб келди!..

Искандар кўзидаи ёш тўкиб, фигон чеккан ҳолда:

-- Эй, дунё тахтининг шаҳаншоҳи! Итоат юзасидан сизнинг ҳузурингизга келган эдим, нимаики ҳукм қилган бўлсангиз, ҳаммасини қабул қилдим. Умидим шуки, оллоҳ тавфиқ бериб, Сизнинг руҳингиз менинг узримни қабул айлағай!

Нима деган бўлса, унинг ҳаммасини Искандар қабул қилганини эшитгач, Доро кўзини мангуга юмди. Ажал шоми ҳаммаёқни ўз зулмати билан коронгилатган бўлса, ажабланманг. Зоро, куёш қиши кунига қараб ботди; Лухросбининг қонунлари йўққа чиқди: Гуштосбнинг расм-руслами барбод бўлди; Кайхисрав ёритган чироғлар хираданди; Сиёвуш ўтидан бағрида доғ қолди. Қовуснинг номи ҳам унут бўлди; балки Кайқубоднинг шуҳрати ҳам сўнди; Манучеҳрининг арвоҳи чирқираб қолди; Фаридуннинг жонига даҳшат тушди; Дорони жондан жудо қилган бу дунё Искандарни Доро мартабали жаҳондорга айлантириди!

Ниҳоят, Доронинг танасини шоҳона тахтиравонга солиб, унинг устини Каёний таомили билан ўраб, жанг майдонидан олиб чиқиб кетдилар, натижада у ер губор ва қондан тозаланди. Шундан сўнг у ўт-ўланларидан беҳишт ҳиди келадиган жаиннатдек бир жойни топиб, ўз қўшинларини шу кўм-кўк далага қўндириб, кўк гумбазидан ҳам баланд бир боргоҳ қурдириди. Шу чодирга кириб, тахт-

га чиққач, «Үруп ва ўлдириш тўхтатилсин!» — деб элга омонлик ҳукмини берди.

Эй соқий! Май келтирки, уни ичиш билан жон топай, гам билан ўлимдан омон топай. Аммо давр Дорога кутитмагандар заҳар борган экан, Искандарга умри бөқий оби ҳаёт бермайди-ку!

Эй мутриб! Чанг нағмасини созла. Лекин бу куйингга йиғини жўр эт. Мен ўз дардимга фифон тортиб йиглайин, бир нафас худди шишадек қон йиглайин.

Эй Навоий! Бу жаҳоннинг вафоси йўқ. Унинг расмидати нақ жағоқашликнинг ўзгинаси-ку! Ўзинг вафодор бўлгин-у, аммо дунёдан вафо кутма! Агар бу дунёда наво истасанг, бенаволиғ йўлини тут!

XXVIII

Шоҳликнинг тартиб-қоидалари ҳақида гап борадиган бўлса, тағдирни азалийдан намоён бўлгани шуки, ушбу жаҳонда хоҳ фаришта, хоҳ пайғамбарлар, хоҳ авлиё гурӯҳи бўлсин, хоҳ оддий халқ жамоати бўлсин, қадр ва мартабада ҳар бири ўз ерида тартибга солинган ва бундан кейин ҳам ўша дастур билан иш олиб борилса яхшироқ бўлибгина қолмай, балки заруратга айланисиши шакшубҳасизdir

Кимки шоҳлик қилишни истаса, барча аскарларининг ҳолидан воқиф бўлсин. Уларнинг таъминоти масаласини ҳал қилгандан ҳар кишининг даражасига қараб иззатини бажо келтирсин. Улуғ мартаба эгасига улуғвор илтифот кўрсатиб, кичигига кичикча саҳоват айласа; кимки ўрта даражадаги амалга эга бўлса, унга иисбатан: «Ҳар бир ишнинг яхписи — ўртacha ҳолат» деган ҳикматли сўзга амал қиласа, дуруст бўлур. Улуғ кишиларни кичиклардек камситмаслик, кичикларни улуғлар қаторига кўтариб юбормаслик лозим. Шундай қонуни-қоидаларга риоя қиласа гап шоҳнинг эл-юрти тез орада гуллаб-яиниаб кетади. Ўз ишида баҳт-саодатга, яхши патижаларга эриниади ва салтанатини идора қилишида ҳамма маъқсадларига етади. Қайси шоҳ бу тартибларга риоя этмаса, ундан қандай рўшнолик кутиш мумкин?

Масалан, ёш бола ўзини хурсанд қилиш учун шатранж ўйнайман деб доналарни тергани билан ўйнашни ва теришни билмаса, олишини ва беришни билмаса; масалан, пиёдани шоҳнинг ёнига қўйсаю филни руҳнинг ўрнига терса ва умуман, ҳамма доналарни шу хилда пойма-пой

жойлаштиrsa, ўзингиз айтинг-чи, ақлли кишилар бунга нима дейдилар? Унинг бу ўйини қанча чўзилса ҳам, бари бир ўйин әмас ва ўйинлик аҳамияти ҳам йўқ. Бу худди ит тувагига сомон солиб, от охурига суюк ташлаб қўйган-дек ишдир. Агар бирор бўрига қўзини едирса, у ўз қўли билан ўзига бало ҳозирлаган бўлади. Бирор қорин тўйғазиб шер роҳатлансан, деб унга бирон жоноворни қурбон қилса, буни ҳам ақл маъқул топмайди. Кимки арслоннинг қорнини тўйғазиш ташвишини қилса, фурсат топиб, арслон унинг қорнини ёради. Този итнинг бошига тоғ кийдириш муносиб әмас. Нутуқчи деган кичкина қушнинг бошига тумоқни кийгизишдан не эҳтиёж бор? Тезинарвоз шунқорнинг бошига эса зийнатли тумоқ ҳам оз. Нодон одамларнинг табиатига зарбафт кийим ёқмагани сингари эшак олдида хушбўй заъфарон ўсимлигининг қиммати йўқ. Кимки илоннинг бошини янчса, ўз йўлини балодан тозалаган ва агар уни қўйнига солса, ўзини ўлдириш учун ажал сиртмоги тайёрлаган бўлади. Илонни қўйнингга солишни ҳавас қилма, бу ахир тасбех әмас, илон-ку. Агар бўрибосар бўлса ҳам итнинг жойи эшик тагидадир, мунукука эса ўйнинг тўри макон бўлди; чунки ит данит йиртқичларини, мушук уй зараркунидаларини овлайди. Одам қанча саъй-ҳаракат қилгани билан бу маҳлуқларнинг бири қилган ишни иккинчисига қилдиролмайди. Ановисини ўз ерида овқатлантириш зарур бўлгани каби, бунисини ҳам ўзига муносиб парвариш қилмоқ лозим. Агар аҳамият бериб қарасангиз, зарурат вақтида буниси ҳам, униси ҳам керакдир.

Тагин бир ажиб ҳолат бор, шоҳлар буни ҳам билиб қўйишлари шарт. У ҳам бўлса жавоҳиршунослардек фаросат билан ҳар кимнинг ўз феъл-авторига қараб муомала қилмоқдир. Яъни лаълни кўраркан, чўғ деб гумон айламаса-ю, чўғни кўрганда гавҳар деб ўйламаса; ферузани эшакмунҷоқдан ва бутун чиннини синиқ кўзадан фарқ қилса. Лекин бу ишда анчагина қийинчилик бор, зеро осмондаги юлдузлар бир-бирига жуда ўхшаш бўлгани сингари дунёдаги одамларнинг ҳаммаси ҳам аслида бир хилга ўхшайди. Фарқи шундаки, ёмон одам шумният бўлса, юлдузлар баҳтиёрлик нурлари тарқатади. Агар, мисол учун бир онадан эгизак бола туғилса, шунинг ҳам бири яхши-ю, иккинчиси ёмон бўлиши мумкин. Арабча билан ёзганда «алф» ва «алиф» ҳарфи (I) бир шаклда бўлгани билан, ҳисобда бири — «минг»ни билдиrsa, иккинчиси «бир» маъносини билдиради. Биёбонда ўлган тошбақанинг қуруқ чаноги шаклан садафни эслатади.

Некин бунинг бирида дурдона бўлса, иккичисида бир неча чириған суюқдан ўзга нарса бўлмайди. Муз сумалаги кўрининида шамъга монанд, аммо бирининг бошоги ўт бўлса, иккичисиники сувдир. Шакар майда тузга ўхнаса ҳам бари бир, бири тузу бири қандир. Бахт қуши ҳисобланган ҳумо худди ўлимтиқхўр каркасга ўхшагани билан иккаласининг орасида гоят катта тафовут бор.

Бинобарни, шоҳда фаросат нури бўлмоги, буларнинг бир-биридан фарқ қилишда зийраклик кўреатмоги лозимдир. У бронзадан олтиини, қизил товадан қуёшини фарқ қилини шарт. Агар бундай синчковлик қобилиятига эга бўлмаса, ҳар бирини амалда кўйи марта синаб кўрмоги даркор. Агарда унинг қўёл остида донишманд, илм-ҳикматда мамлакатнинг ороиши бўлмиш одамлар бўлса, шундай шаронт түғдирмоқ лозимки, уларнинг кўнгли мутлақо раижимасин. Подноҳдан айрим кишиларгина қарам кўрмасдан, ёш-қари, катта-кичик бирдек рози бўлмоги керак. Агар шоҳдан ўз халқи хурсанд бўлмаса, душман қасд қилган пайтда ақлли иш қизмаганини ўзи ҳам сезиб қолади. У чет душманга қариши тиг кўтариб нима қиласиди? Ахир ўз халқи бошдан-оёқ унга ганим-ку. Ўзининг эл-улусини душманга айлантириб қўйган шоҳдан зафар четлаб кетади. Агар йиллар давомида халқ бу шоҳ билан юзаки яхши муомилада бўлса, хонаси келганда улар албатта ўз душманликларини ошкор қиласидилар.

XXIX

Султон Абу Саид Кўрагон... ҳикоятиким, ўз тадбиркорлиги билан кўп мамлакатларни босиб олди ва умр эгови бўлган қиличи билан кўп элларнинг бошига ғавго солди ва лекин сипоҳи (қўшини) шоҳдан норози бўлгани туфайли, уруш пайтида шоҳга қарши қўзголди ва душман аро ёлғиз ўзи таҳликада қолди ва ёв ул ҳукмронининг бўйинини қасд тиги билан чопди

Ақл-идроки ўткир бир подшоҳининг лақаби Кўрагон эди. Хурросон ва Мовароуниҳрдан таниқари кўн ўлкалар ҳам унга қарам эди. Хоразмдан тортиб Қирмон мамлакатларигача, Кошгардан то Синохонгача бўлган жойларни ҳам босиб олди. Зобулистону Қобулистон ўлкалари бунинг парвариши баҳоридан гулистонга айланган эди. У ҳисобсиз мамлакат ва шаҳарларни олиб, салтанатда дунёнинг энг катта шоҳига айланган эди. Билим ва пухта тадбиркорлик бошига жаҳонгирилик ҳавасини солиб, Табризу

Румга ҳужум қилиб, у ерларни босиб олиш ҳақида ўз қўшинига фармон берди. Тангри Кўрагонга кўши ҳунар билан баробар бир ажойиб айб ҳам берганд эди. У хазиналарни йигиб, тўплайверар эди-ю, қўл остидаги лашкарларни ундан баҳраманд қилмас, гоят хасис эди. Бу ишидан у ўз кўиглида хурсанд бўлгани билан аскар ва сипоҳлари шоҳдан ниҳоятда норози эдилар. Абу Сайд ўлкаларга қўшин тортиб борганда у ернинг шоҳи ҳам лашкар йигиб, мамлакатга шикаст етмасин деб бунинг қаршисига чиқиб, уруш эълон қилди. Жанг ҳаддан ташқари қаттиқлашиб, уруш ниҳоятда чўзилиб кетди. Кўрагондан лашкарлари озурда бўлганлари туфайли бошларига қийинчилик, азобуқубат тушган пайтда шоҳнинг буйругини ҳар тарафлама бузиб, душман галабасини кўзлаб қолдилар. Улар ўз шоҳларининг буйругидан бўйин товлаб, қочиш билан қаноатланмай, балки душман қўшинига мадад бера бошладилар. Натижада бевафо фалак бемехрлиқ кўрсатиб, дунёning энг катта шоҳи душман қўлига асир тушиб қолди ва шундай равшан табнатли одам дунёдан йўқолди, яъни душманлари унинг жонига қасд айлаб, қиличларни унинг қони билан бўядилар.

Қайси шоҳданки фуқароси хурсанд бўлмаса, ишнинг долзарб пайтида иушаймон бўлиб ўтиришининг фойдаси йўқ. Қўшинидан ажраб қолган шоҳ ёлғиздир, айтинг, ёлғиз одамнинг қўлидан нима иш келиши мумкин? Гуллистондан узилга гул охирни қурийди. Бадандан ажратилган юрак эса бир парча этдир. Шоҳ ўз қўшини билан гина қудратли бўлгани каби, қўшин ҳам ўз шоҳи билан кучлидир. Шоҳ ва қўшин худди ошиқ-маъшуқлардек бирбири билан иттифоқ бўлмоги, ҳар бир ишни келишиб қилмоги даркордир.

Жаҳонни олмоқлиқ осон иш эмас ва лекин иттифоқу ахилчилик бўлса қийин ҳам эмас.

XXX

Фикр эгаси ақл ишлатиб, покиза иш юзидан нижоб очгандан кейин нега унинг висолидан баҳра топмайди, деб Искандарнинг Арастудан сўрагани ва унинг жавоби ҳақида

Осмонсалобатли шоҳ яна қатла сўрадики:

— Эй Афлотун шукухли Ҳаким! Киши ўз феъл-хўйи туфайли зиёни кўради ёки фойда топади. Ўз феъл-атворига ақл-идроқ билан боққап одам ҳар бир ишнинг қайси фойдали, қайси заарарли эканини англаш олиши қийин эмас.

Масалан, тама кишини хор қиласи; қаноат эса одамга шариф багишлайди. Шоҳлик иши ҳам айнан шунга ўхшайди; фазилат яхшиликка йўлбошловчидир. Элни рози қилган шоҳ кўп халойиқнинг дуоси билан ўз мақсадига етади. Ҳақиқатини олганда баъзи шоҳлар бир ишни қилишда ўз фойдаларинигина кўзлайдилар, ўз мақсад ва умидларини юзага чиқазишнигина ўйлайдилар. Бинобарин, савобли фикрларни тарқ этиб, ёқимсиз феълларни амалга оширишга уринадилар. Бунинг натижасида обрўларига птуретиб, қарамогидаги одамларга ўзи қарам бўлиб қолмайдими? — деди. Доно ҳаким ўз фикрини чуқурлаштириб, тубандаги гўзал ва нозик матъиoli гапларни баён қилди:

— Билим денгизига шўнгиган кишилар сен берган саволга ҳар хил жавоблар айтганлар.

Бири шундаки, киши ақл ҳакамлигида иш тутса, яхшилик ва ёмонликни озми-кўпми фарқ этади. Унинг табъи яхшиликни маъқуллайдиган бўлгани учун қилган ишлари ҳам фойдали бўлиб чиқаверади. Бироқ бажарилиши машақатли бўлган ишларга эмас, балки енгил ишларга кишининг нафси кўпроқ мойил бўлса қачон киши ўз нафси истагига эрк берса, у халқни фойдадан бебаҳра қиласи. Иккинчидан, кимда-ким бироп ёмон хислатга эга бўлса, ҳар ишда ва ҳар қандай ҳолатда ўша тугма хислатнинг таъсирида бўлади. У бир ишнинг яхшилик томонини кўриб турган ҳолда, «ёмон» дейлмайдиу, аммо табиати уни ёқтиирмайди. Шу ишни қилса, бахтиёр бўлаҗагига кўзи етса ҳам уни қилишга табиати йўл қўймайди.

Учинчиси, масалан, бирор юлдуз илмига ишқибоз бўлиб, эртаю кеч юлдузлар дунёсига кўз тикиб ўтирадиган бўлиб қолса-ю, яна бунинг устига толеъ юлдузи ҳам унга ёр бўлса, албатта фойдали бир иш чиқаза олади. Котиблик иши жуда нозик ишдир. Масалан, бирор котибликка ишқибоз бўлса-ю, ўз қўли билан Қуръонни кўчириб ёзишни истаса, аммо у қанчалик бахтиёр одам бўлишига қарамай, бу ишда толеъ юлдузи унга ёр бўлмаса, котибликка жони борича саъй-ҳаракат қилгани билан ёзувчи — мирза бўлиб, бунинг орқасидан ион сёлмайди.

Мана, юқоридаги уч масалага шу тарзда қарамоқ лозим. Лекин худопараст одамлар айтадиларки, хоҳ аҳли масжид ва хоҳ бутпараст бўлсин, тақдирида нима ёзилган бўлса шуни кўради. Қанча тадбиру чора ахтаргани билан ҳеч ким тақдирни тагийр қилиб, ўзгартириш имкониятига эга эмас. Кимки бир ишни «савобли» деб билсаю, аммо уни юзага чиқазиш имкониятига эга бўлмаса, бунинг ҳақиқий сабаби у ишнинг юзага чиқишига тангрининг хо-

ҳинши йўқдигидадир. Бирор бир ишини тадбир билан юзага чиқаза билган экан, у ҳам тангрининг тақдир иродаси билан бўлган. Ҳақиқат изловчи одамлар наздида бу тушиунча ҳеч шубҳасиз тўғридир.

Эй покзод одам, агар сен инсоф эгаеи бўлсанг, кундан-кунга бу фазилатинг зиёда бўлсин.

Ҳаким Арасту шу каби ҳикматли Фикрларни баён қилинган, Искандар бу сўздан хазина тоғандек бўлди ва бу сұхбат бойлигидан кўнгли тўлиб, жон-жаҳони роҳатланиб, сукут айлади.

XXXI

Искандарнинг Доро мамлакатларига молик бўлиб, унинг бойлик ва хазиналаридан қуёш ва булутдек саҳоват билан зар ва дур ёғдирашиб, қўшин ва фуқарони у эҳсонлардин обод этиб, оламдаги мамлакатларнинг шоҳларига элчилар юборгани ва уларнинг ҳаммаси унинг амрига итоат қилганлари ҳолда, Кашмир шоҳи номувофиқ афсун ўқиб, Хинд ройи терс жавоб бериб, Чин хоҳони чин сўз айтмагани

Бу зафарномани ёзган одам ҳангомани шундай тасвирлади:

Искандарга бунчалик зафар ёр бўлгач, душманларига бунинг даргоҳи сигинадиган жойга айланди. Бир неча доропараст гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар ҳам унинг ҳукмига бўйин эгдилар. Доронинг ҳалокати ҳаммага маълум бўлгач, барча шоҳлар Искандарга итоат билан бош эгдилар. Шундан сўнг узоқ мамлакатлардан келган ҳалқлар худди шамолдай ўз ватанларига жўнаб қолдилар. Сақлоб ва Шарқ мамлакатларининг сultonлари, шунингдек Хоразм, Хинд ва Хитой мулкининг шоҳлари ўша қуниёқ қочиш чорасини қўрдилар ва тезлик билан ўз мамлакатларига кетдилар. Искандарга галаба йўлдош бўлгач, худди чангалзор шеридек шавкатга эринди ва буюк тахт устига чиқиб ўтириб, Доро васиятини амалга оширишга киришди. Бурун, шоҳ Дорога шоҳлар урф-одатига муносаб ийсида аза очди. Мотамини эъзоз ва чидам билан тутиб, шоҳона одатлар билан дағн эттириб; унинг ҳолига, йўқ, унинг ҳолига эмас, ўзининг аҳволига зор-зор ийлади. Зоро, Искандар бошига беҳад умуғ иш тушган эди, ахир иш қанча умуг бўлса, ишчи шунчага қайгулиқ бўлади-да. Доронинг дағн ва таъзия маросимидан бўшагач, уни ҳалок қилиган икки қотилини келтириб, сўроқ қилди ва

сўнгра икки устунни ерга кўмдириб, доро ясатиб, у икки хоинни ўша дорга оёгини осмондан қилиб остирди. Ундан кейин бу қотилларни камондан ўқ отиб ўқбўрон қилишга фармон берди, халқ уларни ўқбўрон қилди. Кимки ўз шоҳига хиёнат қиласа, у баҳтиқаронинг жазоси шундай бўлгай. Сўнг Искандарпинг буйруғи билан уларнинг баданларини куйдириб, кул қилдилар ҳамда кулинни кўкка севурдилар.

Яна афви умумий ҳақида ҳукм чиқазиб, Доро авлодларидаи қаёнда, хоҳ хафа, хоҳ хуреанд, ким бўлса ҳам масини озод деб эълон қилди ва уларнинг кўнглидан ваҳму хавфни йўқотди. Доро уларга иқтоз қилиб, қанча ерсув берган бўлса, Искандар ҳам муроса юзасидан у ерларга тегмади. Яна тагин одамлар ичидан ишончли, йиғини кўрган ва ҳурматга сазовор бўлган кишилардан бирини Равшанакка хат бериб юбориш учун тайинлади. Равшанакка ёзилган номада азанинг қора мусибатлари ҳақида қайгуриб, тубандагича фойдали панд-насиҳатлар ҳам битиб юборган эди:

«Кўп бефойда йиғи-сиғи қилма. Тангри ҳукмига хурсандлик билдиromoқ — саодат гулидан баҳраманд бўлмоқ демакдир. Жаҳон боғидан гулбун йўқолган бўлса, янги, тоза гул ғунчалар яшиаб очилгай. Агар фалак садаф кўксини чок қилган бўлса, ундан чиққан дурри поқ шараф тожини безатгай».

Сўнгра фармон қилиб, у ердаги одамларнинг ҳаммасига инъом-эҳсон беришни ваъда этди. Шуидан сўнг сарв озодини, сарв эмас, ҳури паризод шоҳ қизини ўзининг хонадонига келтиришларини буюрди. Ундан кейин Доро васиятларининг ижросига киришиб, жаҳонгирилик ишларини бошлаб юфорди.

Доро хазинасида йиғиб қўйилган онкора ва маҳфий мол-дуниёнинг барчасини аниқлади ва жамлади. Бу бойликлар шоҳдан шоҳга қолиб келаётган, Фаридун замонидан тортиб, дунёнинг ҳамма мамлакатларига ҳукмроилик қилган Қайқубодгача; ундан сўнг, унинг авлодларига қолиб, бири кетса, бири шоҳ бўлиб, ундан яна бирига мерос бўлиб қолаётган, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган жаҳоннинг мол-дунё ва хазиналари эди. Буларнинг биттаен даврида қанча бойлик ортиб, хазиналар тўлса, иккичи-сиға келганда бу бойлик яна икки баробар ошибб, то дунё шоҳи Доро жаҳон тахтига ўтириб, даврон сурган пайтигача давом этиб келарди. Бу сулола оламда бир минг уч юзу ўн тўрт йил жаҳон халқларига шоҳлик қилди. Мана шуларнинг шунча давр ичидан жамъаган беҳисоб хазина-

ларининг ҳаммасини ҳақ таоло Искандарга насиб этди. Эшитишинг қараганда, Доронинг хазиналар билан тўла бир юз саксона қалъаси бор экан. Бу маҳфий қалъаларнинг ҳаммаси жавоҳирот хазиналарию олтин-қумуш дагниданинг билан лиммо-лим эди. Искандарга бир одам хазина калитнин келтириб берса, иккичи биттаси қалъа очғинини топширас эди. Шоҳ улар билан қалъаларни қидириш ва хазиналарни топиш ҳақида кўпгина сұхбатлар ўтказди. Бирига муруват қилса, иккинчисини умидвор этди. Қайси қалъадан биронта одам келиб қолса, бу ишни шу ондаёқ ўшанинг ўзига вазифа қилиб топширас эди. Лекин уларнинг ҳаммаси аниқлангунча: бор хазиналарни яхшилаб текшириб, ундаги тайёр бойликларни ҳисоб-китоб қилиб туришни мутахассисларга буюрди. Шоҳнинг маҳкамасида жам бўлмиш хазиналар ҳақидаги фармон дафтарини топтириб, хоҳ лаълу ёқут ва хоҳ дурри-гавҳар конининг посбони бўлсин, ҳамма хазиначилардан ҳисоб талаб қилди. Уларнинг қайси бири давлат дафтирида рақам қилинган маблағ асосида ҳисоб берса, уни ўз ҳузурига қабул қиласхаги ҳақида, ҳисоби тўғри чиқмаганини эса жазолаш ва ишдан четлатиш ҳақида фармон берди. Улар хазинадаги барча молу дунёни жамлаб, ниҳоятда ёруғ юз билан шоҳга арз этдилар. Буларни кўриб, хотиржам бўлгач, хазина нисор қилувчи шоҳ: «Бу бойликларнинг ҳаммасини ўрдага ташиб келтирилсин!» — деб фармон берди. Шундан сўнг ҳамма хазиначилар тўда-тўда бўлиб, худди денгиз томон жадаллик билан оқаётган селдай хазиналарга қараб жўнадилар. Шоҳ фармонига итоат қилиб, бойликларни шоҳ саройига таший бошладилар. Шу тахлитда икки йилгacha хазиналар шоҳ қасрига беттўхтов ташилди. Лекин буларни ёзиб турган ҳисобчиларнинг рақамига қараганда, икки йилда келтирилган молдунё мавжуд жаъми хазинанинг ярмини ҳам ташкил қилас мас эди.

Шундан сўнг шоҳ, бир одамга: «Бош хазиначи қолган бойликларнинг ҳаммасини таҳминан аниқлаб, ҳозирча хазина эшикларини бекитиб, қулғласин ва қачон буюрсан, шу замонда саройга келтириб топширсин» — деб фармон берди. Муҳтарам шоҳ қандай ҳукм қилган бўлса, ишни худди ўша хилда бажардилар. Ҳисоб-китоб фанининг мутахассислари келтирилган дунёning ҳисобини етти юз минг туманга қиёс этдилар.

Сўнгра Доро мартабали, Жамшид шукуҳли шоҳ: «Доро қўшинидаги ҳар бир лашкарбоши, қисм қўмондони ва эшик оғаларининг давлат девони — маҳкамасидан шу

пайтгача қанча маош олиб келганини аниқлаб, шоҳга арз қилинисин ва бу ҳақдаги улар фикрларини бæён қилиш ҳам упутилмасин», — деб фармон берди. Шу асосда, ни-маики бўлса, кўпми-озми ҳаммасини арз қилдилар. Бу Искандар назарига жуда оз кўрийди. Шоҳга айтдиларки: «Бу ишлар ҳозир тубандагича бўлиб, авваллар бир неча марта ўзгарган. Яъни ҳарбийларга тўланадиган маошнинг ярмиси давлат девонидан берилиган бўлса, ярмиси ҳалқдан ундирилган ва бу тартиб улус бошига бениҳоя ранж-машаққат солиб келмоқда», — дедилар.

Доро сипоҳларининг маоши қандай бўлганини билгач, дарё саховатли Искандар лутф-марҳамат қилиб: «Агар Доро иккidan бирни бериб, унинг ҳам ярмини ҳалқдан ундириб келган бўлса, биз буни икки баравар оширамиз. Уларнинг ҳаммасини хазинадан берамиз», — деди ва эл улусни қўшин маошининг ярмини тўлаш машаққатидан қутқарди.

Бундан ташқари, тўрт юз минг киши чокарлик — хизматкорлик юзасидан мояна олар эди. Бу хилдаги тобе кишиларга давлат ихтиёридаги ерлардан ҳам улуш бериб, ҳаётини янада фаровонлаштириш чорасини қўрди. Яна бундан бошқа, икки юз минг моянахўрининг маошини иккι баробар кўпайтирди. Яна олти юз минг аскарни, маошидан ташқари, озиқ-овқату кийим-кечак билан таъминлашни буориб, ўз тахт-салтанатининг шухратини осмони фалакдан ҳам ўтказиб юборди. Ҳарбий хизматчиларининг мояналарини иккι баробар оширгани ҳолда, фуқародан ундириладиган солиқларининг ярмини камайтирди. Лашкарни обод ва хурсанд, фуқарони ҳам шод ва обод қилди. Аскарларию фуқаросини хазина билан бойитиб, унинг ҳам, бунинг ҳам қийинчилигини бартараф қилгач, айтдики: «Мен ганж — хазина иштиёқманди эмасман. Мен учун ҳалқ ва лашкар хазинадир. Агар бойлик денгиз ва кондан кўпу, хазиналар жаҳонни босиб кетган бўлганида ҳам уларнинг нафи тегмайдиган бўлса, у хазинада кўмилиб ётган лаъл-ёқутдан харсангтош яхшироқдир. Зоро, харсанг безарар бир тош бўлгани ҳолда, ганж — хазинадан эл жонига кўп хатар бордир. Бир кишининг бекитиб қўйган мол-дунёси бўлса, шу мол-дунё туфайли ҳамма унга душмандир. Ҳалқ маъмур бўлса, шунинг ўзи бир хазина бўлиб, бу куч билан бутун жаҳонни осонликча фатҳ этиш мумкинdir».

Ҳа, дарҳақиқат, ҳалқ Искандарнинг давлати бўлиб, бу сармояни у ўзининг саховати ва лутф-марҳамати соясида қўлга киритди. Эрон элинни ўзидан рози қилган Искандар

дар жаҳонни эгаллаш орзусида белини маҳкам боғлади. Аввал илм-ҳикмат аҳларидан бир қанча фикри ўткир кишиларни аниқладики, уларнинг ҳар бири ганирганда қилни қирқ ёриб, ўша нозик толалардан кийимлик тўқир эдилар. У олимлар тил тигини тортгандарида, уларга мингларча қуролли кишилар бардош беролмас эди. Булар қандай фикрни ўтказиш ҳақида саъй-ҳаракат қиссалар, ҳар қандай душманни таслим қилиб, ўз йўлларига солардилар. Уларнинг тиллари шундай бурро эдики, дамига ёғ суртилган қиличини эслатарди. Буларнинг барчаси ҳамма илмдан хабардор, ҳар бири оламшумул файласуф хисобланар эдилар. Олий фикрли шоҳ шу олимлардан ҳар бирини бир томонга номзод қилиб тайинлади. Биттасини Сақлобу Сақсин мулки томонга; яна бирини Ҳиндистонга; бошқасини Чин — Хитой юртига юборди; бирига Байтулҳарамга йўлланма берган бўлса, бўлагини Кашмирга жўнатиш учун ёзиб қўйди; биттаси Миср билан Бағдодга, бошқаси Навшод мамлакатига ёзилди. Ва сўнгра, буларнинг ҳаммасининг қўлига чуқур мазмунга эга бўлган хат тутқазилди. Бу мактубларнинг ҳаммасидаги мазмун бир хилда бўлиб, дилга ҳузур берувчи сўзлар, кўнгилга осойишталик багишловчи гаплардан иборат эди. Бу номаларни ёзиш учун қаламни ишга солиб, хат санъетининг ажойиб намуналари тасвири чизилганди. Бу номалар зоти осмонда қойил-мақом бўлмиш тангрининг оти билан бошланди.

У тангри шундай қадимийки, ибтидоси йўқ: шундай азимки, интиҳоси йўқ. У оллоҳ бечоралар дилидагини билувчидир ва шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳидир. У шоҳ бўлганда ҳам мартаба жиҳатидан бутуни замоннинг шоҳи бўлиб, ҳаётидаги ҳамма фармонлар унинг ҳукми биландир. Агар бирон кимсани тангри ўз иродаси билан шоҳлиқдан маҳрум этса, унинг сабабини ахтариб юришга кимнинг ҳадди бор? Агар жонидан тўйгудек ҳолда бўлган гадо бўлса-ю, унга тангри шоҳлик насиб этса, кишининг буни рад этишга қандай мадори келади? У нимани ирода айласа, барча шоҳларнинг шунга розилик билдиргани авлодир. Ҳақ таоло ҳамд-саносини шу ерга еткургач, гап-сўзни тубандагича давом эттириди:

«Менким — отим Искандару, етти иқлимини олмоқ тилагимдир. Сенинг отинг Ҳоқони Чии ва ёки Туров замин лашкарошибими, шуни билки, одамдаги бор-йўқ нарсалар бор бўлиш ва йўқолишдан иборат. Бу қонун бирорининг тадбиридан эмас, балки тангрининг тақдиридандир. У агар хоҳласа — гадоларга подилюқлик беради ва хоҳласа

шоҳларни гадога айлантиради. Шоҳлар бунга тан беришлари, гадолар ҳам буни фойдали деб билишлари шартdir. Дунёда нимаики юзага келса, тангрининг амридан деб билмасликка, унга бўйин эгмасликка кимниг ҳадди бор? Тангрининг ҳукмидан бўйин товлаш — унинг борлигига имон келтирмаеликдир. Унинг ошкору ниҳон ҳукми билан бутун жаҳон менга насиб бўлди. Тангригина мени бу мақсад йўлида баҳтга эришитирди. Бу ишнинг юзага келиши ихтиёrimda эмас эди. Бошлиб мени баҳт-иқбол қўллаб, ақд ва илмни менга ёр қилди. Отам Рум кишварининг шоҳи эди, у ўлгач, Рум мамлакати менга қолди. Мен илм-ҳикматдан хабардор бўлиб, унга қизиққаним туфайли шоҳлик қилишига ҳеч қандай ҳавасим йўқ эди. Лутф-карамли тангри қайси ишни насиб этса, кишининг бунга ҳаваси бор-йўқлигининг унга аҳамияти борми! Пешонамга шу қисмат ёзилгани сабабли ҳақ таоло мени ўз ихтиёrimга қўймади. Эл-улус ҳам аффону зор қилиб, мени ўз ҳолимга қўймадилар. Гойибдан келган илҳом нимани амр этган бўлса, жонимни ҳовучлаганча шу инга киришиб кетдим. Аввал тангрининг амри туфайли Зангбор подшоси билан жанжаллашиб, хабаш элининг кунини қаро қилдим. Ундан кейин уруш ногораларию сурнайларин чалиб, Бартосу Русларни ўз ҳукмим остига олдим. Сўнгра суръатни қўлдан бермай юриш қилгани эдим, ҳақ менга Фараонг диёрини олишни ҳам насиб этди. Ана ундан кейин саъӣ-ҳаракатим янада ошкору бўлиб, шаҳаншоҳ Доро ҳам қўлимга асир тушди. Устма-уст ёр бўлаётган баҳт мени сарафroz айлаб, ҳақ мени шу хилда қудратли қилиб юборди. Толеим мени қайси тарафга юзлантирган бўлса, улар менга нисбатан ўй, балки юз баробар бўлса ҳам ҳақ амри билан уларга қарши жанг қилдим ва уларниң чангини осмону фалакка чиқардим. Энди, ҳозир бутун Эронга қарашни мамлакатлару, уларнинг шоҳлари менинг ҳукмим остига ўтдилар. Доронинг баланд мартабалигига тан бериб, унинг буйруғига мутеъ бўлмиш гуруҳларнинг ҳаммаси даргоҳимга келиб, менга қуллук бажо келтирдилар. Мен уларга шундай бехисоб иноятлар қилдимки, эл уни қанча тасаввур қилимасин, бари бир ундан кўшидир. Бинобарин, сенга ҳам баҳт ёвару, толеъин ёр ва раҳбарлик қилиб, бошқалардек менинг ҳузуримга ташриф буюрсанг, осмондек баланд даргоҳимга сигиисанг, дейман. Не амр қиласам, қаломимни қабул айлаб, итоатимга бош эгиб, сёғимни ўпсанг, дейман. Мен ҳам сенга нима лозим бўлса, лутф-эҳсон юзасидан марҳамат қиласи; имконият борича сен билан келингай ва дўстлашай. Бошка шоҳларга қараганда мар-

табангни баланд айлай ва иноят тариқи билан иззат-хурматингни жойига қўяй. Кишварингнинг ҳаммасини ҳисоблаб, бошдан-оёқ сенинг ихтиёрингга хат ва рақам қилиб берай. Бошингга фалак оғат солса, паноҳинг бўлай; душман адоват қилса, унга қарши курашда сенга иттифоқ дош бўлай. Ва агар, ўртада бир монеълик бўлса, бу тарафга келишни ғойдасиз деб билсанг ёки бу томонларга ўтишнинг иложини қилолмасанг, зарурат сени бу иқболдан маҳрум қиладиган бўлса ва ёки менинг оstonамга келишинг учун монеъликлар юз берса, бу ҳақдаги узрларинг маъқул ва тушунарли бўлса, у пайтда ининг, ўғлиниг бўлса, икковини юбор; йўқ десанг, ҳалқингдан биронта одамини жўнатгинки, у доно, соҳиб ақл, сенинг ўрнинг муносаб ва ишончли одам бўлсин. У мол-дунё, яъни совгалар билан келиб, сенинг номингдан хизматкорлардек қуллуқ қилсин; қандай узрларинг бўлса айтсин; мақсад ва муддаойинг нималигини бошдан-оёқ баён этсин. Мен нимаики ваъда қилаётган бўлсам, вафо ҳам қилайин. Борди-ю, аксинча, бўйсуниш ўрнига худо сақласин, жоҳиллик ва ўжарлик қилсанг, шиоринг урушиш бўлиб қолса, гумроҳлик айлаб, хато йўлга кирсанг, бевафо фалак бошингга нима кунларпи солса, ўзингдан кўр. У пайтда мендан муросаю мадора умидини кутма. Нимаики қилсам гина қилма, мен маззурман. Мақсадим шулар эди, ҳаммасини хатга ёзdim. Колган сўзни элчи баён қилар, вассалом».

Шу мазмундаги мактубни иншо қилиб, у элчига яна бошқа сўзларни ҳам изҳор айлаб, айтилиши керак бўлган гапларни қолдириб, керақ бўлмаганларини мактубдан ў chirди. Ва агар бирон ноўрин гап-сўз хат ичида кетган бўлса, у ҳақда изоҳ беришни донишманд элчиларга топширди. Ҳамма хатлар битилиб, тартибга тушгач, уларнинг ҳар бирини бир тарафга жўнатишини тайинлади. Шундан сўнг ишни битиришда, гапни гапиришда паст-баландни фарқ қиладиган элчилар у хатларни олиб, ҳар томонга равона бўлдилар. Ҳар жонибга йўл олган элчиларнинг бир хиллари оз вақт юриб, манзилларига етдилар. Дунёning ҳар диёрида мамлакати бўлган шоҳ ва шаҳриёрлар бу ишдан хабар топгач, дилларида умид ёки қўркув бўлишидан қатъи назар, хат келтирган элчиларни иззат-хурмат билан қарши олдилар. Уларнинг дилларидаги мақсадларига қулоқ солиб, шоҳ юборган номани кўзларига суртдилар. Хатни ўқиб, мазмунидан огоҳ бўлгач, шу мактубни олиб борган одамга ҳамроҳ бўлиб, ўзлари билан шоҳга атаб пешкаш — совгалар ёки хирож — солиқларни ва бошқа зарур нарсаларни олиб, шоҳни кўриш, баҳтига мусасар

бўймоқ умидида ҳаракат қилиб, Искандар ҳузурига етиб келдилар. Фақат уч киши хато қилиб, шоҳнинг олдига келишдан бош тортди. Шу уч киши баъзи иожӯя вожларни қилиб, Искандар амрини бажармадиларки, булардан ҳеч ким бундай муомалани кутмаган эди.

Жумладан, Кашмир шоҳи бўлмиш Малму иби Мабоқ, ҳеч қандай риоя, андиша қилмай, дебдики: «Искандар агар бутун дунёнинг шоҳи бўлганда ҳам менинг мамлакатимнинг бу дунёга дахли йўқдир. Зоро, тангри менига уч ҳунарни пасиб қилибдурким, агар бирордан енгилсам кутилмаган гаройиб воқеа бўлур эди. Биринчиси шуким, мамлакатим ниҳоятда мустаҳкам: унинг тоглари баланд, қалъалари истеҳком шаклида. Бундан ташқари, бу ерда яна бир ажойиб иш қилингандик, қалъанинг бутун тевраги ҳам, ости ҳам дарёдан иборатдир. Иккинчиси шуким, менинг бир қанча сеҳргарларим бор бўлиб, улар ҳаммаси мендан мояна еб ётадиган хизматкорлардир. Агар менинг бошимга фалак бирон оғат юборса, улар шундай шафқатсизлик билан чора кўрадиларки, сеҳр-жодуни ишга солиб, юмонқозиқни йиртқич шерга, буғуни салобатда қонхўр қоплонга айлантирадилар. Агар Искандар оламнинг халқини йигиб келтиргандা ҳам унинг устига шундай оғат елини эсдираманки, бу елининг шиддатидан унинг бутун қўшини омонлик тополмай, худди елга совурилган сомондай тўзгиб, тумтарақай бўлиб кетади. Учинчиси шуким, агар Искандар урушқоқлик йўлини тутиб, зўравонлик билан мамлакатимга босиб келса, бу ер бир тоглик жой бўлиб, баланд тогнинг устида бир қўргоним борки, бу қадимги илм-ҳикмат эгалари тарафидан мис ва броиза қотишина сидан яхлит қилиб қўйилган тилсимдир. Бу шахар ичida маҳфий ер ости йўли бўлиб, ногаҳон шоҳ шу ерга тушиб қолса, то қўргонгача бўлган бу йўлда чархи фалакка чиққудек бир иссиқ ҳарорат билан шамол қуюни ўйниб ётганини кўради. Қачонки бу йўлниг бир оғзини беркитилса, иккинчи оғзи ҳам албатта ёпилиб қолади. Агар бирон киши шу қўргон ичига кириб қолса, у ердаги тилсимда шундай бир сир борки, ўна одам ҳаракат қилиб шу сирни очса, ўз душманидан ўт билан елини ўғирлай олади. Бу ер гармселининг макони бўлиб, агар шу ет эсмаса, одамлар куйиб-ўртаниб кетадилар. Аксинча, агар шу ел қўзғалиб ташқари чиқса-чи, бу мамлакатда жони бор одамнинг қолиши мумкин эмас. Ҳожати бўлмаса ҳам айтайин, агар олов бўлмаса, одам ейдиган овқатини нима билан пиширади?

Барча зарурат тақдир ҳукми билан бўладиу, аммо

Қашмирии эмас, ўзга иқлимини ҳавас қилсанг, дуруст бўлур эди».

Маллу шундай фикр баён қилгани каби, Ҳиндистон шоҳи Рой ҳам айтибдики: «Искандар олий мартабали шоҳдир, у қандай ҳукм этса, фармонини бажаришга тайёрман. Лекин дунё ҳомийси бўлмисн Доро сенинг томонинг га қўшини тортиб борганида юз хил таъриф билан нома ёзиб, менинг ҳам сенга қарши юринида бирга бўлишимни таклиф қилган эди. Унинг сўзини ерда қолдириб бўлмасди. Устига-устак, йўл йироқ бўлиб, бир-икки йиллик яроқ ҳам лозим эди. Мамлакатимдан икки йиллик хирож олиб, қўшин учун ҳам қанчалик зарур бўлса бериб, унинг тайинлаган жойига, яъни Рум элининг шоҳи билан бўладиган жанггоҳга бориб етдик. Сизнинг баланд иқболингиз Дорони паст айлаб, ажал тузогига гирифтор қилди. Сизнинг иқболингиз душманнинг чангини чиқазиб юборргач, биз дашт-биёбонга қараб йўл солиб қолдик. Қурол ва қўшинларимизнинг ҳаммаси барбод бўлгани каби, фалакдан талай зулму бедодликларни ҳам кўрдик. Урушга қатнашган элим олдида хижолатга қолганим устига, асирга тушган аскарларнинг ҳаммаси қўлга, озод юрган одамлар бандига айланди: шаҳзодалар жилювдор бўлиб қолди. Мен неча ойлаб биёбон кезиб, ўз мамлакатим пойтахтига етиб келгунимча, йўл-йўлакай аскарларим ўлиб, қурол-аслаҳам талон-торој бўлиб, бу ерга ўй хиссадан бири ҳам етиб келојмади. Шунча моль-жонимнинг тойиб бўлганини кўриб, мамлакатим ҳалқи оғир мусибатга ва ҳар хил хаёлга борди. Ҳалқини аслида қора ранги дема, бутун мамлакат мотамга ботиб, қора кийимга бурканди. Мен, «Искандарга бўйсунмайман» демайман, йўқ, бошимга шунча шикает туығанини айтишман. Сенинг ҳукмнинг бошим ва жоним устига, лекин зулм-ситам билан ҳалокимни кўзлама. Бу кундан икки-уч йил ўтиб, бу мамлакатимда тинчлик-омонлиқ ва хотиржамлик барқарор бўлса-ю, иеталган нарсанни қўлга киритиш имконияти туғилса экан. Мен шундай кунни кўриш умидидаман. Икки-уч йил ўтмасдан сенинг таклифларингни қабул қилиш менга беҳад малол келади. Агар менинг бу гапимга лутф-марҳамат юзасидан қараб, фикрингни ўзғартмассанг, ҳақ пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўрарман. Сенинг амринг қазо-қадарнинг ҳукми эмас-ку, ахир. Искандар ҳукмдор бўлса ҳам худо эмас. Мен сенинг сўзингни шунчалик ҳурмат қилдим, сен ҳам ўз иззатингни билсанг, ёмон бўлмас». Ҳинд шоҳи Ройнинг хатга берган жавоби ана шундай бўлди.

Чиъ шоҳи эса яна бошқача ҳитоб қилиб, дебдики: «И-

каандарнинг юборган мактуби заҳардан аччигу қиличдан ўткир. Элчисини бу томонга юборган пайтда мактубини адиша билан ёзмабди. Менинг ҳам лашкарим кўп, эл-юртим ўзига тўқ ҳаёт кечиради. Менинг ундан камлик жойим йўқ. Бир шоҳ бошқа шоҳга ҳоким бўлмагач, унинг бундай мактуб ёзини ўринеиздир. Ёзган хатида ҳикмат сўзини ишлатиб, ўзини «ҳаким ва донишманд» дебди. Унинг фикри шунчалик пок экан, юқоридаги сўзлари акла га тескари эмасми? Бони осмонга етиб кетган одам ҳам, «Хоқони Чин даргоҳимга келсин!» — деган гапни айтолмайди-ку. Доро шунча вақт жаҳондорлик қилган бўлса ҳам орамизда дўстлик барқарор эди. У бундай муомала қилмади, менга ҳеч қаҷон бу каби таклифда бўлмади. Искандарни иккинчи Доро деб билай, уни жаҳондаги мамлакатларнинг шоҳи ҳам деб тан олай. Лекин у бир нарсанинг маъносидан бехабарга ўхшайди: Чин кишварининг ўзи ҳам бир жаҳондир. У йигитлик қилиб хатни шошиб ёзибди, аммо мен унга жавоб қилишда шошмаршошарлик қилмайман. Агар у ўз номасида дагалликка йўл қўйган бўлса ҳам мен қўполлик қилмайман. Агар у Доро каби дўстлик қилса, мен ҳам сўзига харидорман. Борди-ю, бундан ортиқ нарсани хаёл қилиб, мактубида ёзгани каби сўзларни айтса, орзусида мұтадиллик бўлмаса, уруш ва жанг қилишдан бошқа иложим йўқдир. «Унинг устига босиб бораман», — деб айтмайман, йўқ, қайси ерда уруш қиласман, деса ўша ерга бориб, саф тузишга тайёрман. Лекин бошимга қўшин тортиб келса-чи, эшик очиб, шахримга киришга йўл қўймайман. Қўшинимнинг оёқ зарбидан, чархи фалакни тўзон бостириб, шаҳардан чиқиб, бетма-бет жанг қиласман».

Юқоридаги учта мамлакат шоҳига бормиш учта элчи ударнинг гапини олиб, Искандарнинг ҳузурига келдилар. Улар ўз сўзларини юқорида тасвирлаганимиздек бошлиб, то охиригача бирма-бир адо қилдилар. Искандар ўз ҳузурига дарҳол келган шоҳларга жуда қўп илтифотлар қилди. Бир неча бор шоҳона базм тузиб, маю созлар билан улар қўнглини хушнуд этгач, шу учта мамлакат бобида улар билан фикрлашибди. Бу шодлик базмларида ўзи ўйин-кулги билан банд бўлгани ҳолда, қўнглида ўша тарафларга юруш қилмоқ фикри тугилган эди. Лекин қиши яқинлашиб қолди. Шоҳлар қиши фаслида қўшин тортмайдилар. Бинобарин, қўнглида қишилаш фикри орзуси тугилиб, Аррон Қорабоги томонга қараб йўл олди.

Эй соқий! Бир нафас ўй-хаёлни қўйиб, қадаҳ ичига шиншани тўнтар. Бир дамгина мен энди Хиндистону Каш-

миру Чинга юриш қиласан, деб шишага ўхшаб юзингни ббуриштирамай тур.

Эй چолгучи ва қўшиқчи! Ҳиндча куй қуила, унга Кашмирийлар сехрини омухта қил. Мен чиний идишдаги майни ичганимда сен жарангдор чиний идишини жўр қилиб чал.

Эй Навоий! Жон бағишловчи бодани симир. Бу дунёда на Маллу, на Рой ва на Хоқон қолади. Бу мазмун май қадаҳининг даврасида ёзилмишdir. Бунга қараганда, эндики сўз юқоридагиларда эмас, йўқ, Искандар бобидадир. Йўқ, асли гап оламга оро берувчи Искандарда ҳам эмас, балки, Хизр билан Исо-Масиҳода бўлса керак.

XXXII

*Изгирини ҳасратли ошиқнинг совуқ оҳидан нишона ва совуқ шиддати ўрганган шайдойиларнинг ўтли нафасидан афсона айтадиган, мармар тошига сўз бермайдиган қалин муз қатламлари ва жаҳонни қоплайдиган дурсочар қор чопқини таърифидаким, бу фаслда қуёшдек шуъладан ва балки май шуъласидан равшан бўладиган фалаксимон оқ уйда бир қуёш юзлик баҳори нозарвард гулрўйдан
мажлис гулшан бўлгани*

Қишилласи базмини гулхан ва май билан қиздириш керак. Май худди ўтдек ҳароратли, ўт худди майдек қиздирувчи бўлса. Ўтнинг манқали май ширасидек жиљваланиб турса-ю, май шираси худди манқалдаги ўтдек ўткир бўлса. Ўрдак шакл, тиник лаъл май идиши ёнида бўрдоқи ўрдак кабоби турса; ўтнинг шуъласи уйни гулшан, майнинг жиљваси қўзни равшан айласа; уни бир ёқимтой дам-бадам алангалатса-ю, буни бир маҳваш нозанин кетмакет айлантираверса: ўт туташидан уд ҳиди таралса ва димогларни ҳар лаҳза май қиздириб турса; унинг чўфи гавҳар кони бўлса-ю, бунинг лаъли майи бир парча чўғ бўлса; лекин базм юз киши сифадиган оқ уй ичида бўлса-ю, оқ уйнинг ташқариси тун мушки билан қоп-қора туслга кирса; ўша қоронгулик устига оппоқ булат таралиб, жаҳон бошдан-оёқ оппоқ қор билан қопланган бўлса; оқ уйнинг эшик ва туйнуклари тамоман беркитилган бўлиб, уй даврасига катта наматлар солинган бўлса; созанда-хонандалар куйи авжига чиқса-ю, у куйларни улфатлар завқ-шавқ ва сукут билан тинглаб ўтирасалар; одамларни фақат май эмас, бир неча шўх гўзал ҳам ҳар хил ноз-карашмаю қўз сузиш, киприк ўқи отиш билан йиқитиб турса; бирорларнинг кўнглига шу нозанинлардан бирининг пин-

ҳоний муҳаббати ғам солиб, хаёлини ўзга оламларга элтиб кетса; май унинг эс-хушини олмасдан илгари, юрагидаги дардини ҳеч кимга ошкор эта олмаса; ичган бодаси унинг хушини олгани устига, қаршисида ҳалиги маҳваш яна май сузиб, узатиб турса; у бечора дам-бадам ичаётган қадаҳдаги май аччиғи устига, қадаҳдек аччиғ-аччиғ йиглаб кўз ёши тўкиб ўтираса; у позанинга боқмай деса, гўзаллигидан бебаҳра қолса, боқай деса, юраги дов бермаса; шунда ногоҳ ўша шўх ўжар унинг қаршисига ўтириб олиб, юз ноз ила май қадаҳини тутаверса, унинг ҳолигавой. У ўша бодаларни ичиб, унинг олдига бош қўйса-ю, қиёматгача бошини кўтармаса, кошкыйди! Агар шу аҳволда ўлса, уни ҳаргиз ўлим дема, йўқ, абадий ҳаёт деявер! Май-параст ошиқ бирон ерда маст бўлиб, ийқилиб, ўзидан кетса-ю, сахар чоғи маҳваш ёри үйғониб, унинг хуморини тарқатиш учун яна май тутиб журъакашлик айласа; шаъмлар ёқиб, яна базмни бошлиб шўхлик билан ҳар хил қиликлар қилса. Худди мастлардек хумор-хумор боқиб, лаъли лабининг майдан мастларни яна майпараст этса; қора бўркининг учини қора қоши устига қийшиқ қўйиса; қўзи пўстинига ўралиб, қўй шаклидаги ҳамал буржидан чиққан порлоқ қуёшга ўхшаб жилваланиб турса, кеча-кундузнинг шундай айланиши натижасида қиши ичидан бундай баҳор бўлишини қиёс қила олмаса; шу суръат билан ошиғининг бошига келиб, ноз-истигно билан унинг ёнига ўтириб, қулогидан тортиб уйғотса; қўзини очгач, минг туман ноз ўқини отса; алқисса, Исо-Масихо «куф-суф» қилгандек юз хил «дам» уриб, кеча ўлдирган ошиғини бугун бошқатдан тирилтираса, севгилисига у илтифот билан рух багишласа-ю, Масихдек ҳаётбахш ёри қўлидан бу бечора ҳам оби ҳаёт ичса; Масих нафасидан жон топиб, совиган вужудига ҳаёт суви югурса, икки қултум майдан ичиб шундай маст бўлсаки, базмдаги улфатлар ичидан бунинг гапи достон бўлиб кетса. Буни «маст» дема, ҳолдан тойтган мажнун де, жинни бўлганда ҳам жуда наришон аҳвол жинни, де. Май ичган сари ҳарорати из мастлиги органи каби у паризоднинг қилиқларини кўрган сари жиннилиги тўғён уриб борса. Ишиқ девона қилган инҳос ўз сирини очиб қўйишидан ваҳимага тушиб, ўриндан турса-да, уйдан ташқарига чиқиб, худди телбалардек ҳар томонга югурса, жаҳонни қор ичига қопланган ҳолда кўриб, уни иккинчи бир бошқа дунёга ўхшатса, совуқ тиғидан шундай изғирин эссаки, бу изғирин қаерга тегса, худди пичоқдек кесиб юборса; сувлар шундай тош қотиб музласаки, уни тош билан уриб, ёриб бўлмаса; қуёшнинг қўзи бир коса

муздек акс этса-ю, ундан сочилган нурлар худди қатра-қатра юлдузга ўхшаса; офтоб кўм-кўк фалакда кўринмай кетиб, оқшом чоғидагина кўзга намоён бўлса; қуёш шуъла-си ниҳоятда нурсизланиб, табиатида ҳарорати ҳам йўқолса; одамлар совуқ елиниг заҳридан юз-кўзларини ўраб олиб, нафасларининг тафтидан муз сумалаги ҳосил бўлса; қуш ўзини худди девоналардек ўтга ва парвонадек ёниб турган алангага урса; гўё тутуннинг остида шуъла тузоқ-дек акс этиб, унинг учқунлари донга ўхшаб кўринса; тўлин ой кўкда ботгунча юз марта тўйгиб, фалак денгизининг ишлгун қўки ҳам муздек ютса; оқ булат ҳам фалак чархи бўшлигига тек турмаганидан ундан бир парча муз синиб тушгандай акс этса; шамолнинг тинимсиз эсишидан қиши дастурхони унга тўлеа, мамлакат чаманларини остин-устин қилиса; хеч қандай дараҳтии қўймай силкитиб, бошдач-оёқ яланточлаганидан шоҳ-шаббалар ўзларини куйдириши-ни, битта қўймай ёндиришини ҳавас қилиб қолса; қирғовул бу ўт учқунларини кўргач, дон гумон қилиб, совуқ елидан ларzon бўлиб ётган шамшод ва сарв дараҳтлари атрофида айланса; ҳалиқ ундан тўзгиган пар ва туклар ичи-га кўмилиб, жаҳони худди қокум ҳайвонидек оқ туслага бе-ланса; одамлар қулоқларини икки кифтлари ичига олиб қўлларини эса қўйинларига тиқиб юрса; кишиларининг ҳаёти беомони совуқдан ҳавф остида қолиб, жонларини ҳовучлаб, ўзларини кичик бир иш узугидек почор ҳис этиши-са; ҳар қанча ўраниб чирманилса ҳам иссиқликни ҳаво-нииг совуқ захри йўқ қилиб юборса; қуёш теграсини юл-дузлар ўрагандек, ўтиниг атрофини маҳвашлар қуршаб олеа; элни тонг изгирини сомонидек саргайтириб, уларниг юзи оловда худди қаҳрабодеяк акс этса; шамол ўзини ҳовуз-га томон урганда, гўё симобни асл кумушга айлантири-гандек, сувин мавжлантирса; балиқлар қиши наҳангига симиш бўлиб, хут киргач, у қиши наҳангини ютса; ниҳоят қаҳратон қиши яшварь лашкарлари ўз базмини бошлиб, ер юзини ўзига ўқ ўтмас кийим қилиб олса; ер эса бу совуқ босқинига чидамай, олам аҳдини исёну галаёнга келтиреа; совуқ шиддатидан кўз очиб бўлмаслиги устига, қавс ойи, дам-бадам ўзининг найзасини санчса; олам қиши назарига жуда ҳам ғалати кўриниб, ҳодисалар қуюни жаҳонни таниб бўлмас ажаб бир туслага киритса!

Қиши қўшини юқоридаги манзараларни кўрган ҳалиги паришонҳол ошиқни эзиз ташламоқчи бўлса; кейин у уйдан ноўрии чиққавини ҳис қилиб, яна қайтиб киришдан бошқа чораси йўқдигини пайқаса-да, базмга қайтиб кириб, яна анбар ҳидини ҳидласа; у дўзахдан қочиб, бе-

ҳинтга дохил бўлгандек бўлса; унга ҳурзод жонон яна кавт-
сар сувини тутиб, у сув бунинг жонига яна ўт солса; бир
шиёла ичиш биланоқ яна маст бўлиб, худди соқийнинг
оёққинаси тагига бош қўйса-да, ўз фигони билан чархи
фалакни безовта қиласа!

Лекин, базм қанчалик жанинатга ўхшашибўлгани билан
агар киши ёрсиз бўлса унинг дўзахдан фарқи йўқдир.

XXXIII

Мажнун ҳикоятиким, қиши кунининг узун қоронгу кечасида Лайли зулғининг муаттар ҳидуни шамол карвони орқали келтириб, унинг димогига ўрди ва баҳт машшотаси (безакчиси) мурод ипини Мажнун қўлига тутқазди

Эшитишумча, боши гаигиб қолган бечора Мажнун оюйиллаб дашту чўлларда сарсон-саргардон кезарди. У қиши демай — ёз демай юрар, югурап-елар эди. Ёз бўлса дашт дўзахни эслатар дараҷада қизиб, қуёш ҳаммаёқни оташдек ёндириб юборар эди. Мажнун шундай иссиқ найтларда ҳам сояга ўтишини эсига келтирмас, сояда ётгани билан унинг мақсади юзага чиқмас эди. Борди-ю, қиши ҳавоси забтига олиб шиддатидан одамларнинг қизил юзи сарғайган тақдирда ҳам Мажнун ўз масканига қайтмас, исиниб олай деб гулхан атрофига бормас эди. Яъни унинг бутун хаёли Лайли томонда бўлиб, Лайли қаёнда бўлса, майли ўша томонда бўлар эди. Маҳбубининг қаердалигидан ҳабар топса, ғам-андуҳга тўлган юрагидан нола чекиб, тонг насими гул томонга қараб хиромон айлагандек, у ҳам ўша томонга қараб елиб-югурап эди.

Қишининг бағоят совуқ бир кунида у Лайлига яқин бир жойга бориб қолади. Булбулга гулзор исини етказгани каби, сабо унинг димогига ёр исини етказади. Бу вақт қоп-қоронгу тун бўлиб, ёмғир-кор аралаш бўрон эсар эди. Димогига гўзал нигорининг иси киргани туфайли Мажнун кўзини юмганча ўша томонга қараб югурди. Ёр уйининг олдига етган пайтда кўзи юмуқ бўлгани сабабли бошини эшикка уриб олди. Эшик очилгач, бенхтиёр чонганча уйга кирди.

Бироннинг уйига бош уриб кириш бундан ортиқ бўлмаса керак. Кўзини очиб қараса, уйда худди қоронғу кечада ҳаммаёқни ёритиб турган Суҳайл юлдузидек Лайли турган экан. Шунда шавқ ва ҳайрат Мажнуннинг юрагини ҳаяжонга солиб, бетоқатлик уни ҳолдан кетказиб, Лайли қаршисида бошни тупроққа қўйди-да, икки кўзини дунё-

дан абадий юмди. Бунинг келганини ногаҳои бирор фахмамасин деб Лайли уни бир ҳуикрага олиб кириб беркитди.

Агар киши ўз ҳаётини тарқ этган ҳолда шу каби муродмақсадига етишса-ю, яна қайта тирилишни истаса, унга яшаш ҳаром бўлсин!

Ишқ савдосида шу каби ажойиботлар борки, беишқ одамлар бундай ишқ «ўйин»ларида хабарсиздурлар.

Е раб, Навоийга ҳам шундай яқинликни ато қилгии. Яқинликни ато қилиб, ёр дийдорини кўришини насиб этгии!

XXXIV

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан қиши фаслида совуқнинг қаттиқлигидан ва ёғингарчиликнинг қўплигидан одамлар қийналадилар, шунга қарамай, нечун ҳалқнинг табиати унга толиб ва рогибдир? — деб сўрагани. Ҳакимнинг бу саволга жавоб берив, ҳикмат булутидан дурлар ёѓдургани

Саховати дарёча бўлган шоҳ Арастудан сўради: «Эй, Масиҳо нафасли ҳаким. Қиши фаслида кўп қийинчиликлар бўлади, ундан иносонларга азоб-уқубат етади. Шулардан бири изгирии бўлиб, элии дардга гирифтор қиласа, иккичси, кишини ҳалок этувчи қаттиқ совуқdir. Қишининг узун, қашқатгич совуқ туини кўз олдингизга келтиринг, унга қор бўрони қўшилиб, ҳаммаёқни чопқин — тўс-тўптон қилганини айтмайсизми? Қиши чоги фалак ерга шу хилда фитналар ёғдириб, кишиларнинг табиатини бўшаштириб, тиикасини қуритади. Шунга қарамай, нима учун ҳалқнинг ёзга қараганда қишига рагбати зўр бўлади? Бунинг даҳшатини кўриб-билиб турган одамнинг табиати нега буидан чўчимайди?

Донишманд мунажжим шундай деди: «Бу ишнинг бошқа бир сабаби бор. Масалац, қишининг табиати совуқ, нам ва рутубатлидир. Ақл бу масалага шу тарзда қарайди: ёш кишиларнинг табиатига майин ҳаво ёққани ҳолда ҳарорат ва қуруқлик азият беради. Қуруқлик билан иссиқ ҳарорат алангалаатган киши вужудини совуқ ва намчил ҳаво мўътадил ҳолга келтиради. Ёшлик ва қарилек даврлари ҳам кишиларнинг айш-фароғат чоги ҳисобланади. Дам олиб роҳатланиш, қўпчилик учун, ёзга қараганда қишида қулайроқдир. Агар кундузи қор-ёмғир ёғадиган бўлса, ҳалқ бу фурсатдан дам олиш учун фойдаланади. Об-ҳавонинг ноқулайлиги у ён-бу ёнга юриш ва ҳаракат

қилишга монеъ бўлгач, одамлар дам олиб, роҳатланишинг пайидан бўлиб қолади. Қиши кечаси ишхоятда узун эканлиги ҳам роҳат-фарогат учун заминидир. Қишининг узун кечаларида ёр-дўстлар билан сұхбат қуришдан яхши нарса йўқ. Аммо кўп авом одамлар вақтида ётиб ухлаш билан ўтказадилар. Баъзи бирорвлар уйқу эзтунича май ичишии ўзларига ҳунар қилиб оладилар. Ўз вақтида ётиб ухлаш — баданинг саломатлиги учун зарурдир. Ухлаш билан киши табиати равшан тортади. Бинобарин, имконият борича уйқудан ўз вақтида, етарли фойдаланиш лозим. Шунингдек, косиб одамлар тирикчилик учун бир бурчакка кириб ғуғуллансалар, узун тунни ётиб ухлаш билан ўтказиш ўрнига вақтдан иш ундириш учун фойдаланадилар. Илм таҳсил қиласидиган одамлар ҳам камолот тониш умиди бўлса, узун кечаларда чироғ дудини кўп ҳиддламасликдан роҳатга эриша олмайди. Шунинг учун ҳам буидай киши номозшомдан кейин ва тонг ёришмай туриб илм таҳсил қиласа-да, туп ўртасида ором олса, мияга ҳам дам берган бўлади.»

Доноларнинг билимдони шу жавобларни айтгач, билим-донларнинг шоҳи унга офаринлар ўқиди.

Бу шарҳ этилганлардан маъъумки, олам аҳлига қиши фасли фойдалидир. Шу сабаб дунё ҳалқи қишини талаб қиласди.

XXXV

Искандарнинг жаҳондорлик муддаоси билан азм этиб, Хурсонга етиб, Ҳиротни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб, ўхшаши йўқ Самарқанднинг тархини (режасини) тузиб, Кашмирга юз тутгани ва Кашмирийлар сеҳрини даф этиши учун Мусо каби ақл ишлатиб, сеҳрли тарзда турган қалъаларни мўъжиза билан бузиб ҳамда ул ердан Маллунинг умидини узуб, тилсимлик қўргонга азм этгани ва Искандарнинг Кашмир шаҳрига киргани

Бу можарони шарҳ этган тарихчи достонни шундай сўзлар билан бошлиайди: шоҳ қинини ўтказини учун йўлга тушиб, Аррон (қадимги Озарбайжон) давлатининг Қора-бог деган жойини ўзига оромгоҳ қилди. Унинг муддаоси жаҳонгирлик бўлиб, туну кун шу ҳақда тадбир излар эди. Илм-ҳикмат ахллари билан маълис тузиб, бу бобда уларнинг фикрини сўрар, эртаю кеч шунинг тадбири ҳақида ўйлар, унинг ўйлари билан эса тақдир инъикоси ўртасида фарқ йўқ эди. Бу андишадан озгина хотиржам бўлса,

қўшинни қандай тузиш ва уни қуроллантириш ҳақида фикр юритар эди. У ўз қавм ва яқинларига меҳрибонлик кўрсатар, ўзига тангридан мадад тилар эди. Бу каби ишларнинг ҳаммасидан бўшаса, отга миниб овга жўнар эди. У ов қилиб, ҳордиқ чиқазганида, қўнича Арас дарёсининг атрофидаги ўрмонларни саир этар эди.

Доим айланиб турувчи фалак қўёни ҳамал (март — баҳор) жилва қилиб турған фаслга етказгунча Искандар шу каби ишлар билан машгул бўлди. Қўёш шоҳи шараф тониб, ҳарорати ошаркан, ҳар тарафда кўм-кўк майса қўшинлари саф тортди. Ана шу пайтда хуршид юзли шоҳ ҳам ўз саройнга бориб, ҳалиги майсалар сингари қўшинини даштга чизди ва кўхна фалакининг қутлуғ соатини мўлжаллаб, баҳт-саодат билан қишлоқдан жўнади. Йўлга чиққац, Сипоҳонга қараб юзланди, ундан ўтиб Хуросон томон йўл олди. Бу ерга етғунча бўлган бутун Эрон замини хат-муҳр билан унинг ҳукми остига ўтди.

Хуросон об-ҳавоси унга ёқиб, табиати шодлик ва қувончларга тўлиб кетди. Зеро, бу мамлакат бениҳоя кенг бўлиб, ери бошқа иқлиmlарга қараганда баланд эди. Хуросоннинг бутун атрофини кўздан кечириб, қандай сифатлари бўлса аниқлади. Хуросон ўлкасида кўпгина анҳор ва чашималар бор эди, буларнинг ҳаммаси унинг кўнгил кўзгусида бўлган чанг-губорни ювиб юборди. Бундан бошиқа яна тўртта денигиз каби катта дарёси бор эдики, буларнинг шарқираб оққан овози кўк авжига чиқар эди. Жаннатдай бўлган бу жойнинг сувлари ҳам жаннат анҳорларига ўхшар эди. Улардан бирини Ҳирманд дердиларки, ҳар қатра суви юз хил дардга даво эди. Бу анҳордан Зобулистон ери сув ичиб гуллаб-яшиаб, бир гўзал гулистонга айланган эди. Бу сув кўзни қамаштирадиган даражада тиниқ бўлиб, бу мамлакатдаги губорларни бартараф этган эди. Яна бири ҳам тиниқлиқда дунёни ёритадиган қўёшга ўхшашиб бўлганидан отини Нимрўз қўйганлар. Бу кишварнинг ҳар бир камбагали Хотамдан бой, ҳар бир аскари Рустамдан зўрдир. Буларнинг яна биттаси Дарижаз ариги бўлиб, бунинг суви, манфаати кўплигидан, узум сувидан фарқи йўқдир, йўқ, узум суви эмас, кеча-кундуз жаннатдаги ҳурлар ичадиган покиза шаробдир. Бу анҳор Балх ерини обод этгаи бўлиб, сувидан ичган душманинг ҳасадан кайфи бузилади.

Мана шу Балхни Хушангшоҳ бунёд қилиб, сўнгра ўзи бу дунёдан ўтиб кетди. Тахтигоҳига эса Иброҳим Адҳам қўйим-мақом бўлдики, унинг босгани йўли улуғ осмончалик кенг эди. Энг охиргиси Мурғоб номли дарё бўлиб,

бунинг шаънига жаннатдаги «Кавсар» суви мадҳиялар айтган. Унинг сувидан ичган одамнинг вужудидан ранжи алам кўтарилиб енгил тортар, шу жиҳатдан оқил кишилар уни «ганжи равон», яъни «оқар хазина» деб атаганлар. Мана шу дарёниг сувидан Мохон ва Марв шаҳарлари ободлашган, унинг бўйларида сарв дараҳтлари, қирғовул қушлари кўп учрайди. Девларни банд қиласиган Тахмурнинг таҳти шу жойларда бўлиб, бу ернинг паривашларидан хўб баҳраманд бўлган. Ундан сўнгра Санжаршоҳ бу ери оромгоҳ қилдики, ҳеч бир қуш бунига ўҳшаган тузоқчини кўрмаган эди. Яна бу Хурросонда Чахчарон деган дарё ҳам бўлганки, унинг тўлиб оқадиган суви ҳабадий ҳаёт багишловчи оби ҳаётдан иборат эди. Ери баландликда фалакдан нишона-ю, у дарё ўз мавжи билан худди осмондаги «сомон йўли»ни эслатарди. Дарёдаги қум-шағаллар ёруг юлдузлардек ярқирав, улар латофат ва гўзалликда худди дурри-покининг ўзгинаси эди. Тиниқ суви ҳаётбахилик хосиятига эга бўлиб, уни ичган одам ўлимдан најожтониар эди. Дарёниг қирғоқларида кўм-кўк гул дараҳтлари, худди Хизр пайғамбардек ҳабадий яшил рангга бурканниб ётар эди. Ерининг фазоси фалакдек кенг, ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо эди. Лекин бу оби кавсарга ўҳшаган ариқдан жаҳон кишилари сув ичишни орзу қилганлари ҳолда, бунинг суви қум ва даштларга ёйилиб, бора-borgунча ҳаммаси ерга сингиб йўқолар эди.

Искандар Хурросонни бошдан-оёқ кезиб, юқорида тасвирланган тўртта дарёсини ўрганиб чиққач, равшан табиати уларни ёқтириб: «Бу ер жаннат гулшани экан-ку», — деди. Кейин, мана шу дарёлар оқиб ўтадиган заминга жаннатмисол бир шаҳар қурдирди. Сўнгра билимдон кишилар шаҳарга ҳар хил от-қўйиб қўрдилар, лекин шоҳ Ҳиротдан ўзгасини маъқул топмади. Мана шу сўзга илтифот қилиб, бу шаҳарнинг отини Ҳирот деб атади. Искандар қўйган оти Ҳирот бўлдию, аммо халқ уни Ҳирий деб юритдилар. Бу шаҳарнинг тутган ўрни тўртинчи иқлимда бўлгани туфайли унинг толеъ юлдузи қўёш эди. Юлдузлар етти туркумга бўлинганилари каби жаҳондаги ерлар ҳам етти иқлимдан ташкил тоғандир. Осмоннинг ўртасида қўёш порлоқ нур сочгани каби, Хурросон дунёниг қоқ марказига жойлашгандир. Хурросон бадан бўлса, Ҳирот унинг жонидир; Ҳирий жон бўлса, Хурросон унинг баданидир.

Илоҳи осмонда қўёш доим бўлиб, қўёш нуридан коинот ёришиб турғай. Ҳирот ҳам қўёш сингари завол топиб ботмасин, фалак бунинг халқини ошуфтаҳол этмасин.

Дунё шоҳи Искандар саъй-ҳаракат қилиб, Хурросон ўл-

касида бу шаҳарни бино айлагач, яна манзил-баманзил юриб, Амударёдан ҳам ўтди ва у ерда ҳам жанинат богига монанд мамлакатни кўрдики, бу ернинг суви ҳам, ҳавоси ҳам худди жанинатдагидек ёқимли эди. Латофат ва гўзалликда жанинатдан қолишмайдиган бу жойнинг исми Мовароунихар эди. Бу икки дарё оралигидаги ер бўлгани учун Мовароунихар дейилади. Оралиқдаги масофа эса юз ёғочни ташкил қиласи эди. Мовароунихар деб аталган ернинг шарқий чегарасидан Сирдарё, гарбий чегарасидан эса Амударё оқиб ўтар эди. Бу оралиқда фақат шу икки дарёгина эмас, бундан бошқа ҳар бири бир Арас нахридек келадиган ўн-ўн беш нафар сойлар ҳам бор. Бу нахрлардан кўп ариқлар ажralиб чиқиб, ҳар қайсиси бир қанча шаҳарларни обод қиласи.

Ва лекин бу замонда Кўҳак-Зарафшон деган бир дарё борки, уни жанинат нахри десак, ҳеч ким шак-шубҳа қilmайди. Унинг сувидан дармонсиз одам ичса қувватга кириб кетарди. Зарафшон киши умридек тез оқар дарё эди. Шу жиҳатдан у сувдан на бир шаҳар ободу ва на бирон одам ерларни сугориб гуллатишдан шод бўларди. Ўзи латофатда Багдод шаҳридан ўтадиган Фурот дарёси билан рақобат қиладио, аммо худди ҳаёт сўнганидек, ҳамма сувлари йўл-йўлакай қум-тупроқларга сингиб, зое бўларди. Искандарга бу мамлакат дилкаш кўриниб, унинг ери ва оби-ҳавосини афсонавий Эрам богига ўхшатиб, хусусан, Зарафшон дарёсини Нил нахридан, Нил эмас, жаниннадаги Салсабил дарёсидан ҳам ортиқ кўриб, тангридан шу жойда Нил дарёси бўйидаги Мисрдек бир шаҳар бино қилишни тилади. Сўнгра илм-хикмат аҳллари билан маслаҳатлашиб ва ҳар тарафлама ўйлашиб, шаҳар қуриш учун муносиб жойни ажратдилар. Бу Зарафшон дарёси тепаликда жойлашгани учун «Кўҳак» деб ном бердилар. Йўқ, бу тепалик эмас, жаҳоннинг бойлиги устига қилинган тилсимдир. У ернинг қум-шағаллари латъли, ёқут ва ишку-марварид доналари кабию яшил ўт-ўланлари кўмкўк осмоннинг ўзи эди. Шу тепаликдан пастга қараб қуйилгани учун ҳам Зарафшонни Кўҳак дарёси дейдилар. Бу сув шу тепаликдан қуйига шундай оқардики, кўз ютуртирган киши тепаликни ошиқнинг боши-ю, сувини унинг кўз ёшиси деб тасаввур қиласи.

Искандар ана шу Кўҳак тепалиги ёнида шаҳар бино қилдикя, бунга то абад йўқлиқ губори қўнимасин! Искандар унга Самарқанд деб ном берди, ҳам «Самарқанди фирдавсмопанд» деб атади. Уни безак-зийнатлардан ҳам чиқариб-битиргач, Кашмир мамлакатига қараб йўл олди.

У даштларнинг паст-баланд, яхши-ёмон йўлларини салтанати Кашмирга соя солгунча босиб ўтди. Буюк ҳимматию ва доим бедор баҳтидан бора-боргунча бир қанча ерларни фатҳ этиб, ўз қўй остига кирилди.

Искандар Кашимир чегарасига оёқ қўйганда осмонга ту-
ташиб кетган бир төғ кўринди. У төғ шундай баланд эдики,
гўё чўққиси осмондаги ойнинг юзига тегиб, қўкартириб
юборгандек эди. Уни томоша қилмоқчи бўлиб, тепасига
қараган одамнинг тўпписи ерга тушиб кетар эди. Унииг
тошлари бошдан-охиригача силлиқ қилиб йўнилгандек яр-
қироқ. Бу төғнинг икки ёни шундай интиҳосиз бўлиб,
упга юриб етаман деб овора бўлмаган яхшироқ. Бутун
ер юзини ўраб олган, ердан осмонгача етадиган афсонавий
Қоф төғига ўхшаш бу буюк төғ орасида йўл бўлиб, икки
томони ниҳоятда қиялик эди. Бу икки төғ оралиғидаги
йўлнинг эни тахминан юз қари (метр) эди. Кашимир хал-
қи шу икки төғни бир-бирига пайвандлаб, қалъа-истеҳком
қилиб олган. Эдилар. Бу қалъанинг баландлиги ҳам, қа-
линилиги ҳам 150 қаридан бўлиб, ганч ва харсангтош қо-
тишмасидан бошдан-оёқ бир бутун тошдек қилиб қўйил-
ган эди. Бу қалъага жуда баланд бир темир дарвоза қурил-
ган. Дарвозанинг икки ёни ярим белигача тошдан ишлан-
ган, икки қаноти ниҳоятда мустаҳкам эди. Дарвоза устида
уруш чоғи душманни даф этиш учун истеҳком ясалган
бўлиб, уни ким кўрса, мустаҳкам қалъа эмас, жодугар-
нинг сехрли қўргони деб ўйлар эди. Қалъанинг ичидаги
зўр тадбиркор, ҳийлагар, сехрсоз устадан икки мингтаси
доим тайёр турар, буларнинг шу баланд истеҳкомда туриш-
дан мақсади қалъага минг қари наридан бирор кимса
яқин келмаслигини кузатиш эди. Агар бирор у томонга
тўсатдан қадам босса, оёқ-қўли бўшашиб, ҳаракатдан
тўхтар ва ўз жонини тубсиз чуқурлиқда қўради. Одам-
гина эмас, от ҳам у томонга юрса, оёғида куч-мадор қолмас
эди. Искандарнинг аскарлари ҳам бу ерга етгач, худди
шундай лол ва беҳол бўлиб, ҳайратга тушдилар. Орқалари-
га қайтиб, нимаики қўрган бўлсалар, ҳаммасини шоҳга
арз этдилар. Шоҳ эса бу сўзларга унча бовар қилмай, тезда
Арасту билан у ерга етиб борди. Кейин ҳақиқатни яқин-
дан азмойиш қилиб билгач, дедики: «Бу маккор ва жоду-
гар каширийларнинг ҳийла тузогидир. Биз шундай чора
кўрайликки, бу истеҳкому қалъаси бошдан-оёқ остин-
устин бўлиб кетсин».

Шундан сүнг Исқандар атрофни айланиб, орқароққа — бехавотир жойга кўшинни туширди. Кўнгли хотиржам бўлгач, ўз қароргоҳига қайтиб ором олди.

Бу сафарда Искандар билан беш юз олим бирга эди. Хусусан, улардан ўнтаси эртаю кеч шоҳ билан бирга бўлиб, унинг энг яқин дўстлари ва ҳамсухбатлари эдилар. Булар тубандагилардир: Афлотун, Арасту, Балинос, Арашимидус, Шамипос, Қилинмун, Волис, Фарфурнус, Суқрот ва Ҳурмус.

Лашкарбоши Искандар бу донишмандларнинг ҳаммасини чақириб, маслаҳат мажлиси очиб:

— Бу қашмирийларнинг сехридан бошқа нарса эмас, қани, айтинг, бу сехрни қандай тадбир билан даф этмоқ мумкин? — деди.

Донишмандлар ҳозиржавоблик билан сўз бошлаб, аввало ҳаммалари шоҳнинг ҳақига яхши тилак тиладилар ва бундай дедилар: «Шоҳимиз бу ишдан ташвишланмасинлар, бунга юз баробар найранг бўлса ҳам илм-ҳикмат билан барбод қилиб ташлаймиз. Бу истеҳком агар чархи фалакдек зўр бўлганда ҳам уни емириш биз учун қийин эмас. Тангри шоҳнинг иқболини баланд қилсин. Агар у зотнинг иқболи бизга раҳнамо бўлса, бу найрангларни албатта, бузамиз — баланд қалъани ер билан яксон қиласиз. Бир нечагина сехргар жўғиларнинг қўлидан найрангбозлигу кўзбўямачиликдан бошқа нима келар эди? Илм аҳллари уни даф этмай, сенинг ҳузурингдан ҳеч ерга кетмайдилар. Дунёнинг ҳамма илм-ҳикматини бошдан-оёқ билган, фан бобида ҳар қайсиси бир жаҳон бўлган олимлар бу ишда сенинг раҳбаринг эмас, хизматкор қулларингдир. Жўғиларнинг найранги Афлотунни хижолатга солса, Арасту бу жодугарлардан фириб еса, ер юзида яшамагани яхшироқ эмасми? Қашмирийларнинг сехргарлари қанча қўп бўлса ҳам фан олимлари олдида уларнинг аҳамияти кам, зеро бизнинг ҳар биримиз уларнинг мингига бас келурмиз. Чумчукнинг лақаби жодугар бўлгани билан, у қанча қўп бўлса, овчилар учун шунча курсандлик келтиради. Шоҳ агар икки кун дам олиб турса, учинчи куни душмани устидан ғалаба қозонгусидир. Шу орада биз илм-ғанни ишга солиб, уларнинг сехрини бошдан-оёқ бузиб ташлаймиз».

Искандар бу сўздан хурсанд бўлиб, олимларга таҳсии айтди ва:

— Барча нарсани йигиштириб, ҳаммангиз шу ишга машғул бўлингиз,— деди. Улар шоҳни дуо қилдилар ва мақсадини бажо айлашга сўз бериб, ўринларидан турдилар. Шундан сўнг Искандар ўз хонасига жўнади, олимлар эса билимларини ишга солишга жиришдилар. Улар бошлаб ўлдузларнинг ҳолатини жўздан кечириб, узар-

нинг табиати узларининг бу ишларига қанчалик мос келишиниң қиёс қилиб кўрдилар. Кейин бир қанча кўра ва дамларни тайёрлаб, маъданлардан бирмунчасини ҳозирлаб, симоб, қалайи ва мис аралашмасидан катта коптокка ўхшаш бир қурол ясадилар. У тўп фалак сингари думалоқ бўлиб, ичи осмон гумбазига ўхшаш бўш эди. Унинг ичини турли дори ва моддалар билан тўлатдилар. Кейин бу тўпдан икки тешик қўйиб, у тешиклардан тўп ичига икки пилик киргиздилар. Душманнинг бошига ўхшаган, йўқ, чақмоқ тошига ўхшаган бу контокниң пиликларига ўт қўйиб, уни чақмоқ ёйига ўрнатиб, сеҳргарларниң ўша бир бутун тошдан иборат бўлган кўргони томон отиб, кашибирйилар устига осмондан балодек туширадиган бўлдилар. Бу тўннинг пилиги ҳавода ёнса, ичидаги портловчи моддага ўт тегиб, бу тилсим тўп мўлжаллалиган ерга тушади ва қаттиқ портлаб ёнишидан ундан тўрт нарса: баҳайбат садо, ўт-аланга, қора тутун, бадбўй ҳид ҳосил бўлади. Бу тўннинг портлаган садосидан у сеҳргарларниң асбоблари бўзилади; ўт алаингасидан қалъаниң дарвозалари очилади; у дуддан сеҳргарларниң юзи қораяди; ҳиди кимниң димогига кирса, жодугарлик илмини тамоман эсидан чиқариб юборади. Бу ажойиб тўлини ой каби думалоқ тилсим тайёр бўлгач, ҳар бири салобатда осмондан улуғ бўлмиш олимлар жам бўлиб, шавкатда шоҳ Дородан устун Исқандар ҳузурига келиб, маҳфий тайёрланган тилсимни кўрсатдилар ва унинг бутун сирларини баён қилдилар. Шоҳ бу ажойиб қуролдан шодланаркан, уларга бениҳоя ташаккурлар изҳор қилиб деди:

— Шундай тилсимни ихтиро қилган экансиз, буни ишга солмай, не учун вақт ўтказурсиз? Шоҳниң кўнглидаги бу истакни билгач:

— Ҳуқм қиль,— деди олимлар.

Шундан сўнг шоҳ ва ҳалиқ ҳарақатга келиб, ғала-говур бошланыб кетди. Исқандар отига миниб, қалъага қараб юрди, ҳалиқ жам селдек у томонга оқди. Исқандар олдида оламиның билмадон олимлари; жиловида эса, дунё шоҳлари бөрар здилар. Қўшинниң охирига стгач, тездам чақмоқ отадиган асбобни тайёрладилар. Кейин ҳалиги бебаҳо қуролни келтириб, отадиган ёйга ўрнатдилар. Ниҳоят, пиликка қўйилган ўт портловчи моддага бориб тежкач, тўп осмонга учиб, тездан душманниң бошига етди ва ерга қаттиқ тегиб портлаб, даҳшатли садо чиқарди; бадбўй ҳид, саркаш ўт ва қоп-қора дуд пайдо бўлди. Садо сеҳрларни тамоман ботил қилди — емирди; ўт ҳаммаёқни

куйдириб, қалъани хароб айлади; дуд сеҳргарларининг юзини қорайтирди; ҳид — уларнинг миясида ҳеч қандай билимни қолдирмади. Сеҳргарларнинг юрагига шундай даҳшат тушдики, қочишдан бошқа чора тополмадилар. Улар пойтахт томон қочиб, ҳолдан тойған, дуддан юзлари қорайған ҳолда, тўпна-тўғри Кашмир шоҳи бўлмиш баҳти қаро Маллунинг олдига бордилар. Қалъага келишида сабз-раинг бўлған бу икки мингта жодугар пойтахтга заикийлардек қоп-қора бўлиб қайтдилар; йўқ-йўқ, қалъага кўк-қарға бўлиб бориб, загча бўлиб қайтдилар; тўти бўлиб келиб, олақарғага айланиб бордилар. «Минг қарғага бир кесак» дейилгандек, бояги тўп отилганда, буларнинг ҳаммаси бирма-бир қочгандилар. Бўлған ҳодисани баёни қилмагунларича, уларнинг мингдан бирини ҳам ҳеч ким танимади. Улар осмондан келиб тушиб портлаган ҳалиги гаройиб тўпни арз қилганларидан кейингина Маллу бу иш Искандардан келганини фаҳмлаб, юрагига ларза тушди. Шундан сўнг унинг кучли, ўзининг кучсиз эканини англади ва унга тенг эмаслигини аниқ билди. Шунингдек, Искандар олдида ўзини қандай заиф сезса, илм-фан олдида сеҳр-жодунинг пуч эканини ҳам ҳис қилди. Осмон гумбази каби мустаҳкам қалъасини душман бир ҳамлада олиб қўйганини фаҳм этди. Шундан сўнг, ўзининг Искандар буйруғидан бўйин тоблаб, хато қилганини тушуниди. Ўзи нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолгани каби, ҳалқи ҳам ваҳимага тушган, паришопҳол эди. Ўз мулкида туришга тоқати қолмай, қочиш тараффудини қилди. Қочгандан ҳам ҳали юқорида тавсифланган қалъадан бошқа ўрин йўқ эди. У тездан қалъанинг ер ости йўлини очтириб, бутун хазиналарни, яъни ўзига ёқсан ҳамма нафис, бебаҳо матоларни, ниҳоятда кўп бўлған лаъл-ёқутлару олтип-кумуш, дурри-тавҳарларни у ерга ташитди, бу хазиналар тилло-кумуш идишларда бўлғани сабабли, ҳалқ унинг ичидаги нима борлигидан бехабар эди. Хазинада нишони қимматбаҳо нарса бўлса, қолдирмай, ҳаммасини қўргонга келтириб, хотиржам бўлгач, номуборак иқболидан қочиб, юқоридаги қора тоғ устига, худди қарға устига чивин қўнгандек жойлашди. Ана шу пайтда Жамшид қудратли, Доро шавкатли Искандар ҳалиги қўргонга яна тўп оттириб, истеҳкомни вайрон қила бошлади ва ўзи ҳам қўргонга юриш қиласхонини айтди. Лекин олимлар ҳозирча у ёққа боришга рухсат бермадилар:

— Бугун боришини манъ қилишимизнинг боиси шулким,— дедилар улар,— тўпдан чиққан тутун билан бал-

бўй ҳиднинг таъсири ҳали йўқолган эмас, ундан одамларимиз саломатлигига зарар етар эҳтимол.

Дунёнинг қаҳрамони бўлмиш Искандар бу сўзни ёшигач, қувонди ва сабр этишга қарор қилди. У ўз қароргоҳига қайтиб, шодлик базмини тузди. Базмга олимларни чорлаб, уларга кўп мукофотлар берди ва таҳсиллар ўқиди, уларнинг ҳаммасини лутф-эҳсонидан баҳраманд қилди ва иззат-хурмат билан бошларини кўтарди. Осмон ҳакими Искандарнинг тилсимига ўхшаган тўп каби қуёшини мағриб уфқига отган пайтда, қадаҳ билан димоғларини чорлаб, шодлик ва ўйин-кулгига берилдилар. Роса баданлари қизиб, кайфлари чор бўлгач, ётиб ором олишга киришдилар. Ухлаб, аъзойи баданларидан бутун чарчаҳ ва хорғинлик кетгач, қуёши ҳам Искандар каби юзини кўрсатиб, нурин соча бошлади. Умид тонгини кутгандек уни кутаётганларга Искандар ўзининг қуёшдек юзини кўрсатди. Сўнгра у, улуғ қуёш осмонга чиққандек, Рустам каби отга сувори бўлди. Теварак-атрофдаги кучли ва кучсиз аскарларнинг барчаси унинг ортидан эргашди. Истеҳкомнинг оғзиғига етгунча, аскарлар неча кун чувалашиб бордилар. Шундай юриш қилиб турганларида, Қашмир томондан бир қўлида хат ва бир қўлида калит тутган элчи келиб, таъзим бажо қилди. Хатни шаҳар халқи ёзган бўлиб, ўзларининг Искандарга таслим бўлганларини тубандаги мазмунда билдирган эдилар:

«Бу диёр Маллунинг қўлида бўлган замон биз қулларда ҳеч қандай ихтиёр йўқ эди, биз унга қул каби хизмат қиласр эдик. Ҳозир у сенинг шавкатинг олдида енгилиб, қочишга мажбур бўлди. Биз шарманда қулларингга не ҳукм қилсанг, бажаришга мажбурмиз. Вайрон бўлган мамлакатимизга осойишталик берсанг, сенга молу жонимиз фидо бўлсин. Агар биз сенга керак бўлсақ, ҳаммамиз сенинг дийдорингни кўришга муштоқмиз. Сен қандай ҳукм қилсанг, фахрланамиз. Хатимиз жавобига мунтазирмиз».

Хатни ўқигач, Искандар тубандагича жавоб ёздирди:

«Сиз келаман деб ташвишланманг. Ўз ватанингизда хотиржам яшайверинг. Менинг ҳақимга дуо, оллоҳга ибодат қилсангиз бас. Тезда ўзим етиб борурман». Элчи бу хатни олиб боргунча, Искандарнинг ўзи шаҳарга кирди.

Маллу айш-ишрат қилиш учун шоҳона бир қаср қурдирган эди. Бу қаср атрофида ажойиб бир боғ барпо қилинган бўлиб, ундаги ҳар бир гул равшан чироғдек жилваланар эди. Қасрнинг аркини осмон баравар кўтагтиргаи, бу гулшапнинг отини «Жанинатос» қўйган эди. Шоҳнинг манзили шу боғда бўлди; аскарлар эса шаҳар ичига жой-

ланди. Бу воқеа катта-кичик барчага маълум бўлгач, ҳамма «Жаниатосо»га қараб йўл олди. Маллунинг яқин амалдорлари Искандардан бу илтифотни кўргач, янгитдан ҳаёт топғандек бўлдилар. Оддий Фуқаро Искандарга яқин келолмагани ҳолда, узоқдан баланд товуш билан дуо ва илтижолар қилдилар. Шоҳ уларнинг ҳаммасига лутф-марҳамат кўрсатиб, бузилган кўнгилларини кўтарди ва аскарларига ҳалиқни азобга солмаслик, ҳеч кимдан ҳеч нарса тама қилмаслик ҳақида фармон берди. Кимки бирордан бир қарич ип тама қилса, ўша ип билан бўғизидан осилажагини, лекин шу ерлик ҳалқ ўз ихтиёри билан «омонлиқ моли» берса, ундан баъзи бирорлар фойдаланиши мумкинлигини билдириди. Фуқаро ўз ихтиёри билан «омонлиқ моли». беришдан, аскарлар эса ундан баҳраманд бўлишдан қувондилар. Шундай қилиб, бирордан бирорвга алам етмади, кишидан киши битта тангани ҳам зўрлаб олмади. Искандар хурсандчилик учун қадаҳ тўла май ичар ва Кашмир юртини тавоғ — тамоша қиласди. У ҳаддан ташқари гаройиб нарсаларни кўрдик, уларнинг ҳаммасини баён қилинса, сўз узайиб кетади. Шулардан бири гўзал жом бўлиб, у худди чуқур дарёдек май билан тўла эди.

Маллу ўз мулкини ташлаб, қалъага қочганида, бир хазиначиси хазинадан бир қанча қимматли нарсаларни бекитиб олиб, қалъага етмай қочиб қолган эдики, ўша тухфалар Искандарнинг насибаси экан. Улардан биттаси ичи қип-қизил лаъл каби май билан тўла, ҳам қанча ичган билан камаймайдиган, ўзи энгашмаса бирор ичолмайдиган порлоқ жом эди. У жом ихтиро қилингандай гардигига таърифи ёзилган экан. Масалан, ҳам шоҳ, ҳам илмхикматдан баҳраманд бўлмиш Жамшид бутун дунёни ўз қўлига олганда, бир қанча фан олимларини йиғиб, ишлатиб, иккита жом тилсим қилдирган экан. Унинг бирига «Жоми гетинамой» (ойнайи жаҳон), иккинчисига «Жоми ишратфазой» (айш-ишрат жоми) деб ном қўйган эканлар.

Жаҳонни аке эттирувчи жом ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани туфайли, қўлдан келганча иккинчисини таърифлайман. Буни ихтиро қилган олимлар тавсифини шундай баён айлаган эдилар:

«Ишрат жоми ўзига май тортувчи моддадан тайёрланган бўлиб, ундаги бағоят гўзал хурсандчилик бағишловчи май қанча ичилса ҳам камаймайди, энгаштирилса тўкилмайди ва ҳар доим лиммо-лим тураверади. У жом майни ўзига жазб этиб — тортиб олгани каби, ундаги май ҳам кишиларни ўзига жазб этади. Агар борди-ю, бир кун келиб,

у жомда май тугаса, бутун дунёда ҳам майдан асар қолмайди».

Искандар у жомнинг сирини билгач, ўзи ҳам базм тузиб, май ича бошилади. Ҳикмат ахли жомни ҳеч қўлдан қўймай, тамошо қилар эдилар. Шоҳ бу иннрат жомига берилиб кетиб, Жоми ойнайи жаҳонни эсидан ҳам чиқариб қўйди.

Эй соқий! Ёқут рангли жомни келтир! У, элнинг кўнглида шодлик кайфини оширсин. Қашча ичишгани билан унинг майи кам бўлмасин. Ичувчи улфатларга ундан алам етмасан.

Эй ҳофиз! Шундай дилнавоз кўйлагинки, у куй кишиларни кашмирийлардек сехрласин. Борди-ю, кўйлашни тўхтатмоқни истасанг, ҳалиги жомнинг майи тугамасдан илгари тўхтатма!

Эй Навоий! Агар ўшана га ўҳшашиб жом топсанг, майдан ўзга нима иссанг, ҳаром бўлсан! Агар жомни гул юзли соқий тутса борми, уни «Жоми абадий» деб атагац бўлардинг.

XXXVI

Жаҳон алломалари, ўҳшаши йўқ ҳолиқ яратганларининг тамошоси ва нозик санъатлар, уларнинг жаҳон қезиш ва қетидаги кўпрак мұяссар бўлмогига далил келтирмоқ ва сафар йўсунини уч турга тақсим қилмоқ; аввало сайёҳ ўз дашт-саҳроларини қезиб мақсад уйида азиз бўлиши; жаҳонга шта сайёҳ майл манзилига бошдан қадам қўйиб етук пирнинг тўғри йўл кўрсатиши билан камолга етишуви; учинчиси Баҳром сингари жангчи шоҳнинг юлдуз-дек сон-саноқсиз қўшин тўплаб жаҳон мулкини олмоги ҳақида

Азал тонги сахийлик билан лутфу қарам кўрсатиб, барча яратилган нарсаларга мавжудлик тамгасини боеди. Тақдир қалами ҳаракатга келиб бутун мавжудотнинг тасвирини туширди. У қалам туширган тасвиридан ажойиб суратлар ошкор бўлди. Икки дунёнинг суратини чизганинг бир исмини рассом деб аталса ажаб эмас. Бу тасвириларда кўп гаройиб, ниҳоятсиз ажойиб нарсалар мавжуд. Буларни кимки тадқиқ этар экан, уларда мусаввир — рассомнинг етук жамолини кўради. Нарсалар тасвиридаги санъатни кўрган кишига сир билувчининг қудрати янада аён бўлади... Агар киши талабгор бўлса, жаҳон ичида бирбиридан ажойиб бўлган нарсалар кўпдир. Буларни киши

жаҳон кезмай, мاشаққат заҳрини тортмай кўриши мумкин эмас. Сафар заҳмати гарчи мушкул бўлса-да, лекин у денигиз қаъридаги энг йирик, энг аъло дурнинг ўзиdir. Киши денигиз тагига наҳанг (акула) сингари шўнгимай туриб гавҳар олиши мумкинми? Катакда семирган макиённинг (товуқ) ҳавога учмоғидан фойда-зиёни борми? Фалак бўшлиғига сингиб кетган лочин худди баланд-пастда юраётган-дек қанот — қўйруқ қоқади, овчи томонидан овланиб жони талон-торож бўлиши мумкинлигига қарамай оламни тамошо қиласди.

Дарё суви оққанда оҳанг чиқариб гўё куйлади, туриб қолдими — қуий тинади.

Сафар қилмаган одам хом бўлиб, у оромда-сукун топиб яшаганидан озгина совуқ ҳам таъсир қилиб тўнгади, энг буюқ ишлар борасида кимгаки маълумот берилса, ҳаммаси-пинг ичиди энг асосийси ер юзини айланиб чиқишилик турди.

Оlam сайдан киши баланд мартаба топади. Ҳаракат қилмай қўйдими — туфроғдан хўрлик тортади. Сафар элига Хизр ҳамроҳлик қиласди, сафар қилмаган эса ҳеч нарсадан огоҳсиз бўлади. Уйидан қадам қўйиб кўчага чиқмаган одам нимадан воқиф бўларди? Кўнглини очиш мақсадида сафар қилган одамларга қандай яхши-я! Буларга фалак ридо (бошга, бўйинга солиб орқага ташлаб юриладиган чодирдек нарса)си кафан, йўқ-йўқ — мешаққат гарди кафан бўлади. Улар таваккулнинг отига миниб ёлғиз юришликка мойил бўладилар. Бақосизлик сароби уларга дарёю иссанқ гармсеп шамол уларга гўё лолазор бўлади; бошдан оёқ шавиқ ўтига гарқ бўлиб тезюар отда чақмоқдек еладилар. Кўнгилларининг типирчилашидан таилари чайқалади, хашақдек жисмларидан ҳарорат кўтарилади. Сайд қилувчининг оёғи кафида қабариқлар пайдо бўлади, икки кафи гўё мақсад дурлари билан тўлади. Улар ёрилгач суви худди бақосизлик булутидан тўкилган юмалоқ дурлардек ҳар томонга томади. Уларни юмалоқ дур деб эмас, балки тириклик суви, оёқда жамланган жон суви деб билавер. Товони тагидаги ёриқлар гўё тириклик суви оқиши учун ясалган ариғларга ўхшайди. Хизр унинг оёғини ўпмоқни ҳавас айласа, мақсади тириклик сувини ичмоқдан бошқа нарса эмас.

Бу янглиг сафар кимга мұяссар бўладиган бўлса, унинг кимсасиз, хилват жойларда бояланиб ўтиришининг нима қераги бор? Агар бу мақсадга эришиш ҳаммага ҳам насиб бўла бермас экан, у ҳолда белни маҳкам боялаб жаҳон аҳлидан вафо, дунёдан эса балодан бошқа нарса кўрмагани

сабабли халқ гавғоларидан, олам асбоб-аңжомларидач этак силкиган ҳолда, ўрнидан туриб ёлгиз, дополарча, девона-вор дашт кезмоқ учун йўлга ҳозирланиш ҳам ёмон эмас. Бундай ҳолда унинг жузвони (қозоз ва ёзувлар солина-диган чармдан ишлангани кичкина папка) улфат, китоби эса ўртоқ ва ҳамсуҳбат бўлади. Шунда кўз етган жойларни тамошо қилиб, барча элларнинг сўзларини тинглаб, ҳар бир машаққатда хосият, ҳар бир хўрликда бир ўзга ҳолат кўрса. Қақраган кўнглига муздек сув тилаб, ноёб дардига табиб сўраса; ўзини барча гурухлар ичида тўгри тутиб, бори тўгрилар билан доимо бирга бўлса. Агар уни кўргани камолга етган, фалакни сайр қилувчи қуёшдек жаҳонга шта, кўнгли очиқ кимса келса, зарра сингари сайру саргашаликни қўйиб, унинг этагидан маҳкам тутиб қўни олмаса. Унинг хизматидан баҳти очилиб, тангри насиб этса мурод-мақсадига етса. Бу хилдаги сафар ҳам кўнглига мақбулдир.

Агар буниси ҳам насиб бўлмаса, яна бошқаси ҳам мавжуд, яъни шоҳ Искандар сингари етти мамлакат аҳлига шоҳ бўлиш мақсадида қўшин тортилганда қайси ерни олмоқни қаед қилса — зафар қозонса, қайси томонга боришни орзу қилса — галаба ёр бўлса. Гоҳ унга Ажам мамлакати ром бўлса, гоҳ Кашмир таслим бўлса. Ниҳоятсиз гаройибот, чек-чегарасиз воқеаларни қўриб истаклари бир-ма-бир рўёбга чиқса, ер юзининг обод қисмлари унга таслим бўлса. У жаҳон мамлакатига шоҳлик ҳукмини топиб, бу шоҳликни ердан қўккача етказса. Сафар ичра ҳар бир ишда тўгри йўлдан борувчи соҳибларнинг мушкуллари осон бўлиб, очилиш устига очилиб борса. Сенга мушкулларнинг очилиши ҳавас бўлса, бу оламда муродга етмоқ истасанг, талаб-ҳоҳиши йўлида суръат кўрсатгинки, истағанча топа олишлик ёр бўлади.

XXXVII

Икки дўст ҳикоятиким, бири сатий-ҳаракат билан мамлакат султони даражасига етди ва иккинчиси олам аҳли оёғи остида тепки еб ётган ердек хокисор бўлди, негаки, гарддек ҳаракат этмади, тупроқдан бош кўтариб олий маҳомга етмади

Хурсонда икки ўртоқ бор эди, булар дўст бўлганда ҳам бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар. Ҳаёт ҳодисалари буларнинг ишларига шикаст етказиб, тирикчилик бўбина қўллари гоят қиека бўлиб қолди. Бири уй-жойи ва

диёридан умид узолмай, ҳеч ерга кетмади: иккинчиси сафарга қараб жўнаб қолди. Даврон, уйда қолганинг босига кўп муҳтоjликлар солгани туфайли, эл-улусдан кўп хорликлар кўрар эди. «Фақир киши панада» деганлариdek, камбагал одам элга кам кўрингани маъқул, кўп кўриниш уни хўрликка солади. Феруза тоши оз бўлгани учун азиздир, эшакмунчоқ кўп бўлгани сабабли ўнтаси бир нул турмайди.

Мусофирчиликни бўйнига олиб, сафарга чиқсан ўртоқ бошлаб, ўша хўрликдан ўзини халос қилди. У сафарда багоят ажиб нарсаларни кўрар, насиба уни ҳар тарафга тортар эди. Охири, бунинг ўйли Юнон томонга тушди-ю, гўё ўлиқ — оби ҳаётга йўлиқиб, жон топгандек бўлди. У ернинг туироқлари ажойиб — ҳикматли эди, балки тақдир у ерларни шундай ҳикматли қилиб яратгандир. У, бир қанча вакт у ерда истиқомат қилиб, илм олиш ишига бел боғлади. Фан ахллари билан сухбатлашиб, саъй-ҳаракат қилиши натижасида бир қанча илм касб этди. Кимки бир ишга ҳавасланса, унинг бунга қобилияти ҳам бўлиши керак. У ҳақиқатан қобилияти бўлгани туфайли, кўп билимларни әгаллаб, илм-ҳикмат бобида жаҳонга машҳур файласуф бўлди. У сафар шарофати билан ҳам кўигина билимларни қўлга киритди, бинобарин, у бир жойда ётмай сайр-саёҳатни давом эттириди. Энди у Ҳинд мамлакатларига томон юриш қилди. Бу пайтда ҳинд шоҳининг кўзи оқиз бўлиб қолган эди. У шоҳ: «Кимки саъй-ҳаракат қилиб, менинг кўзимни очса, унга кўз нуримни, яъни кўзим пардасида яширинган қизимни никоҳлаб бериб, уни кўз қорачигидай фарзанд этаман, кўзим пурини унга пайванд қиласман», — деб ваъда берган эди. Ҳалиги сафарда юрган доно бу ғанимат имкониятини фаҳмлаб, шоҳнинг ҳузурига бориб, бир-икки қунида унинг кўзини очди. Шоҳ ўз ваъдасига вафо қилиб, уни қуёвликка қабул этди. Ниҳоят, шоҳнинг умри охирига етиб ўлгач, унинг ўрнига шоҳ бўлиб қолди.

Бундан ўз шаҳрида қолган дўсти хабардор бўлди, яъни ўртогига шоҳлик мұяссар бўлганини у ҳам эшилди ва ажиб бир аҳволда, фалак тенкиларини еб эзилган вужуди билан сафарга жўнади. Ўртоги қайси мамлакатнинг шоҳи бўлса, ўша ерга етиб борди. Дўстига бунинг келгани гоят маъқул бўлиб, иноят айлаб уни ўзига вазир қилиб олди. Ўз ватанида афгоддаҳол ва муҳтоj, ўз ҳалқи олдида муттасим хор бўлиб юрган бу одам, сайр-сафар хосиятидан вазирлик мартабасига эришиб, турмуши гоятда яхшиланиб кетди.

Биринчисининг сайр-сафари бениҳоят мукаммал бўл-

гани туфайли, у подшоҳлик мартабасига лойиқ ва му-
вофиқ эди.

Кимки, ўз мамлакатидан сайд-саёҳатга чиқиб, сафар
заҳматларини чекса, оқибат тангри уни ёрлақагай.

XXXVIII

ҲИҚМАТ

*Искандарнинг Арастудан: — «Модомики сафар қилмоқ
машаққатли иш экан, ҳикмат аҳллари нечун бунга рухсат
этурлар?» — деб сўрагани ва ҳакимнинг жавоби*

Ҳашамати Фаридундан ҳам қолишмайдиган шоҳ яна
сўрадики:

— Эй, ҳикмат ахлига сабоқ берувчи ҳаким! Бир жойда
истиқомат қилғаңда осойишталигу сафарга чиққанда минг
турли машаққат бор бўлгани ҳолда, нима учун илм-ҳик-
мат аҳли сафарни маъқул топади?

Доно ҳаким ўйлаб туриб шундай жавоб берди:

— Эй, ҳикмат амрида фикри тоза шоҳ! Сайд-саёҳатда
элга малол етса-да, унга рухсат берилишининг боиси ва
сир-асрорлари шундаки, сафарнинг манфаати бениҳоядир.
Ҳар бир машаққат сўнгига роҳат бўлади, фарогат ма-
шаққатсиз бўлмайди. Кишига лаззат берадиган таом ўт
ранжини тўла тортмаса, яхши пишмайди. Олтин шу жиҳат-
дан кишилар кўзига дилкаш кўринадики, у ўтда тоблани-
ши натижасида ортиқча нарсалардан тозаланади. Сафарда
дўзах машаққати борки, унинг ўтига ҳар ким дош берол-
майди. Худди шунга ўҳшаб, инсон вужудининг олтини ҳам
ҳар нарсадан покланган ва тоза эмас. Ўтнинг ҳарорати
қанча баланд бўлса, олтин шунча яхши эриб, ярақлагани
каби, сафар ўтида куйишни ўзига мақсад қилиб олган
одам ҳам вужуд олтинини тоблаб, чиниқтириб, камолотга
эришади. Сафардан сўнг бирор уни имтиҳондан ўтказса,
табиатидан анчагина покерак нарсалар йўқолганини би-
лади. Яна шу жиҳатдан тарғиб қилинадики, сафар ки-
шиларнинг саломатлиги учун ҳам зарурдир. Масалан,
сафарда юрган одамнинг еган таоми яхши ҳазм бўлади.
Овқат тез ҳазм бўлдими, кишининг саломатлиги яхшила-
наверади. Шунингдек, киши вужудида хасталик юз бер-
ганда ҳаво алмашмаса хавфлидир. Об-ҳавоки ўзгардими,
кишига саломатлик ёр бўлади-қўяди.

Одамзод нимага одатлаинган бўлса, бу одат унинг та-
биати амридан бўлади. Киши табиати янгиликка мойил.

Маҳбуб табиати айш-ишратга ўч бўлганидек, янгилик ҳам киши табиатини ўзига жалб этади. Сафарда об-ҳаво ўзгара боргани сари, янгилик ҳам ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Табиат икки нарсадан, яъни сув ва ҳаводан баҳра олади. Шу икки нарса мұяссар бўлса, киши саломатлиги ортади. Сафарда саломатлик дурустланар экан, бу, инсон табиати учун кифоя эмасми? Агар ҳакимлар бундай ишга рухсат берсалар, улар оқил одамлар наздида маъзурдирлар.

Ўз саволининг жавобидан қаноатланган фаросатли шоҳ доно Арастуга оғаринлар айтди.

XXXIX

Искандарнинг Кашири шаҳрига етгандан сўнгра Маллунинг Каширидаги тилсим қўргонидан ел билан ўтни ўғирлагани; жоду натижасида бу вилоятнинг ўлиқ жисмдек нафаси ўчгани; ҳарорати сўнгани; Афлотун бу тилсимни очгани ва яширилган ел билан Маллунинг ҳаётини барбод этиб, маҳфий ўт алангаси билан учинг умр хирмонини куйдиргани ва Искандарнинг Маллу ўрнида Ферузнинг давлат чирогини ёритгани

Бу муборак тарихининг дошишманди Искандар тарихини шу тарзда баён қиласди:

Маллу ўз жонини сақлаш умидида тилсим қўргонга қараб азм этди. Искандар келиб унинг таҳтини олди ва иқбол баҳтини қора қилди. У адолат баҳш этиш билан эл-улусни шодлантирди, эл унинг адолат ҳақидаги ваъдасидан жуда умидвор бўлиб қолди. Халойиқ Искандарнинг ҳукм ва фармонларига мутеъ бўлиб, лутфу эҳсонига кўнгил боғлади. Сўнгра у Маллунинг ҳол-аҳволидан хабар сўради. У ҳақда халойиқ бундай деди:

«Маллу Сизнинг савлатингизни кўриб, қочиб қолди. У фалон қалъа ичиде бекиниб ётибди. Бу ўша сехр ёхуд тилсим қўргон бўлиб, сизнинг элчинингизга бу ҳақда Маллунинг ўзи гапириб берган эди», деб воқеани ишидан-игнасигача шарҳлаб бердилар. Муборак фазилатли шоҳнинг ўзи ҳам худди шундай тушунчада эди. Ҳақиқатан ҳам ажабтовур манзарани кўз олдига келтирди, бинобарин, фикр юритиб бир қарорга келиши керак эди. Яна тағин Искандар киши-кўнглини хурсанд қиласиган дилқушо мажлис чақириб, билим аҳлидан у ҳақда фикр сўради.

«Кашмир агар чаман-чаман очилган гулзорга ўхшаса ҳам, лекин ҳавоси кишини ҳайратлантирадиган даражада иссиқ экан. Доим руҳпарвар насим эсиб тургани учун

жаниатга ўхшайди, бўлмаса жаҳаниамнинг худди ўзгинасидир. Агар бу гулшанда шамол эсиб турмаса, гули ўту сунбуллари қора дуддан фарқ қиласди. Дунё олов сочиб турса-ю, лекин ҳеч ким ўтдан нишон тополмаса, бу жуда ажабланарлик. Қайси ўлкада шу каби қийинчилик бўлса, ундаги халойиқнинг ҳаёти мاشаққатлидир. Машаққат у ёқда турсин, бу ахволда бундай жойда (яъни ўт билан ҳаво йўқ жойда) яшаш мумкин эмас. Агар бу ишнинг чорасини топиш мумкин бўлса, одамларнинг бу ерда туришидан ҳеч қандай ташвиш йўқ. Борди-ю, чорасини тополмасак, ҳозир ихтиёrimiz ўзимиздалиги пайтида бу днёрни тарқ этиб қўяқолганимиз авлодир. Ҳали, бир оз ўтгач, ҳолдан тойганимиздан кейин кетмоқчи бўлсан, эшигтан қулоққа ҳам яхши эмас», — деди.

Олимлар дуо қилиб айтдиларки:

«Агар шоҳнинг муддаолари шу бўлса, Маллунинг бу макрини даф этамиш; унинг тарафида солинган парданинг сиррини очамиш. Шоҳнинг таъблари бундан хира бўлмасин, бу нарсани бартараф этиш бу қулларингиз учун унча қийин эмас. Агар шоҳ бизга ўн кунга муҳлат этсалар, шу орада буни даф этиш учун тангри зафар берса, ажаб эмас», — дедилар.

Шоҳ дедики: «Агар ўн кунга чўзиладиган бўлса, ўт ва елсиз халойиқ ҳаддан зиёда қийналиб қолмасмикин?»

Бу бобда шоҳнинг кўнгли малол топаётганини кўриб, билимдон Афлотун: «Жаҳон шоҳнинг муборак таъблари хоҳ ошкор ва хоҳ маҳфий ҳолда ғамгин бўлмасин. Мен уч кун ичida бир тадбир топиб, ўша ердаги вазиятни ўзгартиришга ваъда бераман», — деди.

Билимлар хазиначиси бу сўзни айтаркан, Искандарнинг табъи ғоят равшан тортиб кетди.

Худди шу аснода ел бирдан йўқолиб, эл иссиқнинг шиддатидан гўё дўзахга тушгандек бўлиб қолди. Иссиқдан халқнинг ичи ёна бошлади. Шуниси қизиқки, ўт ҳам ноёб бўлиб қолди. Шу пайт баковуллар келиб арзу дод қилдилар:

«Оlamda ҳеч қандай оловининг ниионаси қолмади. на чўғ, на шуъла, на учқун ва на тутун бор. Ҳаммаёқ худди гўзаллар кўнглидек тош бўлдики, ундан мутлақо учқун ҳам чиқиши мумкин эмас. Ўт чиқармикан, деган умид билан тошга темир урилса, ўт ўрнига сув чиқадигандек туюлади. Арзимиз шулки, агар овқат ўхшамаса ва ўз вақтида пишмаса, айб бизда эмас».

Хулласи калом, ўт ва ел йўқолиб қолди, одамларнинг

иссиқ дами ўту совуқ охи ел бўлиб қолди. Кундузи тандирда олов ёнмас, кечаси шамларда шуъладан асар кўринмас эди. Ажабланарлиги шундаки, ўчиб қолиш хавфи бўлгани учун чироғ елдан узоқ туриши лозим эди, энди ел йўғидаги нечун битта ҳам ўчмаган чироқ қолмади? Иссининг шамнинг кўзи хира-ю, совуқдан ёниб турган шам қорайиб қолди. Бу уч кун ичида ҳалқ шундай хафаланиб кетдики, энгакларига қўлларини тираган ҳолда, бошлари қотиб, ҳайрон бўлиб ўтирад эдилар. Бу ахвол шоҳни, шоҳгина эмас, бутун лашкарбошни ва бошқа кўпчиликни Афлотуннинг ҳарамига боринига мажбур қилди. Зоро, дунёнинг бу доноси ваъда қилиган уч кун ўтганига қарамай, ҳали бир қарорга келганий ўйқ эди. Агар яна, бундан ортиқ кутишга тўғри келса, машаққат эл-улусни бетоқат қилиб қўйишни табиий эди. Буларни кўриб, донишманд тадқиқотчи айтди:

«Одамлар бу аламдан ташвишланмасинлар. Бу кун ҳам ваъда қилингандан уч кунга дохилдир, албатта, тоングла мурод-мақсадимиз ҳосил бўлур».

Мана шу ган билан шоҳ ҳам, у билан бирга келганлар ҳам таскин топиб, ҳаммалари ўз жойларига қараб кетдилар. Афлотун ҳаким учун буни даф қилишининг ҳеч қандай хавф-хатари бўлмагани туфайли, бу вазифани ўз зиммасига олди, зоро у бу илмни Жомосб ҳакимининг башоратгўй аҳкомидан ўқиган эди. Китобда бундай дейилган эди:

«Искандар ўз замонасининг илм-фан шоҳи бўлиб, жаҳондаги мамлакатларнинг ҳаммасини ўз қўл остига олади. Ана шундай жаҳон ерларини бирин-кетин қўлга киритиб юрганда, Камширни фатҳ этиш ҳам унга муяссар бўлади. Шунда Кашмир шоҳи тилсимланган қўргонга қочиб кириб, ҳалқдан ел билан ўтни яширади. Лекин ҳаракат қилиб қидирган одам у қўргоннинг ичида бўлган тилсимни топиши мумкин. Қўргоннинг ичида тошдан қурилган бир уй бор, ҳикматпаст олимлар тилсимни шу уйга жобажо қилганлар. Халойиқни офатлардан сақлаш учун бутун елни сеҳр билан мана шу ерга баанд қилиб қўйганлар. Бурунги пайтларда жуда қаттиқ шамол бўлиб, халойиқни безовта қилас экан. Елини ҳакимлар у ерга беркитганларида, у ердан яхши бир туйнук ҳам очганларки, бу туйнук бутун мамлакатга, хусусан, Кашмир шахрига тўппа-тўғри қаратилган бўлиб, шундан ҳаммаёққа ел эсиб туради, эл-юрт мана шу ердан баҳраманд бўларди. Мабодо, бирор ўша туйнукни бекитиб қўйса, ундан чиқадиган шамол ташқарига чиқа олмасди. Бундан бошқа, қалъа ташқарисида яна бир чоҳ — чуқур бор бўлиб, у ерда ҳам ажойиб тилсим мавжуд. Бу қудуқнинг оғзи жуда тору аммо ости кенг,

кенг бўлганда ҳам ўша қалъага баравардир. Шу ҷоҳининг тубида бир катта ўтхона бор бўлиб, бу Каюмарс замонидан бери ёниб туради. Унинг ичида бўлган тилсим ўша чуқурнинг бир бурчагига жойлаштирилган бўлиб, кўринишида ҳудди одаминг гавдасига ўхшайди. Ўша киши ҳайбатига ўхшаган тилсимнинг қайнавишидан ўтхонада ҳарорат ҳосил бўлиб туради. Ўшанинг ёнида бир дам билан кўра бор, шу кўрага ҳаво берадиган бир най ўрнатилган. Шу дам билан кўраининг ҳалиги пайи орқали пулфланиб, унинг ичидаги олов туташтирилади. Бу ҷоҳининг оғзидаи доим ўт билан тутун чиқиб турадики, мана шу олов билан тутундан ҳалқ баҳра олади. Кашмир мамлакатида ўтнинг манбаи шу ҷоҳдир. Наники ўт, қуёшининг чиқар жойи ҳам шу ердир. Бу мамлакатда ўзидан ўт чиқиши мумкин бўлган қанақа тош бўлса, унинг ўти шу ўтхона ичида бор. Ҳамма ўтларни шу тилсим ўзига тортиб олган бўлиб, унинг ўтхонаси шу туфайли муттасил ёниб туради. Мана шу ҷоҳининг оғзидаи чиқиб турадиган аллангаларгина бу мамлакат ҳалқига ўт етказиб беради. Агар бирон кимса у ҷоҳининг оғзини беркитса, беркитганда ҳам жуда мустаҳкамлаб ёпса, ҳудди қуёш ер остига ботгандек, мамлакат элига олов кўринмай қолади. Искандар қачон Кашмирни олса, у мамлакатнинг шоҳи ўз душманига қарши шу тадбирни қўллади. Шунда Искандар ёнидаги олимларнинг барчаси буни даф қилиш учун бел болгайдилар. Лекин бу вазифа асосан Афлотунга ҳавола қилинади, зеро, у илм-ҳикматда бу фанинг соҳибидир. Аввал у ҷоҳининг бошини топиб олмоги, сўнгра ўша ерга кириб ўтирадиган чодир тикмоги лозим. Ана ундан кейин беркитилган ҷоҳининг оғзини очиб, ўн етти қадам ичкарига юриб киради. Шу ўн етти қадамдан бир қарич ҳам нари ўтмай, ҷоҳининг иккига ёнига яхшилаб қараса, ҳар тарафида биттадан тош лавҳа кўрадики, шу лавҳаларнинг бирига «ўт», иккинчисига «ел» деб ёзиб қўйилган. Ана шу тош лавҳаларни шундай зарб билан тенини көракки, у девор ичига қулаб кетсин. Мана шулар қулагач, биридан елгаю иккинчисидан ўтга йўл очилади. Шу йўллар очилган онда ўзи ташқарига қараб қочини лозим. У ердан ўт билан ел шундай тугён уриб чиқадики, йўлида қандай тўсиқ бўлса, вайрон қилиб юборади. Бу икки раҳнадан даҳшат билан чиқсан ўт ва елини кўрган одамлар қиёматқоим бошлиди, деб ўйлайдилар. Ел қалъа ичидаги одамларга шундай шиддат билан етиб борадики, кимга тегса, уни ҳароб қиласди. У ҳар қандай катта ва зўр иморатни ҳам емиради, ерга яхшилаб ўрнатилган ҳар қандай бақувват ходани ҳам синидиради — йиқади. Бу пайтда у ердаги

одамлардан биронтаси тирик қоламан деб ўйлаши, ҳатто бундай хаёлга бориши ҳам мумкин эмас. Энди, ўтга кел ганда, ўтнииг шуъласи шу чохдан кўрининг ондаёқ ўз яллиги билан қалъани кўйдириб ташлайди. Ўт бир онда бу қалъа ичига, ичигагина эмас, унинг баланд миноралари гача туташиб кетади. Бу ўтнииг алангасидан қалъанинг ташқариси кип-қизил чўғга айланиб, ичкарисидаги одамлар қизиган тошга ёпилган кабобга ўхшаб жизгинак бўладилар. Ҳаким ўша тош лавҳаларни қулатиб, бир дам бу хатарлардан четга қочиб турсин-да, ел қалъани остин-устии қилиб, шахарга йўл олиши билан дарҳол яна ичкари кириб, ҳалиги тош лавҳаларни тиклаб, раҳна туйнуқларни қайта беркитсени. Шунда у ўт билан ел тинчланиб, иккаласининг туғени ҳам пасаяди. Шундан сўнг, худди бурунгисидек, ел ёқимлилиги, ўт ўзининг мўътадил алангаси билан халқларга ҳаёт бағишлайверади».

Афлотун мана шу юқоридаги афсонадан хабари борлиги туфайли, шоҳ билан аҳд-паймон қилиб, ишга киришган эди. Ўша афсонада кўрсатилган белгини топиш учун уч куни синчковлик билан мўлжалдаги жойларни ахтарди ва чохнииг бошини топди. Энди сеҳргарларнииг жазосини берини қолгани эди. Бояги ташвишланиб келган шоҳ ва унинг ёнидаги халойиқца тасалли бериб жўнатгач, ўзи турдиган ва асбоб-анжомларини қўядиган бошпанасини чохнииг яқинига олиб бориб қўндириди. Қуёш ер чохини макон қилган, осмон юлдузлар тилсимини намоён айлаган пайтда, Афлотун қароргоҳга бориб, шоҳни бир хилват жойга чақириб, бу сеҳр ҳақидаги сирларни бошдан-оёқ унга арз қилишини ўзига фарз деб билганини айтди ва баён айлади. Шоҳ сеҳрнииг сирини англаб, жуда ҳайратда қолди. У, Афлотунга бир қанча эҳсонлар бериб ва таҳсин-оғаринилар айтиб, деди:

— Демак, бу ишни битиришнинг йўли топилибди, энди доно устоз қандай маслаҳатни раво кўрадилар?

Донишманд дуо билан сўз бошлаб, бундай деди:

— Эй, ўз шавкати билан фалакни ҳам поймол этган! Мен қандай фикрда бўлсан, шу рост чиқди. Тангри ёр бўлса бу иш албатта саранижом топгусидир. Фақат биргина гап, у ҳам бўлса баҳт-иқболнинг ёр бўлиш масаласи қолди. Бу бобда сен каби баҳти қулган одам ҳозир дунёда йўқдир. Иқболинг ҳам, давлатинг ҳам зўр, ҳиммат ва қувватинг эса булардан ҳам икки баробар ортиқдир. Фикр ва ақл билан бажарилиши мумкин бўлган ишларнииг ҳаммасини қилдим, энди сенинг забардаст қўлингнииг кучига эҳтиёжим бор. Яъни, тонгда ўша лавҳаларни сен қўпориб бер-

санг, бу иш саранжомига етган бўлур эди. Зеро, сен шоҳ бўлганинг ҳолда, жаҳоннинг энг зўр наҳлавонисан; ўзинг жувонмард бўлганинг каби, давлатиг ҳам ёшdir. Хизматкорингнинг муроди — бу сеҳрнинг тўсиги ҳам сенинг қўлинг билан очилишидадир! — Ишбилармон шоҳ оғаринлар айтди ва талабни қабул айлади.

Шундан сўнг шоҳ бир қанча сирдош маҳрамлари-ю, шу ишнинг иложини қила билувчи кишилар билан, тезда отга суворий бўлиб, ўша томонга қараб жўнади ва доно тарафидан аниқланган чоҳнинг яқинига бориб тушди. Афлотун ўзининг ҳар нарсага қобил ҳамроҳини, яъни қора тунда порлаб чиққан ойдек шоҳини ўзи билан бирга чоҳнинг оғзига бошлаб борди. Чоҳ ичига тушиб анча юариканлар, тош лавҳаларнинг иккаласи ҳам нуқрадек оппоқ ялтираб қўринди. Афлотун икковини ҳам Искандарга аниқ қўрсатгач, деди:

— Энди фурсат ўтмасин, тез бўл!

Искандар уларни қўриб хурсанд бўлди ва айни пайтда тангрига сигиниб туриб, икки лавҳани шундай куч билан тепдики, уларнинг иккиси ҳам қулаб тушди ва шоҳнинг ўзи тезда ташқарига қочди. Шу онда Искандар билан Афлотун икковлари қўргонга томон, йўқ, қўргон томон эмас, тангрининг қудратига кўз тикдилар. Орадан бир дам ҳам ўтмай, ўт алангаси қалъадан чиқиб, кўкка томон ўрлади. Яна бир нафас ҳам ўтмай, ел ҳам етишди. Ел етиши биланоқ эл ҳам қўзгалиб кетди ва шу онда ҳалқнинг дод-фарёди оламни боєди. Булар ҳам тезда қайтадан чоҳнинг ичига кириб, раҳна олдига бориб, ганч ва гишт билан у тешик — раҳналарни уриб-беркитиб ташладилар. Ҳавфу хатарнинг йўлига гов солмоқ учун ҳамма керакли нарсаларни ҳаким аввалдан тайёрлаб қўйган эди. Бало раҳнаси қайта ёпилгач, ел билан ўтнинг тугёни ҳам камайди. Дунёнинг энг улуғ шоҳи билан илм-фаи эгаси бўлмиш донишманд икковлари гордан чиқдилар. Энди, баҳтиёрик ва шодмонлик билан қўшин томонига кетай деб турганларида, ҳалиги чоҳдан шундай қий-чув, шовқин-сурон, дод-фарёд товуши келдики, асло тоқат қилиб бўлмасди. Қўргон ичига ўт кетиб, алангаси осмонга кўтарилиб, ел-бўрон ҳам ур-йиқит қилиб, ҳалойиқни ағдар-тўнтар қилган пайтда бу икки балодан ҳалок бўлаётган бир гурӯҳ кишилар даҳшатланиб горнинг ичига ўзини урибди. Булар орасида Маллу, унинг фарзандлари, куёви ва туққан-жигарлари ҳам бор экан. Булар ҳалиги ўтдан жигарсўхта бўлиб, бири куйиб, бири ёниб, ҳаммаси саросима бўлган ҳолда ўтиндай алангаланиб чиқиб келишди. Искандар

дарнииг ёнида бўлган ҳалиги маҳрам кишилар тезлик билан уларнииг ўтини ўчиришди. Улардан кўпчилиги жизгинак бўлиб ўлдики, ҳеч ким бундай ҳолни маҳлуқлар орасида ҳам кўрган эмас. Булардан бирмунчаси ҳалоқ бўлмай қолди. Тирик қолганлар орасида Маллу иби Мабок ва унинг Феруз отли ўғли, оламга нур сочувчи ойдек қизи ҳам бор эди. Бу қизнииг тавсифи ҳақида сўз юритишиниг ҳозирча ўрни йўқ, кейин бафуржা айтилар.

Маллу бу чорасоз Искандарнииг иши эканлигини билib, ўз умрининг или қисқарганини фаҳмлади. У Искандар олдига келиб, бошини ерга қўйди ва бир нафасдан сўнг бошини кўтаргач, кўз ёшларини тўка-тўка деди:

— Эй шоҳ, сенинг қошингда гунохкорман. Ҳар қанча жазо берсанг, сазоворман. Агар гунохимни афв этишини лозим кўрганингда ҳам менинг тирик қолишим жуда маҳол. Гарчи ўтдан менинг ҳаётим сақланиб қолган бўлса ҳам бари бир, сенинг қаршингдаги уят — ўлимдан қаттиқ. Ҳар ҳолда менинг ўлишим аниқ ва қатъий. Сен узоқ йиллар бахт-саодат билан яшагин. Мен қулингман, аммо мана бу ўғлим билан қизим сенинг қулбачаларингдирким, шуларниг гуноҳини афв этиши билан мени қувонтиранг, деган умиддаман.

Шоҳ унинг ожизлиги ва таслим бўлганини кўриб, Маллу кўнглидан хавф-хатарни кўтариш учун деди:

— Биз сенга бундай душманлик қилмоқчи эмас эдик, лекин сен ўз бошингга ўзинг тиф тортдинг. Энди, ҳозир ҳам юзингни тупроққа суртиб, ожизлик билан илтижо қиляпсан. Бинобарин, ўз қошингда афвкорлик кўрсатиб, карам қалами билан гуноҳингни ўчирамиз. Мабодо, ўлмай қолсанг, иноят юзасидан кишварингдан маълум миқдорда хирож олиш шарти билан тоҷу тахtingни ҳам, подшолингни ҳам ўзингга бериб, мамлакатингдан чиқиб кетамиз. Ва агар умринг муҳлат бермай, сенинг давлатингниг қуёши ботадиган бўлса, ўрнингга эҳтиром билан халафзода ўғлингни тахтга ўтқазайин. Ҳамда ифрат эгаси бўлмиш қизингни, яъни офтобингни ҳам ҳарамхонамга келтириб, тўю тамошо билан никоҳлаб олишга ваъда бераман ва уни ўз уйимниг базм чирогига-ю, кошонамдаги ёри-мехрибонимга айлантираман. Бизнинг бир-бири миз билан улфат ва пайванд бўлишимиздан пайдо бўлган фарзанд эса сен билан бизнинг наслимиизга мансуб бўлгусидир.

Шоҳ бундай гапларни айтар экан, Маллу хурсандчиликдан ўз жонини фидо қилғудек бўлди. Шоҳ унинг жонини лутф-эҳсон билан олиб, оби ҳаёт бериб ўлдириди.

Замон унга ханижар урган эди, худди ўша ханижар унинг ўлимига баҳона бўлди. Искандар Маллунинг мамлакатида меҳмон эди, кеч кириши билан мезбоннинг меҳмонга тортадиган нарсаси жон бўлди. Худди гадо бекитиб кўйган нарсасини меҳмонга нисор қиласа, Маллунинг ўз жонини шоҳга нисор айлади. У шу аҳволда бу дунёдан кўз юмгунча, Кашмирнинг давлат арбоблари ҳам бу ерга келиб етган эдилар.

Шоҳ тезда бир қанча кишини тайинлаб, марҳумни кўмиш учун зарур бўлган барча керак-яроқларни тайёрлабиб, тонг отгач, шоҳона тартиб-қоидио унга лойиқ зеборойиш билан, қўшин ичидаги бўлган ҳамма шоҳларни ҳам чақириб, улар ҳам тобут атрофида ҳамроҳ бўлишгани ҳолда, Маллунинг авлод-аждоди дағи этилган, тупроги хушбўй, анбар каби ҳид сочиб турган мозорга олиб бордилар. У қабристоннинг тоқиравоқи осмондек баланд ва кенг қилиб ишланган эди. Мозоротнинг атрофи ҳам худди осмон фазосидай кенг бўлиб, ундаги ҳар бир мозор ҳам кўк гумбазидек эди. Мозорнинг ташқарисида осмонга кўтарилган туғлару ичидаги малаклардек гўзал қандиллар порларди. Маллунинг ҳамма марҳум авлодлари шу мозоротга дағи этилган бўлиб, оғир уйқуда ётар эдилар.

Подшоҳлар ётган осойишта жой бу сultonга ҳам оромгоҳ бўлгай. Дағи этиш масаласида Искандарнинг фармони қандай бўлган бўлса, эшитганлар бу ҳукмни шундай ижро этдилар.

Маллунинг қариндош-уруғлари икки-уч кун йиги-сиги қилгач, кўз ёши тўкиш ҳам тўхтади. Оти Мехрноз бўлмиш қизи — ҳар қандай гўзалнинг рашигини келтирадиган Кашмир ойига келганимизда, у ота азаси билан ғамзада эди. Шунингдек, ўғли Феруз ҳам мотамзада эди. Замон шоҳи шу таъзияни тугатиш учун шоҳона бир маърака чақирди. Ўзи тўққиз зиналик баланд таҳтга чиқиб, тўққиз қабат осмоннинг шавкатидек улуғворлик билан ўтирар эди. Шоҳлар қабулхона ичидаги унинг атрофида икки саф бўлиб турдилар. Халойиқ эса, боргоҳдан узоқроқца жойлашдилар. Лутф-марҳаматли шоҳ осмондек кенг дастурхон ёзиб, ўз душманига дўстлардек маърака оши тортиди. У халойиқ олдига шундай қўйи поз-пеъматларни тўкиб солган эдикি, пасткаш фалак бундай тўкин маъракани тушида ҳам кўрмаган эди. Ёзилган беҳисоб дастурхоннинг ҳар қайсиси осмондай кенг эди. Бу дастурхонлардаги ҳар бир нон қуёшдай қизариб пишган. Ышунча қўйи сўйилган бўлса, шуича от ҳам сўйилди. Багоят қўйи шакар қайнатиб, ранг-бараңг ҳолвалар пи-

ширдилар. Даствурхон устида идиш тобоқ қўядиган жой қолмаган, товоқларда гўшт ўринига кабоблар тортилди. Ош-овқатлар тавсифга сиғмайдиган, тавсифга эмас, лофга ҳам сиғмайдиган даражада кўп эди. Дунёнинг шоҳи шу хилда сахийлик билан даствурхон ёзиб, бутун халойиқни у ноз-неъматлардан баҳраманд қилди. У маърака тугаб, даствурхонлар йигилгац, дунё шоҳининг ижозати билан, давлат катталари ҳам шоҳининг буйруқларига хурмат билан бўйин эгган ҳолда, жой-жойларига жўнадилар. Сўнгра, Феруз билан севимли Мехрноз ойга ҳарам аҳллари муносаб кийимлар кийғаздилар. Жўмладан, Ферузнинг бошига олтин тоҷу заррин лиbosлар устидан олтин камар бөғлатилди. Бундан бошқа яна унинг ёнидаги йигирма еттита давлат арбобига амалдорлик тўн-жуббалари кийғазилди. Яна икки юз кишига тўн ва декла-нимча; икки минг кишига эса яланг тўн инъом қилинди. Инъом олганлар шундай хурсанд бўлдиларки, миннатдорчилик юзасидан Искандарга тўқиз марта юкуниб-таъзим қилдилар. Булар юкуниб бўлгач, шоҳ Ферузни чақириб, ширин қалом бошлади:

— Азалдан қазо қалами билан ёзилган тангри тақдирига чора йўқ. Бу жаҳонда ҳоҳ шоҳ ва ҳоҳ гадо бўлсин, ҳамма шубҳасиз, шу ўлим йўлидан боради. Ҳеч кимса шоҳликка етиш учун эмас, балки шоҳми, дарвешми,— ҳамма бу дунёга кетиш учун келган. Доим киши яшаш умидида юрадио, аммо дунёда ҳеч бир кимсанинг ўлмай қолганини эшитганмисан? Жаҳонда таҳт қуриб, охирида таҳта устида сафар қилмаган ким бор? Янгишдим, таҳт устида раҳт — анжом бўлади, чунки таҳт эгаларига у зийнат беради-да. Лекин кимники сартахтага эҳтиёжи тушса, у ҳамма кийимларини солиб, қиёмат одамларидек ялангоч кетади. Мол-дунё ва таҳт соҳиблари ҳам охири сартахта устида ялангоч ётадилар. Шунинг учун ҳоҳ мен, ҳоҳ сен ва ҳоҳ палону пистон — ким бўлмасин, бу дунёга хирс қўйишимиз лозим эмасдир. Ҳар қандай шароитда ҳам киши бу дунёдан ўтади. Модомики шундай экан, доим кетиш тараффудини қилиб юрмоқ лозим. Кишининг бу дунёда қилган иши ҳоҳ хирмон уймоқ ва ҳоҳ бир бошоқ буғдой олмоқ бўлсин — бари бир, улар унинг учун озиқдир. Ҳар бир кишига унинг бир яхши иши у дунё учун йўл озиги бўладио, аммо шоҳининг йўл озиги учунadolат зарурдир. Сени бу мамлакатга шоҳу бу кишварга кишварпаноҳ — пособон айладим. Шиоринг лутф-эҳсон бўлиши,adolat йўлини тутишинг зарур. Фуқаро сендан шодхуррам бўлса-ю, мамлакат ободликка юз тутса, деган умиддаман! — деди.

Мана шу юқоридаги каби ваъз-насиҳатлар билан икки олам учун фойдали гапларни айтиб, унга ислом динидан таълим берди. Бу сўзлар Феруз кўнглига ёқиб, ер ўпиб, ҳаммасини қабул айлади ва шундай гап бошлади:

— Эй, оламни обод қилган, адолат билан дунё ва охиратни эгаллаган шаҳашшоҳ. Сен менга фармон бериб, шоҳлик қилишини муносиб кўрдинг. Бу бобда нимани буюрган бўлсанг, бошим устига. Умидим шуки, ҳақ таоло сен айтган сўзларни бажаришга мени муваффақ қилғай. Илоҳий, сен айтгандек бўла олайнин. Энди, қайси тил билан сенга миннатдорчилик қиласай? Отамнинг ёши улгайиб қариб қолгач, унинг ишларидан мен ташвишланиб юрар эдим. Табиатига тажаанглик ўринашиб қолганидан кишининг насиҳатига қулоқ солмас эди. Ана шу жиҳатдан хато қилиб, сенинг буйруғингдан бўйин товлаб қолди. Панд-насиҳатлар қилдим, қаттиқ гаплар ҳам айтдим. Иқболи давлати қайтган экан, ҳеч қандай сўз таъсир қилмади. Шоҳ инсофларидан мен баҳра олдим. Энди умидим тангрининг лутғ-марҳаматидандир. Хизматкорликда маъқул ишларни қилиш билан шоҳ эҳсонидан баҳраманд бўлиш учун тиришурман. Агар қари отам ўз ишида хатоликларга йўл қўйған экан, сенинг шунчалик марҳаматларингдан таъсирланган йигит ундан қилмас.

Искандар унинг сўзларига қараб туриб, отасининг ўрнига уни шоҳ қилиб тайинлади. Ёши ўтган қария, кучқувватдан қолиб, бу дунёни тарқ этган экан, унинг ўрнини ёш йигит эгаллаши керак!

Эй соқий! Менга қарияларнинг жомини тут, шоҳона демайман, фақирона жом тут. У жом менга шундай бир мадад берсинки, қайтадан йигит бўлиб кетайин, умидим шу.

Эй созанда! Ҳазин бир куй бунёд қил. Шу куй билан йигитлик айёмларини ёдимга сол. Сенинг у куйингдан фикрим янгилансину, согинганим йигитлик завқи билан яна жўш урайин.

Эй Навоий! Гафлатдан жуда кеч уйгондинг, афсус! Йигитликни барбод қилдинг, афсус! Йигитликда балоёи нафсинг сени йўлдан оздирди. Энди, қариганингдан сўнг, ҳасрат-надоматдан нима фойда?

LX

Ёшлик елининг сабоҳати — гўзаллиги (ундан ўқтин-ўқтин ёруғлик юзланур) ва йигитлик гулзорининг тозалиги (унинг гуллари ҳар лаҳзада очилиб тургай). Ёшликнинг

шундай гўзал дамларида қуёшдек ёстиқдан бош кўтариб, очиқ чеҳрани кўрсатмоқ ва бу фаслда бинафшадек белни букиб, меҳнат ва тоатга бўйин қўймоқ зарурлиги ҳақида

Йигитлик чогиданоқ меҳнат ва тоатга бўйинсунган кишининг юлдузи нақадар қутлуғ! У авжи ўйнаб-куладиган пайтида тангри нимани буюрган бўлса, шуни қиласи. У тангри буюрган ишни бартараф қилмай, бошқа бехуда ишларга қўл уриб, ўз умрини ўтказмайди. Ахир бу каби бефойда ўйин-кулгилар беш-олти кунилик бўлиб, оқибати яхшиликка олиб бормайди. Бинобарин, гўзал йигитлик даврини ғанимат билиб, ҳақ ва ҳақиқат йўлидан четга чиқмаган маъқулдир. Тангри қандай неъматни насиб қилган экан, шу неъматнинг шукрини адо қилмоқ зарур бўлгани каби, ёшлик неъматининг шукри ҳам уни фойдасиз ҳарала-тарала билан ўтказмаслиkdir. Ҳар ҳолда, кимки ҳушёр бўлса, ёшлик даврини бекорга ўтказмайди.

Сенга худо тарафидан насиб қилмиш неъматларнинг сон-саноғи йўқ. Сен ана шу неъматларнинг шукрини қилиб ящашиб керак. Кимнинг зеҳни ўтирир бўлса, бу айтганларни албатта адо эта олади. Шулар ҳақида, ҳаммасини эмас, бир озгинасини мен гапирай, сен эшитгин:

Бошлаб, тангри йўқлиқдан сенга вужуд берди, яъни ўз карами билан сени йўқдан бор қилди. Гўдаклик пайтингдан то ўспиринлик чоғингача бошингга ҳеч қандай ғамгусса солмади. Мушкул – оғир кунларда ўз меҳрибонлиги билан сени балолардан ҳимоя қилди. Бу даврда жамолингни жаннатмисолу қадди-қоматингни жаннатдаги тубий номли дарахтдан ҳам гўзал ва навниҳол айлади. Қўзингни кишини сеҳрлайдиган даражада ўтирир ва ҳар нарсага ҳаяжонланиб боқувчи қилгани ҳолда, унга ноз уйқусини ҳам берди. Сунбул соchlарингни жингалак этиб, кишилар кўнглини қармоқдай ўзи томон илинтиришга қодир айлади. Киприкларингдан найзалар пайдо қилиб, найзадор баходирларнинг ихтиёрини сенинг қўлингга олиб берди. Эгма қошинг ёйдек бўлиб тураркан, одамлар жигар-багирларини бу ёй ўқига нишон қилиб тутадиган бўлди. Иккни лаъли лабинг кулгуга очилганда, ўртада қанд шармандалиқдан адойи тамом бўлди. Шудринг жолосига ўхаш гишип дурдай ярқираб тураркан, ёқут лаблар у дурнинг садафига айланиб қолди. Бағбағангни рангли, ҳидли гўзал бир олмага ўхшатиб, унга жон чашмасидан сув бериб қўйди. Шу бағбағанг чуқурчasi устида қора хол пайдо қилиб, шу холни у чоҳнинг нуқтаси мисолида яратди. Жамолингни товусдай зебо айлагани ҳолда, ноз-карашмаю

жилва билан қарашингни ҳар парсадан парҳез қиладиган — тақводор зотларни ҳам беихтиёр ўзига мафтун этувчи қилди. Ўтирганингда зебо кўринувчи, юрганингда эса магрурлик намойини этди. Бошингдан оёғинггача гўзаллигу оёғингдан бошинггача маҳбублик намоёндир. Булардан бўлак яна ақлу идрок каби фазилатлар бериб, сени кўпчиликка раҳбар ва бошлиқ ҳам қилди.

Шу каби осмон ва ерда бўлмиш бир қанча неъматларни бергач, сенга бир неча ишни фарз қилиб буюрди. Бу фарз қилинган ишларнинг заминида ҳам сенга юз минглаб ҳис-туйгу ва умидлар бағишлади.

Аммо сен эса таңгрининг барча амр-фармонларини унуптиб, шукр қилиш ўрнига тилингни гунг — лол қилиб ўтирибсан. На худонинг буича эхсонига тилинг шукр этади ва на ўзинг унинг фарз қилган амр-фармонларини ба-жарасап. Думогингни девларда бўладиган гурур эгаллаб олган, сухбатингниг ҳеч қанақа фариштаси йўқ. Оғзингга ёлгондан бошқа гап келмайди, кўнглинигдан эса ҳамма ишининг тескариси ўрин олган, ўспиринлик чоғлари меҳнат ва тоат айёлари дир, сенда эса бунинг аксича жаҳл ва гафлат авж олган.

Ҳаш-паш дегунча бу ўспиринлик чоғи ўтиб, қарилик кўчасига қадам қўйсанг, кейин бу каби шодлик ели эсмайди, аксинча, бу пайтда умр бояи куз фаслига киради. У пайтда юзинг куз япрогидек сўлиб — сарғая бошлайди. Қўлларинг худди ел текканд қалтирайдиган чинор шохларидек қалтирайдиган бўлади. Қўлларинг барглардай титрайдиган бўлгач, томирларинг худди дараҳт илдизларидек қурий бошлайди. Қувватизлиқ натижасида кўз олдиларинг қоронғилашгани туфайли, уйдан кўчага чиқолмай, ҳеч кимга қўшилолмай қоласан. Бошинг қўксингга эгилиб қолгани каби, қошларинг ўсиб, киприкларингга тушади. Жисмингда бўлмиш барча бўғинларинг бошдан-оёқ тугун тушган инга ўхшаб қолади. У тугунлар томирларга оғирлик солгани каби, қиладиган ишининг ҳам юз хил монеълик кўрсатади. Ажин кўнайгач, юз пардаси хунукланиб, у ажинлар ўз хунуклиги билан худди пиликни эслатадиган бўлади. Юзинг сомон тусига кириб, ундаги томирлар ҳам хароб ҳолига келади. Бу хилдаги одамларга айб қўйиб бўлмайди, зеро, ундаги айблар табиийдир. Бундайларининг совуқ табиати нафасини ҳам совуқ қилади, бунинг совуқлиги қиши изғиринидан фарқ қилмайди. Нафасининг совуқлигидан қорлар ёғиб, унинг соқол-мўйлабларининг толалари оппоқ бўлиб қолади. У

агар ўридан турмоқчи бўлса, қадди учи эгилган таёқдай букилади, бош эса ўз ҳаракати билан юмалаб кетаётган контокка ўхшайди. Юрай деса куч-қуввати бўлмаганидан, қўлига гавдасига монанд эгри таёқдан ҳасса ушлаб олмаса яна бўлмайди. Унинг ўзини тутолмай тинимсиз ҳаракатланиб туришидан боши ўзидан ҳам олдин кетади, гўё боши икки чавгон ўртасида қолган контокни эслатади. Ўтирадиган бўлса, бадани сомон поясига ўхшаб бўшашиб қолади, орқаси деворга ёпишмайди. Аммо тиззалири эса ўзининг шалоқлиги билан орқасидан ҳам ўтиб тушади. Агар шу нотавон одам ҳоргинликдан ётиб қоладиган бўлса, қиёматда ҳам ўз бошини қўтариб ўридан туролмайди, деяверинг.

Агар бир бечора шу даражада ранж-машаққатга тушиб қолган бўлса, уни ақл ва тадбир билан тузатиб бўладими? Йўқ, асло! Бундай одамнинг ҳар қандай ишга уриниши фойдасиз, шунингдек, тоат-ибодат ҳам унга ортиқчалик қиласи ва балки гуноҳини орттиради. Ахир, куч-қуввати бор вақтида гуноҳ ишлар билан ёш умрини ўтказиб, энди ҳолдан тойган пайтда тоат қиласман, дейишдан нима фойда?

Ўспириилик даври — меҳнат-риёзат чоғидир, қарилик эса у дунёга кетиши арафасидир.

Бахтли ва ақлли одам ёш умрини бекорга ўтказмайди, қиласиган ишларини қилиб, муродига етмасдан — бу дунёдан кетмайди.

XLI

Ҳаётининг ҳар бир ҳолатидан воқиғ бўлган тажрибали кекса насиҳатининг қадрини билмаган, фурсат ўтгандан сўнг эса бехуда пушаймон бўлган гофил йигит ҳақида

Эшитишимча, бир ажойиб барно йигит бор бўлиб, унинг юзи жозибали ва қадди раънодек гўзал эди. У ўспириилик даврида қилиниши зарур бўлган ишларга қайрилиб қарамас, доим ўйин-кулги, ҳарала-тараланинг кетидан чопгани чопган эди. У хоҳ қиши ва хоҳ баҳорда бўлсин, бир лаҳза умрини майсиз, мусиқасиз ўтказмас эди.

Шу йигитнинг яқинида бир дили пок қўшииси бўлиб, у ҳаётининг ҳамма йўл-йўриқларидан, дунёning аччиқ-чучуги, иссиқ-совуқларидан тўла хабардор эди. Шу одам бу йигитга қўши бўлганидан сиқилар, чунки у ҳар куни

деярли жанжал-сурон қилиб, жонига тегар эди. Бу ота унга кўпгина фойдали насиҳатлар қиласди-ю, аммо ҳеч қандай таъсир қилмас, аксинча, у йигит насиҳатгўйга тубандагича жавоб қиласди:

Йигитлик чоги — ўйин-кулги, роҳат қилиш даври, қарилик эса — меҳнат ва тоат-ибодат давридир. Ёшлика қилинган ҳамма гуноҳлар кечирилади, кейинча меҳнат ва ибодат қиласидан вақт ҳам келади, ўшанда қиласиз,— дерди. Мана шу каби гаплар билан ўз кўнглини хушлаб, ичиб, тарарабедод қилиб юраверди.

Бу йигитнинг «ҳа» демай ёшлиги ўтиб, куч-қувватдан қолди. Энди на ишга ярар ва на ибодатга чоги келар эди. У, ахир, ахлоқсизлик ва ярамас ишларга одатланган бўлиб, унга меҳнат-ибодат каби ҳаётий заруратлар жуда оғир туюлар эди. Агар баъзан шу ишларни қилишга мажбур бўлганда ҳам, бундан ҳеч қанақа завқ топмас ва қовушмас эди. Охири бу йигит қарид, куч-қувватдан қолиб, умри охирига етиб қолди. Шунда ҳалиги насиҳат қилиб, тўғри йўл кўрсатган пир келиб, раҳм-шафқат билан унинг пешонасини силади. У, бу пайтда ўлим тўшагида бўлганига қарамай, ўз умрини, меҳнат ва ибодат қилмай ножӯя ишлар билан ўтказганини эслаб, пушаймон ерди.

Шунда доно пир: «Кўп насиҳатлар қилдим, йўл-йўриқлар кўрсатдим, қулоқ солмадинг, шундай бедаво кунлар олдингга келишини ўйламадинг», — деди. У бечора эса:

«Тажрибам йўқ эди, эй дўстим! Сувда сузишни билмаганим учун гарқ бўлдим. Қаригач, шундай кунлар бошимга тушажагини билсан эдим, йигитлик давримни увол қилиб, беҳудага ўтказмаган бўлар эдим», — деди.

«Отанг неча ёшга кириб ўлди», — деб сўради чол.

Ҳисоб қилиб: «112 ёшда», — деб жавоб берди йигит.

«Шу пайтда у ҳам куч-қувватдан қолганими?» — деб сўради пир. Эшигувчи буни тўла тасдиқлади. Шунда бу пок қалбли зот кулиб:

«Э, ҳар нарсага сингил ва бепарво қаровчи одам, ўша отангнинг бошидан ўтган кун — сенга етарли тажриба эмасми?» — деди.

Кимгаки тангридан раҳм-шафқат етар экан, у ўзгаларнинг ахволидан тажриба ва ибрат олади.

XLI

Искандарнинг Арастудан: «Киши табиати йигитликда нечун меҳнатдан нафратланади ва қариликда мияда аҳл

камаяди?» — деб сўрагани. Ҳакимнинг қарилек донолиги билан жувонбахт шоҳга йўл кўрсатгани

Жаҳон шоҳи яна бундай савол сўради:

«Эй маҳфий ва нозик сирларниг билимдони! Йигит кишига ишлаш ва қасб-хунар қилиш оғир бўлмайдио, аммо нима учун ёшлар меҳнат қилишдан қочадилар? Нима сабабдан кўпчилик ёшлар ўйин-кулгидан ўзга нарсани ўйламайдилар ва тоат-ибодат қилиш уларга оғир туюлади? Йигитликнинг даври ўтгач эса нима учун ҳамма ишнинг завқи, лаззати камаяди? Ёш йигитлар нега хурсандчиликка ўчу қарияларга ўйин-кулги ёқмайди?»

Донолик хислатига эга бўлмиш ҳаким айтдики: «Эй, барча одат ва хислатлари баркамол шоҳ! Болалик айёмларида одамзотда ҳар нарсани тушуниш ва идрок этиш қобилияти кам, табиати эса ақл ва тафаккурдан узоқроқ бўлади. Ёшлик дамлари ўйин-кулгига қанча ўч бўлса, хато ва камчиликларга шунчалик мўл бўлади. Чунки бу пайтда ҳали ақл чархланмаган, нафс эса ҳар хил бўлар-бўлмас ўйин-кулгиларга ҳаваснок бўлади. Болалик ўтиб, ўсиринлик даври бошлангач, мияга ақл нури ҳарорат бера бошлайди.

Ўсиринлик даврининг одамлари икки турга ажралади: уларниг бирида ақлнинг қуввати ошса, иккинчисида нафс кучланиб кетади. Агар кишининг ақли қувватлапиб — ўсиб борса, у яхши ишларга томон йўл олади. Лекин афсуски, олам кишиларида бундайлар оз, агар бўлса, бундай ақл эгалари ҳалқ ўртасида мумтоз ва обрў эгаси бўларди. Агар нафси ақлидан устун бўлса, уни тарбия қилмоқ керак. Зоро, бундай нафси ақлидан устун бўлмиш одам, нафсининг рагбати билан ўйин-кулгига, майшатга берилади, хато йўлларга кириб кетади. Одамларниг кўпчилиги нафснинг ўйлига тушиб, адашиб қоладилар. Тангри бутун элни парвариш қилгани сингари, бундай нафс ўйлига кирган одамларни тарбиялаш, уларни тўғри йўлга солиш зарурдир.

Қимгаки поклик руҳи мадад берар экан, унинг кўнглига ақл шами нур сочиб туради. Бундай баҳтга эга бўлган кишилар жуда оз бўлиб, бори ҳам ҳалқ ўртасида нодир ҳисобланади. Нафси ақлидан устун бўлган одамларниг сони кўп бўлса ҳам, аммо ҳалқ ақлли одамларни ҳурмат қиласи, уларга ён босади. Чунки ақлли одамлар ҳамма нарсанинг кетини ўйлаб, риоя-андиша билан иш қиласи, уларниг ўйлаганлари кўпинча тўғри ва омма учун фойдали бўлади.

Одамлар ўрта ёшга кириб, соч-соқоллариға оқ туша бошилагач, тарбия натижасида тўғри йўлга тушиб қоладилар. Зеро, бу пайтда баданларининг ўти анча совиб, ҳароратлари пасая бошлади. Бу ёшдаги одамларнинг баъзилари майга берилиб, иччиликниң ҳарорати билан ўзларини қиздирмоқчи бўладилар. Бундай майхўрликка берилганларнинг умри ўйин-кулги, ҳарала-тарала билан ўтиб кетади. Лекин булар қариб, вужудида қувват ўринига заифлик, дармонсизлик пайдо бўлгач, нафас олиш қийинлашиб, баданида бўлган ҳарорат ўтини рутубат-нам босиб, сўндиради. Қайси бир ўтни сув босадиган бўлса, унинг ўчмай қолиши мумкинми? Киши вужудида ҳарорат камайса, меъда сустлашиб, ейилган овқатлар яхши ҳазм бўлмай қолади. Агар ҳазм бўлмаяпти, деб кам овқат еса, кундан-кунга куч-қуввати пасаяди, кўп еса-чи, ҳазм бўлмаслиги орқасида вужуди касалланади. Ўтдан чироқ ёнгани сингари, киши вужуди соғлом ва бақувват бўлса, димоги ҳам чоғ бўлади. Ўт ўчса, шамъ ҳам ёнишдан тўхтагани каби, баданида қуввати кам одамнинг ақли ҳам етарли бўлмайди. Зеро, қувватсизлик мияга кўпдан-кўп зарар етказади, натижада ақл-идрок издан чиқади. Киши шундай ҳолатга тушиб қолса, шаклининг ҳам ўзгариб-хунук бўлиб қолиши турган гап.

Лекин дунё, юқорида айтганимиздек, пок қалбли, ақли баркамол одамларсиз қолмасин. Уларнинг табиатлари ҳикматли бўлиб, тангри уларни баҳт-саодат эгаси қилиб яратган. Агар бундай ақлли кишилар ҳаёт ва жамиятда ўз шахсий манфаати учун курашмай, ўз нафсини демай ҳалоллик билан иш юритсалар, қаноат билан тириклик қиссалар, уларни пайгамбар деса ҳам, валий деса ҳам, ҳаким — файласуф — донишманд деса ҳам бўлади. Бундайларнинг вужуди, шубҳасиз, меҳнат ва риёзат билан чиниқдан бўлиб, кўнгиллари фақат поклиқдан қувват олади. Уларнинг умри қанча узун бўлса, қанча кексайса ҳам юз-кўзлари шунчалик гўзал ва нуроний бўлаверади. Шунингдек, улар яшаган сари ақл ва билимга тўлиб, канон қанча эскиргани билан ўз тусини йўқотмагани каби, яшарип юраверадилар».

Искандар устози Арастудан бу фойдали насиҳатларни эшитгач, хотиржам бўлди.

XLIII

Искандарнинг кўнгели жоду зулфидан холи бўлгач, ҳиндуга майл кўргизгани; яъни Қашмирдан Ҳиндистонга сафар

қилгани ва ҳинд ҳукмдори ўзининг аркони давлати ҳамда бир гуруҳ олимлар ҳаққи-хурматини шафе келтириб, ўз гуноҳига кечирим сўрагани; *Искандар* ўтични қабул қилгач, ҳинд ҳукмдори ҳукмдорлар ҳукмдори *Искандарни Ҳинд* сори бошлаб *Нигор* номли ўрмонда жойлашган қишлоғни томоша қилдиргани ва у ўрмоннинг тўрт томони васфидаким, таърифига тил ожиз, негаки жаҳонда мундоқ дилкаш масканнинг топилмоғи душвордир

Келиб чиқиши ҳинд наслидан бўлмиш доно бу тарихни бундай тасвирлайди:

Шу тариқа *Искандар* Қашмир юртини Феруз ихтиёрига топширди. Унинг бошини тож билан зийнатлади ва муайян миқдорда хироқ тайинлади. Сўнгра тубандаги топшириқларни берди:

«Икки ой ўз мамлакатингда туриб, ишларингни тартибга сол. Шу муддат ичида аскар жамлаб, уларнинг ҳаммаси учун тегишли йўл харажатларини ҳозирлаб, бошқа ҳеч қандай ишга қарамай, бизнинг орқамиздан дарҳол Ҳиндистонга отлан!

Шу қаби топшириқлар билан ундан хотиржам бўлгач, унинг синглиси Мехринозни тўққиз парда орқасига яшириб, қоронги ҳарамини у билан ёруг этди. Сўнгра Ҳинд мамлакатига қараб юриш қилажагини маълум қилиб, Ҳиндистон сари отланди. Лашкарларнииг ташвиш ва машаққати яна ортди, замонанииг ур-йиқити яна авжга минди. Бутун ер юзини лашкар тутгандай бўлди, унинг чанг-тўзони осмони фалакни босиб кетди. Шу тариқа булар юрган йўлларини манзил-баманзил таноб билан ўлчаб боришиди. Қайси бир қишлоққа қўнсалар, у ерни ўз қўл остига ўтказар эди. Юксак тоглар устида қад кўтарган баланд қўргонларни ҳам қўшин поймол қилиб бораради. *Искандар* шу юрушда йўлида учраган ёмонларни даф этди, лекин яхшиларнииг ҳурматини жойига қўйди. Унга қаршилик кўрсатган ва зўравонлик қилганларнииг шавкатини ер билан яксон қилиб, ўзига бўйсундирди. *Искандар* шу юриши билан Ҳиндистон мамлакатига қадар чўзилиб кетган ўлкаларда адолат ўрнатиб, бўстондек яшнатди. Ҳинд шоҳи *Искандарнииг* Ҳиндистонга юриш қилгани хабарини, то Қашмирга азм этиб, у ерни қандай фатҳ этганидан тортиб, уларнииг сеҳр-жоду ипларини бошдан-оёқ парчалаб, тилсимотларини вайрон қилгани борми, Қашмир халқига баъзан зўравонлик ва баъзан тадбир ишлатгани борми, ҳаммасини биттама-битта эшитган ва бу бўлган ишларга қўнглида ҳеч қандай шубҳаси қолмаган эди. Ҳинд Ройи

Искандарга ҳеч бир қаршилик кўрсата олмаслигини биларди. Шу важдан ҳам жаноб Искандарга жуда кўп тортиқ тайёрлади. Барча ашё-матолардан тўққизталаб совга ҳозирлади, аввало ҳайбатли, ҳайқирганда бутун ер-кўкини ларзага соладиган филларни бир ёққа қўйди. Буларнинг сони ҳам тўққиз-тўққиз (бошқа бир ривоятда ўттиз тўққиз) қилиб жамлади. Ҳар бир филнинг гавдаси тогдек бўлиб, бир чиранганда тогларни қўпориб ташлар эди. Лекин бу филлар тог бўлганда ҳам бир бутун тошдан ташкил топган, қўринишида кулранг тошга ўхшарди. Бир учида осмондай думалоқ тош бўлиб, бу унинг бошини билдирар, ўзи кема каби равон юрадиган ажойиб тог бўлиб, унинг икки ёнида елканга ўхшаган иккита қулологи бор эди. Бу филлар кема эмас, кўк осмонга ўхшар, хартумлари эса сомон йўлини эслатарди. Хартум эмас, у домига тортувчи аждаҳога ўхшар, салобатда эса аждардан ҳам қолишмас эди. Фил хартумини ўз танаси бўйлаб айлантирганда худди тоққа аждаҳо чирмашаётгандек туюларди. У хартум илдиз отиб кетган кекса чинорга ўралса, ёки катта дараҳтга ўхшаш минорани туртиб юборса, қуллатар эди. Хартум атрофидан иккита тиш чиқиб турган бўлиб, буларни кўрганда осмон гуруҳи жисмлари уялар эдилар. У тишларнинг ҳар бири ажал дараҳтининг танасига ўхшар ва терак танасидек оппоқ эди. Бу тишларнинг сифатлари «лом» ва «алиф» ҳарфларидан ташкил топган¹ «бало»нинг сифатларидан ортиқ бўлса ортигу кам эмас. Бу филларнинг жусаси фалакча бор, тишлари фалак устидаги янги қайрилма ойга ўхшар эди. Куч-куват, савлати бу каби филларнинг ҳар бири устида шундай ёпинчиқлар ёпилган эдики, у ёпинчиқлар ети хил нафис гуллар солиб, зар билан тикилган ҳарир матодан бўлиб, устига яна дурри шоҳоналар ҳам қадалган эди. Яна ҳар бир фил устида ажойиб бир тахт бўлиб, ҳар тахтнинг ичida тўққизта бахти кулган хинд маликаси ўтирар эди. Уларнинг юзларидаги холлар худди кўз қорачигини эслатарди. Ҳаммаси заижийларининг холига ўхшашиб ёқимли, барчаси хиндуларининг зулғидек шўхбашанг, либослари сарик ё қизил рангда бўлиб, худди баҳор билан куз аралашиб кетгандай эди чамаси. Буларнинг остидаги филлар тинмай юрар, чуники булар у бечора-ларга на тинчлик ва на уйқу берар эдилар. Бу филлардан

¹ Бу мисра талқини бундай: филнинг тини шаклан тўғри алифдек бўла бориб, ломдек эгриланиди. Шу ўхшатиш орқали алифдек тўғри тишлар лом каби эгриларнинг дастидап (Ло — инкор маъносини билдиради) балогардан бўлиб кетганилигига ишора қилиниади. (*Мұҳаррир изо-зи.*)

ташқари яна фильмисол, девмонанд, елдай югурук бедов отлар ҳам бор эди. Бу отларнинг ҳар тўққизтаси бир хил тусда бўлиб, буларнинг гўзаллиги олдида кўзга бошқа ранг кўринмас эди. Кўринишда бу отларнинг ҳар бири бир парига ўхшарди-ю, аммо табиатан девдан қолишмас эди. Юргурганда буларнинг ҳар бири шамолдан ўзар, шамолгиша эмас, осмон отидан ўзар эди. Булар шундай тез ва текис юрардиларки, устидаги одамлар ҳеч бир озор тоимас эди. Бу чавкар отлар ҳар бир қадам ташлаганда замона кечакундузи кўз илгамас даражада орқада қоларди. Ҳар бўз отларки, кўйка қараб кишинаганда, қуёш отининг шуъласидек ўт чақнар эди. Ҳар тўққиз отнинг гажим — ёниги ҳар хил рангда бўлиб, унга тақилган қўнғироқлар заррин тусда эди. Буларнинг устига ҳиндуда найзабозлари мингандан бўлиб, устларидағи тўнлари заррину камарлари олтин эди. Саман отга сувори бўлган чавандозлар эса қўлларида найза тутган, эгниларига ўқ ўтмас зирҳли кийимлар кийган эдилар. Булар Зуҳал юлдузи сингари олтин рангда, Баҳром юлдузидай оташин ва ғазабнок, ўйлаганлари нуқул уруш ва адсоват эди. Буларнинг қулоқларида қуллик ҳалқаси бўлишига қарамай, ўзларини олтиндек арзанда ҳис қиласар эдилар. Яна буларнинг ҳаммасининг юклари бўлиб, бу юклар чархпалакдек катта ва оғир тугунилардан иборат эди. У юклар ичидаги ҳар хил ажойиб матоларнинг майин ва нозикликда тенги йўқ бўлиб, улар билан хаёлни ҳам пардапўш қилиш мумкин эмас эди. У кийимлар шундай юнқа эдики, кийгандан киши танаси пардаланмас, ўн қаватидан ҳам бадан кўриниб турар эди. Яна шунчада олтин идишлар бўлиб, қуёшдек ярқираб турар эди. Улар ичидаги покиза косалар, пиёлалар, қадаҳ ва жомлар худди хуршиддек тобланар эдилар. Яна шунчада шакаргуфтор, шакаргуфтор эмас, балки ширинасухан тўтилар ҳам бор эди. Буларнинг танаси зумуррад шаклида-ю, тумшуқлари қипқизил лаълга ўхшар, улар шу лаъл орасидан сўзлаганда дурру жавҳар тўкар эдилар. Яна шунчада латофатда жаннат товусларини эслатадиган зебожамол товуслар бор бўлиб, булар кишининг ҳушини олишга қасд қилган гўзал санамларга ўхшардилар. Бошларидағи тоjlари эса келинлар босшига тақиладиган жиганинг ўзгинаси эди. Яна сандал, уд, мушк ва кофур каби муаттар моддалар жойланган тўдатўда идишлар уюми бор эди. Шунчалик кўп тортиқлар муҳайё қилинган эдики, уларни тамошо қилишдан кўзлар қамашар эди.

Булардан ташқари, мамлакат акобирлари бор эдиким, улар элу юртнинг умиди эди. Уларнинг ҳаммаси илм ва

билимда Афлотун даражасидаги, Арасту мартабасидаги олимлар эдилар. Булардан ташқари, яна бир турх тақводорлик билан ном чиқарган, тонгда чиққан қүёшдек поқиза зотлар ҳам бор эди. Буларниң ҳар бири Исо пайгамбардай ҳаётбахш нутққа эга-ю, Фаридиддин Аттордай шакаргуфтор, ширинсухан одамлар эдилар. Шоҳ мана шу улуг кишилар олдида хижолат чека-чека кўп ожизликлар билан узрхонлик билдири:

«Мен шоҳниң бир пастарин қулиман, бошим даргоҳининг тупрогига орзуманда. У кишига адоват қилишни хаёлимга ҳам келтирмаганиман. Бундай ёмон хаёлларга боришга ҳаддим борми? Шундай хаёлга борган тақдирда ҳам қўлимдан хеч нарса келмайди. Унинг қули бўлганимдан кейин унга қарши чиқа олмайман. Лекин кел деб амр этганида боролмадим. Иқрор қилиб айтаманики, ўша вақтда мазам йўқ эди. Мактубини элчидан тура солиб олдим-да, ҳурмат билан ўпиб, бошим устига қўйдим. Мен унга кўп хизматлар қилиш ниятида эдиму, аммо ҳузурига боришга имкон бўлмади. Аммо фармонига бўйин товлаб саркашлик қилмадим. Буйргуни жоним билан қабул айладим. Бу бобда элчи кўрган-билганини тангри ҳаққи яширмай айтгандир. Шунингдек, у пайтда ўзим анча бемор ва мајрух эдим. Узримни қабул қилурлар, деган умиддаман, зеро маъзурман. Агар шоҳ узримни қабул қилиб, вайронা кишваримга ташриф буюрсалар, лутғ-марҳаматлари билан ҳалойиқ ўртасида менга иззат-обрў багишиласалар, кўрсатган меҳрибонликларидан бошим қўкка етган бўлур эди. Танимда жоним бор экан, баданимда жондан нишон бор экан, у кишига қулчилик қилур эдим. Агар тангри кўрсатмасин, қаҳр айлаб, дўстлик қадаҳининг майига заҳар қотиб юборсалар, яъни мени гуноҳкор деб ҳисобласалар, бу ҳиндунинг куни қаро бўлса, на чора. Узримни қабул этмасалар ишма ҳам қила олур эдим. Яхшиси, бу ҳиндистонликда ақл йўқ экан, деб қўя қолсинлар!

Мени шоҳ сўзи билан гуноҳкор деб билинг, эй жамоат! Лекин сизлар шафоат қилмасаңгиз бўлмайди. Шак-щубҳа йўқки, жанобининг вужуди шафқатга тўла, мусаффо хотиралари кўзгудек соғдир. Илонурманким, сизлар шафоат қилиб турсангиз, у кинни иноят айлаб гуноҳимдан ўтгайлар».

Шириизабон ҳиндуда, ҳиндугина эмас, ҳинд аҳлиниңг • подшоси шу каби сўзлар билан гарчи уддабурон бўлса-да, дengiz (Искандар) олдида хасча қўринувчи мамлакат акобирларини Искандар ҳузурига юборди.

Улар совга-саломлар билан йўлга равона бўлганча ўз-

ларини ҳар қадамда енгил ва хурсанд ҳис этдилар. Ва ниҳоят, Искандарнинг ўрдасига етдилар. Улар аввал давлат бошлиқлари ҳузурига, сўнгра илм-ҳикмат арбобларига томон юзландилар. Улар ҳам иззат ва эҳтиром кўрсатдилар, булар ҳам салом-алик қилдилар, ахли вакил келганини Искандарга билдирилар. Искандар шоду хуррамлик билан таҳт устига чиқди, ҳинд ройи унинг ғазабидан омон қолди. Хушхабардан Искандар гул-гул очилиб, кўнглидаги ғам-гусса тарқалди. Бу вакилларнинг Искандар олдида қиммати ғоят катта эди. Бинобарин, улар томонидан келтирилган совғаю пешкашлар унинг наздида бир қора пулчалик ҳам кўринмади. Шоҳ уларни лутф-икром билан ўз ҳузурига чақириб, шоҳона бир улуғворлик билан сўз бошлади. Ҳалиги уламоий боамал кишилар келгач, буни улуг баҳт деб билиб, уларни таҳтдан тушиб, ғавозеъ билан қарши олди. Улар билан кўришганда эгилиб, ўзини паст тутиб, дин аҳлларига ихлосманд эканлигини изҳор айлади. Кейин илм-ҳикмат аҳлларига юзланиб, уларнинг ҳам ҳаммасига илтифотлар кўрсатди. Баҳтиёр шоҳ, руҳонийларга ҳурматсизлик бўлмасин, деб ўз таҳтига ҳам чиқиб ўтиrmади. Такаллуғсизгина ерга ўтириб, уларни ҳам кўлдан келгапча иззат-эҳтиром билап ҳаммасига муносиб жой кўрсатиб, ўтқазди. Сўнгра, узрхонлик билап сўз бошлаб, йўл машаққатлари юзасидан уларнинг кўнгилларини сўради. Меҳмонлар аввал Искандар ҳақига дуо қилдилар, уидан сўнгра ўз шоҳларининг гуноҳи устида тўхталдилар.

Искандар бу мўйсафида машойихларга хоксорлик билан муносабатда бўлиб, деди:

«Сиз нимани илтимос қилсангиз, уни қабул қилмоқ биз учун ҳам фарз, ҳам қарзdir. Сизнинг шоҳингизнинг бир оз гуноҳи бўлса ҳам, аммо у иноят ва марҳаматга сазовор одамdir. Агар гуноҳ ва итоатсизлиги кўп бўлганда ҳам айбини бўйнига олиб тургани туфайли, карам-яхшилик қилишим лозим бўлур. Ҳусусан, Сизнингдек азиз, донишманд ва мўътабар кишилар унга шафеъ бўлиб, ҳимоянгизга олиб турганингиздан сўнг, афв этишдан ўзга нима қилишим ҳам мумкин? Гуноҳи оз эди, ҳатто кўп бўлганда, жазолашга сазовор бўлганда ҳам унинг бутун гуноҳларини кечдим, уруш ва адоватдан қўлимни тортдим. Бинобарин, иноят қилишимга қатъий ионган ҳолда, шоҳингиз бемалол қароргоҳимга марҳамат қилсин. Ҳинд юртининг ишини ўз қўлига топширай, бошини салтанат тожи билан сарфароз этай. Шоҳлик таҳтига ўтқазиб, ўз кишварини ободонлаштирасин, байроғини фалакка қадар юксалтирай Бунга боис Сизнингдек табарруқ зотлар билан кўришганим

ва мулоқотда бўлганимдир. Сиз бу тарафга қадам ранжида қилиш билан мени шод ва мамнун этдингиз. Ранж-машаққат чекиб келганингиз учун узр сўрайман ва сизларга ташаккур билдираман. Бир мамлакатга четдан бир шоҳ кирганда, «омонлик моли» бериш қадимий одатлардандир. Аммо ҳозирча бу элдан маблағ талаб қилмаймиз. Ҳинд ройи салтанат хизматига яна бош-қош бўлгач, бу мамлакат ҳалқидан хирож олишга киришар. Ҳозирча ҳалойиқнинг эҳтиёжини назарга олиб, уни икки йиллик хирождан озод қилмоқчимиз.

Искандар шу хилдаги карамларни кўрсатгач, унинг ҳузурига келганлар бунинг лутф-марҳаматидан бафоят миннатдор бўлдилар. Улар Искандардаги юксак ахлоқни, бениҳоя бахшишу эҳсонларни қўриб, унга қандай ташаккур айтишни ҳам билмай қолдилар ва ҳатто дуо қилишда ҳам паришону ошуфтаҳол бўлдилар. Уларга қутилмаганда шундай шодлик юзландики (ахир улар бундай бўлади, деб ҳеч ўйламаган эдилар), қувончдан ўзларини қаерга қўишини билмай, эсанкираб қолдилар. Ниҳоят, бир амаллаб ўзларини қўлга олиб, дуо қилиш йўлини тутиб, дедилар:

«То осмон ўз харакатида давом этиб, осмон устида қуёш сайдир этар әкан, тахтинг осмон устида-ю, қуёшининг думалоқ ёстиги сенинг суюнчиғинг бўлсин! Фалак сендеқ огоҳсиз, жаҳон сен каби шоҳсиз бўлмасин. Барча олам сенга қарам, етти иқлим сенга таслим бўлсин. Бахт сенинг юзингни осмон офтобидек шарофатли қилсин, дилингни эса ойнайи жаҳоннамодек равшан айласин. Ҳузурингга келганимизда беҳолликдан, қўрқинчдан сўз айтишга лол эдик. Сени ўзга шоҳлардек гумон этган эдик, лекин сен бошқа шоҳлардан фарқли экансан. Энди билдик, улар қора тупроқ бўлса, сен тангрининг марҳамати билан пок нурдан яралган экансан. Ҳалқлар бошида турган кўп шоҳларни қўрганмиз, лекин шоҳларниг султони ўзинг экансан. Сендаги бу яхши хулқларни қўргач, қўнглимизда ваҳима ҳам, хавф-хатар ҳам қолмади. Узоқдан гулни ўт деб гумон қилиб, яқин боргач, унинг исидан жон тоңган одамга ўхшаб, жанобиниг билан муносабатда бўлгач, марҳаматинг олдида ҳайратимиз янада ортди. Сенинг қилаётган ишларингни қўриб ва тафаккур қилиб, ҳайрон қолдик, ҳайратимиз яна зиёда бўлди. Сенинг сифат ва хислатларингни ўз кўзимиз билан қўриб, бир инсонда шунчалик иқтидор ва фазилат бўлганига ажабланниб қолдик. Ҳақ таоло сенинг вужудингни малоиксифат қилиб яратган экан. Коинот бир нафас ҳам сенсиз бўлмасин. Ҳинд ройи сенинг бундайлигингни билганда, аллақачон

хузурингга келган бўлур эди. Агар уни келтиришга, юзини остоаннгга суртишига ижозат берсанг, бориб афву марҳаматингни баёни қилайлик, ҳазин кўнглини шодлантирайлик. Уни келтириб, сенга қуллуқ қилдираильик, сенинг қадаминг хокидан у ўз кўзини равшанлантирсин. Шоҳ ҳам шу аспода:

— Сизнинг мақсадингиз нима бўлса, менинг тилагим ҳам шудир, бундан ўзгаси ҳаром бўлсин! — деб юборди.

Шундан кейин жамоат ўрнидан туриб, дуо қилди ва ер ўпгач, келган тарафига равона бўлди. Шодмонлик билан ҳинд ройи олдига бориб уни ҳам шодлантиридилар. Барча ҳолатдан уни хабардор этгач, ўзлари билан ҳамроҳ бўлган ҳолда, Искандар ҳузурига боришини илтимос этдилар. Рой ўзининг хатарли аҳволига шу тарзда најжет тоғач, худди ўлган кишига жон битгандек бўлди. Ҳалиги жамоатни олдига солгани ҳолда, шоҳ остонаси томон йўл олди. Яна аввалгига нисбатан ҳам кўп ва қимматли тухфалар олдики, уларни тавсиф қилишга ҳарф ҳам, товуш ҳам етмайди. Ҳалиги кишиларнинг йўл бошчилигига ҳинд ройи ишонч ва қатъият билан водийларни босиб, бора-боргунча Искандар таърифини эшишиб борди. Унинг қуёшдек саховати манфаатли эканини бояги жамоат турли мисоллар билан тушунтиридилар. Шу каби Ройнинг кўнглини қўтарадиган, уни умидвор этадиган сўзлар билан Искандарнинг даргоҳига кириб келдилар.

Мазкур жамоат билан Ҳинд ройини бирга келганини мулозимлар шоҳга хабар қилдилар. Яна:

«Донишмандлар мажлисга нур бағишиласинлар!» — деган фармони олий берилди. Бундай ҳукмга мунтазир бўлиб турган у жамоат ройни шоҳ ҳузурига дохил этдилар. Унинг эгида либос ўрнига кафан, бўйнида қилич, юрагида ўлим хавфи мавж урар эди. Искандар бу ахволни кўриши биланоқ ҳайратга тушди. Зеро, ройнинг бу даражага лойиқ гуноҳи йўқ эди. Ўзини бу қадар хўрликка солиши ўринисиз эди. Шафқат-мурувватни ўзига фан қилиб олган шоҳнинг фармони билан ройнинг устидан «кафан»ни, бўйнидан «қилич»ни олдилар ва эҳтиром билан уни олий мақом шоҳнинг олдига олиб келдилар. Шоҳ эъзоз-икром билан уни қаршилади, кучоқ очиб кўришди, бу билан унинг бошини осмонга етказди. Қушишдан кўнгли шодланган рой, қайтиб, келтирган совга-саломларини ҳадя қилди. Искандар уларни мамнуният билан қабул қиласкан, сultonларга хос тартиб-қоида билан ройга ўтириш учун жой кўрсатди. Бу илтифотлар ройнинг кўнглида бўлган ҳамма ваҳималарни даф этиб, юрагидан ҳар хил анди-

шаларни кўтарди. Яна Искандар дин ахлари-ю, илм-хикмат вакилларини ҳам аввалгидек иззат-ҳурмат ва миннатдорчилик билан қаршилагани ҳолда, уларга кўп иноятлар қилди — мукофотлар берди. Шоҳ уларга бенихоя чиройли муомалалар билан жоннавозлик, жоннавозлик эмас, меҳмоннавозлик кўрсатди. Шундай йўл билан бутун ҳинд элини шоҳи жаҳон ўзига асир қилди, вафо ини билан уларнинг ҳаммасини ўзига банд этди. Базм ҳаддан зиёда ёқимлигу гурунг ниҳоятда файзли бўлиб, бир-бирига уланиб кетди. Шоҳнинг беқиёс лутф-марҳаматини кўргач, Ҳинд ройи ўрнидан туриб деди:

«Бутун дунёни ўз қўли остига олаётган шоҳ, бизга қарам айлаб, бу ҳинд кишварини ўз рухсорлари билан зийнатлаб, у ерда бир неча ой тўхтасалар ва бутун ҳинд диёрини айланиб тамошо қисалар. Зоро, бу мамлакат кўп ғаройибот ва ажойиботлар конидир. Ажаб ўрмонлару кишини ҳайратга соладиган ваҳший ҳайвонлару қушлар бор. Бир қанча фурсат сайдир-саёҳат қилиш билан ҳордиқ чиқарсалар, фарогат қисалар қандай бўларкин. Голибо, қишига ҳам яқин қолди, қиши ичидаги қилинадиган ишлар ҳам унча кўп бўлмаса керак. Май ва мусиқа билан айш-ишрат қилиб, кўнгилларини хушнуд айласалар, деган умиддамиз. Хусусан, Ҳиндистоннинг қиши киши табиатига худди наўрўзи олам кунларидек ёқимли таъсир этади. Булут ёмғирли, дарахтларга атиргуллар чирмашган бўлади, на иссик, на совуқ, на лой ва на чанг бор. Қуёш Ҳамал буржига кўтарилиб, ҳарорати ошган пайтда қай томонга бўлмасин юриш ният қилинса, қўшин тортилса дуруст бўлур, у пайтда йўллар ҳам очилур, ҳар ишни қилиш мумкин бўлур, деб ўйлайман».

Бу гап Искандар кўнглига маъқул тушиб, худди ташна одам сув кўрганда қувонганидек бўлди. Жуда хушҳоллик билан бу таклифни қабул айлади. Шу баҳона билан ҳинд элига кўп баҳт-иқбол ёр бўлди.

— Қайси томонга бошласангиз,— деди Искандар,— бу қиши ўша ерга қўнайлик.

— Пойтахтимиз Ҷеҳлидир,— деди рой,— юкларни ўша ерга туширмоқ муносибdir.

— Қўшин шаҳар ичига сингас,— деди шоҳ,— уларни ўрмонга жойлаштирилса ҳам бўлур. Аммо сиққанда ҳам шаҳарда туриши унча маъқул эмас. Зоро, улардан халққа зиён-заҳмат этиши мумкиндири. Бинобарин, биздан илгари бирор бориб, шаҳар ташқарисида бирон жой кўрса дуруст бўлур эди. Йироқроқ бўлса ҳам зарари йўқдир, улар шаҳардан четроқда истиқомат қисалар ҳам бўлади.

Рой яна илтимос қилиб, деди:

— Мамлакатларнинг фотихи бўлмиш шоҳ рухсат этсалар, бу ишларни саранжомига етказиш учун мен қулингиз борсам, шоҳнинг қўнажак манзилларини ҳам аниқласам. Акс ҳолда, қўнглим тинчланмас, ҳар нафасда ташвишланурмен, хотирим жамъ бўлмагай.

Бу сўзлардан қаноатланган саодатли шоҳ ҳинд ройига таҳт, тож ва шоҳлик камарини иноят қилди. Унга чопганда тупроқларнинг чангини тўзгитадиган, каркидек зўр, танаси филдек келадиган зеб-зийнатли, эгар-жабдуқли ёшинчиғига гавҳар каби қимматбаҳо тошлилар қадалган бир от ҳам ҳадъя қилди. Ройни отга миндириб Ҳиндистонга узатди ва ўзи ҳам орқама-орқа ўша томонга жўнади.

Ҳинд шоҳи ўз юртига етгач, ўз халқига мужда етказди. Душмандан омон қолганини билган катта-кичик, яхши ёмон — ҳамма қувонди. Искандарнинг қилган карам ва яхшиликларини эшишиб, ҳамма беҳад шодланди ва дуолар қилди. Рой ўз элини хушдил қилиб бўлгандан сўнг, Искандарни жойдастириш тадбирига бел боғлади. Юқорида Нигор деган қишлоқ ҳақида ганирилган эдики, бу ўрмонзор ов қилиш учун ниҳоятда қулай, қўнгина турли-туман қуш ва жониворлари бор эди. У ўрмон ёмас, афсонавий Эрам богининг тимсоли бўлиб, ажойиблиги билан ақлу тилни лол қиласар даражада эди. Ўрмондан анбар атрининг ҳиди эсар, қора тупроғидан эса, бўтакўз гулининг бўйи анқир эди. Сандал билан обнус дараҳтлари худди мунҷоқ билан қаҳрабодек ёнма-ён турардилар. Сандал дараҳти томонидан эсган шамол киши димогини сандал ҳидига гарқ қиласар эди. Бу ҳидлар бутун тоғ ва ўрмонларни тутиб кетган, тупроқлар ҳам сандал иси билан қопланган эди. Дараҳтларнинг шоҳига чирмашган сандалмисол илонлар кумушбадан гўзалнинг социдан қолиши масди. Қалампирмунҷоқ сунбул томонга эгилгани каби сунбул ҳам қалампирмунҷоқ томон бош эгган. Ҳар бир дараҳтнинг боши кўкка қараб чўзилиб кетган бўлиб, қуёш барглар орасида кўринмай қолган. Барглар қуёш нурини шунчалар тўсиб ташлаганки, қуёш тупроққа ўз шуъласини соялар орқали сочарди. Ўрмондаги чинорлар ўз панжаларини (шоҳшаббаларини) хинага бўягандек, офтоб нурларига бўяб олганлар. У ердаги ҳиндий ёнгоқларнинг бўйи осмонга етганидан, гўё ёнгоқ ҳидидан фалакнинг боши айланадиган бўлиб қолган. Ҳаммаёқ ҳиндий ёнгоқзори билан қопланган бўлиб, шоҳларидан дорчиннинг ҳиди келар эди. Зайтун дараҳтлари ҳам осмонга туташиб кетгани туфайли, чархи фалакнинг зайдунлари бундан хижолатда эдилар. Осмони

фалаккача бўй чўзиб кетган ҳамма дарахтларнинг шохларига ток чирмасиб чиқиб кетган. Юлдузлар дунёсини кузатувчи мунажжимлар, у дарахтлардаги узум бошларини кўриб, осмонда Ҳулкар юлдузининг сон-саноги йўқ экан, деб ўйлайдилар. Ўша дарахт шохларига чирмасиб кетган токлар осмондаги афсонавий Сидра дарахтига каманд ташлаб, унинг шохларини ўраб олгандай. У узум бошларини кўрган хомхаёл ўғри учун осмонга чиқиш ҳам унча қийинмасдек туюлар эди. У дарахтларнинг сариқ барглари, куз пайтида, худди фалакнинг ҳар томонга сочиб қўйган минг-минглаб юлдузларини эслатарди.

Бу ўрмонзордаги ҳар турли қушлар осмонни сайр қилиб учганларида, қушга эмас, балки қийғир шаклидаги Уқоб юлдузига ўҳшаб кетардилар. Гала-гала ажойиб тўтиларнинг дилкаш наволари ўрмоннинг ҳаммаёғидан эшитилиб турарди. Қайси дарахтга уларнинг галалари қўнсалар, у қўмкўк бўлар, қўмкўк эмас, гўё уларга яшил тусли Хизр пайғамбар қўнгандек туюларди. Булар қўнгандарахт баргсиз чинорга, йўқ, чинорга эмас, кўк осмонга ўҳшаб кўкариб қоларди. Кўк эса осмон ҳам эмас, гул ниҳолига, гул бўлганда ҳам қизил рангли гулга ўҳшар эди. Қизил тўтиларнинг ранги гулнорни эслатарди-ю, аммо тумшуқлари олов шуъласи рангида эди. Уларнинг ҳаммаёғни босиб кетган қизил-яшил ранги шамлар шуъласидаги бир маҳобатни кўз ўнгингизга келтиради. Яна гала-гала гапиравчи майналар бор бўлиб, улар худди ҳиндулардек сўзга уста эдилар. Майналар учун худди ҳинду ўйинчилариникига ўҳшатиб, олтинрангли кимсоқ билан зийнатланган қафас қилинган. У тўмтайтан эмас, зарварақ тожга ўҳшатиб безатилган қафас. Унга солиб қўйилган майналар, қаёқдан чиқишини билмай, тутқунликдан зорланиб сайрар ва гапирадилар. У ернинг турланиб юрувчи гўзал товуслари гўё малак тоифасидан бир намуна эди. Улар ҳар томонга жилва қилиб, мастрларча ноз билан юрганларида май қувачаси каби мастона бўйин тоблар эдилар. Буларнинг бўйинлари тўқ кўк-ложувард тусли бўлиб, усти яна зарҳал билан қопланган. Қирғовул ва қакликлари ўз юриши билан қишининг эс-хушини ўғирлар эди. Қирғовуллар сарв дарахтига томон юрганларида, сарвнинг ўзи ҳам гулдастага ўҳшаб тилларанг қирғовулга қараб эгилар эди. Товус эса Сидра дарахти устида Ҳабраил фариштаси ўтирганидек, дарахтнинг энг юқори шохидаги ўтиради.

Бу қишлоқнинг ерларини зумурраддек сабзалар қопланган, яшил осмон эса унга гўё забаржад сепиб турарди.

Бу ўрмоннинг шимолида Синд дарёси бор, жанубида Ҳинд шаҳри қад кўтариб туради. Бу дарё ичида юзлаб кемалар фалак деңгизидаги янги ойдек суръат билан сузид юради.

Шарқий чегарасида бир қамишзор бўлиб, унинг тавсифини қилиш учун бир неча достон камлик қилади. Бу қамишларниң ичи бошдан-оёқ шакар билан, шакар эмас, лиммо-лим қанд билан тўла. У қамишзорниң суви щундай ширинки, худди шарбатниң ўзгинаси; сувнинг остида эса балчиқ ўрнига шакар катламлари босилиб ётади. Ғарбий чегараси баланд тог билан ўралган бу ўрмондаги тўрт фасл ҳам баҳорни эслатарди. У ерда қишин-ёзин раҳонлар гуркираб кўкариб ётарди-ю, асалпаз боларилар у гулзорниң бобонлари эдилар. Бу ердаги асалариларниң сон-саноги йўқ бўлиб, ҳаммаси шу тог ораларини асал билан тўлатиб ётардилар. У тогнинг қайси тошига назар солманг, ундан бир булоқ сувидек асал оқиб чиқарди. Одамлар у тогнинг қай томонидан ўтмасинлар, жилгажилга бол оқиб ётганини кўрардилар.

Бу тогда минг-минглаб кийик галалари гул ва асал ичидаги гижиглаб юарди. Қамишорида эса буги ва мәралларниң оёқлари шакар шираларига ёнишиб, сайд ва тутқун бўлиб ётардилар.

Сув билан тўла тўқайларида кумушранг балиқлар сонисиз бўлиб, фалак балиғи бўлмиш ой буларга нисбатан кўрименз эди. Яна ўрмон атрофида овлаш учун ҳар турли ҳайвонлар беҳисоб эди. Энди қишлоқнинг одамлар истиқомат қиласидиган шаҳарчасига келганимизда, васфи тасвирга симасди. Унинг қай тарафига қараманг, гўзаллигидан кўзингиз қамашарди.

Бу ўрмоннинг чор атрофини қалам билан банд этдим. Ери бағоят текис, гул ва сабзалари бениҳоя кўп. Баҳтиёр Ҳинд ройи йўл бошлиб, раҳнамолик қилиб, Искандарни шу ўрмонга туширди. Бутун қўшин ҳалиги тасвирланган сабзаворга қўнди, яна осмон каби баланд қароргоҳлар қурилди. Искандар гоят хурсанд ҳолда у ерниңг ҳар томонини эҳтиётлик ва хушерлик билан айлапиб, кўриб чиқди. У синчковлик ила ҳар тарафга кўз соларкан, у ернинг табиат бойлиги ва паст-баланд тузилишини кўриб, ҳайрон қолди. Рой уига анча қуллук ва ҳурмат изхор қилдики, биз унинг шарҳини қисқагина баён айладик. Искандар бутун машгулотини йигиштириб қўйиб, қиши бўйи шу ерда айш-фарогат билан дам олишга шайланди.

Эй соқий! У зарнигор қадаҳни, майнинг лаълии рангидан жилоланувчи гавҳарнигор қадаҳни келтир. Мен гўзал

Нигор ўрмонида мақом тутдим, энди менга, албатта, зарниг жом керак!

Эй муганий! Мунгли бир оҳанг чал, унга ўзинг ҳам жўр бўлиб кўйла. Зоро, Ҳиндистонда яна бир гўзал майсазор менинг бошимга қора кун солди.

Эй Навоий! Қаламинг яна не ишлар қилди? Ёзганларинг Ҳинд мулкича бўлиб кетди-ку. Ҳиндилар ўз мамлакатларида қанча савод кўрган бўлсалар, бу саводингни кўриш билан уларнинг ҳаммасини унутадиган бўлдилар-ку!

XLIV

Афв фазилати ҳақида. Дарёдил жувонмардлар айборлар гуноҳининг хас-хашакларини баҳшиш (афв) насиими билан ўйқлиқ соҳилига сурадилар ва уларнинг юзларида дарё мавжидек ажин қолмайди ва ҳайронлик қоронғуликларидаги овораларнинг ўйланини қарам шамъи билан ёритиб, у қоронғу водий ҳалокатидан қутқарадилар ва бу қоронғуликдан ўзларига озор етмайди

Қайси шоҳ афв билан қарамни ўзига одат қилиб олган бўлса, у бошқа шоҳларга нисбатан ҳурматлироқ бўлади. Жувонмардликни — саҳоватни ўзига ҳунар қилиб олган қиши жаҳон аҳли ичида ягона ва тенгсиздир. Кимки ўз зулми билан халққа хавф солмаса, шуни энг сахий ва қарамли одам деб бил. Афв-қарамни ўзига касб қилиб олган одам золимлардан итиқом олмайди, демайман, ўйқ. Лекин гуноҳкор ўз гуноҳи юзасидан тавба қилиб узр сўраса, унинг гуноҳини афв дарёсининг суви билан ювиб юборади. Агар гуноҳкор уятдан бошини қўйи солса, мард унинг бошини тиф билан баттар эгмайди. Агар бировнинг оёғи тойиб, гуноҳ лойига ботиб қолса, афвкор шахс унга қўлдош ва таянчлик бўлмоги керак. Айбор ўз нуқсонига иқрор бўлиб, кечирим сўраса, илтифот билан унга тадбир кўриш керак. Агар гуноҳкор ҳурматли қишиларни восита қилиб, ўз гуноҳининг кечирилишини сўраса ва ҳукмроннинг амр-фармонига ҳам бўйин эгса, афв этишининг имконияти бўлса, унинг гуноҳини кечмоқ керак.

Эй, халқ устида шоҳ бўлиб турган банда! Агар огоҳ бўлсанг, мендан бир неча сўз эшиш:

Сенинг ҳукмнингга бўйсунишга мажбур бўлмиш ҳар хил халқ гурухлари борки, шоҳ бўлишингга қарамай, сен ҳам шу гурухлардансан. Зоро, яратилишда ҳамма одам бир жинсандир. Уларнинг кўплари билим ва камолотда сендан мўътабар, қобилиятда ҳам сендан юксак турадилар.

Худо сени уларга амиру уларни эса сенинг амр-фармонинг га бўйин эгувчи қилиб кўйди. Борди-ю, ўшалардан бирига сенинг мартағанги берган бўлса, амрига бўйин эгмай ни ма қила олар эдинг? Фарқ шу ердаки, ҳақ таоло сенга баҳт ато қилиши натижасида сен ҳамма ҳалққа бошлиқ бўлиб қолдинг. Гуноҳинг учун тангридан омонлиқ тилаганингда, ўзингни уларнинг бири деб гумон қил. Ниманики ўзингга нисбатан нораво деб билсанг, уни ҳалққа ҳам асло раво кўрма. Гуноҳкорни жазолаш ҳақида ҳукм чиқазмоқчи бўлганингда, худо олдида ўз гуноҳларинг борлигини ҳам эслаб қўй. Ёмонга жазо бериш — гарчи қонун ва сиёсат юзасидан тўғри бўлса ҳам, аммо адолатли ҳукмдорнинг асл йўли — шафқат-муруватдир. Бирорни қатл этиш лозим бўлиб қолса, имконият борича унинг ўлимини кечикиришга урин. Бир шахс ўлимга қанчалик сазовор бўлса ҳам, унинг ўлимини орқага суриш, бу ҳақда шошмаслик яхши. Одамларни шошиб-пишиб, дарҳол ўлдириб юбориладиган бўлса қамоқ, зиндон, кишан каби нарсалар беҳуда экан-да! Айбдор бугун зиндонда қолса, нима зиёни бор? Керак бўлса уни эртага ҳам ҳалок қилиш мумкин-ку. Бегуноҳ бир бечорани шошқалоқлик қилиб, бугун ўлдириб юборсанг-да, эртага унинг чин аҳволини билиб, «ат-танг» деб қолсанг, сенинг ҳолингга вой! Ундан кейин ўзингни ўзинг ўлдирсанг не фойда-ю, ўз қўлинг билан бошингни кессанг нима фойда? Жонингни эваз қилганингда ҳам даво топмайдиган бўлгач, бирорни жароҳлатиб нима қиласан? Бир иморатни бузиб ташлаганингдан сўнг уни қайта тиклаб, ўзиdek қиламан деб овора бўлма, чунки унинг бутун ашёлари шикастлангандир. Ўйлаб қара, у зор, мазлум она ўз боласини тарбиялаб вояга етказишда қанча раижи мashaққат чекди! Боламнинг уйқуси бузилмасин, деб қайғуриб, кечалари ўз уйқусини ҳаром қилди. Фалак ўттиз-қирқ йиллаб айлангунча, унга меҳрибонлик билан тарбият берди. У узоқ муддатдан сўнггина баркамол ҳаёт ўйлига тушди, одам сонига кирди. Сен ўзингнинг зулмкорлик одатинг бўйича, андиша қилмай, унинг бошини кесилгага ҳукм этасан. Аслида унинг бу оғатга йўлиқиши, унга тўн ва кишан каби ёпишга тана натижасидир. Уига юз берган бу шумлик, сенга маҳкум бўлишни ният қилганидан эмас, йўқ, ўз нафсиning балосидан бўлди!

Эвоҳ! Бундай ишни қайси баҳтсиз қилмасин, унга шу хилда қаттиқ жазо бериш разоми, ахир? Қўйларни бўғизлани бўришинг табхий одати экан, у чўпон меҳнатининг андишасини қиладими? Йўқ! Йиртқич росу кантарни ҳалок қилар экан, унинг етим жўжалари очлиқдан ўлиб қо-

лишининг ташвишини тортадими? Йўқ. Агар айбдор ҳақиқатан ўлимга сазовор бўлса, унинг яна икки кун зинданда ётишининг не зарари бор? Ва агар бир киши шу хатони қилган экан, балога гирифтор бўлай, деб қилмаган-ку. Агар бир кимсанинг гуноҳи исбот бўлса-ю, тавба қилиб узр сўраса, сен афв-карам айлаб, гуноҳини кечсанг, агар унинг вужудида одамгарчилик бўлса, то умрининг охиригача бундай ёмон ишни қилмайдиган бўлади-ку. Уни сен жон-дил билан ҳурматлассанг, яъни ўлимдан сақлаб қолсанг, бу сенинг камоли афвкор эканлигингни намойиш этмайдими? Унинг тирик қолиб юришидан мақсади ҳам сенинг бу яхшилигинг эвазига умр бўйи яхшилик қайтариш бўлиб қолади-ку. Агар у юз жон топса ҳам фидо айлаб, сени рози қилади ва ҳақингни адо этади, албатта. Агар борди-ю, у яхшилигингга яхшилик қайтара олмаса, таңгридан ундан ҳам яхшироқ эваз қайтажагини унутма. Шунингдек, у сенинг яхшилигинг эвазини қайтариш тўғрисида ўйламаса, дунёда яхши от қолдиришининг ўзи кифоя эмасми?

Искандар одамларга юқоридаги каби лутф-карамларни қилганда ўзидан кейин яхши от қолдиришни ҳам ўйлади. Кимдаки мана шундай карам жавҳари бўлса, ҳозирги замоннинг Искандари шудир. Кимки афв-карам бобида маҳорат кўрсатса, карам ҳам унга ўз фазилатини сочгусидир.

XLV

Олди-соттисидан катта зиён кўрган ва жигаргўшасидан ажраб, фироқида юзларини жигар парчаларидан нақшалаган, белидаги ўлимлик нақдини бериб, жигаргўшасини ўлимдан халос этган савдогар ҳинояти

Адан мамлакатида бир тоқир савдогар бор эди, у савдо ва тижоратда савдогарларининг энг моҳир эди. Унинг бир яхши фарзанди бўлиб, дунёда унга ҳизнид келадиган йигит йўқ эди. У савдогарининг туяси юсташни ҳан бўнишас, ҳар ўн кунида бу шаҳардан у шаҳарга юсташ эди. Тоқир бир кечаси уйқуни тартибиб, кўнглига савдо-сотицини мўлжаллаб борар экан, ҳали бирон данг ва дарёни босиб ўтмасданоқ, карвоинга қароқчилар ҳузум қилиб қолди. Ўлим хавфидан ҳаммалари тўзгиниб, ҳар бири бир қир-тепаликларга қараб қочтилар. Шу қочганча, тўғри келган тарафга бош уриб, ҳар ким ҳар хил иқлимга бориб қолди.

Шу можарода ҳалиги савдогар ўз жонини қутқарди-ю, аммо ўглидан ажралиб қолди. Қора күн бошига тушган бў тожир жигаргўшасини тополмай, жигаридаи фалакни ўртовчи оҳ тортар эди. Бу гамдан жигари эзилиб ўз-ўзига:

«Энди менинг ишлар овораю сарсонликдан бодиқа нарса эмас, лойдан бўлган баданим батамом ишдан чиқиб, ҳолдан тойгунча ҳар тарафга қуюн каби югураман. Борди-ю, шу югуришда муродим қазъбасини топсан тондим, бўлмаса биёбонда саргашта бўлганимдан нима кам?» — деди.

Унинг белига яширинча боғлаб қўйган минг олтин пули бор эди, у жамғарманинг белида турганини кўриб, жигаргўшасини ахтариб кетди. Кўзидан ёш ўринига тимай қонини оқизиб, севимли арзандасини ахтариб, ҳар ёнга чопар эди. Елиб-югуравериш унинг жигарини эзиб, ишдан чиқарганда бир ажойиб кишварга бориб етди. Ҳанча данилларини босиб ўтган, жигари хун бечора бу шахарни ҳам кезиб ахтариш учун қадамини тезлатди. Баногоҳ қараса, бир жойда аинчагина одамлар тўдаланиб турибди, уларнинг қўлида эса бир жигари ҳун асир бор. Лекин бу асир жигарранг бўлиб, ўз қонига белангани яна тепасида ёвузлар қиличин ярқиратиб, ўхталиб турибдилар. Қон ичида бутун вужуди жигарранг бўлиб кетган бу одамнинг ҳозирги фойнона аҳволга тушувига қон тухмати сабаб бўлган эмиш. Бу қон қасосидан қутулиш учун унга минг тилла баҳо қўйибдилару, аммо бу маблагни бериб, уни олинига ҳеч кимнинг юраги дов бермас эмиш. Ҳолдан тойган савдогар бу савдони кўраркан, кўкрагига боғлаб қўйган нақдииасини олиб, минг олтинни бериб, у бечора мазлумни қутқариб олди. Кейин қараса, бу ўзининг азиз жигаргўшаси — фарзанди экан. Унинг кўз ёши тўқинни кечирарли ҳол эди, бироқ у кўзидан ёш ўринига қон тўкар, ўғлининг вужудини босгани қонни қон билан ювар эди. Кейин жигарининг яралари ҳам битиб, деди:

— Эй жигаримнинг пораси, аҳволнинг баён айла!

— У кечаси ўзиниг кўрган аҳвол юз бергач, — деди ўғли, — мен душман қўлига мубтало бўлиб қолдим. Аввал уларнинг барчаси мени ўлдиришга қарор қилдилар, кейин бошимни олини қасидан кечиб, менга шарт қўйиб: «Биз сени ўлдирмайлик, энди сен биз билан дўётлашгин-да, нимаики қилсақ, сирдошимиз бўлиб қол», — дедилар. Шундай инъом ваъда қияланларидан сўнг ўлим олдидан чор-ночор уларнинг шартига бўйсундим.

Бугун эса бу кишварга келиб, улар бутун халқ билан урушдилар. Шу можарода халқдан бир бечора шаҳид бўлди-ю, қароқчилар тарафидан мен халққа асир бўлиб қолдим. Бу ахволни ҳокимга арз қилганларидан сўнг унинг фармони билан мени ҳалиги қароқчилар томонидан ўлдирилган кишининг ворисларига хун ҳақи учун топширдилар. Умримнинг қўёши ботай деб турган пайтда сен келиб қолдинг, бу ёғида нима бўлгани ўзингга аён. Сен карам тугулларини саховатпеша қўлларинг билан ечиб, нақд пулларни бериб, менинг жоним нақдинасини сотиб олдинг.

Халойиқ бу сирри-асордан воқиф бўлгач, мамлакат шоҳига ҳам бу ҳақда хабар бердилар. Карам саховат ҳикматларидан огоҳ бўлмиш шоҳ воқеани тушунгач, савдогарга қўп инъомлар бериб, уни аввалгидан ҳам бисёр давлатманд қилиб юборди. Минг олтинни саховат қилган савдогар қайтадан ўғиллик ҳам бўлди ва юз минг баҳтга ҳам эришди.

Қаергаки карам ёмгири сочилар экан, ниҳоят, у ерда мана шундай гуллар очилғусидир.

XLVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан ҳар бир ишга яхши-ёмонлиғига қараб бир мукофот ва жазо бордур, ҳикмати недур, деб сўрагани

Яна файласуф табиатли шоҳ сўрадики:

— Эй ҳар бир ҳикматнинг мазмунини олдиндан билгучи устоз! Ҳар ишда бир хосият бўлишининг ҳикмати нимада? Шуни менга изоҳлаб берсангиз! Масалан, бир кимса бирон ёмон иш қилган бўлса, унинг ўзи ҳам албатта бир ёмонликка дучор бўлади. Аксинча бирор ўзига яхшиликни одат қилиб олган бўлса, унинг мукофоти баҳтлар хазинасиdir. Нима учун шундай бўлиши ҳақида бир масала айтинг, бунинг сири нимаданлигидан мени хабардор қилинг.

Гўзал маъноларнинг хазинаси бўлмиш доно шундай жавоб берди:

— Эй яхшилик маъноларидан парвариш топган зот! Тангри бу дунёда, бу дунёдагина эмас, азалдан оламу коинотда ниманики яратган бўлса, унга бир маҳфий хосият ато қилдиким, бу хосиятларнинг ўзига хос ҳола-

ти ва сифати бор. Билимсиз ва жоҳил одамлар бир ишга киришсалар, у ишдан кўнгилдагидек манфаат чиқмаса, бировлардан кўрадилар ва хафа бўладилар. Ваҳоланки, унинг асл сабабчиси бирон кимса эмас. Агар кишига гойибдан пинҳоний нафъ бўлмаса, бировдан бировга фойда етиши мумкин эмас. Ёш болаю девоналардан бу борада гина қилмаймиз, зеро, иккисидан ақл бегонадир. Бироқ ҳар бир киши ақл эгаси бўлса, унинг ақли ўйламасдан бирор иш қилишга йўл қўймайди. Борди-ю, маҳлуқларда бундай ҳолат бўлса, холиқ уни шундай ақлсиз қилиб яратгани ажабланарли эмас. Еруғ ўту қора тутун бўлмасин, уларнинг ҳеч бири бекорга яратилган эмас. Мавжудотда нимаики бўлса, уларнинг ҳаммаси бир-бири билан боғлиқдир. Бу ҳақда бир нарса дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, зеро, бир узук ип ҳам бекорчи эмас, унинг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Шунингдек, ҳеч кимса йўқки, унинг ўзига хос феъли ва сифати замирида бир хосиятию вужудида бир ҳолати ва кайфияти бўлмаса. Лекин кишиларнинг феъл-автори яратилганда, унинг ичига табиий ахволининг уруги ҳам яширинган. Ахир, деҳқон ўз ерига ниманинг уруғини экса, ҳосил пишгандга ўшанигина ўриб-йигиб олади-ку. Бирор тупроққа бугдой сочган бўлса, у ҳеч қачон арпа йигиб олмайди. Агар ейиш учун арпа эккан бўлса-чи, у бугдой хирмон қилиш имкониятига эга бўлмайди. Бирор итқовун экса, ундан аччиқ ҳосил олади ва агар шакарқамиш экса-чи, қанд йигади. Шу каби, феъл-авторнинг ҳам шарофатли ва ярамас уруги бор. Хоҳ шарофатли ва хоҳ ярамас бўлсин, ҳаммаси табиатнинг юқоридаги қонунига кўрадир. Ҳар ким яхши қилиқли бўлса, бу яхши қилиғидан ўзига ҳам яхшилик қайтади. Агар бирор ёмонликдан завқ оладиган бўлса, ўзи ҳам қилмишига яраша ёмонлик кўради. Ҳар бир ишнинг натижаси шу — яхшиликка яхшилигу зулмга зулм қайтади. Ақли салим ва тани-жони соғ одам ҳаётга тафаккур ва мулоҳаза билан боқса, ҳақиқий тўғри йўл шу эканини билади. Агар тутилган иш қонунга хилофу тескари бўлса-чи, адолат тариқи бузилади.

Эшитгувчи бу маъноларга таи бергани ва қойил қолгани каби маърузачи ҳам шу билан қифояланди.

XLVII

Қуёш тун зулматидан чиқиб, кун зиёси қиёмга кўтарилганидек, Искандарнинг Ҳинд ерларидан чиқиб, Чин киши-

варига киргани ва Чин хоқони унинг қуёшдек ҳарорат билан жаҳонгирилик тиги тортиб келаётганини эшигиб, заррадек беғисоб қўшин тўплагани ҳолда, у билан муроса қилиш учун элчи юбориб, номувофиқ жавоб топгани ва Хитой лашкарлари Искандар қўшини шукуҳидан тўзондек тўзгиб, беқарор бўлгани ва хоқоннинг ўзи бу борада тадбир қўргани

Чуқур маъноли гапларни ҳикоя қилгувчи ва бу каби нукталарни билиш учун кўп мاشаққатлар чеккан доно бундай деди:

Шундай қилиб, Искандар қишини шу ажойиб ерда ором олиш билан ўтказишга қарор қилди. Ўзи Ҳинд мамлакатининг зеб-ороси эди-ю, бунинг устига Ҳинд ройи (шоҳи) ҳам унинг мажлисларини безарди. Гоҳо ҳаммомга тушиш учун шаҳарга, май ичиб майшат қилиш учун баъзи бир кошоналарга ҳам бораарди. Ройнинг қасрида бўладиган зиёфат ва айш-ишратларда иштирок этарди; хурсандлик билан май ичиб, мусиқа тингларди. Гоҳо ўрмон ичра ов билан машғул бўлар ва гоҳо ов вақтида ҳам кўнгли май тусаб қолар эди. Гоҳ қоплон отиб, гоҳи шер ўлдирап ва гоҳо фил, каркидон каби баҳайбат махлуқларни ҳам дадиллик билан шикор этар эди. Гоҳо дарё ичидаги базм ташкил қиласар ва гоҳо кемаларга тушиб, дengизларда сайдар этар эди. Гоҳ қармоқ билан кумушранг балиқлар тутар ва гоҳи кумуш жомлар тўла майларни сипқаарарди. Гоҳо худди ботир шер каби қамишзорга кириб, у ерда ўз манзилидай кезар ва тўқайларда бўлмиш ёввойи ҳўқизларни овлар, қулонларни олдига солиб қувар ва найистоннинг най шакарларидан тотинар эди. Гоҳо қуёш ўз буржига қараб юксалганидек, асал тоғига томон кўтарилилар ва тог устида май нўш қилиб, хушхол бўлгани каби, боллардан ҳам тановул айлаб, таъбини чоғ қиласар ва кўнгли тинчланар эди. Гоҳ шаҳанишоҳлар таомили бўйича, катта чодирлар ичидаги базм қуриб, ҳазин куйларни тинглар; гоҳо осмон гумбазидек баланд, шавкатли қароргоҳининг коинот қадар кенг пардалари орасида ўтириб май ичарди. Гоҳи донишманд кишилар билан ўтириб, ҳамма фанга оид китоблардан келтириб, диққатини ўзига тортган қандай ноаниқ — баҳели масалалар бўлса, ечиб олар эди.

То баҳоргача Искандарнинг кечакуандузи мана шу каби машғулотлар билан ўтди. Қуёш шамининг ҳарорати ошиб, шараф буржига кўтарилиб, бу шамдан еру осмон равшан тортгач, порлоқ хуршид каби шоҳ худди

Жамшиддек яна жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этишга киришиди. Сафарга отланиш учун мажлис чақириб, Хитой ва унинг марказига юриш қилиш учун жазм-қарор айлади. Аскар денгизи орасига яна жўшқинлик тушиб, уларнинг шовқин-суронидан осмоннинг қулоги батангга келди. Яна ҳарб ногораларини филларга ортиб, бу кишвардан кўчиш машқи чалинди. Ҳинд ерларини бошдан-оёқ олган бу фотиҳ энди Хитой ўлкаларига түғ тикиш учун юриш қилиди. Шундай қилиб, Искандар Чин диёрини эгаллаш ниятида, Ҳиндистондан қўшинларини олиб чиқиб кетди. Олий имтиёзли шоҳ учун йўл устида бўлмиш ҳар шаҳарнинг оралиғи хоҳ эллик йигоч ва хоҳ юз йигоч бўлишига қарамай, қўшин юборишга эҳтиёж бўлмади. Зеро, у томонга бирон ҳат юборилса бас эди, у ердаги шоҳларнинг ўзлари ҳат олиб борувчи кимса билан бирга бу томонга келишаверди. Улар совғаю тортиқлар билан келиб, Искандарни зиёрат қиласар, у ўтирган жойнинг тупроғини ўпар эди. Олиймақом шоҳ уларга иноят ва марҳаматлар айлаб, яна ўз йўлида бетўхтов давом этар эди.

Шоҳ кўп йўл юриб, ҳамма жойларни тамошо қилиб, ниҳоят Чин мамлакатининг ҳадди-чегарасига бориб етди. Чин хоқони бу омонсиз селнинг Ҳиндистондан чиқиб, Хитойга оқиб келаётганини билган бўлиб, сон-саноқсиз лашкар тўплаган, ҳаддан зиёда қурол-ярог тайёрлаган эди. Аммо шунга қарамай, хоқон Искандарга аввал душманлик кўрсатмоқчи ва ёки даъво-жанжал қилмоқчи эмас эди. Балки элчи юбориб сулҳ қилиш, келишиш йўлини тутиш ҳақида сўз юритмоқчи эди. Агар хасм бундай сўзга хўб деб бўйин эгса, дўустона муомила қилиб, уни қайтариб юбормоқчи эди. Агарда иш келишиш йўли билан битмайдиган бўлса ёки темир қизғин узрлар сўраш билан юшшамаса, ўзини кучсизлардек забун ва таслим этмай, қўшин тортиб, жанг қилишга қарор айлади.

Хоқоннинг фикри шу тадбирларни кўришга тўхтагач, дастлаб душманини бир синаб кўрмоқчи бўлиб, бир ақлли одамни Искандарга элчи қилиб юбордики, бу одам элчилик бобида жуда маҳоратли эди. Унга кўп махфий сўзлар айтиб, худди денгизга хас-ҳашак ташлагандек, элчини Искандар ҳузурига жўнатди. Элчи шоҳнинг қароргоҳига етгач, унинг жоҳи — салтанатига назар солди ва аскарларини кўздан кечиравкан, юз йил ақл ишлатганда ҳам сон-саноғини чамалаш қийинлигини тасаввур этди. Шоҳнинг ўрдаси шу даражада юксак дабдабали эдики, унинг қаршисида фалак бир камтарона қурилган

чодирга ўхшар эди. Ўрданинг ичи шу қадар кеңгки, кўрган одам эс-ҳушини йўқотиб қўйгудек бўлади. Водийларни босиб келган элчи бу жойни кўриб, хуши оғиб, худди гард сингари беихтиёр ўзини ўрдага урди. Бу даргоҳнинг хизматчилари элчининг муддаосини фаҳм этиб, унинг келганини шоҳга арз қилдилар. Искандарининг фармони билан элчини унинг ҳузурига олиб кирдилар, гўё оддий чўпни дарё ёнига элтилар. Ақали ва тажрибакор элчи тездаи тупроққа юз қўйиб, таъзим бажо келтириди. У тахт олдида ўтириб, нафасини ростлагучча, кўнглидаги изтироби таскин топиб, ўз сўзини айтиб, энитганини англай олиш дарајасига келгуича, шоҳ ўзини бошқа нарсага чағфитиб турди. Узоқ сукутдан сўнг, мамлакатлар соҳиби бўлмиш шоҳ:

— Энди сўзларингни изҳор эт,— деди.

Бечора элчи шоҳ ҳақига кўй дуолар қилгач, Чин хоқонининг гапларини баёни айлади:

«Эй юлдузлар султони бўламиш қўёни сингари машхур ишоҳ! Дарё шукухли Хитой хоқони арз этдики, бу кишвар томонга кўк чархининг қуёши янглиг сайд қилиб келдинг, дунёкезар отииг билан бу юртга кирдинг, ўз зиёйининг билан бу ўлкани ёритдинг. Бу маънига не боис сабаб бўлди-ю, қандай фикр сени бу томонларга йўллади экан? Агар «дўстлик билан» дессанг, дўстлик бундай бўлмайди; ҳеч ким бундай ҳаракатни дўстлик тараддуди демайди. Сенек улуг ишонинг лашкар тортиб, бизнинг мулкимизни жилвагоҳ қилишдан муродинг недур? Агар душманлик нияти билан ҳужум қилиб келган бўлсанг, не душманлик кўрдингки, бизга ёв бўлдинг? Бошлиб, устимизга оғир даъволар билан элчи юбординг. Биз сенга хурмат билан узр айтиб, уни омон-эсон узатдик. Ўша хатингда: «Хоқон хирој олиб келсин. Доро жойироentonга кетди, унинг шаҳанишоҳлик тоҷ-таҳти менга қолди», деган эдинг. Агар дунё ишоҳи Доро ўлган бўлса, зиди дунёйнинг ҳузур-ҳазоватидан сен баҳраманд бўла. Некин мени билан Доро орасидаги ҳамма муносабатлар муросаю мадоря йўли билан бўлган эди. У мен билан уруниб, голиб келмаган; ёки унча хирој берасан, мунча тўлов тўлайсан, деб таълаб қўймаган эди. Агар сен ҳам подиоҳлар ўртасида бўладиган шу каби таомилларга амал қиласудек бўлсанг, иккимиз дўстлик иттифоқлик алоқасини ботглаб, қаттиқ-қурум гапларин орадан кўтариб ташлайлик. Агар бундай муросаю аҳличиликка розилик бермасанг, қазо нешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўравераман. Менинг элчи келгаңдаги сўзим шундан иборат бўлган эди.

ҳозир ҳам шудир. Ўзинг айт-чи, шу гап ёмонми? Мен айни гапимдан асло қайтмайман, ўзгача жавоб ҳам кутма. Агар ҳозир сулҳ қилиб, қайтиб кетадиган бўлсанг, менинг гапим ҳам сулҳдан бошқача бўлмайди. Ва агар душманлардек ғулув қиласидиган, гуфт-гўйинг фақат адодват устида бўладиган бўлса, менинг ҳам бу ишда сендан камчилигим йўқ, жаңг майдоним ҳам саранжомдир. Лашкарим сои-саноқсиз даражада кўп, қуролларим ҳамишагидан бисёрроқ.

Иёлу ватан узра то жопи бор,
Киши ҳарб этар то имкони бор.

Лекин икки шоҳ уруш эълон қиласанда, зафар қайси тарафга ёр бўлиши ҳеч кимга аён эмас; кимниг галаба қозониши номаълум, зоро буни ҳеч кимниг пешонасига ёзиб қўйилмаган. Эҳтиёткорлик нуқтаи назари билан қараганда, киши урушдан қанча йироқ бўлса, шунча яхшироқдир.

Нотиқ элчи ўз фикрини боидан-оёқ шарҳлаб бўлгач, жавоб кутиб, кўзини ерга тикиб ўтириди. Шоҳ табассум билан бу гап-сўзларни тинглаб бўлгач, гавҳар сингари қимматли калималар билан шундай деди:

«Эҳтимол, шоҳликдаги мартабаю шон-шавкатда, жаҳондорлик расм-руsumларида Чии хоқони мен билан Дорони бир мақомда, деб ўйлар. Бу шубҳасиз хато. Агар, унга-мунга ақли етадиган одам бўлса биладики, аввало шоҳлик даражаси мамлакатнинг салмоғи билан ўлчанади. Модомики, шоҳнинг эътибори ер мулкининг тутган ўрни билан бўлар экан, менинг кишварим Дороникидан икки баробар каттадир. Борди-ю, шоҳнинг шижоати эътиборга олинадиган бўлса, хоқоннинг Доро ахволидан хабари бўлса керак. Доро билан урушга бошлиганимда, менинг кучим унинг ўндан бирича ҳам келмас эди. Шу куч билан уни шундай таигу тор қиласидан ташлаган эдимки, ҳеч ким уни бундай оғир ахволда кўрмаган эди. Ҳеч шубҳасиз мен ғолиб бўлишим керак эди, охирида ҳам ҳақ меинг зафар ато қиласи. Менинг шу айтгаиларимга таин берадиган бўлса, хоқон бундай ножӯя гап-сўзларни унусин. Яхшиси, менинг буйргумига бўйсунисин; ўз кучсизлигини тан олиб, узр айтсин, вассалом. Юқори мартабали кишиларни шарафлашнинг қанчалик даражаси бўлса, имконият борича мен шуларнинг ҳаммасини бажо қиласин. Агар бу гапларга эътибор ва аҳамият бермаса, унга уруш қанақа бўли-

шини кўрсатиб қўйишига мажбур бўлурман. Нимаики деган бўлсам, ҳаммаси чин ва қатъий. Мен фақат рост ва бор гапни айтаман! Сўзим тамом. Энди равона бўлиб, хоқонни менинг бу гапларимдан хабардор эт. Кетингдан мен ҳам йўлга тушиб, секин-аста бораверман. Мен етмасимдан илгарироқ маъқул ва савобли жавоб келтирсанг, бизнинг жавобимиз ҳам фойдали бўлади. Агар хоқон буйруқдан бўйин тоблайдиган бўлса, фалак қандай ўйин ўйнаяжагини кўурмиз».

Элчи шу хилдаги гапларни эшитгач, ўрнидан туриб, паришон аҳвояда йўлга тушди. Жонидаги дардига даво тополмай, ўз хонининг даргоҳига қараб йўл олди. Хоқон қандай сўзларни айтиб юборган бўлса, Искандар ҳам ўз жавобларини етказишини унга буюрган эди. Элчи бориб, Искандар билан бўлган мажлисда қандай можаролар ўтган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга арз айлади.

Хоқон у шижаотли шернинг ўзи ўйлагандан ҳам ботир эканини фаҳмлади. Яна, бошқатдан гаплашиш учун ўзга одам юборай деса, фойдасиз; у бундан яхшироқ жавоб келтиришига кўзи етмайди ҳам. Бинобарин, уруш қилишига қатъий ва мардона бел боғлаб, Искандарнинг келишини кутиб ўтириди. Бутун Хитой юртларининг ҳаммасидан, яъни етти мамлакат, йўқ, етти эмас, етмиш ота-бобосининг юртидан лашкар тўплаган, аскарлари сон жиҳатдан осмон юлдузидан ҳам, саҳро қумидан ҳам кўп эди. Улардан тўққиз юз минги ёй билан ўқ отадиган мерганлар, мергангина эмас, жонга ўқ отувчилар эдилар. Улар чақмоқдек тез бўлиб, ўқ узганда душманин ўқ ёмғирига гарқ қилиб ташлар эдилар. Улар устидаги ўқ ўтmas темир кийимлар бошдан-оёқ зарҳал; от ёпуқлари эса зарбафтлар билан безатилган эди. Ўқбозлар ва қиличбозларнинг барчасининг танаси зирҳли жавшан (совут) билан қопланган. Отлиқ аскарларнинг ҳар бири азамат-барваста, барвастагина эмас, тўлган ойдек миқти ва кучга тўлган йигитлар эдилар. Чин хоқони шу каби қўшин билан, қўшин эмас, рўйи заминни гавфога бости-рувчи шижаотли жангчилар билан, Чин шаҳаридан душман қаршисига чиқиб, хитойларга хос қаҳр-ғазаб билан пешонасини тириштириб ўтириди. Душмандан вахима қilmай, бўшашмай, қўшинларини бир дуруст жойга тушириб, саранижомлади. Қўшин атрофига шундай хандақлар қаздирдики, уни кўрганда кишининг хуши учар эди. Ҳушёрик ва эҳтиёткорлик билан уруш тайёргарлигини кўра бошлади. Қазиладиган хандақ айланасининг узун-

лиги ўн беш ёғочга мўлжалланган эди. Лекин бу мўлжални қисқартириб, хандақнинг ичкарисини мустаҳкам қўргонга айлантириш тадбирини кўрди. Хандақ айланаси тўп аробаси билан шундай мустаҳкам қўргон қилиб ўраб олинган эдики, фалак қўргони ҳам бунчалик маҳкам эмас эди. Аробалар эл атрофига ёндошгап бўлиб, икки қатор, айrim ўринларда эса бундан ҳам ортиқ эди. Бу аробалар устига қалқонлар ўрнатилган, қалқон кейинида эса, чамбарчас халқ тураг эди. Қалқоннинг ҳаммаёғига қармоқ каби чангаклар ўраб, қоқиб, боғлаб ташланган. Бунинг орқасида эса ҳамма турдаги асбоб билан қуролланган жангчилар, душманни ёқалаш учун пистирмага яширган эдилар. Яна хандақнинг олди томонига узун сихлар қадалган бўлиб, бунинг зичлиги худди ҳиндуларнинг қалин найшакарзорига ўхшарди. Қўргон шу хилда мустаҳкам ва шикаст етмайдиган қилиб тайёрландики, унинг ичиға кириш учун ажал ҳам йўл топмағудек бўлди. Хитой лашкарларининг бошлиғи ўз атрофини шундай маҳкамлаб ўрабгина қолмай, бутун лашкар атрофини ҳам шу каби қўргонга айлантирди.

Иккинчи томондан жанговар Искандар бутун қўшини билан Чинга қараб келар эди. Хоқон ўзининг атрофини беркитиб бўлгунча, мамлақатни босиб олиш мақсадида, у ҳам етиб келди. Хоқон томонидагиларнинг қораси кўриниши билан, Искандар ўша ерда тўхтаб, аскарларини сафга тузди. Унинг лашкарлари таърифдан ташқари бўлиб, буларнинг сонини қанча десангиз, бундан ҳам кўп эди. Жанговар шоҳ лашкарларини сафга тузиб бўлгач, уруш бошлаш суронини солиб, бутун қўшинини огоҳлантирди. Сурон эмас, юз минг йиртқич шер кўк тоқига валвалаю гулгула солиб юргандек бўлди. Искандарнинг бу каби тезлик билан етиб келиб, ўз сурони билан ҳаммаёққа гавғо солиши, душман кўнглида ваҳима уйготди ва Хитой томон Искандарни ниҳоятда қўрқинчли ёв деб изтиробга тушди. Лекин кеч кириб қолгани туфайли, иккала томон қўшини ҳам зарурат юзасидан, тинчгина ором олди. Чунки фалак ўз хоқони бўлмиш қуёшни гарб қўргонига киритиб, яширган эди. Кун ботгач, худди лашкарларни қўриқловчи посбонлар сингари, юлдузлар кўкда ўзларини кўрсата бошладилар. Икки томондан эҳтиёт юзасидан, қўшинни қўриқлаш учун тун посбонлари чиқдилар. Кеча қоровуллари ҳам кетма-кет равона бўлиб, энг хира ҳулкар юлдузларидек, кўз илғамас ҳаракат қила бошладилар.

Искандар ўйлаб шундай тўхтамга келдики, тонг оти-

ши билан ўзининг юлдуз каби беҳисоб аскарларига хитоб қилиб, жангга кириши лозим бўлган кишиларнинг барчасини ўз ўрни ва тартиби билан сафга тузиб бўлгач, худди наҳсанг бошлиги денгизни ёриб, тўлқинлантириб юборгани каби, душман устига тўсатдан тезлик билан бостириб кириб, урушни бошлаб, ҳаммаёққа гавғо солиб, қаёмат-қоим қўпоришга қарор қилди. Искандарнинг бу ниятини фаҳм этган донишманд аҳлари ундан ҳозирча урушни бошлаб юбормасликини илтимос қилиб, бундай дедилар:

«Эрта-индингача уруш бошламай, ишнинг охирини кутиб турмоқ лозим. Чунки сайдерлар ҳам ва бир жойда собит турғучи турғун юлдузлар ҳам ҳозирча нахелик, яъни хосиятсизлик аломатини кўрсатмоқдалар. Бошқача қилиб айтганда, у юлдузларнинг ҳозирги вазияти бизга нисбатан манфаатсизликни акс эттироқда. Бинобарин, икки қуингина шоҳимиз уруши бошламай, сабр қилиб турсалар, шу орада кўй осмонда кутилмаган бир яхшилик нишонаси рўй бериб қолиши табиий. У пайтда ишимиз кўп ажойиб, шоҳнинг иқболлари янада шон-шараф тоғусидир. Борди-ю, агар бу айтганларимиз юз бермай қолса, учинчи куни уруш бошласалар, у вақтда душманга шикаст бериб, унинг шавкатини ер билан яксон қилгайлар, деган умиддамиз!»

Олимларнинг бу сўзларидан шоҳининг таскин тониши натижасида душманлик олови ҳавони тутмади.

Иккинчи томонда, буюқ хоқон ўз одамларида ҳаддан ташқари безовталик сезмоқда эди. Хитой аскарлари ва Чин кишилари душман томондаги бениҳоя шукуҳ-салобатни кўриб, ҳаммасининг орасида гала-говуру, ҳаммасини ваҳима боса бошлади. Хоқон ўз кишиларининг кўнглини қанча кўтаргани билан ваҳима пасаймас, безовталик таскин топмас эди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, қўшиндагилар ҳеч бир ишга рағбат қилмай, тўда-тўда бўлиб, тубандагича ҳар хил мишишларни тарқата бошладилар:

«Бу қоплон юракли, шер салобатли, машхур, қудратли ҳоким жаҳонгириликни ҳавас ҳилиб, ҳар бир орзусига эришиб келмоқда. Бу кунгача қаёққа қараб, қандай мақсад билан юрган бўлса, ҳаммасини қўлга киритган. Қайси мамлакатга қўшин тортган бўлса, ҳеч қандай гавғосиз у ерии фатҳ этиб олган. Қайси шоҳнинг бўйнига каманд ташлаган бўлса, унинг бўйнини ўз сиртмогига илинтирган. У кун бунга қарши урушган Доро чуқур, кенг денгиз бўлиб, унинг қаршисида бу бир қатра

эди. Ўшанга қарши урушиб, тадбир билан у шохнинг иқболига шикаст етказди. Бизда Дороникича қудрат ва қўшин йўқ бўлгани ҳолда унинг бизга нисбатан ўн баробар шаън-шавкати бор. Яна устига-устак, у соҳиб-қирон — жаҳонгир, ёш ва паҳлавон йигиттир. Бундай одам билан уруш қиласан, дейиш ҳеч жиҳатдан тўғри ҳисобланмайди. У билан жанг қиласан деб ким лоф урса, ақл уни беҳуда уриниш ва бемаънигарчилик деб айтади. Хоқон улугларни восита қилиб бўлса ҳам унга итоат қилмоғи керак. Ахир у ҳаддан ташқари кучлигу биз заифмиз, унга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмасмиз. У билан урушаман, деб даъво қилган одам унинг тифидан омон қолиши мумкин эмас. Ўзини ақлли деб билган одам учун ўзига-ўзи қасд қилишнинг қандай маъноси бор? Бундай одам ўз жонигагина эмас, халқ жонига ҳам, жонигагина эмас, номуси ва хонумонига ҳам қасд қилган бўлади. Хирож тўлаб туришни қабул қилиб, унга мутеъ бўлса, у бунга тоҷ ва тахти ҳам қайтариб беради. Бахтиқаро Маллу унга нималар қилмаган эди, шунга қарамай, унинг ўғли Фируз бунга ишончли киши бўлиб қолди. Ҳинд ройи ўз ожизлигини эътироф қилгани туфайли, бугун Ҳиндистонга яна ўзи шоҳ бўлиб қолди. Агар хоқоннинг ўзи унинг олдига борса, мамлакат тоқини ўз бошига кийдириб юбориши турган гап. Унинг хизматига тайёр эканини айтса, ҳамма мамлакатни ўз қўлига олади. Мана шундан ўзга йўл тутса, кейинги пайтда пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ».

Халқ тўп-тўп бўлиб, бир-бирлари билан мана шу каби гапларни гаплашар эдилар. Хоқоннинг яқин маҳрамларидан ва унга ўз ихлоси ва муҳаббати билан танилган кишилардан бири бегона кишилардан, бегонагина эмас, умуман ҳаммадан холи бўлган бир хилватгоҳга шоҳни таклиф этиб, зор-зор йиглаб, унга: «Элнинг юрагига қаттиқ ваҳима — безовталик тупшиб қолди!» — деди. Халқдан нимаики эпнитган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб берди, ҳеч нарсани қўшмай ва камайтирмай баён қилди. Сўзини тугатаркан: «Эй шаҳриёр, сенга доимо баҳт ёр бўлсин. Мен фақат ўзим кўрган-билганларимнигина айтдим, зотан, буларни айтишда узрли — маъзур эдим. Ишонсанг, бу аҳволнинг бир чорасини қил, ишонмасанг яна ўзинг суриштириб бил», деди.

Чин хоқони бир оз ўйлаб қолди, кейин бундай таҳқиқ айлаб, суриштириб қараса, ҳикоя қилган одамнинг сўзлари бошдан-охир росту унга чин гапирмоқ одат эканини эслади. Ўзининг бу аҳволига кўп чора ахтар-

са ҳам, лекин ҳеч бир чора-тадбир маъқул тушмади. Ўйлаб-ўйлаб ҳалқнинг ҳам шундай гапларни айтишга ҳақи борлигини, улар ҳам таъна ва таинбехга сазовор эмаслигини ҳис этди. Рум шоҳи Хитой чиний қадаҳи билан Рум мармартошини уриштирадиган бўлса, ҳар қандай ақл эгаси ҳам қайси бирининг синишини яхши билади. Агар чинликлар бу урушни очадиган бўлса, ўз оёғига ўзи тош уражаги турган гап. Бу масалада хоқонни қайгу босиб, тонг отгунча ухлай олмади. Саҳарга етганда, ғайб қизининг ниқоби очилиб, бир яхши савобобли фикр хаёлига келиб қолди. Ногаҳон хоқоннинг ақли кўнглига шундай бир фикр солдики, бундай фикрни ҳар қандай ақл эгаси ўйлаб тополмайди. Шундан сўнг хоқон ҳалиги ўз ихлосини кўрсатмиш хос маҳрамини ҳузурига чақириб, бундай деди:

— Ўрда атрофида ва менинг чодирим ёнида бўлган одамларни узоклаштири, бу яқинда бирон кимса қолмасин. Ўзинг эшик олдидан ҳеч қаёига кетма. «Бугун шоҳ ҳеч кимни қабул қилмайди!» — деб жар сол. Эрта оқшомгача шу эшик олдидা мени кут, лекин менинг тўғримда ҳеч ташвишланма. Агар эртага кечқурун шу пайтгача етиб келсан, барча мақсадимиз мусассар ва тинчлигимиз таъминланган бўлади. Агар келмай қолсан-чи, ўз тадбiringни кўр, ҳаёлингга нимаики келса, шуни қил. Лекин бир кечаю бир кундуз бу сирнинг очилмаслиги учун зиннхор-базинхор эҳтиёт бўл. Ҳамда мендан бу ишнинг қандайлиги, бу андишага сабаб нима эканини сўрама! — деди.

Эшитувчи хоқоннинг айтганларини қабул айлади. Хоқон фикрга толгани ҳолда ўз хонасига кирди ва шохона либосларини ечиб, эгнига элчиларга хос кийимлар кийиб олди. Кейин ҳалиги маҳрамига: «Саронарда — чодир олдига бир от олиб кел! — деб буюрди. Маҳрам тездан бир отни келтириб, саронарда ёнида тўхтатди. Чин хоқони отга сувори бўлди. Бу сирдан ҳеч кимнинг воқиф бўлмаслигини маҳрамга яна бир бор таъкидлаганидан сўнг жўнаб кетди.

XLVIII

Саёҳатчи ой тезюарар қуёши билан тенглашмоқчи бўлганидек, хоқон Искандар ҳузурига элчи сифатида боргани ва унинг лутф-марҳаматидан ойдек нур ва сафога тўлгани

Хоқон қороғида қўшини орасидан ўтиб, қалъа дарбан-дига — дарвозасига етиб олди. Четга чиқиш учун босилт-

ган мухрли ҳужжатни дарбанд посбонларига кўрсатиб: «Умум фойдаси учун бўладиган бир иш юзасидан мени ташқари чиқаринглар!» — деди. Улар мақбул ишончли мухрни кўриб, ҳеч қайдай зиён-заҳматсиз, уни қалъадан чиқариб юбордилар. Жаҳонгашта хоқон тезлик билан Искандарнинг қўшинлари жойлашган майдонга йўл олди. У бораркан, кўнглида юз минг хаёлот ва хавф-хатар тугёни қилиб, юрагини азоблар эди. Ниҳоят, тонг отиб, искандарсиғат қуёш ўз юзини очиб, дунёга Искандардек нур сепа бошлиди. Юлдузларнинг Чин қўшинидек ранги ўчиб, тақдир — қазо осмоннинг кўк яйловини тиниқ қилиб қўйди. Бахтиёр элчи Искандар қўшинига етиб боргач, унинг остонасида отдан тушди. Шу онда мулозимлар шоҳга тубандагича арз қилдилар:

«Муборак чехрали бир элчи келди. У ниҳоятда басавлат ва ҳушёр одам бўлиб, инсон суратига кирган фариштага ўхшайди», дедилар. Искандар айтдики:

→ Унга ҳурмат кўрсатиб, таҳтим ёнига келтириб ўтқазинг. Бугун кечаси гаройиб бир туш кўриб эдим, ажаб эмаски, бу — шу тушимнинг таъбири бўлса. Тушимда мен қуёнидек порлоқ — пуроний эмишман, яна мендан бошиқа ҳам бир қуёни мавижуд эмини. Ўша қуёни қелиб, менга сајда қиласан эмини. Ҳеч ким бу каби икки қуёшни кўрган эмас. Ҳикмат аҳлларининг фалак жисемлари сайри ҳақидаги кузатувларидан маълум бўлишича ҳам бу икки куни ичидан жуда кўп ва ажиб ҳодисалар содир бўлмоғи лозимдир. Менинг бу кўрган тушим ҳикмат аҳлларининг аҳкомида баён қилинган ўша подир ҳодисаларнинг бири бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Боринг, ўша айтган элчингизни ичкарига, менинг ҳузуримга олиб киринг! — деб фармон берди.

Одамлар бориб, элчини ичкарига олиб кирдилар. Яхни ният билан келган сухандон Искандарга узоқдан элчиларга хос таъзим бажо келтирди. У мақтовга сазовор элчи эди. Бинобарин, Искандар унга илтифот кўрсатиб, қучоқланиб кўришди. Бахтиёрнинг баниорати билан, шоҳ унга «ўтири» ишорасини берди. Элчи ўтириб, хотиржам бўлгач, ўз муродини юзага чиқазиш ниятида юрган Искандар ундан савол сўради:

— Ҳар қандай сўзинг бўлса бошла, қандай сирри-розинг бўлса, бизни хабардор қим! — деди. Саодатли элчи аста, вазминлик билан айтдики:

— Эй ҳар бир сигинган одамни ўз даргоҳига қабул қилувчи шоҳ! Нимаики ҳукм қилсанг, жон устига, уни бажо қилмоқ, руҳи-равон устига. Ва лекин фикру тад-

бирига юз офарин, дейишга арзидиган Хитой хони, Чин хоқони менга бир неча қийматли ва мўътабар сўз айтдики, уни эштиш шарафиға ҳар ким сазовор эмасдир. Агар бу анжуманди ўтирган кишилар тарқаса-ю, мен билан фақат баҳодир шоҳнинг ўзлари қолсалар, хоқоннинг айтилиши керак бўлган лутф-эҳсондан иборат қимматли фикрлари бор бўлиб, мен учун у иукталарни баён қилишга имконият яратилган бўлур эди. Пок фикрли хоқон яна айтдиларки, агар шундай хилватда сұхбатлашишнинг иложи бўлса, яъни шоҳ бўлса-ю, сир айтгучининг ўзи бўлса, сен бизнинг илтимосларимизнинг ҳаммасини баён айла. Агар ундан бўлмаса, ўринингдан туриб, қайтиб келавер. Агар улар сени ҳибс этиб, қамаб қўйсалар ҳам нафасингни чиқарма. Борди-ю, кишилар сени қора ниятли иғвогарларнинг фидойи вакили деб тушунсалар, оёғингни чамбарчас боғласинлар, қўлингга ҳам кишан солсинлар. Ана шундан сўйгина сен тилтиғидан кескир сўзларигни баён эт, деган. Дарҳақиқат, агар сиз мендан шубҳалансангиз, қўлимни ҳам, оёғими ҳам боғлатингиз!

Бу гаплар Искандарга ҳаддан ташқари маъқул бўлди. У ўз аъёнларига:

— Ҳаммангиз бу ерии бўшатиб қўйинг! — деди. Боғлашга ҳеч қандай зарурат йўқ, попушакнинг қилиги шунқорни чўчитмайди.

Ҳикмат аҳллари — олимларнинг, айниқса мунахжим Арастунинг қаттиқ илтимоси билан, сўз келтирган элчининг оёғини боғлаб, қўлини ҳам кишан билан банд этдилар. Шоҳнинг олдига қилич ҳам келтириб қўйгач, бирин-сирин ҳаммалари чиқиб кетишли. Қаср бошқа одамлардан тамом холи бўларкан, Искандар элчидан махфий сирлар нимадан иборатлигини сўради. Шунда элчи айтдики:

— Эй, яхши ниятли шоҳ! Эй, душманларини банд этувчи, йўқ, йўқ, мамлакатларни озод этувчи! Сен мени бир жаҳонгашта элчи деб ўйлама. Сенинг даргоҳингда ўтирган кимса Чин хоқонидир. Мен сенинг даргоҳингнинг тупроғи сингари ҳузурингда ўтирган эканман, на қўлимда тиф ва на қўнглимда кин бор. Оёғимда ҳам, қўлимда ҳам банд бўлгани ҳолда, сенга боғли бўлиб ўтирибман. Бир неча хил сабаблар мени мажбур қилгач, шу аҳволда ҳузурингга келиш зарурати туғилди.

Тубан фалакнинг бу ишидан Искандар жуда ҳайратланиб деди:

— Эй Хитой ва Чиннинг ҳукмдори! Нечун шоҳлар

шундай хатоларга йўл қўйдилар? Киши ҳам ўз душманига, ҳеч қандай дастгирсиз, ҳимоячисиз келиб, ўзини асир қилиб берадими? Ўз оёғи билан келиб тутилгани ҳолда, яна осойишталик билан сўзлаб ўтирадими? Сўзингни давом эттириш учун шошилмай, аввал менинг шу саволимга жавоб бер.

Чин хоқони ўйлаб туриб, шундай деди:

— Эй, бутун ер юзининг хукмдори! Бошимга ниҳоятда оғир ва мушкул иш тушган эди, ўшани ҳал қилиш учун шу аҳволда келишдан бошқа илож тополмадим. Сенга шу хилда юксак ишончим, ихлос ва эътиқодим бор. Сен дено, оққўнгил одамсан, жувонмардсан, олийҳиммат ва паҳлавонсан! Сенинг шиоринг золимлик эмас, бундай ишлардан ор ва номус қилурсан. Сен, ҳатто, сенга қарши қўпгина можароларни қўзгаб, қўшин тортиб, уруш бошлаган кишилардан ҳам узр айтган чоғларида карамингни аямадинг, ким хор ва залил бўлса, уни иззат-хурмат қилдинг. Мендан бундай ёмон ишлар содир бўлмагани туфайли, ўзимни сенга таслим қилишдан хавфланмадим. Хусусан, сенинг яхши хислатларингни билганим, қиласиган ишларинг яхшиликдан иборат бўлишига ишончим комил эканлигидан, ўзимни бунчалик зор ва забун тутиб, тахting олдида айбдорларча бўйнимни эгиб ўтирибман; мазлумлардек арз-ҳолимни баён айлаб, асиrlардек еўз сўзлаб турибман. Сенинг ҳузурингга келарканман, «хафаланган ҳолда кетаман», деб ҳеч ўйлаган эмасман. Сен лутф-марҳамат кўрсатасан, кўнглимини кўтарасан, деган умид менга олдиндан қуёшдек аниқ эди.

Ўзининг мушкул саволларига берилган мақбул жавобдан бағоят хурсанд бўлмиш Искандар хоқонга оғаринлар айтиб, деди:

— Эй, мурод-мақсадига етган зот! Буни жуда ҳам тўғри ўйлабсан. Яна бундан ўзга ҳам тилакларинг бўлса, ичингда махфий қолмасин, изҳор қил. Йўқса бу аҳводда сени қўриш, бу шаклда сен билан сухбатлашиш яхши эмас.

Багри дарё хоқон дуо қилиб туриб айтди:

— Эй, очиқ қўнгилли жаҳондор! Бу келишдан муродим жанобингга узрхонлик қилишдан ўзга нарса эмас. Ҳар қандай сўзим бўлса, рўпарангда бетма-бет туриб сўзлашишдир. Сўзимнинг хулосаси шуки, ҳозир сенга гўё хоқондан элчи келиб, сени Чинга таклиф айлади ва бориб, ўз қўлинг билан Ҳөқондан хирожларни қабул этиб олишингни илтимос қилди. Агар бу таклиф сенга

малол келса-ю, бориши истамасанг, келиб, мен сенга узр айтгумдир. Гапларимни номаъқул деб топсанг, гуноҳкорман, ҳар қандай жазога тортсанг, сазоворман. Гуноҳкорлигимни билиб, олдингга бўйнимни эгиб келдим. Агар ўлдирсанг, қоним йўлинигга ҳадя бўлсени. Агар ағв этиб мени шодлантирсанг, сенинг хулқ-одобинг ва марҳаматинг қаршисида бу ажабланарли эмас.

Искандар айтди:

— Эй, муродига эришган камёб шоҳ! Аввал сенинг менга берган жавобларинг маъқул, дўстона, қариндошу бегонага ҳам ёқадиган гаплар эди. Бироқ менинг бошимда жаҳонгирлик ҳаваси бўлгани туфайли, пухта тадбир билан майдонга чиқиб, жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этиб олишга жазм айлаб, бу кишварга ҳам азм этиб, келдим. Ҳар бир шоҳ ўз душманидан голиб мавқеда турса, шу каби баҳоналарни ахтариши табиий. Аслини олганда, сенда унча гуноҳ йўқ, ҳамма гап биз томонидан содир бўляпти. Агар аввалги сўзларда баъзи бир англашилмовчиликлар бўлса ҳам энди унинг сабабини билганимиздан сўнг, кўнглимида ҳеч бир шубҳа қолмади.

Хоқон дуо қилиб сўз бошларкан, гапни ўз мақсади томон буриб, деди:

— Эй, олам аҳли сенга муте бўлмиш одам! Сенинг жаҳонгир бўлишингга ҳеч шак ва шубҳа йўқ. Қайси бир мамлакатни олиш учун қадам қўйган бўлсанг, уни осонликча — беташвиш қўлга киритдинг, демайман. Уни фатҳ этиш тадбири юзасидан бир қанча чора кўргансан ва фикр-мулоҳаза юритгансан, кўнглингда ҳар доим юз хил хаёл бўлган. Ўзингга маълумки, Маллу каби одамлар сеҳрбозлик ва афсунгарликни ўзига хунар қилиб олиб, сенга қарши қанча душманлик ва ўжарлик қилди, унинг мамлакати озмунча ташвиш билан қўлинингга киргани йўқ. Сен уларни қатлу горат этсанг ҳам ножӯя бўлмас эди. Аксинча, сен унинг ўғлига давлат тоғи ва муҳрини ато айладинг. Лутфу марҳаматинг билан унинг кўзини очиб, отаси мулкига шоҳ қилиб қўйдинг. Сўнгра бутуни куч ва қудратинги билан таҳти олиши, галаба қозонини учун бизнисиг томонига юриш қилганингда, сен мени душман деб ўйлар эднинг. Бинобарин, мен ўзимни шу аҳволда сенинг обёғинг остига ташлашини лозим кўрдим, менинг ҳаёлимга шундай иш тутиш фикри келиб қолди. Эҳтимол, ҳеч ким сенга итоат қилиш учун бундай йўл тутмагандир. Сени ҳақ шундай азиз-аржуマンд этдики, мендек баланд мартабали киши сенинг ҳузурингда паст бўлди. Бу масалада

менинг мушкулимниң қандай осон қилишингни, қандай лутфу эҳсон қилишингни билгим келянти.

Искандар айтдики:

— Хотиринг жам бўлсин, бу дунёю у дунё сен отасан, мен ўғилман. Агар истасанг, хизматнингга пешонами бояглайин, сени таҳт-салтанатимга ўтқазайин. Сенга фарзандлик қилиб оёгинг изини ўпайин, отам Файлакус тирилди, деб ўйлайин. Сен таҳтга ўтириб, ҳалқнинг арзодини тиигла, мен сенинг ёнингда саркардалик ишларини бажарайин. Агар бу ишни қабул этмасанг, кўнглинигда қандай муддаойиғ бўлса, ўшани баён эт. Сен мени ўз дилингда бўлган тилакларингдан хабардор эт. Кўлимдан келганча мен уни бажаришга ҳаракат қиласай.

Давлат эгаси бўлмиш хоқон шодланиб, дую ташаккурлар изҳор этди. Кўзидан оқсан ёшларини тиёлмагани ҳолда, бошини шукр тупрогига қўйиб, деди:

— Эй, дунёниг осмон қадар баланд мартабали шашанишоҳ! Фалакиниг авжи ишқаси ҳам сенинг таҳт-салтанатинг мартабасидан настдир. Ҳамиша жаҳоннинг паҳлавонию ва дунё кишиларининг муродга етказувчи раҳнамоси бўл. Менингдек кўнгина хон ва хоқонлар сенга муте ва амр фармонинги байкарувчи бўлсинлар. Бу қандай аутф-марҳамат ва нокиза табиатдир! Бу қандай хулқу ҳимматдир! Таңгри сенга шу қадар бениёз ҳиммат ато этган экан, шоҳлигиг учун бутун дунё ҳам озлик қиласди. Сен икки дунёга лойиқ одамсан демайман, йўқ, бундақа дунёдан ўнта бўлса ҳам сенга оздири. Сен меңга шунчалик лутф-иноят қилдингки, мен бунга етарли миннатдорчилик изҳор этишдан ҳам оқизман. Сўзинда аёи бўлмини масалаларни тунуниб этишига ҳам менинг қобилиятим етмайди. Яна сен дўстлик, биродарлик ҳақида сўзладинг, орага оталик, ўғиллик масаласини қўйдиринг. Меңга бундай эҳтиром кўреатурссан, деб гумон ҳам қилмаган, бу дараражада олий мақомга кўтарасан, деб мутлақо ўйламаган ҳам эдим. Мен сенга оталик қилингя ярамасам ҳам, лекин менинг бундай сўзни айтишим хатодир. Ахир, гавҳарнииг отаси садаф бўлгани билан унинг шараф ва қиммати камаймайди-ку. Гарчи бу эҳсону марҳаматнингга лойиқ бўлмасам ҳам садафииниг дурга бўлган иисбатига ўхшиаб, ота-ўғиллик муносабатида бўлишга йўқ ҳам деблмайман. Лекин аввал бир қанча сўзлар баби қилган эдинг, бир қадар яна ўша сўзлардан ҳам гапирсанг экан. Чупончи, ҳеч кимга бу сирни, яъни менинг келганиму бунинг сабаби ва оқибат-натижасини фони этмасанг экан. Меңга эзчи-

арга қилинадиган расмий илтифотларни кўрсатиб, кунузи сақлаб, шом бўлгач кетишга рухсат берсанг. Аъён-арингга: «Бу келган элчи яраш ҳақида гапирди, мен у таклифни қабул қилдим», — деб қўя қолсанг. Эртага онг отгач, менинг қошимга элчи юборсанг, у менинг ошимга шараф соясини солса, яъни сен мени ўз дарохингга илтимос билан чорласанг, мен сенинг амр-фаронингни бажо айлаб келсам. Мени кўрганингда, эл ўргудек, шоҳлар бу меҳрибонликни бир-бировига ҳавасаниб гапиргудек қилиб, хурмат ва таъзим билан қарши лсанг. Ахир менинг авлод-аждодларим ҳам минг йиллардан бери хонлик қилиб келадилар-ку. Бу мамлакат арпо бўлганидан бери шоҳлик ота-бобомиздан бизга месос бўлиб келяпти-ку. Менинг авлодларимнинг ҳаммаси Ситой — Чин мамлакатида хон, хонгина эмас, қоин ва оқон бўлиб келганлар-ку. Буларнинг ҳурматини қилиб ва брўсини сақлаб, менга қабулхонанг тупроғини ўпишни уюрасанг, токи хоқонлигимнинг шарафи ерга урилмаса кан! Эл-улус ўртасида мени эъзозласанг, «ота» деб ошимни кўкларга кўтарсанг. Сенинг хатингда ёзганингдек, Чин мамлакати хирож тўламасликда доимо узрли эди, шу масалага келганимизда, сен бу таклифни ҳам қилманг, бу гапни оғзингга ҳам олмасанг, кўзингга ҳам олмасанг. Хирож сўрашдан мақсад мол-дунёю дуррутаълдан қўл-бўйинларга зебу зийнат тақиши бўлса, менда ҳазинанинг ниҳояси, дурри-гавҳар ва латъл-ёқутларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Менинг сенингдек ўғлим бўлганидан тайин, ҳазиналарни асраб ўтиришга ҳавасланишим ва аруратим бўлиши мумкинми? Олдингга шунчалик мол-тунё тўқайки, аскарларинг уни йигиб-саранжомлаб олишган чарчасинлар. Шу каби иззат-икромдан сўнг мен сени юғ ва қасримда меҳмон қиласин. Сенинг ҳурматингга поҳона расм-русум билан зиёфат мажлисини тузайин. Ўен қанча хоҳласанг, бу кишварда шунча истиқомат ғилғил. Кетиш вақting тайин бўлгач, одатий расм-русумлар билан иззатиңгни бажо келтириб жўннатай ва бир неча манзилларгача бирга бориб, дийдорингга тўяй. Ўзинг қаерда хоҳласанг, ўша ерда сен билан хайр-сўш қиласин. Лекин менинг бу сўзларимни, элчилик учун ҳузурингга ўзим келганлигимни зинҳор-базинҳор маҳфий сақласанг яхши бўларди.

— Мен-ку, ҳаммасини сир тутурман. Борди-ю, ногоҳон сен ўзинг изҳор қилиб қўйсанг, не қиласай? — деди Искандар.

— Бу ишни мен элга билдирамай қилдим, — деди хоқон

ва бу ҳақда кўнглига не фикрларни туғиб қўйган бўлса, ҳаммасини айтиб берди.

Искандар унинг барча илтимосларини қабул этиб, ўз ваъдасига вафо қилиш учун сўз берди. Сўнг аъёнларини чақиришга ишорат қилди, улар келгач, тубандагидан иборатларини баён этди:

— Бу муборак қадамли баҳтиёр одам хоқон тарафидан элчи бўлиб келишининг сабабларини изҳор айлади. Аввал қўлларидан камандини олинг, оёқларидағи кишанларни ҳам ечинг. Кўп маъқул гапларни келтирган бу одам элчилик тариқида ҳам баркамол экан. Бу киши мен билан хоқон ўртасига сулҳ солди, денгиз билан кон орасига йўл солди. Унга шоҳона тўйлар кийдириб, бирмунча пул ҳам бериб, яна ҳузуримга олиб келинг.

Қандай фармон берилган бўлса, бари ижро этилгач, саховатли шоҳ тантана билан «элчи»га ижозат бериб, деди:

— Оқшомгача ўйнаб-кулиб ором ол, жаҳонга қорон гу тушгандан сўнг ўз ватанингга равона бўлурсан.

«Элчи» доно шоҳ ҳақига дуо қилиб, меҳмонхона томон жўнаб кетди. У мурод-мақсадига етган бўлишига қарамай, юзидан ниқобини очмай, кечгача меҳмонхонада ўтирди. Чинга дохил бўлган жойларда, элчилар учун шу каби ниқобда юриш таомил эди. Қачонки ой элчиси осмон юзига чиқиб, тоғу чўлларга қараб жилва сочиб юра бошлаганида, ойга ўхшаб сайд қилучи «элчи» ҳам отга миниб, жадаллик билан ўз манзилига етиб борди. Буни кутиб ётган ҳалиги сирдош маҳрамни ҳам ўз висоли билан қувонтирди. Баҳтиёр шоҳ унга даштларни кезиб келган аргумогини топшириб, ўзи парда ичига кирди. Кейин йўлнинг ранжи — машаққати кетгач, хотиржамлик билан салтанат тахтига чиқиб ўтирди.

Шу тариқа хоқон ҳеч ким қилмаган ва ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган ишни қилди. Эртасига тонг отиб, қуёш осмон тахтида мақом тутганида Чин хоқони ҳам тахтида ўзини қўрсатди.

Шунингдек, Искандар ҳам ўз тахтига ўтириб, катта-кичик ҳамма лашкарбошио амалдорларни ҳузурига чақиришни буюрди. Эл-улус ҳаммаси шоҳ олдида ҳозир бўлиб, унинг тахт-жоҳига кўз тикиб турдилар. Жаҳонни оловчи шоҳ виқор билан бир фармонбардор ва доною сўзамол кишини чақириб айтди:

— Баҳор булути Уммон денгизи томон юрганидек, сен Чин хоқони ҳузурига азм айла. Унга мендан мақтов салом айт. Саломдан сўнг тубандаги хабарни еткур:

«Душманлик ҳақидаги гап-сўзларни йиғишириб, юзингга сулҳ эшигини оч. Агар ёмои бўлсақ ҳам, яхши бўлсақ ҳам, биз бугун сенинг мамлакатингга меҳмонмиз. Дилемизда сенга нисбатан ҳеч қандай кин-адоват йўқ. Марҳамат айлаб, хузуримизга келсанг, зеро, жамолингга багоят муштоқмиз. Ишонамизки, бу гапимизни қабул айлаб, илтимос аҳли томонига қадам ранжида қилгайсан!»

Искандар ўз мақсадини айтиши биланоқ элчи Чинга томон йўл юриш тарафдудига тушди. У хоқон лашкарлари яқинига бориб етгач, қимматбаҳо гавҳардек сўзлар бошлаб, ўзининг элчи эканини билдири ва хоқон қароргоҳига киришга орзумданалигини изҳор этди. Бу воқеани арз этганларидан сўнг хоқон уни ўз даргоҳига киритишларини буюрди. У ҳам таҳт устига чиқиб, катта-кичик ҳамма аъён ва акобирларини йиғиб, Искандарнинг элчисига мурожаат қилди:

— Бу ерга келишдан мақсадинг не эканлигини гапир!

Шоҳ қандай гапларни айтган бўлса, нотиқ ҳам унинг ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга баён қилди. Элчининг шодлик бағишловчи, руҳпарвар гапларини хоқон бошдан-оёқ эшитаркан, кўп хурсандлик ва миннатдорчилик билдириб, элчи билан очилишиб гаплашиб айтди:

— Фалак ҳашаматли шоҳ бизга душманларча муносабатда бўлган ва биз томонга адovат билан юриш қилиб келган эди. Бинобарин, биз ҳам унга қарши қўшин тортиб, саф тузишни зарур деб топган эдик. Мана энди ёқимли ҳикоятлар айтибди. Бундан маълум бўладики, у бизга душман эмас экан. У билан бизнинг орамизда уруш-жанжалга асос йўқ. Агар сен ишонтирсанг, биз унинг ҳузурига албатта борурмиз.

Элчи айтди:

— Бу сўз шоҳимизнинг сўзлариdir, сиз худди шоҳнинг ўзи билан гаплашаётirман, деб фараз қила беринг. Йўқ эрса, шу ерда ҳозир турган ақл эгалари ҳам Сизни олиб кетишга менинг ҳаддим йўқлигини билсалар керак.

Бу сўзларга хоқон ичидан кулгани ҳолда, тезда бориб этиш учун отга сувори бўлди. Бу дўстона муоммадан Чин лашкарлари ҳам ғоят хурсанд бўлдилар, зеро, уларнинг ҳаммаси уруш хавфидан қутулдилар. Барча одамлар тўда-тўда бўлишиб, ҳаммалари унинг кетидан отландилар. Жуда кўп халқнинг жунбишга келиши патижасида гўё ер қатламлари бир-биридан қўчгандек бўлди. Буни кўргач, Чин хоқони халққа фармон қилиб:

— Ёшу қари, ҳеч ким ўз ўрнидан қимирламасин! —
деди.

Шундан сўнг хоқон юзта гул юзли Чин гўзали билан мингта Хитой асилзодалари бекларини ўзига ҳамроҳ қилиб, ўлкалар бағишловчи шоҳ тарафига қараб равона бўлди. Искандар томонидан ҳам бир қанча шоҳсултонлар ва оқилу донолар, биринчилари шоҳона зийнату дабдаба билан, иккинчилари эса олимона одоб ва тамкин билан, ўша замондаги расм-руссумга риоя этган ҳолда хоқонга пешвоз чиқиб, уни ҳурматлаб қарши олдилар. Улар худди денгизнинг ҳар лаҳза мавжланиб турган тўлқинидек, фавж-фавж бўлиб келиб, хоқон билан пайдарпай кўришдилар. Искандар остонасига яқин келиши билан Чин хоқони тезда отидан ерга тушди. Атрофида бир қанча эпчил-озодалар, озода дейиш етишмайди, шоҳ ва шаҳзодалар фармонбардорлигида, ҳали остонаяга қадам қўймасданоқ, Искандар ҳам ўзининг оқ уйидан чиқиб келди. Худди қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгани сингари, икки томондан икки шоҳ қучоқ очишиб, бир-бировларига қараб жадал юришди ва ота билан ўғилдек икковлари бир-бирларини қучишиди. Фалак иккита дунёнинг бу каби бир-бирига яқин келганини ошкора ҳам ва маҳфий ҳам кўрмаган бўлса керак. Агар буниинг бири улуг бўлса, иккинчиси ҳам азамат; буниси бир дунё бўлса, униси ҳам бир жаҳон эди. Бу икки баҳтиёр шоҳ қучоқлашиб, кўришиб бўлгач, Искандар қайтиб, тахтига томон юрди. У бир қўли билан хоқон қўлини тутгани ҳолда, унга тахти салтанат йўлини кўрсатиб борар эди. Хоқон тортиниб, бир оз кейин қолмоқчи бўлган эди, осмон мартабали шоҳ уни қўлидан тортиб юқорига чиқарди, шундай қилиб, хоқонни тахтга чиқазгандан сўнг аввал уни ўтқазиб, кейин ўзи ўтирди. Нима ваъда этган бўлса, ҳаммасига вафо қилиш билан кифояланмай, худди хоқон орзу қилганидек, ҳар нафасда тавозе ва мулойимлик билан кўнгил сўрар ва савол-жавобга чорлар эди. Унинг ҳар бир сўзи мушфиқ ва меҳрибонларча бўлганидек, яна оталик, ўғиллик сўзларини ҳам ўртага солар эди. Сўзлашаётган пайтда хоқоннинг қўлини самимият билан сиқиб, ахд-паймонни ўринига қўйиб турди. Донишманд келиб дастурхон ёзди. Шоҳона дастурхон ноз-неъматлар билан безатилди. Ундаги нонларнинг ҳар бири қуёш гардишидек эди. Дастурхондаги турли-туман таомлар еган сари кишининг иштаҳасини очар эди. Шундай ажойиб овқатлар тортилдики, оламда бунчалик лаззатли таомларни ҳеч ким тотган эмас. Шу

қаби меҳмондорчиликдан сўнг фалак дабдабали мезбон айтдик:

— Эди, хоқонга рухсат беришимиз мумкин. Чин ҳали билан қизинг мулоқоту муносабатимиз қаинчалик самимиш ва дўстона эканлигини билсин.

Бу сўздан хоқон гоят шодланиб, шоҳ ҳақига дуо қила-қила, ўриидан турди. Искандар уни Чинга қараб узатгач, ўзи яна гўзал қадаҳларда май ичишга тутиди.

Эй аёқчи — косагул, менга чиний коса тўла май тут. Ўзим ҳам сўзнинг чинини дейишга иштиёқмандман. Сен лиммо-лим қилиб узатгину, мен бир кўтаришда синқорай-да, шунинг кайфи билан лаҳза-лаҳза ўзими ҳам унутай.

Эй муганий! Келу туркона созлар чал, «Наво» мақомини, ўйқса «Турки ҳижоз» куйини куйла. Навоининг ашъоридан ҳам бир неча байтни менинг ҳозирги кайфиятимни ифодалайдиган оҳангга солиб айт.

Эй Навоий, фол қилиб, девонинг оч! Одамлар ўзи-сии учун оламга шеърият лаъзу гавҳарларини соч! Буларни сочишда муганийга ҳам таълим бер, зеро, у ҳам ўз ашуалари ичига шу дуррӯ ёқутларни қўшиб куйласин.

XLIX

Тўғрилик дунё бўстонидаги сарвсифат озодаларнинг энг ёқимли расми одатидир ва сидқидиллик фалак шабистонининг тонг нафасидай муятоz табнатидир; савоболи фикр багишловчи асар андакнина ҳаракат билан бугун одамии ёритувчи оламаро меҳрга (қўёшга) монанддир; ширинсұханлик фойдаси шуки, оз сўз билан олам аҳлига кўпенина шатнижа етказур

Кимки чин ганирувчи бўлса, бу дунёning энг бадавлат кишини шудир. Кимки цилган ваъдасига вафо айласа, тантри уни мурод-мақсадига етказур! Бирорга берган сўзингни қарз бил, уни қатъий қонуни сингари фарз бил. У сенинг бўйнингдаги оғир бир юқдир, у агар қылчалик бўлса ҳам, сен уни тогдек ҳис қил. Агар бирор ёлғончи бўлса, қуръондан далил келтиреса ҳам унинг сўзига ишонмайдилар. Ёлғончи киши қаинчалик аржуманд — ақлли одам бўлса ҳам унинг сўзига кўнчилик аҳамият бермайди.

Бурунги чоғда бир ёлғончи бор экан. Бир кечаси

унинг уйига эплаб бўлмайдиган зўр ўт тушибди. Шунда у ёрдам сўраб қанча дод-вой қилса ҳам, эшитгани ҳолда биронта одам фарёдига ишонмабди. Унинг уйи тез орада куйиб кул бўлибди. Шундан сўнг унга бир доно киши шундай дебди:

«Кимки ёлгонни кўп гапирадиган бўлса, унинг рост гапи ҳам халқ наздида ёлғон ҳисобланади. Агар уйиннга ўт тушганда халқ ёрдамга келмаган бўлса, ўзингдан ўпкала!»

Эшитишумча, бир шоҳга устуилик бир уй қуриш орзузи тушган. Шундан кейин унинг хизматчилари қидира-қидира бир тўгри ўсан бақувват дараҳт топганлару, аммо унинг эгаси бир қари кампир бўлиб, ёғочи учун ўн баробар, балки юз ва балки минг баробар ҳақ берсалар ҳам кўнгли тўлмабди. Олди-сотди ишлари битавермагач, ниҳоят, кампирнинг талабини қондириб, оғирликда баравар келадиган олтин берибдилар. Кейин уйни қуриб, ичини гавҳарлар билан безатганлар, устуни ҳам зарнигор қилганлар. Қуиларнинг бирида шу иморатни томоша қилишга келган кампир ёғочини ўниб: «Сен тўгри бўлиб ўсганинг туфайли, ўзингни ҳам, мени ҳам олтинга кўмдинг!» — деган экан.

Тўгри ўсан чиройли бир дараҳтки кишини шунчалик баҳтиёр қиласидиган бўлса, тўгри сўз ва ҳалол бир одамнинг қилган ишини, унинг фазилатини таърифлаб битириш мумкин бўлармикан? Хусусан у баҳтиёр бир шоҳ бўлса, жаҳондаги шоҳларнинг энг улуғи ҳисобланниши мумкин. Агар шоҳ тўғрини қўйиб, эгри йўлдан юрадиган бўлса, худо кўрсатмасин, шоҳликдан воз кечаколгани ҳам яхшироқдир. Бирорга кимсанинг қўл остидаги ер мулк бўлса ва у шу мулк билан тахтга ўтиrsa, ундайларнинг таги бўш бўлади. Уларга «тўгри бўлсанг қутуласан» ибораси мос келади. Чунки қачон тўгри бўлмаган одамнинг таги мустаҳкам бақувват бўлганини кўргансан. Тўғриликнинг байроги алиф (I) дир, лекин у ҳарф арабчада «алиф» ўқиласа бирни, «алф» ўқиласа мингни билдиради. Модомики бир тўгри чизик мингга юрар экан, киши тўғрилигининг баҳоси бормикан? Жаҳонда киши росттўгри бўлсаю, қадди «дол» ҳарфи сингари эгик бўлса ҳам аммо унинг тўғрилиги ҳаммага аёндир. Бирор росттўгрилик ва тўғриликдан узоқ бўлса, ундаи одамнинг бўлганидан бўлмагани яхшироқдир. Масалан, бир одамнинг фикр ўйналиши тўгри бўлса, душман кўплигидан қандай хавфи бўлсин?

Бир яхши фикр, ёмон кунда минг жанговар душ-

маннинг даф этилишига сабаб бўлиши; ҳаддан зиёда кўп душман биргина донолик билан айтилган фикринг овосизидан қочиб кетиши мумкин. Агар бирор ақл билан, пухта ўйлаб тузоқ қўймаса, ҳавода учиб юрган қушни ром қилиб, ўз тузогига илинтира оладими? Агар киши тўғри фикрлаш илмини билмаса, қачон ўз душманини дўстга айлантира олади? Ўйлаш билан мақсад юзага чиқади, сабр билан гўра ҳалво бўлади.

Бир билимдон одамнинг айтишича, илонни авраб-сеҳрлаганда у ўзига-ўзи ўралиб, боғланиб қолиб, кишига зиён-захмат етказа олмас экан. Ақлли одамлар илон тушунадиган тил билан унга кўп хушомад айлаб, уни авраб, ўзларига ром қилсалар керак. Чунки бошдан-ёқ чучук сўз ва яхши муомала ҳар қандай асов жониворни ҳам кишига бўйсундиради-ку. Одам қанчалик кам ақл ва бефаросат бўлса ҳам илончалик ёмон эмас-ку. Сув қаърига шўнгувчи гаввос, ақлу тадбир орқали, наҳанг оғзидан порлоқ гавҳар олишни касб этди. У денгиз қаърида, нафас олмасдан, осонлик билан дурдона ва гавҳарларни ола билади. Ҳар кимки сўзлашга оғиз очганида, тингловчига сўз ўрнига гавҳар сочса, энг ёмон душмани ҳам унга дўст бўлиб, ҳамма мақсадлари юзага чиқиши ажабланарлимас. Модомики инсон — сўзлаш билан инсон экан, унинг қаршисида тилсиз ҳайвонларнинг нима аҳамияти бор? Ва лекин сўзнинг ҳам ўрни ва даражаси бўлади: унда усталиклар ҳам, нўноқликлар ҳам бўлиши мумкин. Сўз шундай нарсаки, у — тирикни ҳалокатга олиб боради, ўлик танга эса жон бағишлайди. Агар бир кишига ақл билан ширинсўзлик ёр бўлса, бундай одам ҳар нарса ҳақида тўғри фикр юритишини ихтиёр қиласди. Оқил киши сўзлашда ҳам нотиқ бўлса, унинг омма учун фойдали фикр юритишдан ҳам бошқача фазилати бўлиши мумкинми?

L

Кучли душманни қилич билан саранжом этишига ожиз бўлса ҳам ўтқир ақл ва тил шамшири билан у мушкүл можарони ҳал этган Ардашер ҳикояти

Подшоҳлар гуруҳи орасида Ардашер ҳам доно-ю, ҳам қатъий иродали бўлиб чиқди. Чунончи, у Ардавон билан ёвлашиб қолиб, икки өрада уруи бўлиш хавфи туғилиб қолди. Ардавоннинг кучи кўплиги, Ардашер тарафда эса ёвга бас келиш учун старли куч ва қудрат йўқлиги маъ-

лум эди. Орқага қайтай деса гайрат ва орияти йўл қўймас; юришни бошлай деса ўз заифлигидан ҳайрат ва ташвишда эди. Бинобарин у бир тадбир ахтариб чуқур мулоҳаза юритар, бир йўл кўрсатувчи — раҳнамо истаб, жигибийрон бўларди. «Ярашайлик», деб элчи юборган эди, душман бунинг кучсизлигини пайқаб, таклифини қабул қилмади.

Ардашер қўшини орасида бир сотқин одам бўлиб, унинг яширинча қиласидан иши душман томонга хат-хабар жўнатиб туриш эди. Бу тўғрида шоҳ ўз одамлари орқали неча марта огоҳлантирилган бўлишига қарамай, арқонни узун ташлаб қўйган эди. Душман бир қунилик йўлга шиддат билан етиб келди. Ардашер бўлса ҳамон тадбиру чора излашдан бўшамас эди. Шу аснода миясига бир ажойиб фикр келиб, тезда давлат аркоиларини ўз ҳузурига чақириди. Уларнинг ҳаммасини хилват жойга олиб келиб, маҳфий гапларини баён қилди:

«Ҳеч ким тўятдан қочишни ихтиёр этмасин, душман шавкатидан ваҳимага ҳам тушмасин. Ҳозиргина менга ҳақ таолодан иноят етишди, шунинг учун ҳам кўнгил сирларимни сизга очай, лекин зинҳор-базинҳор бошқаларга ошкор қилмагайсиз!» — деди.

Уларнинг ҳаммаси ҳеч кимга сирни ошкор қилмасликка аҳд боғлашгандан кейин у шоду хуррамлик билан мана бу достонни бошлади:

«Душман томондаги бир қанча фалончи-пистончи паҳлавонлар (маълумки, урушнинг бориши шуларга боғлиқ) Ардавонга нисбатан қора ниятда эканлар. Менга эса, афтидан, ўзларини зулмкор қилиб кўреатсалар ҳам, сидқидилликлари бор эмиш, юборган хатларига кўра эртага душман бизнинг водиймизга етиб келиб, ҳар икки тараф лашкарлари жанг қилиш учун сафга тизилган маҳалда, Ардавон қаерда турган бўлса, ҳалиги паҳлавонлар у ерга бориб қилган зулми эвазига унинг бошини менга келтириб беришармиш».

Ардашер бу гапни тугаллар экан, ўтирган одамларнинг юрагидан хавф-хатар кетиб, ўзларини бардамбақувват сездилар.

Анжуман иштирокчилари орасида ҳалиги сотқин ҳам бор эди, маҳфий сұхбат мазмунини тезда Ардавонга ёзиб жўнатди. Зўр душман бу сўзни эшитгач, юрагига қаттиқ қўрқув тушиб, уруш бошлишни ҳам, яқинлари билан маслаҳат қилишни ҳам билмай, ўз ихтиёри билан ярашишга ризолик берди. Ярашишга ярашди-ю, ўз ёғига ўзи қоврила-қоврила қайтиб кетди.

Ардашер юқоридаги фойдали тадбирни ўйлаб тоғани, туфайли иқболи баланд келиб, зўр душмандан осойишталик билан қутулди ва мурод-мақсадига етди.

ЛІ ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан тўғри фикрлашнинг мавқеъи ҳанақа-ю, хатонинг киши учун нуқсонлигига сабаб нима, деб сўрагани ва ҳакимнинг жавоби

Яна пок табиатли Искандар устоз Арастудан сўради.

«Эй, ўткир зеҳнли ҳаким! Ҳамма одам инсон ҳисобланади, булатнинг барчаси яратилишда гўё бир хил. Ле кин танги бирорвга тўғри фикрлаш фазилатини ато қиласа, бошқа бирорвий ҳар нарсада янгилишадиган, ҳаётдан тўғри хуласа чиқазолмайдиган, нуқсонили қилиб яратган. Шунингдек, кимки тўғри фикрлаш қобилиятига эга экан, унинг ҳаётида бунинг ажойиб хосиятлари бўлади.

Лекин ҳар нарса ҳақида шак-шубҳасиз тўғри фикр юритадиган одамлар ҳам гоҳо хатога йўл қўядилар. Ана ишундай пок рой — билимдонлар кўп бўлсаю хато қилмас; хато бўлса ҳам майли-ку, лекин улар пок ройлар томонидан содир бўлмаса. Сиз бунига нима дейсиз?»

Донишманд ўйлаб туриб, бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй барча шоҳларнинг яктоси! Ҳалқ яратилишда бир хил бўлгани билан на билимда ва на кўриш-тунунишда бир хил эмас. Ҳақ таолопнинг сифатлари беҳисобдир, одамларнинг ҳар бири эса шу сифатларнинг бир кўринишидир. Одамларнинг ҳар бирини алоҳида бир зот дейиш мумкин, зоро, иккى сифат иккى хилдир.

Модомики шундай экан, одамларнинг бири фаҳму фаросатли бўлгани ҳолда, иккинчиси ақлдан бебаҳра бўлиши ажабланарли эмас. Ҳатто ақлли одамнинг фикри тўғри ва ўткир бўлгани ҳолда, гоҳо суст бўлиши ҳам табиийдир. Чунки одам доим бир ҳолатда бўлмас, у гоҳ худ, гоҳ беҳуддир. Агар бир одамнинг барча фикри тўғри бўлса, демак, ақл унга доим раҳнамолик қиласа экан.

— Аммо ақл қанча ўткир бўлса ҳам гайб — сир билиш илмидан бехабар — кўрдир. Зоро, у эртанги кунда не бўлишини, киши бошнига қандай кун тушувини билмайди. Яна айтаман: гайб илми ақлдан узоқ! Лекин

шунга қарамай, аҳмоқдан ақлли одам яхшироқдир. Шунингдек, бироннинг барча фикри тӯғри бўладиган бўлса, ақлга ажиб бир ҳол юзланиши, яъни у одам ўзини билармон деб, ғуурланиб кетиши мумкин. Бу каби ғуурланиш инсон учун номуносибdir, зеро, кериплиш — киши обрўсими тўкади.

Баркамол ақлга эга бўлмиш кишилар ҳам гоҳо хато қиласди — янглишади. Лекин бу билан уларнинг фазлу камолоти камаймайди, бунга худо гувоҳдир».

Шоҳ бу жавобдан қапоатлангани туфайли, яна бошига савол бермади.

LII

Хоқоннинг Искандар учун зиёфат тайёргарлигини кўргани ва уни Чинга келишга илтимос қилгани ва у келгач, шоҳона базм тушиб, турли-туман совға-саломлар, нодир туҳфалар ҳадя этгани

Бу ҳарир матога чин безагини берувчи чин суратгари ўз нақшларини шундай чизди:

Шундай қилиб, 'хоқон Чинга қараб йўл солди, урушадоват базм ва зиёфат билан алмашди. Хитой эли кўнглидан ранж-машақкат кетиб, унинг ўрнини ўйин-кулги, хурсандчилик қоплади. Хоқон шодлик билан шаҳарга кирап экан, ўша онда давлат саройига бориб, тез орада давлат бошлиқларини чақиртириб, уларга илтифот билан ўтиришга ижозат бериб деди:

«Бу фалак ҳашаматли шоҳ бутун одамни бошдан-оёқ фатҳ этган, жаҳон шоҳларини ўзига банди қилган, кўп забардастлар унинг қўлида итоатга маҳкум бўлиб қолгандар. Осмонга каманд солган забардастларни ҳам бу ўз каманди билан банди ва асир қилиб олган. Биз бу одамни шунчада дабдабаси билан лутфани бизга меҳмон бўлади, уруш ва қон тўкиш ўрнига даргоҳимизга келиб, биз билан самимий улфатчилик қиласди деб ўйламаган эдик. Имконият борича иззат-хурмат қилиб, менга ўз тахти устидан жой берар, оталиққа қабул айлаб ўзини менга ўғилдек шағиқ ва меҳрибон кўрсатар, деб умид қилмаган эдим. Ўзингиз биласизки, агар уруш бошлайдиган бўлса, қиргин қўпориб, ҳалқнинг чангини кўкка чиқазар, ҳаммани гўзалларнинг зулғидек тўзгитиб, ҳалокатга учратар эди. Аксинча, у лутф-марҳамат кўрсатиб, шафқат йўлини шиор қилиб олди. Бу ерда жам бўлиб турган одамларнинг ҳаммасини унинг озод қилган қуллари деб

ҳисобласак арзийди. Мен унинг буцчалик лутф-эҳсонидан хижолатдаман, гарчи у мени «ота» деса ҳам мен унга бандаман. Унинг бу илтифотларига яраша хизмат қила билмасак, уят бўлур деб ўйлайман. Бу ишнинг чораси қандай бўлиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб кўринг ва қанақа фикрга келганингизни менга тезда баён айланг.

Чин ва Хўтан шоҳи шу сўзларни айтгандан сўнг, анжумандагилар унинг ҳақига дуо қилиб, дедилар:

«Шоҳ нимаики деган бўлсалар, бутун аскар ва саркардалар бунинг ҳаммасига бир оғиздан қўшиладилар. Ҳозир бу шоҳ бизга меҳмон бўлиб келаркан, жонимизни фидо қиласак ҳам унинг кўриб юрган иззат-икромларига нисбатан озлик қиласди. Искандарга бериш учун мамлакатимиз ва ҳалқимиздан нимани талаб этсанг ва фармон қилсанг, улар бу нарсаларни бермоқни ўзлари учун ғанимат деб биладилар. Ва лекин истаганингча тайёргарлик кўришинг керак, зоро, нималар лозим ва муносаблигини сенинг ўзинг бизлардан яхшироқ билурсан. Сенинг олийҳимматинг нимани лойиқ кўрса, шуни қил, чунки биздинг ҳимматимиз сеникidan анча пастdir. Қачонки кун билан ой қирон қилиб, бир-бирига рўбарў бўлса, арзимас додлар уларнинг нурлари орасида кўзга илинадими? Ахир икки жаҳон бир-бири билан ёндошса, бу икки жаҳон орасида чумоли кўзга кўрипадими? Хоқон Искандарни кутиб олиш учун совға-саломлар тайёрлар экан, бу баъзи одамларга ёқмаса, аҳамияти йўқ. Ҳурмо дарахти жаннатдаги туби дарахтининг ўрнини босолмагани каби бизларнинг ақл-идрокимиз ҳам бундай ишларга аралашувга ожизлик қиласди. Лекин биз шуни яхши биламизки, Искандар учун юзлаб хазина харажат қилганда ҳам сен мезбону, у меҳмон бўлгач, ҳеч ким уни кўп-оз демаслиги керак».

У одамлар бу гапларни арз этганларидан сўнг, дарё шукуҳли хоқон жуда хурсанд бўлиб, деди:

«Искандар шундай мардонавор муомала қилгач, ҳалқ ҳам «омонлиқ моли» бериши фарзdir. Унинг сипоҳ (лашкар) ларига бериладиган моянанинг бир йиллигини тўлаш ҳам ҳалқ учун вожибдур. Янаги йилга бериладиган хирожларни эса дафина қулфини очиб, мен ўз хазинадан нақд бериб юбора қоларман. Агар сизларга шу фикрим маъқул бўлса, шахсан шоҳни қандай эъзозлашини менинг ўзим ўйлаб кўрурман!»

Хоқоннинг шу каби фикрларини эшитгач, мажлисда қатнашаётган амалдорларнинг ҳаммаси унинг талабини

Бир оғиздан маъқулладилар. Кейин ҳаммалари бир-биралига кўмаклашиб, ишни қаранижомлаш чорасига киришиб кетдилар. Бир неча кун ичида ҳамма нарса муҳайё қилишиб, Чин маблаглари кону дарёдек ҳаммаёни босиб кетди. Искандар учун хоқоннинг ўзи шундай совғалар тайёрладики, буни қўриб, бутун дунё одамлари ҳайрон қолдилар. Жўмладан, тухфалар ичида мингта от бўлиб, буларнинг барчаси оҳу ва қулонга ўхшаш югурик, ҳатто оҳудан ҳам, қулондан ҳам ўзадиган чопқир отлар эди. У отлар чонгандага ҳавога кўтарилган гардга ел ҳам етолмас, шамолнинг тезлиги эса бу отлар олдида ҳеч эди. Улар югуришда булути, сакрашда чақмоққа ўхшаган бўлиб, барчаси чақмоқ сингари олтин рангига белангган. Эгарлари ҳам олтин, жабдуқлари ҳам; тақалари ҳам олтин, узангилари ҳам. Ҳар бир отнинг устига Чин зарбафтларидан ёпиқ ёпилган бўлиб, ундаги тақинчоқлар лаъл ва қимматбаҳо дурлардан эди. Яна ҳар бири тоғдек танага эга бўлган минг дона тия бўлиб, ҳар бирининг вужуди фалак Филига монанд эди. Бу туялар жуссада фалакка ўхшаса ҳам, ювош ва беозорликда малакларга ўхшарди. Ҳаммаси юриш суръатида фалакка ўхшар, йўқ, фалакка эмас, малакка ўхшарди. Туяларнинг асбоб-анжомлари ҳам Чин, Хитойнинг гўзал матоларидан бўлиб, уларга қимматли тош ва жавоҳир каби зеб-зийнатлар тақилган эди. Ҳаммасининг алоқалари (саллага ўхшатиб боғлаб, печи чеккага тушириб қўйилади) бошдан-оёқ ипакли бўлибгина қолмай, уларга дур, ёқут, феруза ва қимматбаҳо мунчоқлар қадалган эди. Яна мингта тезқадам хачирки, юришда ҳар бири саркаш фалакни эслатарди. Буларнинг юриш ва чопишлари ҳам жойида бўлиб, эгару узангилари ҳам ҳалигилардан қолишмасди. Бошқа асбоб-анжомлари ҳам юқоридаги от, туяларники сингари кам-кўстсиз эди. Яна бир минг тўққиз юз хил уй жиҳозлари қандай тахланиб, тугилган бўлса, шундай ечишмай турарди. Бу тугунлар ранг-баранг кўриниши билан гўзал боғни эслатса ҳам, оғирликда ҳар қайси бир тоққа ўхшар эди. Яна яшил тошлардан ясалмиш, анвойи безаклар билан зийнатланган мингта ҳар хил идиш-оёқ бўлиб, буларнинг ҳар бири латофатда бир-биридан гўзал эди. Яна мингта чинни асбоб, айланаси сайр этувчи қуёшга ўхшаш олтин рангили эди. Яна мингта қаддиқомати келишган, ҳаммасининг сунбул сочларидан мушқатри гуркираб турган гул юзли канизаклар бор эди. Уларнинг юзлари гул-гул очилган, киприклари тикансимон, қовоқлари кенгу, оғизлари тор-тор эди. Улар ноз-ишва

билин дилларни банд этардилар. Либосларига шундай зеб берилган эдики, чегараси йўқ.

Булардан таниқари иккита ажойиб тухфа ҳам бор эдиким, бунидай таажикуб тухфа дунёда кам бўларди. Бунинг бири ойна бўлиб, Йамишидининг жомини эслатарди. У ёргуликда қуёш ойнасига ўхшар эди. У фалак қуёши сингари бўлса ҳам, лекин халқ уни «Ойнани чин» (ҳақиқат ойнаси) дер эди. Бу ойнанинг иккала бети ҳам ой ва кундек ёруг бўлиб, сира зангламас ва доимо билурдан ҳам тиник эди. Бунинг бир бети кишини аксими кўрсатадиган даражада ёруг бўлгани ҳолда, иккичи бети оддий ойналарни кидай қора эмас эди. Уни тилсим қилиб ясаган ҳакимлар, у ойнанинг икки бетига икки хил иўрсатини қобилиятини берган эдилар. Масалан, унинг бир юзи шундай ясалганки, қаҷон ишоҳ адолат тахтига ўтириб, ҳалқнинг арз-додига стмоқчи бўлса, кишилар бир-бири билан даъволашиб, булардан бири нариги томонининг даъвосини ишкор этса, даъвонинг қанчалик ҳақ эканини аниқлаш учун гувоҳ керак эмас, жавоб этасининг ойнага бир қараши кифоя эди. Ўша қарашда агар даъвоси рост бўлса — ойнада юзи кўриниарди; ёлгои сўзлаган бўлса-чи — юзи кўринимасди.

Яна иккиичи юзининг тилсими шундан иборат эдики, агар шоҳ базм пайтида май ичиб ўтирганда, мажлисдагилар шу ойнага боқиб, ўз башараларини тамошо қиласдиган бўлсалар, меъёри билан май ичувчиларнинг башаралари ўз ҳолича — бутун борлиги билан акс этарди. Агар бордию бирор май ичиб, ақл-хушини қўлдан бериб, бадмастлик қиласдиган даражага бориб қолса, ойнада бунинг юзи бузилиб — узун, қисқа, япалоқ, кичик ва ё катта бўлиб акс этарди. Шундан сўнг кўзтуга қаровчи шахс ўз юзини бу аҳволда кўргач, тезда май ичишини тўхтатиб, хушдил бўларди. Ва шундан сўнг бузук аҳволини тузатишга, ўзини эл орасида шарманда бўлишдан сақлантига ҳаракат қиласди.

Бу ойнадан кейинги иккинчи тухфа бир Чин гўзали бўлиб, уни гўзалликда жон офати, йўқ, жон офати эмас, жаҳон офати деса бўларди. У Хитой наслидан — шўх Чин авлодидан бўлиб, гўзалликда ҳур ва париларни ҳам оёқда қолдиарди. Унинг ҳуснига ҳур ҳам, пари ҳам банда бўлгани ҳолда, ҳар бири бир томонига қочар ва бунга яқинлаша олмас эди. Бу гўзалининг зулфи бутун Хитой мамлакатига шов-шув солган, кўзи эса бутун Чин диёриви талон-торож этган эди. Икки ўрим муинин сочи Чин юртига мушк ҳиди таратар эди. Қора қонни уч

кунлик ойга ўхшар, ой эса осмонда бунга ҳайрон ва маҳлиёга ўхшар эди. Фалак бунинг қошини қора ёйга ўхшатиб безатаётганида ундан бир нуқтаси юзига томган бўлиб, бунинг отини «хол» деб атаганлар. Юзида бўлмиш икки қийгоч кўзи эса эл қонини ичиш чун очкўзлик билан боқар эди. У кўзларни очлик заифлантирганидан бўлса керак, доим хасталардек узала тушиб, сузилиб ётар эди. Унинг юзи қуёшдек доира шаклида бўлиб, оғиз эса бу доирада бир нуқтадек акс этар эди. Паргор уни у нуқта атрофини шундай қилиб чизганки, у очилмагунча бу нуқтанинг нималиги билинмас эди. Юзидағи кулдиргичи ҳам ярим давра шаклида бўлиб, бундан бутун замон кишилари жабрланар эди. Бағбақа чуқурчаси у давранинг нуқтаси бўлиб, бу даврнинг кўпгина бечоралари шу чуқурга асир бўлиб қолган эдилар. Қадди-қомати ишва-карашмада гўё сарвдек бураларди, йўқ, сарвдек эмас, хиромон-хиромон юрувчи қирғовулга ўхшарди. Бу қирғовул шундай ноз-истигно билан юрар эдики, у ўзининг бу юриши билан бутун лочин ва қарчигайларни ҳушсиз қилиб тузогига илинтирас эди. Бунинг бошидан-ёғигача ишва билан гўзаллигу, оёғидан бошигача ноз билан каранима эди. Ҳаммасидан ҳам қизиқ мажаро шу эдики, у гўзл базм вақтида ҳам, жанг-жадал чогида ҳам бирдек эпчил эди. Базм вақтида у ўз хониши билан ошиқларни куйдирар, ошиқларнигина эмас, бутун дунёни ўртанириарди. Ўз фигони билан кишиларнинг ҳушини олар; кўшиқлари билан ақл тилини лол қилиб қўярди. Сознинг нозик торини чертиш билан ночор юрган одамларнинг жон ипини узар эди. Барбат созини чалиб наво қилганида, бирорни ўлдириб, бирорни тирилтиради. Мабодо урун майдонига кирадиган бўлса-чи, майдонда бўлмиш кишиларнинг ҳаммасининг жонига бирдан қасд қиласарди. У оти билан ҳар томонга жавлон урганида, одамлар унинг жавлонидан қўрқиб, жон берар эдилар. Агар душман осмон каби зўравон бўлса ҳам, жанг пайтида у осмон бўйнига ҳам каманд ташлар эди. Қилич солгандаги у тошларни ёрат, ёрилган тошлар орасига ўз гилофига киргандай кириб, беркинап эди. Отган ўқи эса юз қабат қалпоқ ва тўнлардан ўтиб, жонга қадалар; қаттиқ харсангларни худди паррондек тешар эди. Агар найзаси порлаб тобланадиган бўлса фалак аждаҳосининг вужудига ларза тушар эди. Агар душман устига от солғудек бўлса елдек босиб бориб, хас-хашакдек тўзгитар эди. У шундай бир бало эдики, кўхна фалак бундай балонинг яна қачон ўтганини эслай олмас эди.

Хоқонининг Искандарга ҳадя қилған түққиз тухфаси мана шу юқорида шарҳланғанлардан иборатdir. Буларниң ҳаммаси бошдан-оёқ тайёр бўлгач, Чин шоҳи яна зиёфат тараффудига тушиб қолди. У шундай бир ажойиб шоҳона базм тайёрладики, бу зиёфатниң ҳашамига кишининг ақли етмас эди. Шундан сўнг, у бир қанча улуғ кишиларни йўлга чиқазиб, Искандарниң ташриф буюришини илтимос қилди. Бу илтимосчилар шоҳ олдига бориб, ер ўнгач, хоқониниг мунтазирлигини арз-баён этдилар. Дунё шоҳи бу сўзларни қабул айлаб, тезда отланиб, Чин шахрига қараб равона бўлди. Кўёш тоқли хоқон ўз саройидан то бир ёғоч ижоғача — Искандар йўлига Хитой ипакликларидан шундай бир пойандоз солдирган эдик, бу билан Чин саҳросининг устї қопланиб қолган эди. Ҳар ўи қадамда Искандар бошидан дур ва лаълларни нисор қилиб сочар эдилар. Шоҳниң юраси йўлига шу қадар кўнг’умук атри сочиликан эдик, халқ кўзига тўтиё қилиб суриш учун туироқ тонилмае эди. Халқ шу мушк устидангиша босиб ўтар, мушкдан гўё кўк юзи ни қора тўзон қонлагандек эди.

Тожу таҳтлар эгаси бўлмиш шоҳ шундай ҳашамат билан Чин диёрига муборак қадамини босди. Шоҳ шундай бир шаҳар кўрдики, кекса дупё ҳам бу шаҳарниң мисли йўқлигини айтиб, «Лам-якун» (тенги йўқ) оятини ўқир эди. Шаҳарниң ҳовли ва баглари жашнатга ўхшар, у шу қадар кенг эдик, на уни ва на қирғоти кўринар эди. Унинг том-тошлари ҳам одатдан ташқари безатилган ва Чин ипакликлари билан зийнатланган. Умуман, шаҳарга шундай оро берилган эдик, бунақасини кўз ҳам қўрмаган, кишининг хаёлига келиши ҳам қийин эди.

Буларни кўргач, Искандарниң шодлиги тобора ортиб, ўзига муносиб шоҳона пойандоз солинган жойгача борди. Хоқон саройига бориб етганда, у даргоҳининг осмон сингари кўк рангда эканини кўрди. Остонасидан ўтиб, сарой багига кираркан, унинг ҳар тарафи бир оламдек туюлди. У баг таровати яшил осмон сингари бегубор, унда очилиб ётган ҳар бир гул юлдузни эслатар эди. У багниң тўрт тарафи баб-баравар чорраҳа бўлиб, ҳаммаёги саккиз пахсалик девор билан ўралган эди. Богдаги дарахтлар тўрт девордан, девор эмас, заркор осмондан ҳам ошиб кетган. Ҳаддан зиёда кўп, фойдали ва чиройли дарахтлар фалак айвонига ўз барглари билан палос ёзиб ташлаганлар. Бу дарахт шоҳларининг кўқдаги маизарасини кўрганда, «осмондаги юлдузлар шуларниң меваси

экан», деб ўйлайсан. Дараҳтларнинг тагида чаман-чаман бўлиб гул-чечаклар очилиб ётибди. Сарв дараҳтлари ва суман гуллари эса саросар саф тортиб турибдилар. Ўз қаддини әгиб ётган гунафшалар қалинликда нил рангли зулмат чодирини эслатардилар. Эҳтимол, осмон зеб-зийнатларга беланиб, ўз аксими Чин ойнасига солгандир. Ҳеч ким у ердаги районларнинг ҳисобига етолмаса керак, уларнинг димонги чоғ қилувчи ҳидлари оламни тутиб кетган. Наргиснинг гуллари уруғлагандан бўлса керак, кўзларида оғриқ асорати борга ўхшаб кўринади: кўз оғриғи эмас, гўё қорга қарагану, кўзи қамашиб қолгандек эди. Лола билан кўк майсалар бамисоли нақшин гилам; оқ гуллар эса шу гилам устига тўкилган кумушни эслатар әди. У худди ранг-баранг шишалардек тобланар, уни кўрган одам кўк қасрининг дарчаси шуъла сочяпти, деб ўйларди. Бу гулшан ичиди бир кенг жой бўлиб, бу жойнинг ўртасига бир баланд иморат қурилган. Ҳар куни кечаси шу иморат пособни билан Зуҳал сайёраси улфатчилик қиласар ва сирлашар әди. Бу бинонинг зинапояси фалак саройидан ҳам баланд бўлиб, айвонига булатнинг сояси тушмас әди. Унинг томига ёғиннинг нами ҳам тегмаган, айвонга чақмоқнинг шуъласи ҳам тушмаган. Унинг саҳнлари, ровоқ ва шифтлари бошдан-оёқ олтин билан зийнатланган. Ерига ётқизилган чин гиштлари, гиштга ўхшаса ҳам аслида саккиз қиррали чиннилар әди. Рангдор, кошинкор тўшамалари чиннидан бўлиб, хусусан, унинг ўртаси ва четлари нақшлар билан безатилган. Унинг гиштлари чинни гиштлар бўлиб, тиникликда худди Чин ойнасига ўхшар әди. Қасрнинг ичи бошдан-оёқ зарнигор қилинган, эшикларининг ҳаммаси гавҳар билан зийнатланган. Бир қанча ўтқир наққошлар ўз қаламларини ишга солиб, кўп вақт Моний услугубида санъаткорлик билан қалам тебратганлар. Нақшларнинг ҳаммаси илмий ва қонун-қоида асосида чизилган бўлиб, деворининг тўрт тарафи ҳам сурат ва табиат манзаралари тасвири билан безатилган. Унинг ҳамма жойлари чин услугубидаги тасвирлар билан нақшланган, булар Чиннинг эмас, юксак жаннатнинг тасвирига ўхшайди. Бу қаср ичida шоҳ учун осмон салобатли бир олиймақом тахт ясалгани бўлиб, меҳмондўст хоқон шоҳни шу олиймақом тахт устига ўтқазди. Тахтлар олуви Исқандар, хоқонни ҳам ёнига чорлаб, шу олий мақом тахтдан жой кўрсатди. Булар ота ва ўғил каби бир тахтда ўтириб, шодлик ва курсандлик базмини қурдилар. Шоҳ у ерда ўтириши керак бўлган кишиларнинг ҳаммасига ўз жойларига

ўтириши амр этди. Аввал тоқдор амир-султонлар, улардан сўнг вазир-вузарою лашкарбошилари ўтирилар. Афлотун, Арасту ва Фарфёнус каби ҳикмат аҳли файласуфлар шоҳ атрофига жойлашдилар. Қаср ичи жанинатдай бекаму кўст бўлиб тўлгач, у ерда тоза ва иок шароб ҳам муҳайё бўлди. Даастурхонга тортилган ноз-неъматлардан кишиларининг табъи чор бўлиб, иштаҳаси очилиб кетди; кўнгил ҳам чиний қадаҳларда май ичишини тусаб қолди. Шу орада, тездац, латофатда беҳишт ҳурларининг рашикини қўзгайдиган бир Чин кўзали ўриидан туриб, аввал ўзи бир қадаҳ қили-қизил ёқутдай майнин синқорди-ю, кейин шоҳга жанинатдаги кавсар сувига ўхшаши покиза май тутди. Ҷавронининг шоҳи, шоҳигина эмас, хоқон ҳам шу майларни ичиб, қадаҳларни бўшатдилар. Шодлик қадаҳи шу хилда уч-тўрт марта айлангач, кишилариниг кўнгли очилиб, табиати равшан тортиб кетди. Бу кайф-сағолар дўстларнинг бошини қиздириб, орадан ҳаё пардаларини кўтармоқчи бўлар эди. Созанд ва хонаидалар ҳар тарафда кўпланиб, санъаткорлик маҳоратини авжиғига чиқаздилар. Ой юзли соқийлар ўз анбар зулф-кокилларидан Чин мушкинининг ҳидини сочиб, жилва қиласр эдилар. Эс-хуши ўзида бўлганилар сухбатлашиб ўтирап, мааст бўлиб қолганилар хушезизларча ҳой-хўй қиласр эдилар. Икки шоҳ эса бир-бирларига миннатдорчилик изҳор қиласр ва дилнавозлик кўрсатар эдилар. Бу унинг пинжиди ўтириб, сухбатини тинглар; у бунинг оёгини ўпмоқчи бўлар эди. Бу Чин мулкини уига садқа қилмоқчи бўлса, бунга бутун Ер юзини тақдим этмоқчи бўларди. Икки шоҳнинг бир-бирларига қилаётган бу мулозаматлари расмият юзасидан эмас, йўқ, аксинча, булар бир-бирларини бажонудил эъзоз ва икром қиласр эдилар. Кишилар май ичиш ва хитой меҳмоннавозлиги билан тузалган даастурхондан газак ва ноз-неъматлар тановул қилиши билан овора эди. Табақ-табақ овқатларининг қандай тартиб билан қўйилишини осмон табақалари ҳар дам бўлардан ўрганарди. Қўк даастурхонларнинг усти, кўк осмондаги юлдузлар каби лимонлар, қанд-қурслар ва поплар билан тўлиб-тошган эди. Бу ерда шундай зиёфат бўлдиди, бу баэмнинг зеб-оройишидан баланд осмон ҳам баҳра олди. Одамларининг иштаҳаси очилиб, табиати овқат истаганда газаклар ўртадан олиниб, ош-овқатлар тортилди. Ошгина эмас, даастурхон устини юз алвон таомлар ва ноз-неъматлар босиб кетди. У даастурхондаги овқатларни қандай таърифлаш мумкин, ҳайронман. Чунончи, от қазисининг ўзидан тўққиз минг дона эди. Пиширилган

кўйининг ҳадди-ҳисоби йўқ, уни юз минг десам, яна кам айтган бўламан. Бошқа ҳар хил гўштлардан тайёрланган ош-овқатлар ҳам беҳисоб бўлиб, буларни кўриш учун фалак ўз бошини ерга эгишга мажбур бўлди. Шундай беҳад таом тортилдики, бундан хос-ом, тегишли-тегиши сиз ҳамма баҳраманд бўлди. Шундан сўнг, тездан Чин хоқони тахтдан тушди, буни кўриб, тахтда ўтирган Искандар ҳам ўрнидан турди. Чин шоҳи хурсандчилик ва тавозе билан туриб, совға-саломлар ҳақида сўз очди. Давлат кишиларидан бир қанчаси совғаларнинг рўйхатини шоҳнинг ҳузурига олиб келиб, тақдим этдилар. Шундан сўнг хоқон Йскандарга эгилиб, қуллуқ қилди; ёш шоҳ ҳам хоқонга таъзим бажо келтирди. Бутун совға-саломларнинг ҳаммасини, юқорида изҳор қилганимиздек, тўққиз-тўққиз қилиб ўтказдилар. Бу хилдаги қимматли туҳфаларни кўриб, Искандар хоқонга кўп миннатдорчилик билдири ва оғаринлар айтди. Ҳамма тортиқларни тўда-тўда қилиб, хил-хили билан кўздан ўтказдилар экан, Искандарнинг диққатини юқоридаги икки подир тухфа ўзига тортди. Унинг бири ҳалиги моҳрўй Хўтан қизи бўлса, иккинчиси ажойиб маҳваш ойна эди. Қўёш табиатли хоқон бир қўлида ойнани тутгани ва бир қўли билан «ой»ни етаклагани ҳолда келди. У шоҳ олдига кўзгуни ҳам, кўзгугина эмас, кўнгил тилаги бўлмиш меҳр диликўни ҳам келтирган эди. Сўнг хоқон таҳустига чиқиб, Искандар ёнида ўтириб, кўзгуни ҳам, дилтортар гўзалнинг васфини ҳам баён қилиб берди. Шоҳ у кўзгуни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлди ва анча фурсатгача уни қўлдан қўймай, кўздан кечирди. Уни аҳли ҳикмат — олимларга ҳам кўрсатиб, у бобда ўзининг бирмуича фикрларини ҳам билдириди. Искандар ўз қўлидан бу ойинани қўймас, анави ой юзли гўзални эса ёдига ҳам келтирмас эди. Гоҳо у кўзгунинг кишининг асл юзини кўрсатиш бобидаги мўъжизакорлиги ҳақида ўйлар ва гоҳо унинг қандай илм-ҳикмат билан тилсим қилингани ҳақида фикр юритар эди. Ниҳоят, қўёш кўзгуси ўз юзини бекитиб, кеч кирди; жаҳон яна қора зулмат билан қопланди. Илм-ҳикматга берилган шоҳ бу орада бир қадаҳ ҳам май ичмади, зеро, унинг май билан маст бўлиши дуруст эмас эди. Қўёш кўк осмон сари юргани каби, у отга миниб, ўз қароргоҳи томон жўнади. Хоқон ҳам ўрнидан туриб, унга ҳам йўл кўрсатувчи ва ҳам уни оталарча ҳифз — ҳимоятида сақловчи ҳамроҳ бўлди. Шоҳни ўз қўшини доирасига етказгач, хоқон ер ўпид ўз шахрига қайтди. Искандар ўз қароргоҳига бориб ўтиргач, бир қадаҳ май

иҷди ва яқинлари билан бир қадар сухбатлашди ҳам. У ҳоқон базм-саёҳатининг нечоглиг ораста ва гўзаллигини ва унга қойил қолганлигини таърифлар эди.

Эй соқий! Май билан баробар, ҳалиги кўзгуни менинг рўпарамга келтириб қўй. Уни кўриб, табиатим равшан ва мушкдек муаттар бўлсин. Чунки димоғимда Чин мулкининг савдоси бор; сен келтирган май эса, ўша савдони даволасин.

Эй муганийлар! Сиз уд ва қўбузларни қўлга олиб, «Улуғ йир» навосини куйлангиз, шу наво билан мени дунё ғамидан озод ва хушҳол қилингиз!

Эй Навоий, май ичиб, куй тингла! Бу кўк — Фалак ўта бевафодир. Зеро у ҳоқонга жафодап бошқа нарса қилмагани каби, Искандарга ҳам вафо этмайди.

LIII

Зиёфат богининг сарвдек озодалари хизмат камарини тұнчадек қаттиқ болаб, гүлдек очиқ юз билан доим саҳоват дастурхонини ёзиб, меҳмони хоҳ қумри ва хоҳ булбул бўлсин, ҳар бирини ўз табиатига яраша меҳмон қилур, аммо исроғгарчиликка йўл қўймас.

Энг яхши одам шуки, инъом-эҳсонни ўзига ҳунар қилиб олгай ва дунёнинг бор-йўғидан ташвишлимагай. Ўз замонига ўзини меҳмон деб билгани каби, замонининг барча кишиларини ҳам ўзига меҳмон деб аплагай. Бирор унга меҳмон бўлиб қолса, бу ҳам жон билан мезбонлик қилгай. Эшиқдан меҳмон келса, паст ва баҳил кишилардек ундан қочмагай, балки меҳмонсиз наҳор қилмагай. Пайгамбар Халилуллоҳдек сахиийлик билан дастурхон ёзиб, ойдек ноиларни унинг олдига ўхшатиб қўйгай. Қилган таоми қанчалик лаззатли бўлса ҳам меҳмонсиз бўлса, у заҳардек туюлгай. Ва агар меҳмон келса, қаттиқ нои ҳам ўз кўзига худди қуёш қулчасидек иссиқ кўрингай. Меҳмон эшиқдан келиши билан унга бекиёс илтифотлар кўрсатиб, очиқ юз ва яхши хули билан пенивозд чиқгай. Уни очилган гул баргларидек кулган юз билан қарши олгач, худди гул каби чиройли дастурхон ёзгай. Гулда қанчаки кулиб турган гул барги бўлса, бу дастурхонга ҳам шунчак кўп ноин ноз-неъматлар қўйгай. Меҳмон дастурхонга қўл узатаркан, мезбон унга жон-дил билан миннатдорчилик изҳор этгай. Меҳмонни тўйдирмай туриб, ўзини тўйдиришига уриимагай, меҳмон овқатдан қўл тортмай туриб, бу қўлини артма-

гай. Мехмони шоҳ ва шоҳ гадо бўлишига қарамай, унга мезбоилик расм-русумларини яхши адо этгай. Шоҳ олдига ёғлиқ патир ушатиб, фақирга қаттиқ ион, ёвғон атала қўймагай. Одамларни бир-биридан фарқ қилишинг зарари йўқ, аммо шоҳга асалу камбағалга тунроқ тортмаслик керак. Агар униси улут йўлбошлию буниси итоаткор — фуқаро бўлганда ҳам бари бир ҳар иккаласи худонинг бандасидир. Масалан, кўринишда орқаси бўкир, қўли қадоқ, елкаси ямоқ, пазар-ногирон одамлар, кўниша, кўнгил мулкивини шоҳию кишиларининг дилидаги ишоний сирларини фаҳм этадиган — огоҳ зотлар бўладилар. Забардаст фалак бунинг баланд ҳиммати олдида мағлуб, чарх — аълони эса наст кўради. Агар шоҳ ҳам бунинг олийҳиммат эгасилигини фаҳм этса, унинг оёғига бош уради. Худоки бу одамни азиз қилиб қўйгани бўлса, уни бирор таҳқирлай оладими? Энг яхшиси шуки, кимда-ким ҳақиқатдан хабардор бўлса, саховат уйини очиб, меҳмоннавозликни қўлдан бермагай. Одамнинг ҳамма ҳолати яширии ва пинҳонийдир, учинг ички сирини билишда ақл иодонлик қилур. Бинобарин, ҳар кимга дўстлик — меҳрибонлик назари билан қараб, ҳаммани тенг кўрмоқ лозимдир. Ўз руҳсорини кўрсатиш билан жаҳон устига нурларини аямай сочаётган қуёшдек саховаткор бўлмоқ лозим. Ахир қуёш заррин кошонани ҳам, вайронани ҳам ўз нури билан баб-баравар ёритади-ку. Лекин шамга ўхшаб, ёргулиқ сочган ҳолда парвонани куйдирмаслик керак. Ана шу ярамас феъли туфайли шамнинг бошини ҳар дамда қайчи билан қирқиб турадилар. Саховатда мезбон булатдек бўлмоғи лозим, зоро, булатуга ер ҳам, ер эгаси ҳам баробардир. Булат қачон ўз дурларини эҳсон тариқасида сочар экан, дунё шўразорини ҳам, гулистонини ҳам саховат ёмгири билан сероб этади, серобгина эмас, ўз дурри-нобига гарқ қилиб юборади. Сен кўча тупроқларини чангитувчи, даладаштларининг хас-хашакларини тўзгитувчи ур-ийиқит шамолга ўхшама. У ер юзини хору хасдан тозаласа ҳам, уларнинг ҳаммасини бир чуқурликка олиб бориб тиқади. Мана шу ёмон феъли туфайли тақдир уни бекарор, саргашта ва дарбадар қилиб қўйган.

Агар сенда саховат қилиш истаги бўлса, у бир неча хил бўлади, билиб ол: бирӣ шуки, бирор сенга меҳмон бўлиб келганда унинг олдига ҳар нарсани тўкиб солиб, исроф қилиш иштиёқи туғилмасин. Ёки меҳмон кутиш иштиёқи иззат-обрў ортириш, шуҳрат қозониш ва ёхуд яхши кўриниш учун ҳам бўлмасин. Бирор-

ларнинг олдига дастурхон ёзганингда, бир киши учун ўпта қўй сўйиб, кетма-кет қўй гўштини пишириб келтиравериб, у бечоранинг кўнглига теккунча тиқиширишинг, уни жондан тўйғизиб, ҳолдан кетказишинг дуруст эмас. Сен унга овқатни едириш учун бир қанча сўзларни айтиб, қистаб, «ейсан!» деб кўзингни олмай, уни кўз билан еб юборгудек ўтиришинг ҳам яхши эмас. Меҳмон олдига қандай овқат келтирган бўлишингга қарамай, унинг лаззатини таърифлаб, таъмини мақтаб ўтирма. Меҳмон ҳамма овқатни есин, тўйсин, дейин одамгарчиликдан бўлса ҳам, лекин мажбуран едириб, кишини жабрлаш инсофдан эмас. Сенинг уйинг шайх Луқмонининг мозори эмас, сени ҳеч ким бу жойнинг шайхи демайди. Худо молини истроф қилиш, бу қанақа гап? Жинниларга ўхшаб озиқ-овқат тўкиб-сочиш ноңқўрлик эмасми? Худо «енг-ичинг» дегани билан, «исроф қилманг» ҳам деган-ку, ахир. Бу меҳмон сенига нима гуноҳ қилганки, сен уни ўлдирмоқчи, ёлвориб унга заҳар едирмоқчи бўласан? Модомики, киши бир луқма овқатни сифдиришинг иложипи қила олмас экан, уни ейишга мажбур этиш — бу, овқатни заҳарга айлантиришгина эмас, балки худди заҳарнинг ўзидир. Бу хилдаги зиёфат жуда ёмон бўлиб, ақлли одамлар наздида ниҳоятда жирканч ва нафратомуздир.

Яна бири шуки, қачон меҳмон келадиган бўлса, унга овқатингни бермай, аясанг; сеникига келган одамнинг очликдан ичи ачиб иштаҳаси қўзғалиб турса-ю, лекин сенинг баҳиллигингниятини бўлмаса, бечорани овқатдан маҳрум қиласанг, бу энди юкоридаги истрофгарчиликдан ҳам баттар ёмондир.

Энг яхши одат шу бўлиши керакки, яхшими-ёмоними, бир одам сенинг дастурхонингга меҳмон бўлган экан, бошлиб, уни хушмуомалалик билан хурсанд қил, сўнгра истрофгарчилик ҳам қилма, хасислик ҳам. Унинг кўнгли нимани тусаса, сенинг уйингда нима муюссар бўлса, очиқ чехра билан унинг олдига торт. Лекин ундан бу овқатнинг муздини сўрама, ўрнига ўрин бир нарса талаб этма. Ишингга «Ахрамуз-зайфа», яъни «меҳмонни сийланг» деган сўз нур сепсии. «Хайрул умур», яъни «ҳар бир ишда ўртамиёналик» расмини тут. Зиёфатни шу тартибда ўюштиранг, сенига мезбонликда тахсии ўқиса арзиди. Албатта, бу хилдаги олижаноб мезбон кам бўлади! Агар кимки шундай фазилатга эга бўлса, у олам доносидир.

Баҳром гўр ҳикояти. Уч олачиқ элига (капада яшовчи ларга) меҳмон бўлди. Алардин бири ҳаддин зиёда тақаллуф, иккинчиси ўта сустлик ва бепарволик кўргузуб, таъна ва жазога гирифтор бўлди ва учинчиси эса, Баҳромнингadolati тариқидан Қорун дараҷасига етди

Нақя қилишларича, шоҳ Баҳроми гўр бир кун отга миниб, овга чиқди. У ов пайтида бир қулоннинг орқасидан кувиб, ўз аскарларидан узоқлашди ва ўз кишиларидан адашди. Саҳро кезувчи шоҳ багоят кўп елиб-ютургандан сўнг, ёлгиз ўзи, икки-уч капа тикилган бир жойга бориб отди. Даشت кезган шоҳ хаддан ташқари оч ва емакка муҳтоҷ эди. У хонадонлар олдида бир дараҳт бўлиб, саодатли шоҳ шу дараҳтнинг соясига тўхтади. Отдан тушган замониёқ у ердаги одамларга мурожаат қилиб айтдики: «Мен бу дам сизларга меҳмонман. Ниманики тайёр овқатингиз бўлса, ўша билан мени меҳмон қилинг, зеро, оч одамнинг қапоатланиши учун нима бўлса, шу кифоядир».

У уч уйликдан биттаси Қорундай бадавлат бўлса ҳам, аммо назари паст одам эди. У шоҳнинг айтганларига аҳамият бермади. Иккинчиси эса исрофқунанда эди: у қўйлар сўйдириб, катта қозонлар осдириб, зўр бир зиёфатнинг тайёргарлигини кўра бошлади. Очлик меҳмоннинг димогини кўйдириб, ичини ачитиб турган пайтда унинг эртага пишадиган ошидан нима фойда эди? Ва лекин учинчи хонадоннинг эгаси ақлли одам эди. Зотан, ақлдан мадад олувчи одамлар хушбаҳтдирлар. У баҳтиёр одам шоҳни ўз ўйига олиб кириб, ўша ондаёқ унинг олдига уйида тайёр турган ион билан қатиқни қўйди. Моҳазарни (тайёр овқатни) егач, шоҳдан очлик ранжи манаққати кетиб, жони ҳузур топди. Бинобарин, шоҳ мана шу моҳазар билан меҳмон қилган меҳмондўста беҳадди-ҳисоб мол-дунё ҳадя этгани ҳолда, ҳалиги паст одамга жуда қаттиқ таъзир берди. Исрофгарни эса апча уялтириб, танбеҳлади ва унинг ҳам сарғ-харажатини тўлади. Буларнинг феълидаги турфа ҳолатларни кўриш билан бирга шоҳнинг уларга иисбатан қилган адолатли муносабатини ҳам тамошо қилинг.

Меҳмон деган мана шу Баҳроми гўрдеку, мезбон эса мана шу моҳазар тортган дононек бўлмоги лозимдир.

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, зиёфат дастурхонини қандай ёзиши яхшироқдир ва биронинг кўнглени олиш учун меҳмондорчиликни қандай ташкил қилмоқ таҳсинага лойиқдир, деб сўрагани. Дононинг шу ҳақда фикр юритгани ва ҳикмат ноз-неъматларидан Искандарга фойда. етказгани

Яна дунёнинг фармон берувчиси сўради:

«Эй билимдон кишиларнинг устози! Зиёфат ва меҳмон кутишнинг маъқул йўли қайси? Шу ҳақда бизга маслаҳат бергил. У ҳикмат — билимдонлик қоидаларига муносаб бўлсин, яъни шундай тартибни ўргатгинки, у меъридан оз ҳам, кўп ҳам бўлмасин. Зоро, бу масалада барча миллат аҳллари ҳар хил йўл тутиб келмоқдалар. Ҳозир кўпчилик «Меҳмонни қўлдан келганча иззат-икром қилган одам — баҳтиёр», деган фикрдадир».

Допо ва билимдон устоз аввал Искандар ҳақига яхши тилаклар тилагач, дуодан сўнг тубандаги жавобни берди:

«Меҳмоннинг ейиши учун зарур бўлмиш ҳамма нарсани: ош-нону асалу ҳалвою барчасини тартиб ва меъёри билан дастурхонга тортмоқ зарур. Лекин дастурхон ҳаддан зиёда ошириб-тошириб юборилмагани каби, кам-кўсти ҳам бўлмагани маъқул».

Шоҳ айтдики: «Бу гапларнинг яхши, бажарини қийин эмас, шоҳларнинг шаъни-шукуҳига унча муносаб ҳам эмас-ку?»

Улуг ҳаким ўйлаб туриб, яна тубандагиларни айтди:

«Эй ҳикмат ва билимни ўзига одат қилиб олган шоҳ! Худо сендей жаопобнинг мартабасини жуда баланд қилган, бутун ҳалқ сенга мутеъ, кўлингта қарамадир. Шоҳ — ҳалқнинг ризқ-рўзига кафилдир, бинобарин, барчасини баравар кўрмай, уларнинг бирига ортиқ, бирига кам бермоқ ёмондир. Аммо бир оз зиён қилса ҳам, обрўси тушмаслигини ҳисобга олиб, ҳалқ ризқ-рўзи учун нима ажратилган бўлса, камайтирмай, оширмай ҳаммага шуни бермоқ зарурдир. Шунда унинг хазинаси камайиб қолмагани каби, исроф ҳам бўлмайди.

Агар шоҳ баъзиларга ортиқча маблағ бериш билан ўзини улуғ кўрсатмоқчи бўлса, унинг бу хаёли тўгри эмас. У, бир-икки минг дирхам (танга) ортиқча харакат қилиб, айrim шахслар ўртасида ўз обрўйимни ошираман,

хурмат қозонамаи, деб ўйласа, аксипча, ўз обрўсими тўкади, ўз мартабасига ўзи шикаст етказади.

Шоҳ учун халқнинг пастки табақаси аҳволидан хабардор бўлиб туришдан аъло даража йўқ. Агар шоҳ инъом-эҳсои қилишини истар экан, пастки табақага қанча берса, шунча оздир. Аммо кимгаки ақл ёр бўлса, у исрофга, нобудгарчиликка асло йўл қўймайди».

Донишманд шу фикрларни билдиргач, жаҳоний салобатга эга бўлмиш шоҳ ҳаммасини қабул айлади.

LVI

Искандарнинг ҳукамо иттифоқи билан олам ва фалакиётнинг сири-асрорини текшириш, очиш ва аниқ билиши пиятида. ҳуршиддек порлоқ сутурлобни ва қуёшсиғат ойнани ихтиро қилгани ва бу иккى офтобмисол түхфани тайёрлаб, хотиржам бўлгач, яна иккита меҳржамолу ой юзлининг висолига рагбат этгани ва бу бобда созу созанда ярогини ва шодлиқ тумтарогини мухайё қилиб, баланд осмондек айвонни Равшанақ юзидин нурлантириб, Ноз-мехр шуъласидан ёритгани

Чин тасвиirlарини кўздан кечирган одам ўтмиш воқеаларни шундай нақл этади:

Хоқон искандарпараст бўлиб, мамлакат унинг итоатига киргач, Искандар бирмуича вакт Чинда истиқомат қилишга қасд этди. Қиши мавсуми ҳам авжига миниб қолган, бир томонга юриш қилмоқ ҳам ноқулай эди. Бир жиҳатдан, хоқон унинг қолишини истар, истаргина эмас, жон-дилдан илтиқо қилар эди: «Шоҳ бу қиши Чинда қолсалар, ноз-неъматлар ичиди яшасалар, май ичиб ором олсалар ва ҳузур қилсалар!» Искандар хоқоннинг сўзларини қабул айлади. Бу гап донишмандларга ҳам маъқул тушгач, Чин кишварида қишлишга қарор қилинди. Қуёш билан моҳитобон — ой сингари, Искандар гоҳо хоқон билан улфатчилик қилар эди. Гоҳо овчиликни ихтиёр қилиб, Чин кийикларини овлар эди. Гоҳи соз ва май базмларини ташкил қилиб, майхўрлигу ўйин-кулги билан кун кечирар эди. Ва гоҳи ҳикмат аҳллари билан, фан устозларидек, илм-ҳикмат бобида фикр юргизар эди. Ҳусусан, хоқон тарафидан тортиқ қилинган ойна унинг жонига ҳузур-ҳаловат бағишилар эди. Қачон у тахтга ўтирадиган, адолатталаб одамлар унга арз-дод этадиган бўлса, у кўзгуни даъвогару жавобгарга рўбарў қилиб, ойнанини ҳақиқатнинг тўғри ҳукмини чиқазар эди. Ойнанинг бу

ҳикматидан шоҳни ҳайрат босар, бинобарип, ўзининг ёнидаги олим ва ҳакимлар билан шоҳона базм қилиб турган пайтларида ҳам, шу ойнани ўртага қўйиб ўтиарар эди. Хусусан, Искандар ойнанинг бадмаст кишиларни шармисор қиласиган донолик қудратига қойил эди. Шоҳ у кўзгуга шундай мафтун бўлган эдики, бу бобдаги ҳайратининг ҳеч қандай чегараси йўқ эди. У кўзгунинг ҳикматига ажабланиб, бу ҳақда кўп фикр юритгач, таажкуби юзасидан тубандаги хулосага келди:

«Бу тилсим ажойиб бир ихтиро бўлиб, бунинг сирри ҳикматини фақат буни ясаган фан аҳлларигина билса керак. Мени ҳам арши-аълонинг шоҳи илм-ҳикматдан баҳраманд қилган-ку ахир. Хизматимда неча юзлаб сўзи пок, фикри салим доно олимлар бўлиб, уларнинг ҳар бири илм-фан соҳасида бир олам, то фалакнинг махфий шаклларигача биладиган бўлсалару, нима учун, мени юз хил фикр ва андишага олиб бораётган, гуноҳсиз одамнинг асл юзини кўрсатадиган бу ойнага ўхшаш фан мўъжизасини аҳли ҳикматларим билан кашф этиш учун ҳикмат камарини белимга боғламайман? Нима учун чуқур илмий тадқиқот ва мулоҳаза юритиш билан бундан ҳам ортиқроқ тилсим яратолмайман?» — деди. Шундан сўнг билим аҳлларини ҳеч ким йўқ бир жойга тўплаб, улар билан шу бобда кўп мулоҳазаларни ўртага ташлаб, кўнглида борини гапирди. У олимларнинг ҳаммалари бир оғиздан дуо қилиб бундай дедилар:

«Эй фалак шукуҳли шоҳ! Сен агар шу хилдаги тилсим ихтиро қилишни буюрсанг, бу ҳақдаги амрингни бажариш бурчимиздир. Биз ҳамма олимлар бирлашиб, иттифоқ бўлиб, ундан ҳам атъороқ бир мўъжизани кашф этишимиз мумкин».

Шундан сўнг ҳалиги ҳикмат аҳллари икки гуруҳга бўлинисиб, ҳар бир гуруҳ бир ишга киришиб кетдилар. Улардан Афлотун билан Сукрот бир тарафга бош бўлсалар, иккинчи тарафга Арасту билан Буқрот раҳбарлик қила бошладилар. Аввалги тўдага Ҳурмус билан Балинос ҳам, бунисига Аршимидус ҳам қўшилди. Бу ёнда ҳам икки юз, у ёнда ҳам икки юз олим тўпланишиб, кеча-кундуз шу ҳақда бош қотирар эдилар. Номдор шоҳ ҳар доим илм-фан соҳасида мана шу олимлардан фойдаланиб турар эди. Иккала гуруҳдаги олимлар ҳам ер ва кўкнинг табиатини риёзат чекиб ўргангандан ва уни яхши биладиган кишилар эдилар. Буларнинг бири ер олами устида иш олиб борса, иккинчи тўда осмон ҳақида фикр юритишга киришди. Юлдузлар ҳолатини ва ерда мавжуд бўлмиш жонли ва

жонсиз табиатни текшириб, юлдузларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаб, илм-ҳикмат соҳасидаги маҳоратларини намойиш қилишга тутиндилар. Улар маъдан аралашмаларидан тилсим қилиб, думалоқ шаклга эга бўлган икки қурол ясадилар. Унинг бири қўргошин ва мисдан, иккинчиси эса, ярқироқ пўлатдан бунёд этилди. Қўргошину мис билан иш кўраётган олимлар қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган сутурлоб асбобини яратдилар. Пўлат устида ишләётган олимлар эса худди кўзгуга ўхшаган бир нарсани ихтиро қилдилар.

Бу иш жараёнида Искандар икки тарафга мадад берар, гоҳ уларнинг қилган ишларини ёқтириб, қабул этар ва гоҳ рад этар эди. Уларнинг илмий-ижодий фаолиятидан Искандар истифода қилгани каби, улар ҳам Искандарнинг назорат ва аралашувидан фойда топар эдилар. Шу қишида ҳар бири жаҳон бўлминш мана шу олимлар, иккита ажойиб тилсим — жисм ихтиро қилиб, фойдаланиш учун жаҳон элига ҳадя этдилар. Сутурлоб — осмонда қандай шаклдаги жисм бўлса, ҳаммасини кўрсатар, кўзгу эса бошдан-оёқ бир тилсим бўлиб, ер куррасида нимаики мавжуд бўлса, бу ойнага қараган одам шунинг ҳаммасини кўрар эди. Фалакнинг узулиги ва кентглиги бирига яширинган бўлса, иккинчисида жаҳоннинг ҳамма ерлари намоён эди. Униси осмон сирлари яширилган сутурлоб бўлса, бу бири жаҳоннамо ойна эди.

Қуёш ойинаси шараф буржига кўтарилиб, ҳарорати ошгач, орадан қиши қайгуси ҳам кўтарилид. Бу пайтда қуёшнинг жуссаси олтиндек ловиллаб, худди Искандар кашф этган сутурлоб тусини олган эди. Қуёш шараф буржидан чиққани каби Искандар ҳам ўз тахтига чиқибди. Шоҳ ёнида Чин хоқони, икки томонида эса қанчадан-қанча хон ва султонлар ўтирап эдилар. Юқоридаги кашфиётларни муборакбод этиш ниятида қароргоҳ ичида нознеъматлар тўла бир зиёфат ташкил қилинди. Шу зиёфатга ҳалиги икки тўда олимлар кириб, ҳаммалари тахтга яқин бориб турдилар. Уларнинг ҳар бири илм бобида абадий бир баҳт кабию, ҳар кимдан мустасно ва тенгсиз эдилар. Искандар уларнинг ҳаммасига эҳтиром кўрсатиб, ўз тахти яқинидаги хос жойга ўтқазди. Базмда ўтирган бутуни ҳалойиқ у олимлар билан фахрланар эдилар. Улар худди ерга қараган осмон каби бошларини қуий солиб, сукут сақлаб ўтирадилар. Шу хилда виқор билан бир дам ўтирганларидан сўнг сутурлоб билан ойинани олиб келишди. Улар аввал бу икки асбобининг шакл-шамойилини ҳалққа кўрсатгач, сўнг ҳар бирининг ҳикматини бирма-

бир баён қилдилар. Биридан фалакнинг сирри асори аён бўлса, бирида ер юзининг табиат ва хусусияти акс этар эди. Бирига тўқиз қават осмон жойлаштирилган бўлса, иккинчисига етти иқлим сигдирилган эди. Ҳоқон бу икки кашфиётдаги икки хусусиятни кўргач, ҳайрат ва таажжубдан гунгу лол бўлиб қолди. Нихоят, у бу илмий-ижодий ташаббус учун шоҳга ҳамду санолар изхор қилиб, тубандагича сўз айтди:

«Кекса чарх сен каби шоҳни кўрган эмас. Сенсиж на тож ва на таҳт даркор. Мулозимларинг ҳам ўзингга жуда лойиқ, билим бобида барчаси сенга мувофиқ экан. Зотинг аҳли оламга ўхшамайди, бу оламдан номинг абадий ўчмасин!»

Юқоридаги кашфиётларни юзага чиқазишда ранж-машаққат чеккан ҳикмат аҳлари марҳаматли шоҳдан жуда кўп мол-дунё мукофот олдилар. Гўё у маблаглар камлик қилгандек, шоҳ тарафидан бутун Юонон ер-сувини уларга суюргол тариқасида фойдаланиш учун ҳадя этилди. Чин ҳоқони ҳам уларга кўп инъомлар, қимматбаҳо дурригавҳарлар тортиқ қилди. У камолот аҳларининг ҳар бири худди туш пайтидаги қуёш сингари шараф ва бойлика тўлдилар.

Шу икки илмий иш юзага чиққач, шоҳ бениҳоя хурсанд бўлиб, айш-ишратга берилди. Бахт машшотаси ўйнаб-кулиб, ҳалиги соғ ва порлоқ кўзгу қаршисида иқболи баланд гул руҳли қизнинг юзига хол ва чаккасига гажаклар ясад, қавс сингари қошлирига ўсма қўйиб, соchlарини тараб, кокилларини жингалак қилиб, худди жанинат ҳурларидек орастга, афсонавий Эрам боғидаги сарв ниҳолидек гўзал бир холга келтирди. Муродига етган шоҳ учун эндиги иш у гўзал билан ақд — никоҳ қилиб, жаҳон хазинасини у нозанин келинчакнинг маҳрига солишдан иборат эди. Унинг никоҳи коинотининг бахт юлдзузи бўлмиш Муштарий бахт соатини инъикос этиб, фалак чархини бахтиёр қилган фурсатда ўқилгай. Шоҳ сутурлобни қўлига олиб, шу асбоб ёрдами билан фалакнинг вазияти қанақа-ю, шуълаларига қараганда, қуёш юришидаги юксак даражка қаерда эканини аниқлагач, бахтиёрлик билан майга майл қилиб, шодлик келинчагини ўзига никоҳлаб олгай. Жаҳон шоҳи Доро ўлими олдидан ўз қизи, яъни бу дунёning қуёши бўлмиш гўзал Равшанакни жуфти ҳалол қилиб олишини Искандарга васият қилган эди. Жаҳонгирилик йўлига кириб келган шоҳ Искандар эса ою йиллаб у ойнинг васлига вақт тополмас эди. Шунингдек, Маллупиниг қизи Нозмехр билан ҳам (фалак ҳам бундай позли қуёшни

кўрмаган бўлеа керак!) шоҳ мақсад ҳосил қилмаган бўлиб, бу ҳақда ҳам доимо кўнгли оромсиз эди. Бинобарин, шоҳ бир катта тўй бошлаб, халойиқни ноз-неъматларга гарқ қилиш иятида эди. Унинг ётоқхонаси Равшанак билан ёругланиб, барча олам ўзининг гулистонига айланишини истар эди. Нозмехр ҳам шоҳ жонига роҳат багишлаб, руҳи унинг мулоқотидан баҳра олишини орзу қиласи эди.

Шоҳ ўз дилида шу мақсадларни пишириб олгач, бир гуруҳ донишмандларни ҳузурига чақиртириди ва уларга муддаоларини изҳор қиласкан, у доноларнинг ҳаммаси бир оғиздан бу ишга бош-қош бўлажакларини билдириллар. Ҳар бир кимсанинг тожу тахти бўлса, у ўзидан кейин ўрнига валиаҳд қолдириш тадбирини ҳам кўрмоғи лозим. Масалан, қуёш магрибга ботиш олдидан ўз ўрнига ойни қойим-мақом қиласди. Моҳитобон гарчи қуёшчалик нур таратмаса ҳам, бари бир унинг ёруғлиги ўрнида ўринбосар бўлиб қолади. Агар бир дараҳт боғдан кўчирилса-ю, ўрнида бир ёш ниҳол қолса, оқибат-натижада у боғнинг зийнати бўлиб қолади; ҳам меваси, ҳам сояси билан кишиларга нафъ етказади. Донишмандлар ҳам фикрига қўшилганларидан сўнг, шоҳ: «Тайёрлик кўрилаверсин!» — деди. Шундан сўнг давлат бошлиқлари шоҳнинг мақсади асосида ишни саранжомига етказиш тараддудига бел боғладилар. Улар бир неча кун ичида ҳамма нарсани мухайё қилиб, Чин кишварини жанинатга ўхшатиб юбордилар. Уни шундай безадиларки, тубан осмон, агар буни ҳисоблайдиган бўлса, минг йилда ҳам юздан бирини кўздан кечиролмас, мингдан бирини шарҳ ва изоҳ этолмас эди. Нимаики лозим бўлса, тўй асбобларидан тортиб ҳаммаси мухайё қилингач, тезда тўйни бошлаб, айш-ишрат, ўйин-кулгини авжига чиқазиб юбордилар.

Баҳор пайти, гул келинчаклари яшнаб-безанган фурсат бўлиб, бу мавсумда келин сингари булбулнинг иштиёқи янада жўш урган эди. Шундай гул ва майсалар айёмида, шаҳар ва қишлоқларпинг ҳаммаси гулшанга айланган пайтда тўй бўлди.

Эй косагул! Майни қадаҳга лиммо-лим қилиб қуйгил! Зоро, тўй — ўйин-кулги байрамига айланди. Хусусан, наврўз фаслида бўлаётган тўй оламга рўшнолик багишлаб юборди.

Муганий, тузиб чинга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жоп ўланг,

Десанг сенки: «Ахон қардошим, ёр-ёр!»
Мен айтаки: «Мунглуг бошим, ёр-ёр!»

Эй Навоий! Турган манзилинг Чинда бўлгач, тўй тугагуича «Чинга» (ёр-ёр) вазнида кўйлайвер. Сенинг яллаларинг «ёр-ёр» бўлгуси-ю, менинг йигиларим зор-зор бўлгуси!

LVII

Йигитлик баҳорининг хушлиги ва баҳор йигитлигинциг дилкашилиги ҳақида, гулдек барг ёзиш ва булбулдек наво тузиш, юз баргу минг наво билан фигон чекиши ҳақида; гулистон гўдаклари (ниҳоллари) булат соясидан сут ўрнига жон шираси эмгани ва сув ўрнига оби ҳаёт ичгани ҳақида

Жаҳон боги кўп дилкашдир, аммо у йигитлик баҳори билан яна ёқимлироқдир. Кишининг умри кечакундуз демай ўтса ҳам, йигитликда баҳор фасли ўйин-култи айёмидир. Ҳут кириши, сабзаларга жон битиши билан доим тирик ва абадий ўлмас яратгувчи, офтобни ҳамал сабзазори (буржи) томон йўллаб, табиат неъматларини қўёни ҳарорати билан парварини қилиш тараддуидига тушади. Худди Мусо пайгамбар дам урганидек, субҳидамнинг руҳпарвар насими эсиб, суви қочиб қолган дарахтларга жон багишлади. Бу тоңг шаббодаси бог ичидағи ўликларни тиргизиш билан Исо пафасига ўхшаган ҳаётбахшлигини исботлайди. Филдек тўхтовсиз юрадиган баҳор булатлари худди фия сингари ҳар томонни қоплаб олади. Рутубат остида қолган шу филлар тўдаси (баҳор булути) гўё Нил дарёсига гарқ бўлмиш филларни эслатади. Агар шундай бўлмаса, айт-чи, бу нимади? Ахир ҳар томонга уларининг баданидан қатра-қатра шабнам томиб туради-ку. Буларни қатра эмас, ёмғир селлари дегин; фил эмас, баҳор булатлари дегин. Баҳор булатлари дур томчиларини сочиши билан чаманзорлар обитобига келиб, яшаб кетадилар. Сабзаларининг шиниталари ерни ёриб чиқадилар, қизил лолалар худди қон каби ҳаммаёқни бўяйдилар. Гўё қонда фасод пайдо бўлса киши қорайиб кетгани каби, бу фаслда кўксисда қора додлари бўлган лолалар пайдо бўлади. Чаман ўз либосларини рангбараанг қилиб, хилъатларини бошдан-оёқ гул билан безайди. Богдаги гиёҳлар Чин табиатини намойини қилгани каби, у ердаги ҳар бир гул Чин гўзалларини эслатади.

Яшнаб кўкараётган сунбулларнинг сарвга чирманиб туиши гўзаллар вужудида турган ўрам-ўрам сочдан фарқ қилмайди. Гул атрофидан сунбул новдаларининг чиқиб туриши юз атрофидаги соч кокилларига ўхшайди. Гунафшанинг тагига сув шароби киргани учун уятдан бошини қўйи солиб олган. Агар у сувдан ҳўлланмаган бўлса, нима учун либосларининг этагини қайириб олди? Ёш наргис қадаҳда май ичишга ўрганиб, лиму пўстлоғидан пиёла қилиб олибди. Ва ёки лиму рангли қалпоги эзилиб қолдимикин, четини қайириб, ичини чуқур қилиб қўйибди? Мажнун каби шалвираб ётган гулсаварнинг ранги тонг шабадаси зарбидан худди осмонга ўхшаб кўкариб кетибди. Юзидан хотиржамлик кўринса ҳам қаттиқ завққа берилиши натижасида у беҳол бўлиб қолган. Оловдек шуъла сочиб турган қизил гулни кўриб булбул бечора самандар каби қуйиб-ёнади. У ёниб-шуълаланиб турган гул эмас, булбул уясига тушган ўтдир, йўқ, уясига эмас, жонига тушган оташдир. Тонг хабарчиси бўлмиш сабо насими чаманларни кезаркан, баҳор доимо олтин тусга киради. Кечаси богни гул ўз чироги билан равшан қилганда гуначалар унинг ёниши учун пилик ясад турадилар. Сабо дояси бўлмини тонг ели гунчанинг бу ишини билгани учун, унинг гулбаргларини фатила-фатила қилиб очади. Наастарин гули шохларини оппоқ қилиб, кумуш шохлар атрофига эгилиб ётади. Уни кумуш босиб, юки оғир бўлгац, худди қор билан қопланган шохларга ўхшайди. Гўзал арғувони гули очилиб, жилва қилган пайтда тўни қизилу лекин ўзи ёш йигитларни эслатади. Шамол уни ҳар ёнга тебратаркан, у ўз қизил тўни билан жилваланиб, ҳаммани мафтун этади. Булат болалар, яъни кичик булутчалар ўз қатралари билан паргор ила машқ қилаётгандек, сув юзига давралар чизади. Йўқ, бола эмас, гўё Моний ҳеч қандай асбоб ва паргорсиз юз туман давра чизаётгандек туюлади. Теракка пайваңд қилинган гулнинг қадди-қомати гул юзли сарвнинг ўзгинасидир. Чаман худди гўзал жаннатга, ундаги гул ва сарвлар эса ҳуру гилмонга ўхшайди. Гулзор устига баҳор булутидан ёқсан ёмғирнинг ҳар бир томчиси ийрик думалоқ дурдек бебаҳодир. Серёғии булутлар бир-биридан ўзиб, худди ҳайқи-рувчи шердек наъра тортишади. Ариларнинг ғувилашидан боққа зилзила тушиб, чақмоқнинг шуъласидан улар бўйнида олтин занжир силсилалари пайдо бўлади. Ёмғирларнинг ҳар бир қатрасини оби ҳаёту унинг осмондан тушиб келётган ҳар бир торини жон или деяверинг. Гулшан пок ва мусаффоликда худди беҳиштни эслатади,

унинг об-ҳавоси эса ҳаётбахш Исо нағасининг ўзгипасидир. Бу фаслдаги тоиг сели жони багишлагани каби, булутдан томган ҳар бир қатра ёмгир оби ҳаётдир. Бу фаслда майсаю гиёхлар ердан бош кўтариб, топган ҳаётлари билан жилва қиласидар. Табиатиниг бу гўзал манзарасини кўриб, иложи борича ўйнаб-кулмаган, шодланмаган одаминиг танасида жони бор, деб гумон қилманг. Шундай фурсатда болгар огушида айш-ишрат, кайф-сафо қилмаган одамни инсон қиёфасидаги қотиб қолган табиат жисмларига қўшиб қўяверинг. Аммо кўнгил бирор томонига асир бўлмаса, ҳар қандай ўйин-кулги ҳам ёқимли эмас. Бордию кўнгил бирор гулга интизор экан унинг гулзорга бўлган иштиёқ ва муҳаббати ҳам ажабланарли эмасдир. Агар ўз севгилисининг васлидан хотири жамъ бўлса-чи, бундай одамга бугу гулшани тамошо қилишдан ҳам завқиёб парса борми?

Айни фаслда гул ҳажрида ёнган Искандар ишқ бобида ўз орзусига стиш учун ёр васлини истаб, ғуашангравона бўлди.

LVIII

Булбул ҳикояти; унинг фигони — гулбонгидан бир қарга безор бўлиб: «Бемаъни эзмалик», деб таъна қилди ва сўнгра унинг ёқимли жавобидан ўзгача маъно англади

Эштишимча, гул фаслида бир буги ичидан булбулининг фигони авжига чиқибди. Шунда ана шу бугда турадиган бир қарга булбул олдига келиб, унга тубандагича таъбеъ берибди:

«Хой бемаъни эзма! Ҳар йили ўн бир ой чаманда ҳазин ва хомуш кезганинг ҳолда, бир ойгина бунчалик жўш уриб, фигон чекиб сайрашиганинг маъноси нима? Бир ишда чидам ва саботинг қани? Чаман қушларидан уялсанг бўлмайдими?» — дебди.

Шунда булбул:

«Эй ишқдан бехабар! Менинг куйиб-ёнишимни сен қайдан биласан?! Ахир бугда ўн бир ой гул бўлмагач, менинг ҳаётим ҳам сенга ўҳшаган қора бўлади-да. Ўша кунлари мен кечасию кундузи гам-алам чекаман. Аммо баҳор насими эсип, гул яна очилиб бугда жилва қила бошлаган, Чин мушкига ўҳшаб ҳидини ҳар ёнга сочган, ўзининг гўзал жамоли билан ҳаммани мафтуни қилган пайтда булбулда тоб-тоқат қолади дейсанми? Гулзор хусинининг баҳоси сен кабиларга бир таңга ва ё бир чақалик

бўлсинг, бари бир, булбул учун у ер баланд овоз билан хониши қиладиган маскандур. Гулзордан қизил — оташин гуллар кетгач, унинг ўрида қолган қора кўумир билан улфатчилик қилишнинг не зарурати бор? Сен ҳаммаёқни саситадиган қора қўнғизга ўхшайсан, шу жиҳатдан гул исидан заҳранг учади, уни хуш кўрмайсан. Модомики шундай экан, менинг хол-аҳволимни сен қабекдан тушупсан? Қўй, менинг сұхбатингдан узоқроқ турганим дуруст», — дейди.

Булбул ўз дардларини айтиб, унинг саволига кескин жавоб қайтаргач, қарға хижолатдан яна ҳам қорайиб кетибди. Бу сўзларга жавоб қайтариш қарға учун мушкул эди, бинобарин, қиши фаслидаги булбулдек жим ва хомуш бўлиб қолибди.

LIX

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, инсонларнинг баҳор табиатига ва гулларга ишқибоз бўлмоги нимадан, деб сўрагани. Арастунинг ҳикмат-билимдонлик баҳоридан жавоб шабадасини стказгани

Яна фалакдек баланд мартабали шоҳ сўрадики:

«Эй чархнинг ишқал муаммоларини ечувчи устоз! Ҳар қачон фасли баҳор бўлса, катта-кичик — ҳамма жинсдаги инсонлар шоду хуррам бўлиб, ҳар қаёнга боришини орзу қилиб қоладилар. Қиши одам қўнглини ғунчадек таңг қиласа, баҳордан у тулдек очилади. Бу фаслда одамларнинг бунчалик яшиаб-хушиуд бўлиб кетишлирига сабаб нима?»

Барча илм ва фанлардан хабардор олим бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй нафаси кишига рух багишловчи Исо пайгамбарга ўхшаш кутлуг зот! Сен берган савол ҳақида эл-улус кўп фикр юритган бўлиб, унинг барчасидан олий мақом шоҳ хабардордир.

Бу фаслда одам табиатининг очилиб кетиши фақат гулга қизиқиши, чаманзорлардан завқланиши билан чегараламиайди. Бошқача қилиб айтганда, асли гап бунда эмас. Модомики шоҳ буни билишини истар эканлар, гап нимада эканлигини айтаман.

Ер юзи ва ундан одамларнинг табиати тўрт унсурга бўлинади: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ; бу эса ўт ва сув,

ер ва тупроқ демакдир. Нисон мана шу унсурлардан таркиб топган бўлиб, унга дунёдаги барча халқлар тан беради. Буниинг бирига табиблар «куруқ-песиқ» деб ном қўйдилар; иккинчисини эса «совуқ» деб атадилар; учинчи-сига «куруқ-хўл» деб ном қўйган бўлсалар, тўртичисини «куруқ-совуқ» дедилар.

Киши табиати юқоридаги тўрт унсурдан ташкил топгани каби, ер юзидағи табиат ҳам тўрт фаслига бўлиниади. Фасли баҳор бўлардан бири бўлиб, унинг табиати «хўл-куруқ» дир.

Кишининг табиий ҳаёти яна учга бўлиниб, уч хил сифат касб этади. Бу уч сифат — сафро, савдо, балғам деб аталади, шунингдек, руҳ табиати ҳам шунга қўшилади.

Шубҳасиз, жони бўлган ҳар кимса имконияти борича ҳаёт юринин истайди. Шу жиҳатдан баҳор фасли ёқимли бўлиб, эл бу пайтда беихтиёр шавқ-завққа тўлади. Баҳор ҳавосидан киши руҳи парвариш тонади, шунинг учун ҳам бу фасл келиши билан табиат беихтиёр одамини ўзига тортади...

Доно масални шу каби таҳлил қилиб бергач, шоҳ жисмига тоза руҳ киргандек бўлди.

LX

Искандарнинг ул икки тоза атиргул, йўқ, икки баҳорий нозанин васлидан мурод ҳосил қилгани ва Нозмезрнинг меҳру нозидан бетоқат бўлиб, гул фаслида унинг гул жамолидан баҳра олгани ва у гўзланнинг Равшанак рашикдим (зеро, рашик қилмоқ маҳбублар шевасидир), ширин сўзлар билан шоғни ром айлаб, ўз безакли ётогини равшан этгани ва ниҳоят, Искандарнинг ул ёр хилватгоҳидан чиқиб, Чин мулкидан магриб диёрига азм этгани ва ул диёр гаройибидан таажжубга тушгани

Бу маиззарани тасвири этгани кинни воқеани шундай баён қиласди:

Чин ўлкасида Файлақус ўғли Искандар икки сўлим келин билан топинишб олди. Баҳор, йигитлик, шоҳлик ҳамда илм ва донишмандлик унга мусассар бўлганига қарамай, Искандар билар эдики, оламга қанча шоҳ бўлиб турса ҳам, бари бир оқибат-натижакада ором оладиган жойи тупроқ бўлгусидир. Одам бу дунёдан на вафо топган ва на абадий шоҳ бўлиб қолган. Модомики, кишининг ҳол-аҳволи оқибатда шундай бўлар экан, айш-ишрат дамларидан нима учун воз кечиш керак? Тақдирининг шу

қонутига асосан ишратпарат шоҳ бир неча кун шодлик майни билан маст бўлди. У икки шам билан ўз шабистонини ёритиб, икки сарвқомат билан бўстонда ишрат қилди. У ўз ниятига етмоқ учун тинч жой излар эди. Искандар Чин замонида шу муродига етиб, ором олди.

Равшанак катта хотин сифатида ётоқда шоҳ базмини қиздириар, у билан хар доим бир тахтда тиззама-тизза ўтирас ҳамда ҳарамхонадаги барча ҳонимларга бошлиқ ва малика эди. Нозмехр эса иккинчи даражада — ўрни тахт ёнида бўлиб, шоҳга итоаткорларча бўйин эгуб ўтирас ва гоҳо ғамзаю истиғно билан Искандарнинг жигарини хун қилар эди. Равшанакнинг эса рашки зўр бўлиб, шоҳнинг Нозмехрга бир қиё боққанини кўрса, кўзидан ёш тўкиб йиглар эди. Равшанакнинг бу даражада рашқ қилиши ва Нозмехрни кўришга кўзи йўқлигини билиб, Искандар унга ҳар жиҳатдан дикқат ва эътибор қилас, кўпинча Равшанак билан айш-нишот қилигани ҳолда, Нозмехр билан ондасонда ўйнаб-кулар эди. Лекин ўзининг нотавон кўнгли унга зор, ҳазин хотири шу жиҳатдан бекарор эди. Бундан бехабар Нозмехр шоҳнинг меҳри ўзига эмас, ўзгага оғиб кетганидан жуда хафа эди. Бир жиҳатдан унинг бу хақда мояро қилининг ҳам ҳадди йўқдек эди, зеро, Равшанак жаҳон шоҳи Доро айвонининг шамчироги эди. Лекин шоҳи жаҳоннинг асли муҳаббати Нозмехрда бўлиб, бу дардни юрагида сақлар, аммо бундан Нозмехр гофил ва бехабар эди. Искандарнинг ҳазин жони унинг ишқида азобланар, юрак-бағри доим изтиробда эди-ю, лекин шунга қарамай, Равшанак билан икки кун ўйнаб-кулгани ҳолда, Нозмехр билан бир кун ҳамхона бўлар эди. Мана шу сабабдан Нозмехрининг кўнгли ранжида, нозик танини ғам-гусса эзар эди. Шу каби тартиб билан бутун баҳор фасли ўтиб, гул мавсуми бошланиб кетди. Шоҳ тушунган эдики, кўзи ҳинду ва қашмирининг сеҳргари бўлмиш ой юзли жодугарнинг, яъни Нозмехрининг дили кундошлиқ рашиқидан ошуфтаҳол, ўзи шоҳдан хафа ва одамлардан хижолатда эди. Ўзининг павбати келган куни, ётогида хилват қила-диган кечаси шоҳ Нозмехрининг ҳарамхонасиға кириб, унинг жамолига жонини фидо қилмоқчи бўларди. Искандар:

«Қачонгача яширин ўртанай? Қачонгача кеча-қундуз эл-улусдан ниҳон ёнай? Махфий ишқ жонимга тегди, бугун энди жонопимга сиримни фош қилмасам бўлмайди!» — деди ва ҳурваш нозанин ёнига ўтириб, базмини бошлаб, хушвақтлик билан май ичишга киришди. У шўх гўзал, ўз санъати билан бу базмни қиздирсан учун, шоҳ-

чинг ўзи косагуллик қила бошлади. Лекин маҳвашиниг кўнгли гамгии бўлгани туфайли, икки қоншиниг ўртаси ниҳоний чимирилиб турар; базмда у такаллуф ва совук-қонлик билан ўтирас; очилиб-ёзилиб, ўйнаб-кулмас эди. Искандар қанчалик ҳаракат қилиб, буниг сабабини суриштирса ҳам, ҳатто ялиниб-ёлворса ҳам бари бир у суманбар очиқ-ёруг гаплашишин истамас, поз-истигносини қўймас эди. Нозмеҳрниг саркашлиги ошган сари Искандарниг ташвиши кучайиб борар эди. Тоқати тоқ бўлган шоҳ шундай ҳис қилдиким, бу ҳолат унинг жунунини орттириб, расвойи олам қилиши мумкиндай туюлди. Зеро, ишиқ унга мажнунилк амрини берив, жиннишилк унинг ақлу фаросатини забун этмоқда эди. На илм-ҳикмат унга ёрлик қилар ва на ақл-дониш унга мададкор бўлар эди. Ниҳоят бу зулмдан тоқатензланган Искандар айтдики:

«Эй нозанин! Нима сабабдан бизга бунчалик адоват кўрсатурсан? Мен сенга мафтун ва таслим бўлиб ўтирганим ҳолда, сенинг менга саркашлик қилишинингни боиси недур? Мен бечора-хокисор сенга не гуноҳ қилдимки, мендан сенинг кўнглингга губор қўнди ва азият етди? Сенинг ўтинг билан бир ҳас ловиллаб ёниб турганида, у ўтга яна ёғ қувишининг не ҳожати бор? Чибин бечора сенинг асалингга ўз оёғи билан илиниб ётаркан, яна уни шашалоқ билан уриб, пачоқлаш зарурми? Менга вафо қил! Ахир мен жафокор ҳам, бундай зулмга сазовор ҳам эмасман! Сенинг ишқингниг ўзи мени ўлдиради, қўй, сен ўлдирма! Ўлдирилган кининингни яна жафо тиги билан қийнама! Илтижоларимга боқ, жуда ҳам ноз қила-верма! Зулмингни кўпу, лутф-марҳаматингни оз айлама!» — деди. Шоҳ шу каби илтижолар қилиб ялингач, кина-кудурат сақловчи золимниг тор оғзидан асалдек ширин сўзлар чиқди-ю, аммо бу ширин сўзлар замирида киноя, худди бол уяенда асал билан баробар ари ишшари ҳам бор эди. Гўзал кўп ишндор сўзлар билан узиб ҳам олди:

«Худо шоҳнинг машшатларини дўнимий қиласи, ишоҳ ўз дилбарлари билан муродларига етсенилар. Шоҳниг лойиқлари Доронинг қизидурким, унинг оёқ изларини суртсалар, кўзлари равшан бўлур... Асл-пасаби ҳинду, яна тўгрироги, каширрот зотидан бўлмиш мендек бир канизак, яъни чўри қизининг шоҳга мунис — улфат бўлиб, у киши билан бетакаллуф ўтириб-туришга ҳеч қандай лойиқлиги йўқдир...» — деди.

Шунда шоҳ айтдики:

«Эй хаста жоп офати, хаста жонгина эмас, жаҳон

офати бўлмиш гўзал! Бир нафасгина қинояларнигги қўй; раҳм-шафқат қилиб, жабр-зулминиги тўхтатиб тур! Менга ҳадеб Равшанак ҳақида таъна қиласверма, у масалада жуда ҳам мени гуноҳкор деб билаверма! Бу бобда мени маъзур тутсанг, узримга қулоқ солиб, кўнглинигдан гамгуссани чиқариб юборсанг бўлур. Уни иззат-эҳтиром қилиш мен учун воқибдир, зотан, унинг ўрни ва мақоми буюедир. Ахир, Равшанак — Баҳмоний тожининг гавҳари ва Кайкубод осмонининг юлдузидир!.. »

Шу гапларни эшитгач, шўху ширишабон макр билан айтдики:

«Эй, етти иқлимининг ҳокими! Бу гапларниг мухаббатга не даҳли бор? Ишқ-муҳаббатда шоҳликка эътибор қилинмайди-ку! Ишқда кўнглиниг тилаги жамол ва малоҳат эмасми? Ахир, жингалак соchlар энг тақводор зотларни ҳам ўз тузогига илинтиради-ку. У асли-насабда шоҳлик мартабасига эга бўлгани билан гўзалликда мен ойга тенгман-ку! Унинг тожи мамлакат хирожига арзигулик бўлса, менинг қаршимда бутун тож эгалари бош эгадилар-ку! У Жамишидиниг авлоди бўлгани учун ифтихор қисса, мен ўз ҳуснини хуршиди тобонга тенглаштиришинга ҳам рози эмасман-ку. Агар унинг фармонига мамлакатлар бўйинсупадиган бўлса, менинг ҳуснинга юз туман муҳқдорлар зор ва интизордирлар. Агар, бордию унинг ақлалиги ҳақида афсоналар тўқилган бўлса, менинг ишқимда юзлаб донолар девона бўлиб қолдилар. Агар, у дунё кишилари олдида азиз ва муҳтарам бўлса, менинг қиёмат қўпоришга кучим етади. Агар у жонни ўртаниришини ўзига одат қилиб олган бўлса, менинг яҳонга ўт қўйишга ҳунарим етади. Агар у ноз ва гамзалари билан ўқ отадиган бўлса, мен кирикларим билан тийрборон қилиб — ўқ ёғдириб ташлайман. Агар у ўз севгилисини қатл этиш бобида ўйласа, менинг ишқимниг тигиёқ қатлиом қилиб, барчани тигдан ўтказади. Агар у афсун билан сеҳрлашни ўзига касб қилиб олган бўлса, бутун Кашмир жодугарлари менинг шогирдимдирлар. Унинг ғамзаси яҳонни сеҳрласа, ўз догоулилиги билан элни бузоққа, чўқинтирган юзлаб сомирийлар менинг қаршимда бузоқ каби гўл маҳлуқдирлар. Агар унинг шуҳрати авом ҳалиқ ўртасида бўлса, мен тақводор кишилар ичига ҳам қўзголон ва бетоқатлик согланман. Агар у дамбадам ҳалқни қатл этадиган бўлса, мен ўликларни тиргизиш хислатига ҳам эгаман. Агар унинг зулфи илонин сеҳрлаб — ўзига ром қиласидиган бўлса, менинг афсуним аждаҳони ҳам забун этади. Агар унинг соч толаси имон

томирини ўзига тортадиган бўлса, менинг лабимнинг тори жон томирини тортади. Сунбул сочим юзимга ёпилганда, қуёш ўз юзига тундан ниқоб тутиб олади. Қимки менинг ёй каби қийғоч қошимни ўйлар экан, уялганидан уч куилик ой — ҳилол қўзига қўринимай қолади. Қинригим ўқлари жонни нишонга олганлар, шу жиҳатдан ҳам улар қўзларим атрофида саф тортиб турадилар. Қачонки қўзим уйқуга кетса, олам аҳлига уйқу ҳаром бўлади. Юзимдаги қўз қорачуғига ўхшаган холим ҳақида гапирсангиз, гўё бечора булбулнинг қўзи гулга тушди, деяверинг. Ёнокларимга нил рангли холлар қўйилса, ақлу тақво аҳлиниң парҳездор қўзига мих қадалиб, ҳеч нарсани фарқ қилмай қолади. Зулфимдаги буралиб-тобланиб ётган гажакдор кокилларимнинг ҳар толаси қўнгилларни ўзига илнитириб тортувчи бир каманддир. Лабимнинг қизиллиги жоннинг жавоҳиридир, лабларимдаги сувлар эса оби ҳаёт каби жонбахшдир. Терлаб турган тишларимни соф шудринг, йўқ, шудринг эмас, ҳақиқий дурдоналар деяверинг. Киши қўзига қўринмайдиган даражадаги кичик оғзим қимматбаҳо жавоҳир бўлиб, на унинг ўзи ва на баҳоси маълум. Икки лабим сўзлаш учун очилганда, оғзимнинг борлиғига одамлар шубҳа ва ҳайрат билан қарайдилар. Оғзим йўқ бўлгани ҳолда, одамлар уни бор деб гумон қиласидар. Агар бўлса ҳам шу, бўлмаса ҳам шу! Томогим тагини қумушга ўхашаш бағбақа деб ўйламанг, йўқ, у ойдиндаги қуёшга тенглаша олади. Лабим жон бағишлашини ўзига ҳунар қилиб олган. Қўзимнинг одати эса дилраболикдир. Қадди-қоматимни қўриб, бу инсон қиёфаси эмас, рух деб лол бўлсангиз, маъзурсиз, дарҳақиқат сизгина эмас, руҳил-амин (фаришта) ҳам буни кўрганда беҳол бўлган. Ҳиромон юришим жанинатдаги сарв дарахтини мот қиласи, оби ҳаёт унга оқмайдиган бўлиб қолди. Жамолим қуёшини куйдириб-ўртантирмоқда. Танимнинг оқлиги симобии титроққа солмоқда. Белимнинг нозиклигини тасаввур қиласидар. Белимнинг сизни замонда ҳалойиқ қўзига пари ҳам кўринимай қолади. Лабимда сўзлашдан қўра — сехрлаш ортиқ; ҳусн-нозим эса сехрловчи ағсундан ҳам зиёда! Ҳуснининг ғавғосидан қуёш бетоқатлангани каби гўзалигим таъсирига тоб келтиромай осмон пастлашади.

Лекин шоҳга менинг асалим заҳар бўлиб туюларкан; бунча афсоналарни сўзлашдан не фойда? Фироқ дардини чеккан бир бечора: «Оз баҳт — кўп ҳусидан афзал!» — деб қандай чиройли айтган экан! Мен шоҳимдан шикоят қилмоқчи эмасман, йўқ, менинг деъвойим йўлдан озган баҳтдадир, вассалом!»

Ширинлаб шундай итоблар билан ўз ишқида ўртанган шоҳни япа бетоқат қилиб ташлади. Искандар унинг бу сўзларига жон фидо қилиб, тездан ўз багрига жонопонини тортди. Мехрноз ўз кўлини тўмор каби унинг бўйинига ташлагани ҳолда, Искандар ҳам уни тумор сингари ўз кўйинига олди. Оху шерни шу усул билан ов қилгач, ўз ширкорига меҳр изҳор айлади. Сандал шоҳига фил тиши урилгач, сўнгра не бўлганини айтишига эҳтиёж йўқдир. Искандар шу топишнининг мафтуни ва у паричехра ёрнинг мажнуни эди. Бир неча кун мана шу парда ичидан айланышрат қилинди, аммо бу ерда нима сирлар ўтганини ҳеч ким билмас эди.

Агар ошиқ ўз ёри висолига муюссар бўлиб, дили мурод ҳосил қиласа, унинг ишиқи аввалги ҳолида қолмайди. Шоҳ бир неча кунлаб ҳамма нарсани унугтиб, севгилиси билан майшат қучогида ётгач, агар шу хизда ётаверса, умрини бекорга ироф қилајагини тушунди. Яна ақлу ҳикматга сигиниб, донишмандлик таҳтидан жой олди. У жаҳондаги мамлакатларни ўз қўй остига олганида, Магриб замини (Африка мамлакатлари) олинмай қолиб кетгани эди. Бинобарин, аскарларга исталғанча егулик-ичгулик жамлаб, эл-улуснинг ғамидан қўнгли тинчигач, юриш ҳақидаги ҳукмини жар солдириб ҳалққа эшииттириди.

Қайси шоҳнингким лашкарлари ундан хурсанд бўлса, унинг душманидан хотири жамъ бўлади. Агар ҳалиқ ўз шоҳидан ғамиюн ва хафа бўлмаса, душманининг кўни бўлиши унчалик хавфли эмас. Худо кўрсатмасин, агар ҳалиқи шоҳдан ношод бўлса-чи, душмани эмас, вақт келини билан ҳалқнинг ўзи уни барбод қилиб ташлайди. Шоҳнинг ҳалққа саҳоват қилиб, унга енгилликлар бериб тургани маъқул; ўз заруратига муносиб, эл-юртии сиёсат остида туттани ҳам яхши.

Искандар саодатли шоҳлардан бўлиб, шоҳ учун керак бўлган ҳамма хислатлар унда мавжуд эди. У бинобарин, бутун қўшинида бўлган ҳар бир кимсанни ўз инъом ва эҳсони билан шод-хуррам айлагач, ҳоқон билан хайр-хўш қилајагини эълон этди. Унга Чин — Хитой ерларини топширди, уни ота деб билиб, ҳукмронликни ҳам багишлади. Сўнгра қўшини Чин ўлкасидан ташқарига қараб

йўл олди, у Магриб ўлкалари томоц боришини кўзлар эди. Хоқон унга ҳамроҳ бўлиш ҳавасида эканини изҳор қилди, шоҳ бу илтимосни қабул этмади. Уни (хоқонни) кўп махфий гаплар айтиш, ўзига муносиб иззат-икром билан қайтарди. Сўнгра Ҳиндистоннинг жануб чегараси томон йўл оларкан, ажойиб Хитой кишвари ўнг тарафда қолди. Шу ерга келганда ҳинд Ройига ҳам ўз юртида қолишга ижозат бериб, унга ҳам кўп лутф-марҳаматлар қилди. Ҳинд шоҳи Ҳиндистонга қараб равона бўлди; шоҳ Искандар эса Магриб ерига қараб от сурди. Унинг лашкарлари йўлнинг бутун қийинчилик ва оғатларини сингиб, Кужрот ўлкасининг қирғоқларига бориб етди. Бу соҳилда бир неча кун истиқомат қилгач, у атрофда қанча кема бўлса, ҳаммасини ўрду (штаб) атрофига яқин келтириб, гоҳ кемага тушиб ўтириб ва гоҳо денгиздаги оролларга саёҳат қилиб, айланниб юрди. У кема билан денгизларни сайр қилгани каби, гоҳо чўл ва жазиравлардаги водийларни тамошо қиласди.

Искандар дengiz соҳилида бўлмиш бутун шаҳарлару ороллардаги барча ерларни фатҳ этиб олди. Чегарасиз дengизни, ўлчовсиз тог ва даштларни кезиб чиқди. Шоҳ қаерга боришини жазм қилган бўлса, бутун аскару қўшинлари ҳам бу билан бирга саъи-ҳаракат қилиб борар эди. Тангрининг лутф-марҳамати билан магриб диёри ҳам унинг маконига айланди. Етиб келгач, давлат отига миниб, бу иқлимнинг ҳам барча ерларини фатҳ этиб олди. Магриб диёри шунчалик катта эканки, у ерда кўнгина шаҳри азимлар қўлга киритилди. Бу шаҳарларнинг шоҳлари ёмонлиққа юз ўғирмай, хирож тўлашни бўйинга олиши билан Искандарга тобе бўладилар. Шоҳ Магриб заминида бўлмиш буюк тоглару очиқ даштларни айланниб чиқди. Қайси манзилга етмасин, у билан қаноат қилмай, манзил-баманзил айланар эди. Шоҳнинг мақсади бу ерларни тамошо қилиб бўлгач, яна узоқ Румга қайтиб бориши эди. Лекин бу иқлимда ҳар лаҳзада бенихоя ажойиб нарсаларни кўриш мумкин эди. У ернинг табиати гўзал ва гаройиботларга тўлалигидан шоҳнинг Румга жўнаш хақидаги нияти орқага сурилди.

Гаройиботдан биттаси шу эдикси, шоҳ у жойларни айланниб юрганда шундай бир биёбонга етдикси, у ернинг даҳшати жонга ўт солар эди. У даштни итга ўҳшаш жони-ворлар тутиб кетган бўлиб, бу махлуқлар кўринишда худди чумолини эслатар эдилар. Ҳаммасининг оёқ-қўллари чумолиники сингари бўлишига қарамай, лекин улар

йиртқич шердай зўр эдилар. Кимки уларнииг орасига от суриб киргани бўлса, ўша онда чумолиларнииг ҳамласига дучор бўларди. Улар бирдан даҳшат билан ҳужум қилиб, уни парча-парча қилиб ташлардилар. Натижада ҳалиги келганлардан пишону ер устида қатра қон ҳам қолмасди. Ҳушёёр шоҳ бу ерга етгач: «Ҳеч ким у томонга от сурмасин!» — деб буйруқ берди. Шундан сўнг бу ернииг ҳалқи билан махлуқлар ҳақида ҳар тарафлама сұхбат ва савол-жавоб қилишаркан, улар айтдилар: «Бу ер шундай жойки, тасаввур қилиши биланоқ киши жонига ларза тушади. Бу водий ичкарисига томон яна бир йигоч йўл юрилса, у ерда шу хилдаги чумолиларнииг буидан ҳам зўр ҳужумига дуч келиниади. Бундан ҳам нарига ўтгач, гўзал бир водийга етиладики, у тоза ва мусаффолиги билан Эрам bogига ўхшайди. У ер бир ҳалқининг оромгоҳ — юрти бўлиб, бу элга бир қавм ҳеч тинчлик бермайди. Улар қавм эмас, тапгрининг балоси ва жаҳон ҳазинасининг аждаҳосидирлар. Гавдаларининг зўрлиги бир пора тогдек бўлиб, биттасига юз тўда одам бас келолмайди. Уларнииг батъилари шундай зўр ва баҳайбатки, бу жониворлар улар олдида бир чумолига ўхшаб қоладилар. Уларнииг тилини кини тушунмайди. Улар ҳақида нима дейилса, кишилар лоф деб ўйламасинлар. Булардан ҳам ўтгач, яна ўп кунчалик йўл юрилса, иккى томони тог бўлгани бир водий келади. Ҳар бир тогининг тоши осмон қадар баланд бўлиб, унинг чўққисига қараган одамнииг бўрки бошидан ерга тушиб кетади. У тогнииг бирида қип-қизил олтиилар жилваланиб, худди қуёш нуридек киши кўзини қамаштиради. Иккинчи тог бошидан-оёқ кумуш ёмбисидан иборат бўлиб, унинг ёргуи худди ойнииг ёруг шуъласига ўхшайди. Бу ернииг эли ҳам мана шу ҳар бир тоши бебаҳо ҳазинанинг аждаҳолариdir. Бу элнииг уйқуси ўзларига қараганда ҳам ажойиброқdir: у қавм бир уйқуга кирганича, ўи кун ухлайди; бу пайтда ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Ўи кун ўтгач, ҳаммаси уйқудан уйғониб, яна ўз ҳолларига келадилар. Шундан сўнг яна ўи кун уйгоқ юрадилару, аммо бу уйгоқликлари ҳам худди уйқудагидек кам ҳаракатдир. Бу девсифат махлуқларга шу уйқу вақтида ҳар бир кимса шикаст бера олади. Лекин улар бутунлай бехавф-хатар яшайдилар, чунки бу чумолилар уларнииг қўриқчилариidирлар. У махлуқлар бу ҳазиналарнииг қоровули бўлгани сингари, бу чумолилар ҳам у махлуқларнииг посбоилари-дирлар».

Оллоҳу таолоннииг қудрати шундай улугки, унинг қуд-

рати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздир. Унинг қудрати кишининг ақлу ҳушидан ўткир, ақл-ҳушидангина эмас, балки ҳаддан зиёда ва чегара-сиздир.

Шоҳ бу гапдан хабардор бўлгач, ақлни ўзига ҳамроҳ ва мададкор бўлишга чақирди. Шоҳ келган жойига қўнди ва унинг ёнига бутун ақл ва билим эгалари йигилдилар. Улар бу маҳлукларниг ишларини кўздан кечирмоқчи ва йиртқичларга қарши чора кўриш андишасида эдилар. Лекин у ерда кўринган ажойиботлар кўнгилни худонинг қудратига ҳайратлантирар эди, холос. Кўнгил бу ҳолдан ҳайрону, ақл бу аҳволдан ожиз ва тўмтоқ бўлиб қолган эди. Илм-ҳикмат билан ҳам буларниг чорасини қила олмагач, ноиложликдан ҳамма лол ва ҳайрон бўлиб қолди.

Эй, соқий! Менга шундай май келтиргинки, у рухнинг сармояси бўлсин. Мен уни ичиш билан ақлниг фазилатларини унутай. Зеро ақлу идрок мени қўлламади, балки ҳайрат менинг жонимга қасд этди.

Эй, муганний! Ҳазин ва ғарибона фигон чек! Чунки ҳозир менинг манзилгоҳим гарб ери бўлиб қолди. Мен сенинг бошингга, қуёш гарб ерига сочгани каби, мағрибий зарларни нисор қилиб сочай.

Эй, Навоий! Сен ғурбат ва мусофирикдан хафаланма, ватанинг ҳақида ўйлаш машаққатидан ўзингни озод тут! Зеро, манзилинг шарқдами-гарбдами бўлишидан қатъи назар, муродинг ҳосил бўлса, рўйи заминнинг ҳаммаси сен учун баробар эмасми?!

LXI

Басират кўзлари¹ ҳар нарсанинг моҳиятини билиш сурмаси билан ёритилганлар, улар қаён боқмасинлар, ҳаёт гаройиботларини равшан қўрадилар

Бирор ўзини маъни ахлларидаи деб билиши учун ҳақ унинг қалб, ибрат, ақл-идрок ва тафаккур кўзини ўткир ва равшан қилиб яратган бўлиши шарт. Яъни у одам табиатда қандай сурат кўрса, у суратиниг санъаткорини англаши; қайси нақшда бир гўзалликни ҳис қилеа, уни ижод этган нақдои борлигини тушуниши; қандай ораста

¹ Б а с и р а т к ў з и — ақл-идрок кўзи, тафаккур кўзи, қалб кўзи ва ибрат кўзи демакдир (Кўз ҳамма жонивор-маҳлукларда бор. Ақл-идрок, тафаккур, қалб ва ибрат кўзи эса, фақат инсонда бўлади)

ҳайкални учратса, у чироили ҳайкални яратган ҳайкалтарош кимлигини билиши лозиц. Ахир бир нақшнинг нақдоши кимлигини билмаган одам у нақшдан баҳраманд бўла оладими? Кўк — фалак турли-туман нақшларда кўринаркан, унга кўр-кўёrona боқишининг нима аҳамияти бор? Осмоннинг тўқиз қават дастурхонида юз туман ноз-незъмат бўлгани билан (қўл етмагач) ундан не фойда! Бу гулшанда (ер юзида) яратилган парсаларга назар солувчи киши ўткир кўзли, билимдон одам бўлса, ҳар бир дилкушо чаманин кўраркан, бунинг боғбони ким экани ҳақида фикр юритади. Қайси бир қўкариб турган нозанин ниҳолни учратаркан, уни парвариш қилганга юз оғарин ўқиди. Гуллардаги ажойиб ранг ва ҳидларни сезаркан, бу санъатда ўзга бир сир борлигини ҳис қиласди.

Бу чек-чегарасиз кеңг дунё тепасида бир юксак сарой (осмон) яратилган бўлиб, у муаллақ туради: унинг устуни йўқ, у устуни йўқлигидан тўйтарилиб қолган ҳам эмас, албатта. Унга ҳаяжонланмай назар солган киши, устун у ёқда турсин, ўрилган арқон ҳам йўқлигини билади. Агар, у осмонни усталик билан шу арқонга bogлаб осиб қўйилган, осмон муаллақлигининг ҳикмати шунинг тагида, деб ўйласа. Қимминг басират кўзини тангри ўз қудрати билан ёритган бўлса, унинг кўзи қай томонга тушаркан, у ердағи гаройиботларни бошдан-оёқ қўради ва кўигли изтиробга тўлади.

Бироқ ажойиб ва гаройибларни кўришни орзу қилган одамнинг ҳаммаёққа югуриб-елишининг: гоҳ Шарқнинг Чин каби энг узоқ ерларига, гоҳ Фарб ўлкаларига бориб, раник-машаққат чекишининг; гоҳо ажойиб фил ва товусларни кўраман, деб ҳинд мамлакатларида хор бўлишининг ва гоҳо туяқушлар томошаси учун араб саҳроларида сарсон кезишининг ҳожати йўқдир.

Басират кўзи очиқ бўлмиш одам астойдил назар солса, дунёдаги ҳамма парсадан ўзи ажаброқдир. Киши ўз авзойига бошдан-оёқ боқиб қараса ва ҳар тарафлама мулоҳаза қилиб кўрса, унинг маънавиятида тоят бебаҳо, ажиб, маъқул ва мақбул фазилатлар борлигини ўз кўзи билан кўради.

Бошлиб мен одам вужуди тимсолини шарҳлаб берай, сўнгра унинг маънавий аҳволини баён айлай. Бу тимсол деганим — сахий денгизнинг дурри, йўқ, денгиз дурри эмас, ипсон вужуди багининг сарв дараҳтидир. Одамнинг бошида шоҳлик тожи бор бўлиб, бу тож устига қимматбаҳо лаъл ўрнатилган. Унинг пешанасида шоҳлик аломати, қоши устида эса ҳар бир ҳолатдан огоҳлик нишо-

наси бор; кўзида ҳар нарсани кўриш ва унинг моҳиятини билиш нури норлаб туради. Соч толаларига бир асллик яширингани. Жамолидан шаҳаншоҳлик нури мавжуланса, ҳар бир сўзида Исо пайғамбарники сингари ҳаётбахш мўъжиза бор. Гоҳо қўлида фалақдаги офтобнинг равшанилиги акс этса, гоҳо бармоқларида ой икки парчадек на-мойн бўлади... Азал билимдони (тангри) инсоннинг ажо-йиб жисмини, жисми демай, унинг тилсимини шакллачи-тиаркан, у тилсимнинг тўқимасини турли-туман «ар-қоқ-ўриш» билан тўқиб, эгнига «одам вужуди» деган либос кийгизди. Яна бунинг устига, санъаткорлик билан одам ичига «ақл» деган бошқа бир одамни ҳам яширди.

Инсоннинг умумий тузилиши — тимсоли шу хилда мужассам бўлди. Энди мен унинг маънавий аҳволини баён қиласай.

Одам тилсими шу хилда яратилиб, худди тўлин ойдек ораста бўлгач, бу вужудни бунёд этган ҳоким (тангри), унинг ичига сирлар хазинасини яширди. Бу хазинани одам тилсими ичига яширишдан мақсад уни жаҳон кишилари топиб олмасин учун эди. У ганижни инсон ичига беркитиш билан халойиқдан унинг сирини яширди. Агар кимки бу яширилган хазинани топишга муяссал бўлса, жаҳон аҳлиниң шоҳи худди шунинг ўзири. Буни хазина эмас, етти денгиз денг, йўқ, денгиз эмас, тўққиз баланд осмон, деяверинг.

Ой билан қуёшни йўқдан бор этган, ой ва қуёшгина эмас, бутун ҳаракатдаги коинотни яратган оллоҳ бир қатрага денгизни яширгандек, энг кичик юлдуз бўлмиш Суҳонинг ичига чархи аълони¹ ниҳон қылганидек, одам вужудга ғоят ажиб хазиналарни яширди. Агар бирор гаройиботларни кўришни истаса, шундан ҳам гаройиброқ нарсани ахтариб тона олармикин? Ҳар ким гаройиблар тамошосига ишиқибоз бўлса, шу истагани ўз вужудида ниҳон ва яшириндир. Модомики, нимани истаса ўзидан топиладиган бўлгач, жаҳонни кезиб — овора бўлиб юришнинг не маъноси бор?

LXII

Сув истаб, денгиз гирдобига бориб қолган ва ўлим наҳан-

¹ Чархи аъло — юксак осмон.

егига ем бўлгач, сувдан айрилганларини билган балиқлар ҳикояти

Денгизда гаввослик қиладиган бир одам менга тубандаги дурдек бебаҳо ҳикояни айтиб берди:

Денгизда бир гуруҳ балиқлар бор эдики, улар сувда бўлганлари ҳолда, доим қандай қилиб бўлса ҳам сув топишнинг хаёлини сурар эдилар. Улар доим сувни ҳавас қиласар, сувдан бўлак орзулари йўқ эди. Уларнинг бутун иши сув ахтаришдан иборат бўлиб, «сув деганлари нимайкин?» — деб ўйлардилар. «Сувнинг рапги қанақа-ю, таъми қандай бўларкин, унинг юриш-туриши қанақайкин?» — деб бош қотирав эдилар. Мана шу ташвиш билан таналаридаги тангачаларини гўё баданларига тушган кулфатдек ҳис қиласар, лекин сувдан ҳеч «дарак топмас» эдилар. Шу бетоқат балиқлардан бири:

— «Эшитишимча, фалон зўр гирдобда қари-қартанг бир наҳанг бўлиб, у денгизнинг остида ҳам, устида ҳам сайд қилиб юрар эмиш. Эҳтимол, ўша наҳанг сувдан дарак топган ва кўп ажойиб махфий сирларни билиб олган бўлса!» — деди.

Мана шунинг хомхаёл гапи билан ҳалиги балиқлар сувнинг орзусида, ҳеч нарсани ўйламай, шошилганча ўша томонга қараб азм этдилар. У ноёб-ягона мақсад юазисдан ташабbus қилиб, зўр гирдобга етишдилар. Бу гирдоб гирдоб эмас, чархи фалақдек; кичик-киримгина эмас, айланиб юрувчи осмондек чўинг гирдоб эди. Бу балиқлар — жўшиб ётган сувнинг атрофига яқинлашиши биланоқ гирдоб буларнинг ҳар бирини ҳар томонга тортиб кетди. Даҳшатли гирдоб балиқларни худди бўрон тол япроғини тўзғитгандек тўзғитиб юборди. Шу онда бу чуқур денгиз чайқалиб, баҳайбат наҳанг пайдо бўлди. Балиқлар бирбиридан жудо бўлиб, фироқ ўтида ёниб турган пайларида, ўлим тимсоҳи буларни бирин-сирин барчасини ютиб, ўз қорнида ҳамма балиқларни жамлади. Шунда буларнинг ҳаммаси сувдан айрилганларини, аввал сувда эканлару, энди қуруқликка чиқиб қолганликларини ҳис этдилар. Пушаймолик оҳидан фалакка тутун чиқарай десалар, наҳанг меъдасининг ўти буларни ёпдириб юбормоқда эди. Буларнинг ўzlари бир-биридан ажралмасдан буруноқ ораларига жудолик тушган эди.

Эй, одам! Сенда ҳам кўпгина махфий хазина бор-у, аммо уни билишга табъинг нодонлик қиласди. У хазина сенда бекипиб ётибди, йўқ, сен унга кўмилиб ётибсан-у, аммо билимсизлик сенга зарар бермоқда эди. Борди-ю, сен

ҳам деңгизнинг ҳалокатли гирдобига тушиб қолсанг, сен ҳам ўлим наҳангига ем бўлсанг, мақсадинг йўлида гарқ бўлгач, у сирдан воқиф бўлсанг, не фойда? Ҳар бир қизиқ кўринган нарсанинг орқасидан югуриб нима қиласан? Ҳамма ажойиботлар сенинг ўзинигга беркинган-ку! Нечун огоҳ бўлмайсан?! Ҳар қандай бефойда нушаймонликларга дучор бўлмасингдан илгари эсингни йигиб йўлга қадам қўй-да, ўз улуглигинги кўр, эй одам!

LXIII

ХИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан, модомики инсон фаҳми мақсаднинг асл ва тўлиқ ҳақиқатини идрок қилишдан ожиз экан, ўзга ҳайвонлардан не фарқи қолди? — деб сўрагани

Ҳазина сочувчи ҳукмдор янга сўрадиши: «Эй, нозик ва маъноди чуқур, қимматли сўзлар айтuvчи устоз! Барча махлуқларнинг энг шарафлиси бўлмиш инсон табиатига ҳақиқат сири пинҳон этилагандир. Лекин кимшигки шу шамдан кўзи равшан эмас экан, ўз ҳазинасидан бехабар кишинийн ўзгинасидир. Модомики шундай экан, нечун «илми ийғон» да (ҳақиқат нималигини билдирадиган илмда) инсон билан ўзга ҳайвонлар орасига фарқ қўйиши?»

Гўзал пункталар сўзловчи олий зот айтдиши:

— Инсон ҳамма нарсани идрок этиши қобилиятига эга, бошقا ҳайвонлар эса бундай фазилатдан маҳрумдир. Зоро, инсон барча махлуқотларнинг сарваридир.

— Мақсад учун керакли билимини киши махфий сақласа бундан не фойда? — деди шоҳ.

Допо айтдиши: — Жаҳон аҳли ўзига қанчалик фазилатлар беркитилганини билмагани ҳолда, билгаидан ҳам афзалроқ ва улугроқдир. Лекин инсон ўзига беркитилганини билмагани, ўз мақсад ва муддаоларини етарлича идрок этмагани ҳолда шунчалик кўп парса биладики, ўзини ўзи яхши тушумагани ҳолда англаган сўзлари — сўзлардаги маънолари, муддаю умидлари уни бошқа барча махлуқлардан аикратиб улуглаб туради. Инсондаги талабчанлик, бир нарсани топиш, қўлга киритиш учун ўз идроки билан меҳнат қилиши, машаққат чекиши — унинг обрў ва шавкатига сабабчиидир. Хусусан, бирорларининг дилида не муддаолари борлигини билиш, бу ҳақда бош қотириш — инсон учун ниҳоятда поёб ва улуг фазилатдир.

*Искандарнинг чумолилар хайлини ослаш учун ўз қўши-
нини сағга тузгани ва бу аснода девкор-девонавор гуруҳ-
лар келиб, унинг қўшини қаршисида саф тортгани ва
улардан бир паҳлавон икки қўшин ўртасига тушиб, Искан-
дар сипоҳининг илғор паҳлавонларини ожиз этгани ва шу
аснода Чин газоласи шер қиёфатида маъракайи майдонга
кириб, аждаҳошикорлик қилгани ва Искандар ул кийик-
ни ўз ҳарамининг оҳусига айлантиргани ҳамда унинг
асирини лутф-марҳамат билан яна ўзига асир этгани ва
у ўз одамлари билан бунинг мажлисига қайтиб келгани*

Маъно сочишни ўзига ҳунар қилиб олмиш доно қофозни
шундай сўзлар билан қоралади:

Лашкарлар чумолиларнинг гавғоси содир бўлган ерга
от сургач, шоҳ бу ердаги сирлардан воқиф бўлиб,
отдан тушди ва бир қадар ором олди, сўнгра ҳикмат аҳли
билац маслаҳатлашиб, бу чумолиларнинг чорасини кўриш
тараддудига тушди. Улар шоҳ билан бирга шундай фикрга
келдилар:

Мамлакатнинг зийнати бўлмиш отлиқ ва пиёда аскар-
лар орасида ҳаддан ташқари зўр қаҳрамонлар, сонисиз-
саноқсиз диловар йигитлар бордир. Уларни шу чумолилар
жангига мос кийимлар билан ясантириб, сафга тузамиз.
Булар бир неча марта чумолилар даштига шиддат билан
босиб кирадилар. Қайтиб дам олгач, кийимларни ўзгар-
тириб, яна уларни қириш учун ҳужум қиласидилар. Ахир,
чумоли деган маҳлуқ ҳаддан зиёда кўп бўлиб, зарар бер-
моқчи бўлганда ҳам нима қила олар эди? Агар бордию
шер каби куч кўрсатмоқчи бўлганда ҳам, шер шеру,
чумоли — чумоли эмасми? Биёбон шу чумолилардан тоза-
ланиб бўлгач, нариги эл устига хавф-хатарсиз юриш қилиб
боргаймиз. У ерда шоҳ бошлиқ бутун лашкар, то худо
зафарга эриштиргунча жанг қилгаймиз.

Маслаҳат шу ерга келганда қуёш мағрибга ботиб,
кўздан гойиб бўлди; жаҳон чумоли босгандек қоронғилик
ичига кирди. Шоҳ ҳеч қандай кўрқувсиз шу даштга қўнди
ҳамда уни чумолилар босқинидан сақлаш учун посбонлар
қўйилди. Акс ҳолда чумолилар босиб, уни ҳар тараф-
дан типплаб тортиб, хароб қилиши мумкин эди. Ниҳоят,
тонг ўз байрогини баланд осмонга тиккач, машриқ шоҳи —
қуёш ўз юзини кўрсатаркан, Рум подшоси лашкарларни
сафга тузиб, мўр сингари чумолиларга ҳужум қилиш
учун тайёрланди. Яна саф тортган жангчиларнинг наъ-

ралари янграб, жанг ногораларининг садоси еру кўкин чок-чок қила бошлади. Аскарлар бирдан жунбушга келиб, ҳаммаёқса сурон солиб, дунёни гавгога тўлдирилар. Бу тўполониинг садоси ҳалиги ваҳший қавмга ҳам бориб етди, улар қиёмат-қоим бошлианди, деб ўйладилар. Бино-барин, улар ҳеч нарсани ўйламай, шовқин-сурон бўлаётган томонга қараб югурдилар, бу можаропинг сирини билишга ишоницилар. Ҳаммалари нашиша талашидан кочган филлардек югуришиб, чумоли сахросидан ўтдилар ва ер юзи лашкар билан тўлалигини, дунёнинг тогу тошларини ҳам ёв босиб кетганини кўриб, даштии қоплаб ётган чумолилар сингари кўп бўлган бу қавмнинг гала-говури оламини бошига кўтарди. Бу ваҳшийлар ҳар томонда аскарларининг саф тортиб турганини кўриб, қаршима-қарши саф туздилар. Уларининг ҳаммаси девпайкар, ваҳшийнамою барчаси ваҳшийларни тутқуни қиладиган, девларни ҳам ҳалок этадиган даражада зўр эдилар. Буларнинг ҳар бири каркидондек кучли, филдек баҳайбату лекин кўрининида худди девга ўхшар эдилар. Буларининг кўзи кўк, соқоли сарик, юзи қора бўлгани ҳолда, ҳаммасининг пешанасида шохи бор эди. Кийимлари эса хачир ва кийик чармларида ясалган, ейдиган таомлари ҳам шуларининг гўнтидан иборат эди. Бу қабиҳларининг ҳар қайсиси устундек йўғон ва оғир ҳодаларни кўтариб олган, темирии эгиб, чангак қилиб у ҳодаларининг учига ўрнатгаплар. Уларининг асосий уруш қуроллари шундан иборат бўлиб, факат шу билашгина жангга кирадилар. Шу ваҳкоҳат билан ваҳший феълли мингта дев бутун Искандар қўшинига қарши саф туздилар. Булардан бири зуғум билан маъракайи маидонига кириб, ўз тилида гўлдираб, қон тўкиб ва жон олиб, ўз элига ҳадя қилиш ииятида эканлигини баён этиб, ўзи билан курашишга ҳариф талаб қилди. Бу томондан ҳам танаси харсангдек, харсангга ўхшаса ҳам, ўзи тогни урса толқон қилгудек бир паҳлавон майдонга тушди. У кўп ерда, шоҳининг кўз олдида жанг қилиб, душманининг чангини кўкка чиқарган эди. Бунинг гавдаси ҳарифидан — қаршисидаги душманидан қолишмагани ҳолда, лекин паҳлаворлик шухрати ундан ортиқроқ эди. Ўзи филга ўхшаган бу паҳлавонининг оти Каркидон, отигина Каркидон эмас, танаси ҳам худди каркидонининг ўзгинаси эди. Аммо аҳли жанг паҳлавонлар орасида у Раъд (Чақмоқ) лақабини олган, у ҳақиқатан тошлилар орасига тушиган чақмоқ тош эди. Лжадар жангига шер қандай шижаот билан кирса, бу ҳам майдонига шундай ботирлик билан кирди. Ганими ҳам худди даҳшатли сел

ўзини қояга ургандек, бунга қарши ташланди. Бу паҳлавонларнинг иккиси бир-бирига чирмашиб, икки тоғ чўққисидек бир-бирларига қовушдилар. Булар бир-бирларига қанчалик кўп зарба урмоқчи бўлсалар ҳам аммо усталик билан чап бериб, зарбани қайтарар эдилар. Ниҳоят, ваҳший зотли қайсар паҳлавон, бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига чангакли ходани солди. Чангак маҳкам ўрнашгач, худди қармоқ билан балиқ тутгандек уни тортиб ерга урди. Кейин қўлларини маҳкам боғлагач, тезлик билан чангак солиб, унинг отини ҳам тутди. Асирини ўз кишиларига топширгач, яна ўзига қарши мубориз — жангчи талаб қилиб, наъра тортди. Яна бу томондан майдонга ғазаб билан бир шерюрак паҳлавон туши. Унинг ўткир тиги душман гурзисига урилавериб, дами қайтиб кетган эди. Белидаги қайрилма камарида, душманни шафқатсизлик билан чопиш учун кескир қиличи бор. Остидаги зўр оти ҳам қиличдек ўткир бўлиб, чопганда худди қуюнга ўхшаб саркашлиқ билан югуради, у худди чўққи устига миниб турган балога ёки тоғ бошига чиқиб турган аждаҳога ўхшар эди. Бутун қаҳрамонлар унга Қаҳқаро деб лақаб қўйғанлар, бу асли шарқ ҳалқларидан бўлиб, қирвонлик эди. У майдонга кириши биланоқ ваҳшийга от солди, лекин дев унинг ҳамласини писанд ҳам қилмади. Яна душманлик ўти шундай аланталандики, фалакка ҳам ундан шикаст этиш хавфи бор эди. Гоҳ у шиддат билан ҳужум қилар, бу орқага чекинар; гоҳ бу қувар, у қочар эди. Гоҳо бетма-бет туриб, бир-бирларига ҳамла қилганилари ҳолда, бир мўйларига ҳам зарб текиздиrmай, ҳужумни дафъ этар эдилар. Бу гал ҳам ваҳший уни ҳолдан тойдириб, чангагини елкасига солиб, торта кетди. Қаҳқаро ҳам отдан ағдарилиб, қаро ерга йиқилиб, тупроққа беланди. Девзод уни ҳам боғлаб ташлаб, ўжарлик билан яна ганим талаб қилар эди.

Бу курашга яна бир киши кириб, у ҳам ҳалиги икки паҳлавон сингари асир бўлди. Яна ўз кучимни кўрсатаман, деб бир киши кирган эди, у ҳам юқоридаги уч киши каби, унинг тузогига гирифткор бўлди. Шу хилда ўн уч паҳлавон кетма-кет кураш майдонига кириб, девбашарага забун бўлдилар. Замонанинг зўр паҳлавонларидан унга қарши ким борса, юзма-юз бўлиши билан тутилаверди. Кимки у билан курашмоқчи бўлса, олдига борган ондаёқ ўз ожизлигини сезар эди. У яна ганим талаб қилиб қичқирап, аммо одамларда унга қарши боришга юрак қолмаган эди. Ҳамма ҳам майдонга тушиб, у билан курашишга

хавфланар, бекордан-бекорга жонидан ючишга ҳеч ким ботинмасди.

Бу ҳолат шоҳнинг тоб-тоқатини олиб, вужудида изтироб зоҳир бўлди. Ўз кишиларига: «Жангга туш!» — деб буйруқ беришдан андиша қилас, зеро, қаршидаги ҳариф тенгсиз даражада зўравон эди. Шоҳ индамаса, ваҳший ҳар хил бемаъни замзамалар билан унинг жигига тегар, ор-номусини ерга букар эди. Шоҳ: «Бу шумларнинг биттаси шунчалик иш қўрсатса, ҳаммаси гулув қилганди ҳолимиз не кечади?» — деган ташвишга тушди. Гоҳо кўнглини қўрқув ҳам босар, аммо ҳикмат тариқини тутган шоҳ ўзини бардам тутар эди. Унинг кўнглига юз минг гам азоб солгани ҳолда, у ўзини мажбуран овутар ва заҳарханда қилас, лекин дев бунинг қаршисидан нари кетмас, ҳалиги аччиқ-тиззиқ гапларини, замзамаларини бас қилмас эди.

Мана шу аснода юзига Чин ниқоби тутган бир эпчил одам зудлик билан майдонга тушди. У худди кўндаги порлоқ қуёшдек кўм-кўк пўлат кийимларга ўранган, жаҳонга нур сепувчи осмон офтобидек нур сочиб, ер юзидаги симобдек жўш уриб турар эди. Отини Чин эгаржабдуқлари безаган бу паҳлавоннинг қўлида қат-қат ўралган каманд, бошида ўқ ўтмас қалпоғи, белида гилофи камар билан туташтирилган чин ханжари бор эди. Оти тезлиқда чақмоқдан, ўзи хунрезликда жафокаш фалақдан ўтарди. У майдонга кириб, оти билан ҳар томонга жавлон қилгач, шоҳга яқин келиб, бош эгиб, таъзим бажо келтирди ва шоҳ ҳақига яхши тилак тилади, кейин қайтиб, ваҳший томон от солди. Уни шоҳ ҳам, па аскару сипоҳ ҳам танимади. Лекин ҳамма бунга ачишиб, пинхоний оҳ чекиб: «Юз афсуски, шундай зебо йигит ҳам бу ваҳшийнинг тигидан шикастланади», — дер эдилар. Лекин у душман билан шундай олишиб кетдики, отининг жавлонидан осмонни гард-тўзон қонлаган эди. У отини шитоб билан ҳар томонга югуртириб, қаҳрамоннинг жисмига изтироб солиб, шонириб қўйди. Уни шу каби эпчиллик билан эсанкиратгани ҳолда, ўзини чангакка тушишдан асрар эди. Бу икки ҳарифнинг ҳаракати: бирини — бир жойда турган ер куррасига, иккинчисини айланувчи осмонга; бирини паргорнинг марказига, у бирини эса — давра чизувчи қисмига ўхшатар эди. Шу каби жанг-жадал билан ваҳшийни эсанкиратиб туриб, унинг бўйнига қат-қат ўралган камандини ташлади ва бир қўли билан бўйнини илийтиргани ҳолда, уни сургаб, тезлиқда шоҳнинг ҳузурига келтириб ташлади. Бу мағлубият ваҳшийни ҳолатдан кетказган,

унинг вужуди тупроқларга қорилгац, душман отининг ёёги остида топталган, судралиш натижасида ниҳоятда дабдаласи чиққан эди. Чобуксувор қаҳрамон, шоҳга яқин келиб, худди шердек сакраб отдан тушиб, сайдини қаттиқ боғлагани ҳолда, судраб келтириб, қора тупроққа ташлади.

Шоҳ бу ғалабадан шу даражада қувондики, ўша онда кўнглидаги барча ғам-гуссалари ғойиб бўлди. Шундан кейин изтироб ва ташвишлари йўқолиб, тезда ўз қўшини лари орасига келиб кирди.

Бутун қўшини хандақларга шундай жойлашган эдикни, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл тоғмагудек эди. Шоҳ қўшини орқасида отдан тушгач, жанг майдонининг чаңг-тўзонидан юз-кўпларини ювди. У Жамшидвор бир виқор билан ўз қабулхонасиға кириб, яна баҳту давлатдан умидвор ҳолда ўтириди. Тезда ҳикмат аҳллари билан маслаҳат мажлиси тузиб, ваҳшийни тутқун қилган қаҳрамонни ҳузурига чақиртириди. У шер тутувчи ботир эшикдан кирганди, мажлис аҳли уни ҳурматлаб, табриқ ва қарсаклар билан қарши олди. Уни Файлақус ўғли Искандар ўз олдига чақириб, бағрига босиб, қучоқлади; у бунинг оёгини ўиди. Шоҳ унга кўигина инояту марҳаматлар кўрсатиб, бошидан олти-жавоҳирларни нисор қилиб соғди. Кўн лутф-карамлар изҳор айлагач:

— Эй, душманни банд этган, ваҳший шикор! Сен кимсан? Тездан ўзингни кўрсат! Сени кўриш иштиёқи бизнинг тобу тоқатимишин олди-ку! — деди.

Ботир чаққонлик билан юзидан ниқобини олганда, худди булат остидан офтоб чиққандек бўлди. Бу ўша шўх Чин қизи, ўша чобук ва чаққон ҳурзод эди. Буни шоҳга Хоқон ҳадия қиласаркан, тубандагича мақтаган эди:

«Бу гўзал, хусида ҳуршиди тобонинг худди ўзи, яна Зуҳра юлдузидек ҳушловоз санъаткордир. Бу сифатлари бир тарафда турсин, жанг майдонида бунга бас келадиган жангчи топилмас!» — деган эди. Искандарга бу кейинги сифатлари хуш келмай, бунга унчалик илтифот кўрсатмас эди. Бинобарин, хусни тенгсиз бўлгани ҳолда, жангжўлиги ҳали юзага чиқмаган, ҳеч ким ундан бу қадар қаҳрамонлик кутмаган эди. У ҳам шу пайтгacha ҳеч кимга ҳеч нарса демай, бир жангю жадал фурсатини куттар, шундай пайт келгач, шоҳга жонини нисор айлаб, жанговарлик бобидаги санъатини кўрсатмоқчи бўлиб юрар эди. Бугун давлат ишига ниҳоятда халал келиб турган бир пайтда, жуда ҳам иш кўрсатиш пайти келганини ҳис қиласди ва ўзини жанг майдонига уриб, душ-

манин ўз жавлони билан енгиб, асир олди. Искандар энди унинг ўша ой, хуршиди оламорой эканини билиб, тангри санъатига юз оғаринилар айтгани ҳолда, унга зафар тилаб, тубандагича марҳамат айлади:

— Эй гўзал, жамолингга ниқобишигни ён! Ахир туноқшомда офтоб ўз юзини кўрсатмайди-ку! Вақтни ўтказмай, менинг хобхонамга кир, ўша ерда бу кеча менга уйқуни ҳаром айла! — деди. У шам, худди сарв бўстонга кирганидек, шоҳнинг хобхонасига кириб, шабистонини ўз нури билан ёритди. Шоҳ базмни бошлар экан, Кайковуслар одатича май ва соз келтиришни буюрди. У ўз муродига ўйин-кулги ва сози май билан етишни истар эди. Майнинг ҳарорати унинг димогини чоғлаб, бошини қиздиргач, ваҳший тутқунни мажлисга чақиртириб, у билан бир гуфтугӯ қилишни истаб қолди. У девга ўхшаган паҳлавонни олиб келганларида анжумандагилар унинг шакли-шамойилини кўриб, ваҳимага тушдилар. Унинг аъзойи бадани занжирбанд қилиб ташланган ва унга ҳамма шафқатсизлик ва душман назари билан боқар эди. Куч ва қудрати икки филча келадиган бу паҳлавонни бунчалик мазлум ва тутқун ҳолда кўраркан, шоҳ унинг вужудини банду кишанлардан озод этишни, кўнглига шодлик ва фароғат етказишни буюрди. Унинг занжирларини ечдилар. У ниҳоятда миннатдор бўлиб, тахт ўртасида мақом тутди. Даставвал, шоҳнинг буйруги ва илтифоти билан овқат бердилар. Меҳмон овқатланиб, қорни тўйиб олга, гўзал қадаҳларда дарёдек мавжланиб турган тўла май узатдилар. Меҳмон бир жом майни нўчи қилиши билан, аёқчи (косагул) боз яна бир жом май тутди. Бу икки коса майни ичиб олга, шоҳнинг илтифотидан паҳлавоннинг кўнгли жўш уриб кетди. Боз унинг устига шоҳнинг ўзи ҳам шоҳона қадаҳда май тутиб, унинг хатар тўла жонига юз минг қувонч багишилади. У шоҳдан инъом-эҳсон кўрган сари, бу неъматлар учун ҳар пафасда бошини саждага қўйиб, миннатдорчилик изҳор этар эди. Ниҳоят, қилинган бу шафқату марҳаматлар унинг бўйнига қуллик сиртмогини солди. Май уни беихтиёр қилинган эди, бинобарин, у ер ўпид, тубандаги сўзларни баён айлади:

— Мен биёбонларда ўсан бир ваҳшийман. Ота-боболарим ҳам ваҳший — ваҳшийзодадирлар. Сенга ташаккур айтай десам тилим йўқ. Яхшиликларинг учун лоақал дуо қилишга ҳам ожизман. Лекин юрагимда айтмоқчи бўлган гапларим бор. Сен агар: «Ўшаларни айт!» — дессанг, айтайин!

— Ҳар не каломинг бўлса, айт! — деди шоҳ.— Каломингни эмас, мурод-мақсадларингни баён эт!

Шундан сўнг ҳаддан ташқари кўп ичиб, девона даражасига келган ваҳший айтди:

— Эй шоҳ, сендан менга кўп навозишлар бўлди. Бунга қарши яхшилик қайтариш менинг қўлимдан келмайди. Лекин қўлимдан шу иш келадики, ўлгунимча сенинг хизматингда бўламай. Жанобингдан бир нафас айрилмайман. Ҳеч қачон сенинг хилофингга иш қилмайман. Лекин унутмагинки, мен ўз халқимнинг хони, туну кун уларнинг посбони эдим. Сенинг худди мўр-малаҳдек лашкарингни кўргач, қавму хайлымга шикаст етмасин, деб уларнинг маşaққатини ўз устимга олиб, жанг майдонига ўзимни урдим. У ишларнинг тафсилотини сенга баёп қилиб ўтиришимга ҳожат йўқ, зеро сен уларни ўз кўзинг билан кўрдинг. Энди мен сенга асир бўлганимда эса, менга бахту саодат ёғилганини кўриб турибман. Сен менинг бошимга сиёsat қиличини солмадинг; ўлдиришининг лозим бўлгани ҳолда, ўлдирмадинг. Яна бунинг устига менга бенихоя иноятлар қилдинг, ҳаддан зиёда карам-марҳаматлар айладинг. Агар ижозат берсанг, энди кетсам-да, сенинг хизматингга ярайдиган бўлиб қайтиб келсам! Зеро, қавм-қарипдошу эл-улусларим «гаму кул-фатларга гирифтор бўлди», — деб ўйлаб, мен учун ҳозир мотам тутаётгандирлар. Мен сенинг сояи давлатингдан уларни шодлантирай, ҳаммасини гам-гуссадан озод этай!

Бу каби хушхабару башоратларни әшигтгач, шоҳ унинг кетишига рухсат этди. У қаддини букиб, ер ўпиб, шоҳга таъзим бажо қилгач, ўринидан туриб, маст филдек айқалиб чайқалиб чиқиб кетди. Шоҳнинг бу иши мажлис аҳлига жуда галати туюлди; ҳар кимнинг кўнглида ҳар хил андиша туғилди. Бу ҳақда ҳар ким бир фикр айтмоқчи бўларди-ю, аммо қандай қилиб шоҳга луқма ташлашнинг иложини қилолмас эди. Шоҳнинг бу қилган иши, тўсатдан ўйламай-нетмай ваҳшийни озод қилиб юбориши ҳатто олим ва доноларни ҳам ўйлантриб қўйган, улар ҳам бу ишдан бағоят ажабланган ва ҳайратда қолган эдилар. Лекин шоҳ эса ўзининг бу қилмишидан ниҳоятда хурсанд ва завқиёбу, бунинг оқибатидан хотиржам ва форигул бол эди. Йқболи нимани талқин этса, шуни мустақил ижро қилмоқ унинг одати эди.

Бу воқеадан анча фурсат ўтиб кетди, лекин ҳали ҳам ҳамма ҳар хил хаёлда эди. Шу замон бирдан ташқаридаги кишиларнинг қий-чувлари әшигтилиб, эшикдан ҳалиги баҳайбат ваҳший кириб келди. У ёлгиз эмас эди, ўзи

билаи бирга ўз тутқунларини, яъни ҳали жанг майдонида ўзига асир бўлиб, Искандар қўшинининг кўнглини чўктирган паҳлавоиларин ҳам бирга олиб келди. Уларнинг ҳаммаси хурсанд эди. Ваҳший буларни ҳам шоҳга совга қиларкан, қулогини ушлаган ҳолда, ерга сажда қилиб, ўзини ҳам ўшалардек қул қилди.

Шоҳ бу қиссадан бағоят шодмон бўлди, шоҳгина эмас, бошқа ҳамма катта-кичик қувончга тўлди. Олийифат шоҳ бу ишлари учун ваҳшийга кўп миннатдорчилик ва лутф-карамлар изҳор айлади. Бандга тушганлар озодликка чиқиб, яна шоҳнинг зиёфатида, у билан ҳамнафас бўлини шарафига эрищдилар. Шоҳ лутф-марҳамат билан Бориқи Барбариға томон қаради. Карам хони бўлмиш шоҳ иноят қилиб, буларнинг ҳаммаси билан, хусусан ўзининг қадрдан полвони Бориқи Барбари билан қучоқлашиб кўришди. Мажлис аҳли душман қўлига асир бўлмиш бу гурбат-задаларни саломат кўриб, хотиржам бўлди. Бу оқном ҳаммалари маст бўлгуича май ичиб, охири уйқуга кетдилар.

Эй, косагул! Ҳозир бир қадаҳ май бер! Зеро, ҳижрон азобидан кўнглим беҳузур бўлиб турибди. Шоядки, майнинг таъсири билан мендаги қайгу ҳам бирор пафас йўқолиб, бирон соат ухлаб, ором олиш насиб бўлса!

Эй, хонандаю созанда! Висол куйини куйла! Ахир айрилиқдан бечора жоним кўп азобланди. Ҳалиги одамлар ҳижрондан сўнг бир-бирлари билан дийдор кўришганлари каби менга ҳам тангри висолни насиб айлагай!

Эй, Навоий! Ўз севгани билан кўришмоқ ҳар бир одамнинг орзуидир. Ёр билан бирга кечирилган кунлар эса абадий ҳаётга tengdir. Сабр-тоқат билан висол дамларини кут, бир нафас бўлса ҳам ўша фурсатни танимат бил!

LXV

Ҳажер шомининг қоронғилиги таърифидаким, унинг қаршиисида бало дўзахининг тутуни — шодлик жаҳнатининг сунбули бўла олгай ва у шомда ҳаёт рўзгори қорайсанларнинг паришон аҳволи ҳаётидаким, уларнинг ёр васли тонгидан кўзлари ёримайди; хусусан, бу варақларнинг юзини қоралаган кишининг холи ва гавҳари шабчирогининг висоли жаҳонни ёритгудек гўзаллиги ва унинг худди гавҳари шабчироққа ўхшаш ноёблиги ҳақида

Киши юз йил айрилиқ азобини тортса-ю, бир пафас висолга эришса, қандай яхши! Киши ҳижрој азобини

қанча тортса ҳам оқибат-патижада севгайи билан топишса, унга пима гам! Айрилиқ қанчалик жоннинг офати бўлишига қарамай, киши охирда висолга етишса, хечқиси йўқ. Агар бирорининг мастилик оқибатида боши оғриб, жисму жони алам ичидаги бўлсаю, лекин базмда яна қадаҳ кўтарса, ҳамма дарду гами фаромуш бўлиб, эсидап чиқиб кетади. Аммо фироқ кунларида ўтган умр жуда галати, ундан юз қатла ўлим яхшироқ. Васл айёми абадий ҳаёт кунларидир; у жонга озиқ, кўнгилга ором багишлийди. Айрилиқ кунлари шомдек қора бўлса, унинг кечалари қандай бўларкин? Бир ўйлаб қаранг! Йўқ, унинг кечасини жоннинг офати, бало қўланкаси ва ўлим зулмати деб билаверинг. У қора кунга ўхшаса ҳам, лекин аслида ажал ўтининг қора тутунидир. Агар дудга ўхшамас экан, пачун доим ундан кўзга ёш тўлади? Агар у қора кун мисоли эмас экан, нима учун хасталар кўнглини азоблайди? Фироқ бўлмаганда эди, бечора ошиқ кўзидан ёш ўрнига бағир қонини оқизармиди? Агар ҳажр унинг бошига қиёмат кунларини солмаса, куйиб-пишиб, кўзидан ёш тўкармиди? Қуёш ҳажридан дарднок бўлмаганда эди, субҳ ўз ёқасин чок этмаган бўлар эди. Лолалар гулдан йироқ тушганилари учун ўз бағирларини пора-пора қиласдилар. Фалак қўёшсиз яшай олмайди, бўлмаса пима учун бўйнига булатдан мотам кигизи тутиб олади? Гёё ой ҳажри булат бағрини чок-чок сўқади, бўлмаса нима учун тинмай кўзидан ёш тўқади? Агар Сулаймонсиз қолганига мотамзада бўлмаганда эди, узук ўз кўксига тош урмасди. Тог бечора Фарҳодсиз жон азоби чекади шекилли, эртаю кеч садо солиб, фигон қиласди. Даشت, жони азобда қолган Мажнунидан ажрагани учун, катта йўлда юзини тимдалаб ётибди. Гул булбузни фироқ азобида куйидирди, шу жиҳатдан булбулнинг ранги гулга эмас, кулга ўхшаб қолди.

Чақин хашакни куйидиргани каби ҳажр азоби гамнок вужудни кул қиласди. Агар бирон кимса ҳажр ўтининг табиатини тушунадиган бўлса, унинг ўзи бирор ҳажрини бошидан кечирганидандир. Сен айрилиқнинг гам-қайғусини ҳажр кечаси уйқуси йўқ одамдан сўра!

Кимки мен каби айрилиқ асири бўлса, унинг доим куйиб юриши эҳтимолдан холи эмас. Мунглуг бошим айрилиқка гирифтор бўлгач, кўз ёшим бағир қонидан рангин бўлди. Ҳеч ким фироқ илгода потавон бўлиб, мен каби жони азобда қолмасин. Лекин киши қанчалик фироқ азобини тортган бўлишига қарамай, висолга муяссар бўлса, у кунлари уннут бўлиб кетади. Мен учун айрилиқ

машаққати ниҳоясиз бўлди, ҳижрон шомига висол тонгидан ҳанузгача асар йўқ.

Фироқ дастида жабрланувчиларнинг бошидаги бало бир неча хилдир:— молу давлат айрилиги бўлиб, жаҳон аҳлига бунинг таъсири зўрdir; дўст-ёрдан айрилиқ доги ҳам кишининг юрак-багрини кўйдириб юборади; қариндош-уруг, туқдан-жигарларнинг ҳажри ҳам ёмон, у киши жонига изтироб солади; яна бири — ишқ дардига мубтало бўлиб, бирвога кўнгил қўйишдир.

Айрилиқларнинг ҳаммасида азоб-уқубат бор-у, аммо ҳеч қайсининг машаққати мана шу кейинги чалик эмас. Агар ҳақиқий мақсадга етишиш йўли топилмаса, буларнинг барчасидан мана шуниси мушкулдир.

Менинг ичим айрилиқдан доим йиги — зорда, зеро, юрагимда айрилиқнинг биринчисидан бошқа ҳамма хиллари бор. Бунинг биттаси кишини бетоқат қилгандан кейин, ҳаммасининг азобига қолган бечоранинг ҳоли не кечади? Лекин айрилиқ жонга азоб-уқубат бериб турганда киши дийдор кўришдан баҳраманд бўлса, яъни ҳижрон заҳри висол шарбати билан алмашса, бундан ортиқ хуни нудлик бўлиши мумкин эмас. Уни ҳаёт шарбати, абадий умр деса бўлади.

Илоё, шундай хушхабар бўлса, Навоийни ҳам поумид қилмагил!

LXVI

Мажнуни ҳикояти. Фироқ тоги оғирлигидан ўзини тогдан ташламоқчи бўлиб турганда, Лайлидан келган мактуб қўллаб ва унинг элчиси камаридан тортиб, ўлимга йўл қўймади

Эшитишимча, бутун вужуди ишқ дардида ёниб, аламидан саҳроларни кезувчи Мажнуни неча вақтдан бери Лайлини кўрмаганидан, аъзойи баданини фироқ доги сирқи-ратар эди. Мана шу муҳаббат ўтининг алангасидан ўртангани туфайли, у ғам-андухга тўлган жонидан кечинига қарор қилди. Чунки ёрининг фурқати ҳалокатли бўлиб, ҳижрон азобига ортиқ тоқати қолмаган эди. Бинобарин, у Нажд тогининг устига чиқиб, ўз ҳолига тубандагича чора кўрмоқчи бўлади; яъни, мажнунона исёнкорлик билан ўзини шу чўққидан настга ташлаб юбориш режасини тузди. Айрилиқ асири бўлмиш одам шу хилда ўлини ҳижрон азобидан афзалроқ кўриши табиийдир. Мажнуни зор-зор йиглаб, энди тог тенасига келиб, ўзини настга

ташлайман, деб турганида бир одам Лайлиниг унга ёзган номасини олиб келди ва дилдорининг номасини олиш билан алангаланиб турган ўтга сув урилгандек бўлди. Бу нома унинг кўзини очиб, хаёлини ҳам ўз жойига келтириди, Мажнун севинганидан, тогнигина эмас, ўзини ҳам унуди. Яъни ўша хат бунинг жонининг сақланиши ва ўлимдан қутулиб қолишининг боиси бўлди. Бундан кейин бечора Мажнуни бир неча йилгача хурсандчилик билан ўша мактубдан жонига қувват олиб яшади.

Модомики, ёрдан келган бир номагина кишининг тирик қолишига сабабчи экан, дилдор висолининг абадий ҳаёт багишлишига ажабланмаса ҳам бўлади.

LXVII

ҲИҚМАТ

Елгизлиқ эркин бўлиш имконини беради, кўпчилик паришионлик боиси бўлади, шунга қарамай, ҳижронни ҳеч ким ёқтирмайди-ю, васлини ҳамма яхши кўради. Бунинг сабаби нима? Искандарнинг Арастудан шу ҳақда сўрагани

Яна олимтабиат доно шоҳ сўрадики:

— Эй, ақл ва илм-ҳикмат эгаси бўлмиш устоз! Favgo-ni aql shu jihatdan man' etadiki, undan elga juda k'up zarar etadi. Bu kabi mojarolari tajribali kishilar: «Noaxilchilik sababchisi!» — deyidilar. Shu jihatdan boul-sa kerak, elning tabbyi janjalqasi kishi danчетроқда бўлишини маъқул топади. Ammo, ishq mojarosiga girif-tor boulgan kimsalar esa ҳижрон azobiga қарши бўлma-ganlari ҳолда, haёllari doim ёр висолida bouldi. Buning boisisi nedur?

Донишманд бу ҳақда шоҳга шундай жавоб берди:

— Ҳар нарсанинг меъёрдан ортиқча бўлишини ақл ман' etadi. Ishq bilan akl yurtasida adovat bor. Lekin қайси ishni ishq maъқул topsa, aqlning uni man' etishi befoЙda. Kimgaki akl raҳnamo boul-sa, har ishda k'upchi-likka maъқул boulgan yўlni tutadi. Lekin ishqning mojarolari juda k'up, akl egalari esa bundai niҳоятда azoblanadilar. Shunisi ҳам борки, akl-idrokli odamlar nazida inson учун жондан aziz narса yўқ. Lekin ishq egalari ўз жононларини жонларидан ортиқ кўрадилар. Жонсиз boulmoқ ўлим билан teing, ёрсиз boulmoқ — ўлимдан ҳам баттароқдир. Xususan, жонга фироқ ўти тушганда

киши табиати бениҳоя озор топади. Инсон табъи шундай яратилган бўлишига қарамай, ҳаётни севинч — маъқул нарса. Кимки ўз жонининг қадрини билса, жонини ўринисиз азобламагани дуруст.

Билимга ўч бўлминш шоҳ ўз саволининг жавобини топгач, чиройли гапирувчи — пуктавар жонига оғарин айтди.

LXVIII

Искандарнинг магриб диёри фатҳидан сўнг Румга азм этганида, Қирвон ўлқасининг халқлари Яъжуж зулмидан шикоят қилгани ва унинг бало раҳнасини бекитиш учун сад¹ чекиши режасини тузгани. Муҳандисваши меъморлар, ҳандасас² асосида тош босиб, темир эритувчи оловкорлар сад чекиладиган ерга режа билан ранг тўкиб, Аторуд³. хаёл устозлар ва Зуҳал⁴ монанд темирчилар ганч ўрнида. эритилган рух ва оҳак ўрнига ялтироқ пўлат қўйиб, саднинг бошини фалак тоқига еткизганлари

Табаррук фикрли донишманд оқ қоғозга қора сиёҳ билан шундай ёзди:

Шундай қилиб, фалак ҳашаматли шоҳ бутун магриб ерларини ўз муддаосидек фатҳ қилиб олди. У ҳаммани ҳайрон қолдирган, ҳеч ерда кўрилмаган гаройиб инсонлар хайли — гурухини кўрди. Уларнинг бошлигини асир қилиб олди. Шоҳнинг лутфи-марҳамати билан озод этилган ёввойилар бошлиги тобе бўлиб, шоҳга ўзини хизматкор деб эълон қилди. Угина эмас, унинг бутун қавми ҳам шоҳнинг қулларига айланди. Шундан сўнг, шоҳ чумолиларни қириб ташлаш ҳақида буйруқ берди:

— Бутун халқ шижаот билан отланиб, саф тортиб, шундай босқин ясасин ва ур-йиқит кўтарсанки, у даштда биронта ҳам чумоли қолмасин! — деди.

Буни эшитиб, ҳалиги ваҳшийлар гуруҳи илтимос қилиб айтдиларки:

«Эй, фалакмақомли шоҳ! Улар бўлмаса бизнинг жонимиз хатарда қолади, чунки чумолилар бизнинг қўриқчимиздирлар. Ахир бизларнинг уйқумиз одатдан ташқари

¹ Сад — гов, девор.

² Ҳандаса — геометрия.

³ Аторуд — Меркурий саїйраси.

⁴ Зуҳал — Сатурн саїйраси.

огир бўлади, бу жуда ҳам ажойиб, қулоқ солсангиз, айтиб берамиз: «Биз ўн кеча-кундуз югур-югур қиласиз, ўн кеча-кундуз уйқуда бўламиз. Биз ухлаган пайтимида чумолилар қўргон бўлиб, атрофимизни ўраб ётадилар; ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам ҳеч кимни яқин келтирмайдилар».

Шоҳ бу ҳапни эшитиб, бармоғини тишлади, у мана шу эл туғайли чумолиларни қатли ом қилиш ниятидан қайтди. Яна иккита олтин-кумуш тоғни қўриш мақсадида юриш қилмоқчи бўлди. Бу гал ҳам ҳалиги қавмлар дуо қилиб:

«Бу муддаонинг унут бўлгани яхши!— дедилар,— у атрофга бориш осон эмас, осон у ёқда турсин, боришнинг ҳеч имконияти ҳам йўқ. У икки тоққача бу ердан ўн кунлик йўл бўлиб, у жойни топмоқ учун яна суриштириш керак бўлади. Унинг қандайлиги бизга маълум, лекин тўгрисини айтганда, биз ҳам уни ўз қўзимиз билан кўрмаганмиз. На биз уларни қўриб мақсадга эришдик ва на биздан аввалги катталаримиз бу ҳақда бизга маълумот бердилар. Чунки у йўлда жуда ҳам хатар қўп бўлиб, унга кирган одам зиён-заҳматсиз чиқмайди. Етти кунлик йўлгача сув топилмайди; водийда битган ўсимликлар эса бутунлай заҳарлидир. Бу ерда гармсел шамоллар шундай ҳужум билан эсадики, бу шамол теккан заҳоти киши ҳалок бўлади. У ернинг ҳатто мўътадил ҳисобланган шамоли эсганда ҳам ҳаддаҳо бўлса маҳв этади. У даштнинг қолган уч кунлик йўли эса ҳаммаси илонзордан иборатдир. Улар кафча, афъи, жаъфарий каби заҳарли илонлар бўлиб, ҳар бири у ердаги хазиналарни пойлайдиган аждаҳолардир. Уларнинг сони минг, ўн мингдан ошади, ўн минг қаёқда, балки у илонларнинг сон-саноги йўқ. Агар улар пашшага андак заҳар соладиган бўлсалар, шишириб филдек қилиб юборадилар. Эшитиб қўйинг, у ерда яна шундай илонлар ҳам борки, унга қўзи тушса, одам ўлади. Мана шу балолардан омон ўтиб кетмоқ кўп маҳолдир. У ерда қандай ахвол бўлса, биз шунигина шарҳладик, холос».

Шоҳ бу сўзларни эшитаркан, у тарафга боришга хайрматъзур қилиб айтди:

— У томонга боришидан мақсадимиз тамоша қилиб, ўзимизни шодлантириш эди. Олтин-кумуш учун бормоқчи эмас эдикки, тагин шунчалик заҳматларга ўзимизни дучор қиласак. Модомики тамошонинг йўли берк экан, у тарафга боришини тарқ этмоқ маъқулроқдир. Агар тамошодан кечиладиган бўлса, олтин-кумуш учун у томонга бориш, мол-

дунё истаб ҳар тарафга ўзни уриши, иконни ҳалокатга учратиш бўладики, бу тадбирли одаминг инни эмас!

У тарафга бориши хаёлидан батамом воз кечган шоҳ у эллининг илтифотига миннатдорчилик билдириди. Ҳаммасига иззат-хурмат кўрсатди ва лутф-карамлар қилди: уларнинг барчаси шоҳдан кўп иноятлар кўрди. Шоҳ у қавмни ўз маконларига жўнатди. Эшикда ҳайбат билан савлат тўкиб туриши ва уларнинг қўрқинчли кўринишидан одамлар ажабланиши учун ваҳшийлардан бир қанчасини Искандар ўзи билан бирга олиб қолди.

Магриб ерларини тинчитгач, Искандар яна шимол томонга қараб йўл олди. У денгиз кечиб, тоғ ошиб, Румга томон йўл босар эди. Ҳалиги, жанг-жадалда шерларни забун қиласидан гўзал Чин қизи балки Чин оҳуси шоҳнинг кўнглига ўз шавқи-муҳаббатини, бўйнига эса зулфиининг занжирини солиб қўйган эди. Шоҳнинг матлубу марғуби ҳам, севган маҳбуби ҳам шу бўлиб қолган эди. Ўша билан туну кун май ичар, ўз мамлакатига томон шоду хуррамлик билан борар эди. Рус ва Фараонг ерларини босиб ўтаркан, ҳеч қаерда тўхтамади. Ғарб билан Шимол ерларининг оралиғидан ўтиш чоғида у ернинг одамлари паришон ҳолда келиб, шоҳ ҳақига дуо қиласидан, полаю зор билан шоҳдан адолат ва марҳамат сўрадилар. Шоҳ уларга тараҳҳум айлаб, ҳол-аҳвол сўради. Шунда улар дедиларки:

— Эй, шоҳ! Жаҳоннинг хукмрони бўл! Қисматдан хукм юргизиб, қудратда фалак даражасига ет! Жаҳон ерларини обод қиласидан, дунё кишиларига адолат ва шодлик бағишилдинг. Лекин ҳали сенинг адолатинг етмаган жойлар, адлингдан шодмон бўлмаган эллар ҳам бор. Масалан, мана шу жой ва шу жойнинг бечора — эзилган ҳалиқлари ўшалар жумласидандир.

— Бу мамлакат нима сабабдан харобаликка учраган? — деди шоҳ.— Халқи нима учун бунчалик изтиробда?

Улар айтдиларки:

— Бу мамлакатнинг бир чети ўзинг кўрган Қирвои ўлкаси чегарасига туташади. Ўша чегаранинг гарброгида икки ўртада бир тоғ қад кўтарган. Ўша тоғнинг орқаси кўп оғатли жойлардир. У оғатларнинг нари ёги бутунлай зулумот — қоронгилиқдан иборатдир. Бу масаладан хабардор одамларнинг айтишнича, дунёдаги қоронгилиқнинг боши ўша ерда эмиш. Бу тоғ билан зулумот ўртасида бир водий бўлиб, йўл бошловчилар у тарафга бора олмайдилар. У зулумот эмас — жаҳаннамдир, водий эмас — дўзахдир. Қисқаси, у ер — яъижуж деган маҳлуқларининг

қароргоҳидир. Бу яъжуж деганимиз юз минг туман балодан иборат бўлиб, биз шу беҳисоб балолардан қочганлармиз. Улар худонинг газабидан яратилган, жуда кўп халқларга улардан зулм етган. Уларниң қилишларини айтиб тутагниш қийин, уларни баён қилишга тил ҳам гунг ва лолдир. Уларни ҳисобламоқчи бўлсангиз, сонсаноги йўқ, зарар ва шикастлари эса, беҳисобдир. Уларниң паришон ва пароканда соchlari бутун баданларига ёйилган бўлиб, бири бир қарич бўлса, иккинчиси ўн қулоч келади. У соч эмас, хас-хашак уюми, ҳаммасининг танасидаги либослар ҳам шу соchlardanгина иборатдир. Бир жуфт қулоқлари икки ёндан жирканч таналарини ёпиб туради. Бармоқлари алвости бармогига, тирноқлари эса дев тирногига ўхшайди. Хунук юzlари сап-сариқ бўлиб, қизил тукларидан поклик ҳазар қиласди. Кўзлари баайни маймунинг кўзини эслатади, лекин ҳар бири шайтон кўзидек шумшук. Бурунларининг ичини тиллари билан ялаб «тозалаб» лаззатланганларидан ўйин-кулги қиласдилар. Уларниң бу ҳаракатлари халожойни тозалаш вақтидаги кишиларнинг курак солишига ўхшайди. Оғзидан тўғиз тишлирига ўхшаган икки тиш чиқиб туради, улар бу тиш билан ер ҳам қазийдилар. Улар қаерни тишилари билан қазисалар, қиёматгача у жойдан гиёҳ унимайди. Гап-сўзлари бошдан-оёқ гавғою сурондан иборат бўлиб, оғизлари худди ўрага ўхшайди. Эркагининг ҳам, ургочисининг ҳам икки әмчаги осилиб ётади.

Уларниң макони бўлмиш тоғ шу қадар ваҳималики, уининг баландлигини осмондан фарқ қилиб бўлмайди. У тогнинг икки ёни тақир, қояси қиличдек ўтқир, қия тошлиардан иборат бўлиб, у ерларда ҳеч нарса битмайди. Икки ёни узлуксиз чўзилиб бориб, Қоф тоғига туташади. Шу ўрталиқ буларниң макони, бу тоғ худди «қоф» ҳарфининг этагидай туташ, лекин «қоф» шу хилда айланма бўлса-да, насх хатидаги «коф» ҳарфи каби бир ёриқ жойи бор. У тогнинг орасида бир дара бўлиб, бу очкўзлар гуруҳи шу ердан ўтиб юради. Улар ҳар йили икки марта шу тоғ оралиғидан чиқиб, худди чумолидек ҳаммаёқни босиб, гала-говур қиласдилар. Бизнинг шаҳар ва далаларимизга ёйилиб, ҳеч кутилмаган жабр-жафоларни қиласдилар. Улар келадиган чоғда биз қочиб, ватанини ташлаб кетишга мажбур бўламиш. Бизнинг ҳаммамиз қийинчиликка тушамиз ва тоғ — чўлларда сарсон-саргардон кезамиз. У қавм нима кўрса, шуни талаб, бутун шаҳар ва мамлакатни вайрон қиласди. Одамни қўлга туширеалар, уни ўлдириб, гўштини завқ билан талашиб ейдилар. Қорамолларниң ҳаммасини

хайдаб, ўз юртларига олиб кетадилар. Ейнига гамлаган ҳамма заҳираларимизни ҳам талон-торожу нес-нобуд эта-дилар. Улар еган билан мутлақ түймайди, агар түйса ҳам қолган озуқаларининг ҳаммасини бир дона қолдирмай, ўз омборларига ташиб олиб кетади. Подшоҳга арзимиз шуки, бизни ана шу оғатдан қутқарсанг.

Шоҳ айтди:

— У ёқимсиз тўда сизнинг тарафингизга келмоқчи бўлганда, у балоининг келаётгани сизга қандай маълум бўладики, улар стиб келмасданоқ сиз қочиб қоласиз?

Улар дедилар:

— У шум махлуқлар мана бу тогнинг нариги юзидан босиб, кела бошлиганинг кезиб ўтмасларида-ноқ осмон ойинасини қоп-қора чанг-тўзон босиб кетади. Қачонки шундай қора тўзон кўриниса, бизнинг кунимиз ҳам шундай қора бўлади.

Шоҳ айтди:

— У иш яна қачон бўлиши мумкин?

— Бир неча кун ўтгандан сўнг юз беради,— дедилар.

Тадбирли ҳакам бу сўзни эшитгач, махлуқларининг чорасини кўришга бел bogлади. Қўниш учун бир ёниқ жой топиб, ўша ерга жойлашди. У халқ юз илтижо билан шоҳ жанобларига дедиларки:

— Бизга баҳтдан ҳеч умид йўқ экан, бошқа кишиларнинг зарарланишини қандай раво кўрамиз? Агар шоҳ бу ерда маскан қилмоқчи бўлса, қилмасин. У махлуқларни жаҳон ҳалқидек, деб билмасин. Агар бапогоҳ у қавмдан биронтаси келиб қолса, унинг қаршисида юз ва минг ганим писанд эмас. Хусусан, бу бало юз минг бўлиб, кўплигидан бу мамлакатни бошдан-оёқ босиб кетади. Ҳаммасининг мияси газаб билан тўла, ҳаммаси халқ қонини ичишга ташналабдирлар. Шоҳ айтади:

— Сиз бизга қайтурмангиз, лекин ўзинигиз ҳам бу ўлкада турмангиз. Нима нарсангиз бўлса, ҳаммасини шитоб билан ташиб олингиз; бу мамлакатда бир узук ишингиз ҳам қолмасин. Таваккалини худога қилиб, қўлимдан келганча уларни йўқ қилиш чорасини кўраман.

Одамлар ўз жойларидан буд-шудларини кўчириб кетдилар. Лекин қаҳрамон шоҳ кўчмади. Унинг буйруги билан у жойнинг атрофига бир қатор очиқ ва гоят чуқур хандақлар қазилди. Фарангдами, Русдами, Шомдами, Румдами — қайси ўлкадан бўлмасин, ўткир фикрли меъморларни, позик тушунчали усталарни, чапдаст ва бақувват ишчиларни, тошдек мустаҳкам бало раҳнаси қура оладиган кишиларни топиб келиш учун вакиллар жўнатди.

Мис, қалай, биринж¹, темир, қўрғошин ва тол кўмиргача тайёрлаб, уларни неча юз минг туяларга ортиб ва қанча темир эритувчи усталарни топиб — мұхайё қилиб, гайрат билан ҳаммасини тез ва жадал бу ерга етказишлари керак эди. Худди шундай бўлди: ҳамма иш даврон шоҳи буюргандек бажарилди ва тайёрланди. Унгача ҳар куни шоҳнинг ўзи отланиб, у тог этакларини кўздан кечириб келар эди. Иккى минг тошкесар уста суръат билан тог орасидаги яхлит тошларни кесишига киришди. Уларнинг ҳар бирининг қўли иўлатдек кучли, қаттиқ тошларни кесишида Фарҳоддек забардаст эди. Улар бу төғдаги тошларни тинмай-тинчимай кесар эдилар. Фов солиш — сад боғлаш учун шу қадар кўп асбоб-ускуна йигилдики, уларнинг қанчалигини билишга ақл оқизлиқ қиласар эди.

Нимайики керак бўлса, ҳаммаси мұхайё қилингач, худди кутиб тургандек, ҳалиги айтилган қора тўзон намоён бўлди. Бу ўша яъжужаларнинг келаётганидан нишона бўлиб, қуёш юзини ҳам қоронгилик қоплаган эди. Бинобарин, хавфдан сақланиш учун ҳамма кишиларни йиғиб, хандақларга киришга таклиф қилинди. Барча подаларни ҳам ҳайдаб келиб, ҳаидаққа қамалди, ташқарида ҳеч бир жонивор қолмади. Саодатли шоҳ пистирмага беш мингта марди майдон жангчини киритиб қўйди. Улар тўсатдан хужум қилиб, ҳалиги келадиган махлуқларни овлаши керак эди. Бу жангчилар орасида юқоридаги Мағриб ваҳшийзодларидан ҳам ўнтаси бўлиб, буларнинг ҳар бири бошқа аскарларга нисбатан қамишзордаги теракдек гавдали эди. Бўлажак можаро мағрибийларни ғоят қизиқтирган ҳолда, улар хандақда яширинган кишиларни мухофаза қиласар эдилар. Шу пайт бирдан гуруҳ-гуруҳ бўлиб келаётган яъжужалардан тог ҳам, сахро ҳам тўлиб кетди. Ана шу замонда тўсатдан пистирмадаги полвонлар чиқиб, бутун еру кўкни ларзага солиб, ўзларини у махлуқларга урдилар; тиф билан чопиб, бирмунчасини ҳалок қилдилар. Яъжужалар бундай зўравонликка дуч келгач, ҳаммаёқ худди дарёдек тўлқинланиб кетди, яъни улар ҳам бирдан қарши ҳужумга ўтдилар. Лекин улар шунчалик кўп эдикни, тог ҳам — ҳаммаёқ улар билан тўла эди. Бу махлуқлар шундай уруш бошладиларки, тезда Искандар жангчиларини эсанкиратиб ташладилар. Улар ўқ ва қилич каби куролларга парво қилмас, ўқ-қиличгина әмас, ҳалок бўлишдан ҳам қўрқмас эдилар. Ўткир тиглар

¹ Биринж — бронза

зарбидан қанчадан-қанчаси қирилишига қарамай, борган сари дами қайтмас тигдай хужумга ташланар эдилар. Улар кўп кишиларни ҳалок қилдилар, ҳалок бўлғанларни эса талашиб ер эдилар. Жаңгчи — муборизни отидаи ағдаргап замон, ўнггалтирмай, талашиб-тортишиб еб битирадар эдилар. Йиқилганинг гўшти ва ичак-чавогини ебгина қапоатланмай, унинг отини ҳам еб битирадилар. Энг қизиги шуида эдики, йиқилган ким бўлмасин — душманими ёки ўзлариданми, бари бир, дарҳол тортқилашиб ер эдилар.

Шоҳ аскарлари шу хилда кураш қилиб, кечгача кўплари ҳалок ва мажруҳ бўлдилар. То ҳандаққа киргуича у жамоатдан ҳам кўпини ўлдирдилар. Урушавериб жонлари қолмаган эди, пихоят, жонларига қўргонлари ора кирди. Турли ҳийла ва тадбир билан амаллаб қўргонга кириб олиб, бу деввашлар хужумидан ўзларини қутқардилар. Булар усталик билан урушни тугатгач, улар ҳам тогу саҳрого қараб йўл олдилар. Тонг отгунча гавго-тўполон билан ҳудди ит сингари увлашиб чиқдилар. Ҳаммасининг оғзи ҳудди қутурган итнинг оғзилик очиқ бўлиб, ит тукидан ҳам кўп эдилар. Омон қолган аскарлар шоҳ қошига келгандаридан, шоҳ ўлган ва йўқолган кишиларга таъзия изхор қилди. Бу бошланган иш бениҳоя қимматга тушган бўлса-да, аммо пушаймон қилган билан бефойда эди. Улар билан урушиб, галаба қозонишнинг ҳеч қандай осон йўли топилмагач, зарур чоралардан бири сифатида, қанча вақт сабр қилиш, амалга ошириладиган тадбларни кўпроқ ўйлаш керак, деган қарорга келинди. Бу жойларда сийшга ярайдиган ҳеч нарса бўлмаса, у йиртқич тўдалар овқат тополмагач, ўз маконларига қайтиб кетсалар ажаб эмас. Ана шу пайтда диққат-эътибор ва тадбир билан бу ишга қўл урилса ва уларга қарши чора қўрилса бўлади, деди шоҳ. Ҳақиқатац, у маҳлуқлар ҳудди айтилгандек, сийшга ҳеч нарса топилмагач, ожиз қолиб, келган томонига қараб кетди. Улар кўплигидан дара ичига сигмас эдилар. Улар шу тарзда овора бўлиб қайтгач, бирмунча вақт бу тарафларга келиб, талон-торож қилишни унутдилар.

Бу пайтдан фойдаланиб шоҳ ўз билимдон кишилари, фикри ўткир, ақли тўла олимлари билан маслаҳатлашиб, ишга киришди. Беҳисоб хунарманд — санъаткорларни атрофига олиб, дара томонига қараб жадал йўл солди. У ерга етгач, кўрдиларки, жуда гўзал — кўркам ва кенг водий экан. Лекин икки томонида, ҳудди у юртнинг одамлари айтганидек, икки тог бор эди. Таноб билан ер

ўлчовчилар ҳаммаёгини таоб билан ўлчаб кўрганларида, энг яқин ери ўн минг қарп (ўн километрга яқин) эканилиги маълум бўлди.

Мунахжимлар юлдузларға қараб, хосиятли соатларни аниқладилар. Бахтиёр шоҳ эса от устига елиб-югуриб, ўша яхши соатда у срларга ранг тўкиб, режа солишига буюрди ва бошлаб, ўзи пойдеворининг биринчи харсанг тошини қўйди. Минглаб қадоқ маъдан эритадиган корхоналар тайёрланиб қўйилган эди. Муҳандислар ўз билимларини ишга солиб, ҳаммаёкини яхшилаб ўлчаб, режа солган эдилар. Ишчилар ҳам тузилган режа ва жадвал асосида ишга киришиб, чаққонлик билан ўз ҳунарларини кўрсата бошладилар. Ҳунарманд усталар ганч ўринига етти хил маъдан қотишмасини биринтириб ерга қўйдилар. Унинг устига тахлашган тошларни босиб, ҳар томонини текислаб, тарашладилар. Боний шогирдларига ўхшаган усталар ишга киришиб, тош устига тошларни лабба-лаб қилиб спилликлаб терар эдилар. Тошлар бир қатор текислаб терилгач, яна боз устига тош босар эдилар. Деворининг узуилиги ўн минг, эни эса беш юз қулоч тенглигидаги қурилди. Бу ишларни бажаришида исча минглаб темирчи ва бинокор усталар ўз ҳунару санъатларини намоён этдилар. Шу хилда тош устига тош қўйиб, унда бир соч толасидек дарз қўймай ишланди. У ерда мардикор бўлиб ишлаганларнинг сон-саноғи йўқ, кишининг хаёли қанча тахмилай олса, шундан ҳам кўн эди. Бутун оламнинг санъаткорлари¹ йигилиб, бу ерда олти ойғача кечакундуз тинмай ишладилар. Булар орасида бир исча минг устоз ҳунармандлар ҳам бор эди, шулар ҳаммаси бир бўлиб, Сади Искандарийни (Искандар деворини) тамом битказдилар.

Тарихчидан эшитишимча — садиниг баландлиги уч юз қарп бўлган. Садиниг одамлар яшайдиган томонига сад устига чиқиш учун иккита зинапоя ҳам ишланди. Саднинг тенасига яна қалъаларники сингари қубба ва кунгиралар ҳам ясалиб, улар темир билан мустаҳкамланди. У ерга посбонлар учун ҳам иккита жой қилинди ва душманни тошибўрон қилиш учун юқорига кўп тошлар йигилди. Садни муҳофаза қилиб — қўриқлаб туриш учун ҳам бир печа юз киши тайинланди. Сад худди осмондек бир иншоотга айлангач, шоҳ бунинг шукронаси учун яратган тангрига сақда қилди.

¹ Санъаткорлар — ҳунармандлар. (Ред.)

Иш шу ерга етганда, ҳалиғи ҳалокатли махлуқлар яна дашту водийларга гала-говур солиб кела бошлади. Улар одатдагидек келдилару аммо овозларида заъифлик мавжуд эди. Улар бало раҳисининг сад билан бекитилганини кўргач, тиш билан тирноқлари сусайиб тишканлари қуриди. Шоҳ шу пайтда: «Тошбўрон қилинг, бало тўдасига тошларни отинг!» — деб буйруқ берди. Уларнииг бошига шундай тош ёғдирдиларки, бошлари худди шу тошлар каби тупроқларга тушаверди. Улар қий-чув ва тўполон билан иш чиқазолмагач, ўлим тошларининг зарбидан ташвишланиб, ҳаммалари бир-бировларига ўралашгани-чувалашган ҳолда, шошиб-пишиб, келган тарафларига қараб жўнаб қолдилар.

Йиртқичлар у ернинг одамларига қанча зулм қилган бўлсалар, шу зулмларнииг ҳаммаси ўзларининг ҳам бошлирига тушиди. Бу махлуқлар томонидан қилинган безориликларга қараганда, улар бошига осмондан тошлар ёғилса, ажабланарли эмас! Неча марта шундай таъзирларини егандан кейин, қайтиб бу томонига қарашни ҳам хаёл қилмайдиган бўлдилар.

Донишманд шоҳ яъжувларни даф этиш учун тадбиркорлик билан шундай сад чекди. Булардан хотири жам бўлгач, ўз ватанини эслаб аскарлари билан йўлга равона бўлди. Бир неча вақт йўл юргач, ўз манзилига етиб, яна Рум таҳтида мақом айлади.

Эй соқий, парҳездорликни бузадиган май келтир! Зоро, кўнглимга ватан иштиёқи тушиб қолди. Энди мен бу вайронга дунёни кезиб, гурбатда чеккан ранж-машақватларимни баён қилмоқчиман.

Эй, муганий! Мен ўз мақомимга келиб муродимга етдим. Сен ҳам шу орзуга мувофиқ бир мақомни куйла! У куйнинг мазмуни шундай таъсир қилсанки, мен буидан бўён жаҳонгашталикни мутлақ тарқ этай.

Эй, Навоий! Ўз ватанингда манзил тутдинг, лекин сенга бу манзилдан нима ҳосил? Ахир қанча ёр-дўстлариниг бўлса, ҳаммаси йўқлиқ, гурбат хонасига кетди-ку!

LXIX

Сайр бобида шамолдек енгилтак бўлишини рад этмоқ ва барқарорликда төғдек виқорли бўлиш ҳақида амр бермоқ ва бир-бирининг ишига тўмаклашувчи улфатлар сўхбатини ғанимат билмоқ ва дўстларининг бир-бира билан кўришиб-мулоқот қилиб туриши ноёб гавҳардек бебаҳолигини қадрламоқ, андан бўлса ҳам адам — йўқлиқ

*шабистонини кўз ўнгига келтирмоқ ва ҳаётни хушнудлик
 билан ўтказиш ҳақида васият қилмоқ*

Эй дўстим! Бу дунёдан ҳаммамиз ўтиб кетамиз. Шунинг учун ҳозирги дамии ганимат билайлик. Бу дам бир лаҳзалик бўлиб, шу хушвақтлик қўл келган пайтда, шодлик қадаҳидан ўзингни маст айлагин. Чунки бу давр ҳам чархнинг — фалакнинг айланишидан тезда ўтиб кетади. Шу туфайли дамо-дам май ички, хурсандчилик қилиш вақти шу ондир. Умринг тарихи, яъни қанча яшашинг ноаниқ бўлгач, ҳозирги улфатларнинг ҳамдам — ҳамнафаслигини ганимат бил. Иложи борича ватанин тарқ этма, турбатининг раниж-машақатига ҳавасланма! Сафар мангувлик азобдир, сафар дўзахдан нишонадир. Сафарга бетиним ҳавасинг нимаси?! У дунёга бўладиган сафаринг ўзи старли. Сен кетиб, бу одамлар қолади, деб ўйлама, ҳаммалари ҳам у дунёга боришга мажбурлар. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳозир ганимат, сизнинг ҳаммангиз бир-бирингизга меҳмонсиз. Кечалари ўйин-кулги билан май ичинг, тўла кося тутсалар ҳам ҳеч бир баҳонасиз ичинг. Ҳаётдаги муродингизга ўйин-кулги билан етинг, йигитлик айёмларини хушчақчақлик билан ўтказинг. Базм пайтида ўзингиз ичинг; дўстларга ҳам қадаҳ тутиб, қўнглига ҳузур бағишлианг. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзингизни хурсанд тутишга урининг. Агар ўйин-кулги имконияти бўлмай қолса, бунинг учун гам ёманг. Гам-кулфат кунларида ўзингизни овутинг, бошингизга давроидан не гам келса, уни енгишининг пайидан бўлинг. Шундай одамлар борки, агар бошига бир гам тушса, аламига чидолмай, ўзини ўзи қийнаб, бир гамини икки қилиб олади. Шуни ошкору ниҳон билингким, бу жаҳон гам емакка арзимайди. Ҳаётга бир лаҳза ишонч бўлмагандан кейин бадандаги жонга ишониб бўладими? Модомики шундай экан, нима учун одам бекордан-бекорга гам есин? Агар юз минг сабаб бўлганда ҳам гам емаслик керак. Ўтган ва эртага келадиган кундан дам урманг, ахир ўтган кун ўтди-кетди; эртаги кун эса ҳали йўқ. Бугун бор эканмиз, нимаики бор-йўғимиз бўлса, ҳаммаси икки йўқлик ўртасидадир. Фақат ҳозирги нақд ҳаётгина йўқлик эмас, бунинг ҳам кечгача бор-йўқлиги номаълум. Кечгача эмас, кишининг ҳаёти битта нафас билан ўлчапади, охирги нафасини ололмаса, тамом. Киши ҳаёти учун нафас бир онга кафил бўла олмас экан, фалак зулмидан дод! Алъамон!

Шу қисқагина, ганимат умрни ҳам гам билан ўтказган одамда ақлдан асар ҳам йўқ, деса бўлади. Алам ичра

дам урмагил, эй кўнгил! Не гам етса, қайғурмагил, эй кўнгил!

Улфатлардан ажраб қолсанг, шодланма! Жафо етса ҳам дўстлардан айрилма! Фалакниң иши бевафолик бўлиб, бу оқибатда жудоликка олиб боради. Жудоликка шошилиш нима учун керак? Буниңг ҳосилига эришин нима учун керак? Бу дунёни охирда ташлаб кетининг турган гап, аммо нима учун ўзингга ситам қилиб, бу сафарни тезлатасан? Бу фалакниң қўлидан келадиган иши шуки, у қандай ободликни кўрса, тезда хароб қиласди. Фалак бузадиган нарсани, ундан бурун сен ўзинг хароб қилишга шонилма! Агар, сайдра жуда қизиқсанг, сафарниң фойда-зарарига талабгор бўлсанг, ватан ичида мусофири бўл; холироқ жой тои, улфат ва аижуман ўртасида бўл. Фурбатда гарид бўлиб юриш иккинчи дўзах ҳисобланади; ватанини севини эса, имон шишонасидир. Қишида имон бўлар экан, қанча гуноҳи бўлса ҳам, охирги жойи жаинатда бўлади. Фурбатга бориб, бошингни бениҳоя мажарога қўйма! Гуноҳсиз ўзингни дўзах азобига ташлама! Вужудинги имон шишонаси бўлса, ватан жаинатиниг туллистонида гул териб юравер. Ватанинг жаинат болидан кам бўлмаган ҳолда, нима учун дўзах каби турбатни ҳавас қиласан? Жаҳонда бўлган бутун ҳўл-қуруқни сайд қилиб айлансанг ҳам, Искандардек юриб, бутун еру сувни олсанг ҳам, бари бир, охирда ҳаммасини ташлаб кетасан, «буларни олиб нима қиласар экансман!» — деб афсусланасан! Энг яхшии шуки, ҳамма томонга ўз бошингни уравермасдан, фарогат макомини ганимад билади! Тоққа ўхшаб, ёғингни этагингга ўраб ўтириб, бир неча кун шу вайронадан дунёда роҳат қиласанг, шуидан яхшии йўқ!

LXX

Подшонинг қасридаги зарнигор қафасдан қутулиб, ўзининг бузуқ ошиёнини уя қилган ва бойўғлидек бу вайронадан фарогат ҳазинасини топган кабутар ҳикояти

Шу битикда воқеаси баён қилинган хат ташувчи бир қуш — тез учар бир кабутар бор эди, у қанот қоқиб, парвоз қилганда бир тош масофани дам олмай босиб ўтарди. У бечора бир шоҳнинг тузогига илениб, қанот-қўйругига қўп шикаст етди. Фалакниң гардиши у кантарга оғир зулм кўреатиб, неча йилдан бери уни қафас деган гўрга кўмиб қўйган эди. Бир кун у маҳбуг қунни шу зиндоидан қочиб қутулиб, шоду хуррамлик билан ҳавога кўтарилиб,

осмонга чиқиб, ҳар томонга синчковлик билан боқиб, ўз диёри томон йўл тутди. Бу бахтиёр қуш гайрат билан учиб, неча куплик йўлни оз фурсатда босиб ўтди. Лекин замон зулми кўп ўзгаришлар ясаб, у турдиган уйни ҳароб қилган эди. Кантар у ерга етгач, уйини тополмаса ҳам, ўша атрофни айланиб учаверди. Кўпгина кишилар томга дон сочиб, кантар учирни, буни тутиб олмоқчи бўлдилар. У кантар бу нарсаларга ҳеч эътибор бермай, ўз томини ахтариб, қанот қоқарди. Кўп айлангач, ниҳоят, ўз вайронасини топиб, эҳтиётлик ва қувонч билан қўнди-да, мурод-мақсадига етди.

Агар вайрона бўлса ҳам, бу ўз уяси-да. Ет-бегона жой — шоҳ қасрини ис қиласин!

Агар яхши эътибор билан қарасангиз, ҳатто қушга ҳам бироннинг ҳашамдор қафасидан ўзининг тиканли уяси афзал эканини тушунасиз.

LXXI

ҲИҚМАТ

Искандарнинг Арастудан, киши табиати ўз ватанида яшаш ва ўрганган масканда ором олишини нечун истайди? — деб сўрагани ва бунга ҳакимнинг жавоби

Яна мушкул — қийин ишларни ҳал қилишга қизиқувчи шоҳ сўради:

«Эй, барча қийинчиликларни ҳал қилишини истовчи устоз! Киши қайси манзилда яшаб — майшат қилса, табиати ўша ерга ўрганиб қолади. Лекин қанча ҳаракат қилсан ҳам одамлардаги бу одатнинг тагига столмаймиз. Масалан, бирорларнинг зиндоидан баттар бузук кулбалари ўзларига жаннат богидан ҳам гўзал кўринади. Бу ишда қандай ҳикмат бор? Сабабини баён этишингни илтимос қиласан!»

Донишманд ҳаким жавоб берди:

«Бу бобда ҳамма ҳар хил фикр айтган. Лекин фан-ҳикмат аҳлларининг ва барча мутафаккирларнинг фикри бир жойдан чиқади.

Бирор бир нарсага ўрганиб қолса, ўша ўрганган нарса-сига етса шоду хуррам бўлади. Масалан, гадо ўз вайрона гўшасини истаганидек, шоҳ ҳам қасру айвонини тилайди. Сабаби эса, бу одамларининг табиати, яхши-ёмонлигидан қатъи назар, шу жойга ўрганиб қолганидадир.

Киши табиати нимага одатланар экан, шу одат эскир-

гач — табиийлик қасб этади. Ҳикмат ва билимларга қизиқувчи шохга мәълумки, табнат ўз дарақасидан чекинмайды, ўз мавқеңда туради. Кинни табиати ҳам шу усулда парвариш топади, яъни ҳар ким ўз табиатининг майли билан-иш кўради. Бирориниг табиати қаерга ўрганган бўлса, ўша ўрганинг жойини қўмсайверади. Кейин бу — одатга айланади, шу одат айни киши табиатида кўнишча ўзгармай қолади. Киши табиати шундай, у ўз майли билан буни ўзгартириши қийин».

Устоз булут сингари дур тўккач, эшитувчи дурдона-ларни деңгиздек қилиб олди.

LXXII

Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирликдан сўнгра, деңгиз фатҳи учун орзу кемасига тушиб, ҳавас елканини кўтаргани ва ҳакимлар билан маслаҳатлашиб, Рум деңгизи соҳилига ер юзидағи моҳир усталарни ўтишиб, кема қуришига амр қилгани ва ойга ўхшаш уч минг кема қурилганидан сўнг, уларни ёйдан чиқсан ўқдек тезлик билан юргизгани ва Искандарнинг у кемаларда юриб, сувдаги мавж хатларидан деңгизлар фатҳномасини ўқигани

Бу деңгиздаги гавҳар сочувчи гаввос сўз гавҳаридан шундай нишон беради:

Искандар оламин тамом олиб бўлгандан сўнг яна рум мамлакатига қайтиб келди. У ўз ватанида шихоятда хурсандчилик билан бир неча замон ўйнаб-кулди. Унинг юзи у мамлакатга худди шараф буржидан чиқсан порлоқ қуёшдек нур сочиб турарди. Искандардан ҳамма ва ҳар қандай жойининг халқи баҳраманд бўлгали, аммо уларниң ҳеч бири Рум олидек шодланимаган эди. Рум аҳли бутун дунё олдида, дунёдагина эмас, тўққиз қават осмон олдида ҳам Искандар билан фаҳрланарди. Тўртинчи осмонини қуёш жиловгоҳ қилган экан, фалакиниг буидан фаҳрланишига ажабланишинг ўрии борми?

Шоҳ бир неча вақт ўз ватанида ором олди, дилороми билан айш-иňш қилди. Лекин кўнглига кўпигина фикрлар келар эди. Масалан: «Таңгрининг мадади билан жаҳонгирликка ҳаракат қилиб, йўл юриб, бутун жаҳонни олдим. Дунёда бор бўлган барча маҳфий, мәълум ва номаълум гаройиботлар: ўсимлик бўлсан, кону жонивор бўлсан, гаройиб кўринишли, ажойиб шаклли нимаики бўлса, фалак уларни менинг кўз ўпгимдан ўтказди, ҳаммасини бошдан-оёқ томоша қилдим. Нимаики ер юзида бўлса, бору ўғи ҳаммаси назаримдан кечди. Ва лекин деңгиз сайрини

қилмадим, у ерда нима сирлар борлигини билмадим. Соҳилларда гаройиботлар кўп бўлгани каби, оролларда ҳам ажойиботлар бениҳоя эканини айтадилар. Ундан қизиқ нарсалар дengизларда қанчалик кўп бўлса, океанларда беҳадду ҳисоб эмишлар. Жаҳон деб аталмиш бу думалоқ шаклдаги ёрнинг кўп қисми сувлар орасига яширишган. Қуруқлик сувининг ўндан бирича ҳам бўлмаса керак. Биладиган кишилар ҳам анигини айта олмайдилар. Бу оламда шундай қатламлар берки, унинг олдида тўқиз қабат осмон ҳеч нарса эмас. Модомики ҳисобда бу ҳечдан ҳам кам экан, кишилар ер юзининг ўндан бир қисмини ҳам кўрмаган бўлишлари мумкин. Модомики у қатламлар олдида осмон қабатлари ҳеч бўлиб кўринса, унинг кошида қуруқлик ҳечдан ҳам кам бўлса керак. Шундай экан, жаҳонни кездим, деб ортиқча, ёқимсиз лоф ура беришининг нима аҳамияти бор? Осмон ва юлдузларниң ҳақиқий моҳияти борасида кишиларга билим бериш қўлимииздан келмайди. Расадхоналар қуриб, уларни кузатишини билганимиз билан ҳақиқий ҳолни аниглашга ақлимиз иўноқлик қиласди. Улар иким турибдими ёки айланяптими, уни билишга киши қодир эмас. Жаҳонни бошдан-ёёқ эгаллаб, ўзимга қаратиб олдим, унга ҳукмронлик қилинга мусассар бўлдим. Худо ер юзини менинг мулкимга айлантириб, ўзимни мулкдору барча ишларга қодир қилиб қўйди. Шундай бўлгани ҳолда мен ўз мулкимда нима борлигини билмасам, билмаганим устига билашининг чорасини кўрмасам, мен билан гафлат дengизига гарқ бўлгац, бошқа кишилар ўртасида қандай фарқ қолади? Ер юзининг жами қуруқлигига ва жами дарёю дengизига нимаини бор бўлса, агар баҳт-саодат менга ёр ва ҳамроҳлик қиласа, юриб барчасини кўришим ва ҳаммасидан хабардор бўлишим шарт. Қуруқликни Хизрининг ўйлошлигига айланниб чиқдим, эди Илёс билан сувга қадам қўйсан, ишимнинг охири хайрли бўлур», — деган ҳавас кўнглига ўнашиб қолиб, бу фикрдан қайтишиниг ҳеч қандай чорасини тополмади.

Ҳавасининг бўрони зулмкорлик қиласа, ақл хонумонини барбод этади.

Бу хаёл, яъни дengизларни фатҳ этиш Искандарининг кўнглини забуи этиб, миясига қаттиқ ўрнаниб қолди, унга «биймижунун» юзланган эди. Кўнглида яширишган нарсаларни сир сақласа, жонига жабр бўлишини билиб, тездан билим аҳлларини ва давлат арбобларини ўз ҳузурига чақиртирди ва улар билан аижуман тузиб, юрагидаги орзусини очиб ташлади: яъни кўнглида нима мақсадлари

бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ изҳор этди. Уларниңг ҳаммаси бунинг истаги денгизга саёҳат қилишдан иборат эканлигини билди. Бир хил кишилар бу фикрдан қайтиши маслаҳат берган бўлсалар ҳам, лекин қайтиши-қайтмаслик яна шоҳнинг ихтиёрида эди. Шоҳ уларниңг сўзларини шундай ўринли вожлар билан рад қилдики, унга қарши жавоб қайтаришга ақл ожиз эди. Уни ман қилини лозим эмаслигини ва рози бўлишдан бошқа тадбир йўқлигини билиб, ҳаммалари маъқул топиб, дуо қилиб айтдилар:

«Сенинг кўнглингга бу муддаони худо соглан. Умид қиласизки, оллоҳ лутф-марҳамат айлаб, бу юришда ҳам сени мақеадингга эриштиргай!»

Шоҳ қайси бир ишда одамлардан қатъий фикр эшитмаса, уни тезлаштириб юборадиган одати бор эди. Шу жиҳатдан, шоҳ қайси томонга бормоқчи бўлар экан, маслаҳат мажлисидаги одамлар унинг кўпинча фикрига қўшилишар эдилар.

Агар шоҳ машварат -- мажлисида қаттиққўллик қилас экан, унинг ситамини чекмасликнинг иложи борми? Лекин гайбнинг сирри маълум бўлмагани каби, қазо нимани қисмат қилиши ҳам аён эмас. Кўп фикрлар бўладики, ақл унга юз хил далил келтириб -- маъқуллагани билан барип бир, охирда нотўғри бўлиб чиқади. Шундай ишлар ҳам бўладики, нафас уни ёқтирумай, қарнилик кўрсатгани ҳолда, охири яхши патижга билан хulosаланиди. Лекин қандай иш бўлмасин, баҳт-иқబол раҳнамолик қисса, фалак ҳам унга бўйсунади. Энг яхшиси шуки, шоҳ қай тарафга юзланса, қавмлари унинг салтанати соясига сигинчилар. Бу ҳолатда иш ўнгидан келиб қолса, хурсанд бўлиб; хунукроқ чиқса, узрли ва маъзур бўладилар.

Мажлис аҳли Искандар сўзини маъқуллагач, ўзининг бу фикридан кўнгли ёришиди. Тездан хунарманд усталарининг кема ясаш учун шошилинич ишга тушнишларини буюрди. Қандай асбоб-ускуна даркор бўлса, олиб, уч мингта кема созласинилар, деди. Унинг минг донаси шоҳ ва у билан бирга ҳамроҳ бўладиган кишиларга хос бўлади; яна мингтаси аркони давлатнинг, яъни давлат арбобларининг денгизда кетишлари учун; саккиз юзтаси жанговар синоҳларга ва икки юзтаси эса бозор-ўчар, олди-сотди қиласиган ходимларга мўлжаллапади. Искандар, денгизларининг оғатларига қарни қуролланган ва ўзи учун ажратилган мингта кемани тубандагича тақсимлади: юзтаси худди шаҳардек катта кема бўлиб, унга тушган одам шаҳар ичидаги юргандек роҳатда бўлиши керак. Шаҳар

бўлганда ҳам шундай шаҳар бўлсинки, унда кўча-кўйлар, маҳаллалар ва қўноқхона — саройлар бор; яна уч юзтаси-нинг ҳар бири — бемалол мингтадан аскар сигадиган кема бўлиб, ундаги ҳар бир одам саккиз йилга етадиган яроқ билан таъминланган ва хотиржам бўлиши шарт; яна икки юз кемага сафарда қатнашувчи кишилар учун гамланган озиқ-овқат ортилиши керак эди; яна юзтасига таноб ва арқонлар жойланиши лозим бўлиб, булар билан денигиз-нинг сатҳи ўлчанади; яна икки юзтасига туялар ва отлар жойлаштириладики, буларнинг қирғоққа чиққандаги керак бўлиши кўзда тутилган; яна икки юзта тез юрувчи, тезликда эса, шамол билан басма-бас ўйнайдиган қайиқ эди. Қолган икки минг кема ҳам шуларга ўхшашиб бўлиб, ҳаммасини зеб-зийнатлар билан — ҳашамдор қилиб битказишга буюрилди.

Жаҳонгир шоҳ шу таҳлитда фармон бергач, дунё кишилари бу фармонни бажаришга киришдилар. Бир қанча бинокор усталар ва бир неча минг ёғоч кесувчи ҳунарманидлар ишга тушиб, ўрмон ёқаларидаги дараҳтларни кесиб келтириб, усталарни шошириб ташлади. Бу кема ясовчи меҳнаткашларга Рум денигизи соҳибларида манзил ажратиб берилган эди. Шу сув ёқасидан икки-уч тоши масофада, ўн-ўн минг бинокор уста кечаси-кундузи демай, арра-тешалар билан зўр бериб ёғочларни ишлар эдизар. Яна шунча шогирд ва мардикорлар ҳам имконият борича саъй-ҳаракат қиласи эди. Хусусай, икки-уч минг эпчил кишилар кундан-кунга ишини тезлатиб, ўз ташаббусларини бошқаларга намуна қиласи эдилар. У соҳиlda шундай иш қизиб кетдики, гўё Рум денигизи жунибушга келгандек бўлди. Шу хилда уч йилдан ортиқ вақт ичидан уч минг кема тайёрланиб, денигизга туширилди.

Ихоят, юқоридаги тақсимот бўйича, ҳар ким ўз кемасидан жойини¹ олди. Кемаларга бир неча йиллик ўйл асбоб-аижомлари ва денигизда юриш учун керак бўладиган ҳамма зарур нарсалар ортилди. Уларнинг ҳаммаси кемаларнинг тегишли жойларига саранижомлаб қўйилди.

Шундан кейин шоҳ дарё каби, дарёгина эмас, чархи муалло¹ каби ҳаракатга келиб, мамлакат кишилари билан хайрбод қиласкан, элини навозини ва яхши тилаклар билан хушиуд айлади. Сўнгра шамолдай учкур отига суворий бўлиб, жўнаб кетди. Унинг хонадон аҳлиялари ўқепишиб қолдилар. Искандар ўз аргумогининг жиловини қўйган

¹ Чархи муалло — юқсак осмон.

ҳолда, Рум ва Фараанг денгизлари қирғоғигача чоптириб борди. Ў даштдан соҳилга етгуича, худди дарёга томон суръат билан оққан селдек бетўхтов югуриб борди. Оти денигиз қирғогига бориб етгач, дарё юриши шоҳ унинг жиловини тортди. Бу фуреатда юқорида зикр қилинган сутурлобни тузган дошишманд олимлар яхши соат келишини кутиб ўтирас эдилар. Яна бир лаҳзагина кутиб туриш лозим эди. Шу пайтдан фойдаланиб, қуруқликда қоладиган элга мурожаат қилиб, шоҳ деди:

— Эй, менинг қавмларим! Хизматимни кўп қилган эдингиз, эди эса бугундан бошлаб айрилиқ гуссасини чекадиган бўлдингиз. Мен сиздан ажраб бўлса ҳам шу сафарга кетаётганимдан хурсандман ҳамда сизнинг барчангиздан миннатдорман ва розиман. Қазо менинг бошимга бу сафарни солди, киши тақдир ҳукмидан қайга қочиши мумкин? Нимаики десам — қулогингизда асринг: бир қанча вақтдан сўнг менга кўз тутнинг. Менинг молим, мулким, ва тутган йўлим ҳаммангиэга маълум. Ҳар бирингиз ўзингизга тайинланган вазифани биласиз. Қайси ишни кимга буюрган бўлсан буйругимдан бир қарич четга чиқмангиз. Барча сўзларимни кўнглингизга туғиб олинг. Ҳаммангиз саломат бўлинг, яхши қолинг! Гоҳо дуо билан ёд этинг! Шу хизматингиз билан бизга мадад этинг!

Бутун ўлкаларнинг ҳокими бўлмиш шоҳ шуидай сўзларни айтаркан, эл-улус бирдан жунбушига келиб, қийчув қилиб юбордилар ва кўзларидан дарёдек ёни оқизиб, унинг жонига дуо ва саю айтдилар; яхши тилақлар тиладилар. Дуодан сўнг, тубандагича калом дедилар:

— Хоҳ қуруқликда ва хоҳ денигизда мақом тутсанг ҳам бари бир, биз сенинг фироғинг билан ғам тортамиз. Аммо сенинг ҳақинигда яхни-ёмон гап айтишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Доим ўйнаб-кулиб, хурсандчилик билан ҳаёт кечир! Қайда бўлсанг ҳам ҳақ-таоло паноҳида бўл! Нимаики амр этган бўлсанг, то жонимиз бор, уни бажарамиз, уни упутишга бизнинг имконимиз ҳам, ҳаддимиз ҳам йўқ. Сен биздан дуо умид қилдинг, дуодан бўлак қўлимидан не иш ҳам келур эди?

Уларнинг гапи шу ерга стганда, баҳтли юлдуз ўз буржида тулуъ¹ айлади. Шоҳ сутурлобга қаради-да, кема у томон юриб кетди. Қуёш жади буржидан хут буржига томон ўта бошлаган эди. Бу вақт хут — март ойи, яъни ёмғир чоги бўлгани туфайли, халқининг кўзи ҳам тўхтовсиз

¹ Тулуъ — балқиб чиқиши.

ёмгир тўқар эди. Шоҳ кемага чиққандан кейин бошқалар ҳам сар-басар кемаларга чиқиб, жойлашиб олди. У уч минг кеманинг ҳаммаси одам ва керакли анжомлар билан лиммо-лим тўлди. Юришга буйруқ берилгац, озод ва мард кемачилар ўз кемаларни тезлик билан денгизга томон ҳайдадилар. Гуж-гуж кемалар бирдан жунбушга келиб ҳаракатланганда, кенг ва чуқур денгизнинг сувлари бошдан-оёқ тўлқинланиб кетди. Сув юзида сузиб кетаётган буюк шаҳарнинг ҳаракати кўз ўнгингизга бошқа бир олами келтирар эди. Булут кўм-кўк осмонни қоплагандек, кемаларнинг қораси ҳам кенг денгиз юзини қоплаб олган эди. Салобатли шоҳ ўзининг шу хилда юриши ва огир юклари билан денгизни босиб борар эди. У ҳеч хавф-хатар қилмай, истаган томонига юриб, денгиз кўксини чок-чок йиртар эди. Шу хилдаги меҳмонлар денгизга ташриф буюргач, сув мезбонлик расмини кўрсатишга шошилиб қолди. У булут сингари ҳар тарафга ҳовуч очиб, ҳар қанча садаф бўлса жамлаб, ҳамма дурларини юзага чиқазиб, барчасини меҳмонлар устидан нисор қилиб сочар эди. Шоҳга эса алоҳида ҳурмат кўреатиб, садаф ўрнига шоҳона дурдоналарни сочар эди. Агар кимнигки шундай меҳмони бўлса, дургиша эмас, жонини нисор қилса ҳам арзиди.

Эй, косагул! Денгиз каби зўр қадаҳ олиб кел, зоро, денгиздек улуғ ҳимматли шоҳ денгиз ичиладир. Ўши қадаҳни менга тут, уни ичиб шодланай ва сероб бўлай. Чуники лабим денгиз лабидек қақраб қолди.

Эй, муганий! Мунгли бир куй чал, созингга ҳазин бир қўшиқни ҳам жўр айла. Сенинг таронанг менда осмон гирдобидек ҳолат пайдо қилиб, кўз ёшлиаримни дурри-нобдек тўқсин!

Эй, Навоий! Фано кўчасига қараб юриш қиласвер, чунки бу дунёning иморати сув устига қурилмишdir. Ўз кўнглинигни шу иморат билан қувонтирма, кўникудан қилинган омонат уйга ишонма!

LXXIII

Искандарнинг ҳукамодан¹ денгиз вазиятин савол этгани ва Суқротнинг ер курраси атрофида сувнинг қайси хилди ихота қилганин шарҳлагани, океан атрофидаги етти кўк денгизнинг етти зангори осмондек нотинчлиги ва

¹ Ҳукамо — ҳакимлар, олимлар.

хунрэзлиги таърифи; ўн икки минг жазиранинг денгиздә қандай тақсимланганни ва қандай жойлашганлигиниң тафсилоти; кўл-денгизлар шарҳидан элни ҳайратга солиб ва наҳрлар можаросидан савол сўровчани лаб қуруқликдан дengizdек сероб қилгани

Хуллас, шоҳ дengiz томошасини бошлади, унинг кемасининг кўкси сувга теккан қуни бутун илм-фан аҳлларини бир жойга жамлаб, ҳаммасига дилжўйлик қилиб — кўнгилларини кўтариб:

— Денгиз ер юзида қандай жойлашган? Унинг ҳолатини баён қилиб берингиз! — деди. Шунда ҳамма олимлар ўйлаб, мулоҳаза қилиб:

«Суқрот ҳаким баёни қилсан, зеро у, донишмандларнинг устози бўлиб, мияси ақл ва илм билан ободдир», — дедилар. Шундан сўнг, дengiz мартабали шоҳнинг саволига доно Суқрот шундай жавоб берди:

«Ер жисмининг тузилини тўғарак-курра шаклида бўлиб, ҳаёт эгаси уни шундай қилиб яратди. Некин куррайи арз сув ичида бўлиб, унинг сувдан ташқаридағи қисми жаҳон деб аталади. Унинг обод шахарлар, тоғ ва чўллардан иборат инсон яшайдиган қисмига ер юзи дейилади. Шунингдек, мана шу ер куррасининг сув билан иҳота қилинган очиқ ва қуруқ қисмига етти иқлим дейилади. У ҳам тамоман очиқ эмас, уни ҳар тарафидан дengиз ўраб олган. Баҳри Мұхит — Океан эса, фалак гумбазига ўхшаган бўлиб, унинг атрофини етти дengиз ўраб олган. У дengизлар ҳар тарафдан ер куррасида бўлмиш тогу чўллар орасига кирган. Бундан бошқа яна ўн олтида дengизчалар бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос оти бор. Шунингдек, яна юздан ортиқ дарёлар бор, улардан эл-юрт баҳраманд бўлади. Масалан, Кўҳак-Зарафшон, Ҳирот дарёси, Нил ва ё Фурот дарёси каби. Жаҳондаги ободончилик мана шу дарёлар шарофатидан бўлиб, халқ экин-тикинини сугориб, фойдаланади. Бу дарёларининг асл маинбай булоқ-чашмалардан иборат, лекин охири дengизларга бориб қўйнади. Ҳалиги етти дengизнинг оралигига эса жазиранлар бўлиб, буларда қанчадан-қанча шаҳарлар мавжуд.

Энди уларни шарҳлашга кириши маедан илгари шуни билишимиз керакки, юқорида зикр қилинган дengизларнинг ҳаммаси ҳам доно Суқрот баҳри Мұхит¹ деб атаган океандан ажралиб чиқади. Улардан биттаси Руму Фаранг

¹ Баҳри Мұхит — Тинч океан.

дengизи бўлиб, ҳозир сенинг ўзинг шу дengизнинг на-
хангисан. Бунинг ичida ниҳоятда обод ерлар бор, бундаги
жазиралар экинзору даражатзорлардан иборатdir. Бундаги
отларнинг адади олти юзтacha бўлиб, у ерлардаги обо-
донлик ва маъмурчиликнинг чегараси йўқdir. Магриб
дengизини иккинchi деб тахмин қилайлик, у доим тинимсиз
мавжланиб туради. Бу дengизнинг шимол ва шарқий
чегаралари маълум бўлиб, бу ерда минглаб машҳур жази-
ралар бор. Учинчисини Заңгу Ҳабаш баҳри деб ҳисобла-
сак, унинг тўлқин ва пўртаналярини кўрганингизда, дево-
на сув экан, деб ўйлайсиз. Унинг ичida бир минг уч юз
жазира бўлиб, у жазираларнинг ҳосили бағоят кўпdir.
Ҳинд дengизи тўртинчи ҳисобланади. Унинг яқинидан
Синд дарёси оқиб ўтади. Унда икки минг бир юз жазира
бор ва бир қанча чуқур кўллар ҳам мавжуд. Уммону
Кўлзум кўллари шулар жумласидан бўлиб, Ҳинд баҳри
тўс-тўполон билан тўла потинч дengизdir. Бешинчиси
Чин-Хитой дengизи саналади. У сувда ҳам инсонлар яшай-
диган жазиралар беҳисоб, яъни у уч минг етти юз оролни
ўз ичига олган бўлиб, оролларнинг тоги ҳам, текис ери
ҳам кўп. Ҷувонг деган сувни олтинчи дengиз де, унинг
ичидаги катта шаҳарлар кўнгилга роҳат багишлади. Унда
икки мингта жазира бор. Дengиз сувда минг туман кема
ҳар томонга сузиб юради. Еттинчисини Машриқ дengизи
деб ҳисоблайвер, қуёш аввал шу шарқдан нур таратиб
чиқади.

Юқоридаги жазиралар бошдан-оёқ ўн икки минг бўлган
эди, бундагилар билан ўн олти мингга етди, тамом-васса-
лом. Биз баҳри Ҳазарни¹ булар қаторига киритмаймиз,
бунинг сувини кўрган одамлар ваҳимага тушадилар. Унда
ҳам ададсиз жазиралар бўлиб, уларнинг ичидаги ажойи-
бот-гаройиботларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ.

Буларнинг ҳаммасининг асл манбаи баҳри Мухит бў-
либ, бунинг таъриф-тавсифи жуда кенг. Бу дengизларнинг
барчаси шу океанга боғланган бўлиб, уч томони қуруқ-
ликдан иборатdir. У мухит бағоят чуқур, агар фалак шу
сувга тушса, гарқ бўлиб, чўкиб кетади. Унинг бошқа
dengizлардан яна фарқи шундаки, унда ороллар мавжуд
эмас. Лекин сувда ниҳоят баҳайбат жониворлари кўп,
у маҳлуқларнинг шакли, важоҳати жуда ҳам ажабланарли.
Уларнинг сон-саноғини ақл эгалари қанча деб гумон
қилса, ундан ҳам ортиқdir. Дengизларнинг аҳволи, улар-

¹ Баҳри Ҳазар — Каспий дengизи.

нинг мақражу мадҳали, қисқаси, мана шу баёни қилганим-чадир. Агар бирор буларнинг тағсилотини янада кенгроқ билишни орзу қиласа, сув ичидағи саёҳат вақтида ҳаракат қилиб кўриши мумкин».

Искандар бу маълумотдан ниҳоятда хуррам бўлиб, доно олимга таҳсин ва оғаринлар айтди. Бошлаб, етти денгиз ичига юриш қилишга, булардан сўнг эса баҳри Мұхитга қараб сузишга жазму қарор айлади.

Одамийлиги бор кишининг ҳиммати буюгу, аммо ҳимматига яраша гафлати ҳам ҳаддан зиёда бўлади. Лекин димогига ўлим дуд соладиган бўлгач, орзу ва таманно ўтини бунчалик алгангалатишдан не фойда?

LXXIV

Машриқда ганж топган киши ҳикоятиким, у ерда Мағриб хазинаси ҳақидаги хатни ўқигач, қуёшдек бошдан қадам қилиб, машриқдан магрибга борди ва у мағриб зарини топгач, қуёш гарбга ботгандек ўзи ҳам ерга ботди

Бирор шарқда бой ва нодир бир хазина топди. Хазинанинг эшигида эса тубандагича бир қизиқ хат бор эди:

«Қимки бу хазинани аниқ топаркан, агар мағриб диёрига бориб, фалон ерларни қараса, бундан ҳам катта ганж бор, у ерга шу хатни олиб борган одам бу мукофотни ҳам олгусидир».

Бу хатни ўқигач, хомтама бечора: «Иккала хазинани ҳам ола қолай», — деб ўз хаёлида бунга «ҳиммат» деган от қўйиб, тезда шошиб-пиншиб, мағриб томон равона бўлди. У неча йиллаб дарё кечиб ва даштларни кезиб, бошидан қанчадан-қанча меҳнат ва машаққатлардан сўнг истаган ерига етиб, ахтарган хазинасини топган эдики, шу найтда бирдан бошига ажал етди. Шундай қилиб, у бечора на бу хазинадан баҳра олди ва на у хазинанинг роҳатини кўрди, машаққат чека-чека жонидан ҳам жудо бўлди.

Шоҳлик — ҳўлу қуруқ демай, беҳаловат кезиб, ҳаммаёқни забт этишдан иборат эмас, балки тангри берган неъматлардан элни баҳралантиришdir.

Қимки сабрли ва қаноатли бўлса, доно ва баҳтиёр одам шудир.

LXXV

Искандарнинг Суқротдан, куррайи арзни бошдан-оёғи сув

иҳота қилмогининг ҳикмати нимада? — деб сўрагани ва бунга олимнинг жавоби

Искандар Сўқротдан савол айлади:

— Эй, ҳар бир нарсани ортиқ-кам баён қилмасликда ягона бўлган устоз! Маълумки, сув ер юзини иҳота қилиб ўраб олган. Биз учун мушкул бўлган масалани баён қилиб берсанг, яъни қайси ваядан бутуни ер юзини ва ундағи тогу чўлларни сув қоплаб олмади? Нима учун ер юзига сув оз келди? Бори ҳам одамларга жуда азиз ва арзанда. Баҳри Мұхит-қу ҳар тарафдан очиқдир, лекин унинг атрофидаги етти денгиз нима учундир? Ундан шу етти денгиз ажралиб чиқсан экан, нима сабабдан унинг суви ер юзини босиб кетмади? Шулар ҳақида бизга маълумот берсанг!

Дарё юракли доно дуо қилиб, деди:

— Жаҳоннинг денгизга монанд шоҳи биленики, баъзи одамлар ер юзининг тузилиши баланд-настлиқдан иборатдир, демишлар. Аслида эса, тузилиш жиҳатидан ер юзи думалоқ бўлиб, бу фикр илим билан муқаррар исботланган. Шу билан бирга ер юзи текисликдангина иборат эмас, буни ҳар қанақа одам ҳам ўйлаб кўрса, тўғрилигига таш беради. Масалан, қачонки ёғин орқасида сел келадиган бўйлса, у тоғдан настдаги водийларга қараб оқиб тушади. Мана шунинг ўзи ҳам оламнинг паст-баландлигини исботлайди. Илм әгалари ҳам бу фикрга қаршилик кўрсатмайдилар. Сув эса ҳар қачон чуқурликка қараб оқади, мана шу жиҳатдан ҳам баланд жойларда сув тўхтамайди ва кам бўлади. Бирмунча олимлар бу фикрни тасдиқлаш баробарида, буни тангрининг ҳикматидир, дейдилар. Бунинг акси бўлганида эса, ер юзи сув билан қопланиши лозим эди. Бундай қилиш тангригагина осондир. У ҳамма нарсани ипсон маифаатига қараб йўналтирган...

Искандарга бу сўзлар маъқул келиб, ҳикматга тан бериб, сукут қилишига мажбур бўлди.

LXXVI

Искандарнинг етти денгиз билан ўн икки минг жазирарадаги шаҳарларни фатҳ этгандан сўнгра, бир қатла мұхит атрофини паргор¹ сингари айланиб чиққач, мұхитнинг ўрта пуктасига азимат этгани. Бу сайра ёғочотларнинг² слдек

¹ Паргор — циркуль.

² Еғочот — кема.

ҳаракати ва сув даштиниг самовий ҳайъат билан кўриши-ши ва пўртганадан у даштда тог-тоғ тўйлениларнинг пайдо бўлиши, майда шагаллардек сачраган сув томчиларидан кўпик қуббалари — хубоблар ҳосил бўлиши. Ниҳоят, Искандарнинг Мұхит марказига этгани ва чархи гирдоб унинг бошини айлантириб, Искандарияга этгани

Бебаҳо фикрлар гавҳарини сочувчи киши бу воқеалар денгизида шундай сузади:

Денгизлар ҳақида Суқрот ҳакимининг сўзларини эшитган дарё мартабали шоҳ бу ишлардан хабар топди. Денгиз ва океанилардаги аҳвол ва ундаги кайфият қанақалигини билиб, сафар ҳақидаги ниятини яна қатъийлаштиаркан, илоҳий ҳакимга мурожаат қилиб, деди:

«Биз сенинг сўзингдан кўп баҳра олдик. Энди ёлвориб илтимос қиласизки, саир-сафаримизга ҳам ўзинг пешвонлик қилғайсан! Бутун кемачи — маллоҳлару деңгиз сафаридағи жамики сайёҳлар сенинг ихтиёрингда бўлдилар. Сен улар билан сувининг оқимиини топиб, ҳалқни қай тарафга бошлаб борсанг, бизнинг ҳаммамиз, билимдоилигининг туфайли сенга эргашамиз. Зоро сенинг фаҳму фаросатинг зўр, тафаккуришт бениҳоядир.

Суқрот бу илтимосин қабул қилиб, йўл бошлади. У қаёнга қараб юрса, эл-улус унга ҳамроҳ бўлди. У ҳар бир ишга эҳтиёткорлик билан ёндонар, кема аҳли эса унга мулоғимлик қиласар эди. Суқрот у йўлдаги ишларни назорат қилиб борса, унинг ишига деңгизлар нири Илёс қўриқчилик қиласар эди. У кемаларни худди қушдек учирив, сув саир-сафарини бошлаб юборди. Булар тушган сув Фаранг ва Рум деңгизи бўлиб, унинг аҳволи — вазияти ҳапузгача ҳеч кимга маълум эмас эди.

Шоҳ аскар ва синоҳлари билан у ердаги жазираларни фатҳ этиш ишига киришиб кетди. У қай томонга юрини қиласа, у ерни олар, олгач эса у жойлардаги ажойибот ва гаройиботларни томоша қиласар эди. Ўзи сувдаги шаҳарларни фатҳ этгани ҳолда, жазираларда янги шаҳарлар ҳам бино қиласар эди.

Лекин у бир қаинч қишиларни сув қиргоқлари бўйлаб йўл юришга тайинлаган бўлиб, унга ҳам аинчагина кема ва илм аҳллари ажратилган эдикни, булар ҳам кеча-кундуз демай ҳаракат қиласардилар. У одамлар, сувдаги кемалар билан худди сувда пайдо бўлган ҳубоб-қуббалари каби юриб, деңгизларнинг атрофини таоб билан ўлчар эдилар. Улар соҳиллардан то бир қулай жой топгунча йўл босиб, ўлчаш ишларини олиб борар эдилар. Қаерки ўрмони ёки

тог билан ўралган бўлса, танобчилар у ерларни ўлчамасдан ўтмас эдилар. Йўловчилар сув ичида кема билан шитоб қилиб юриб, сув қирғонин таноблар эдилар. Бир катта кеманинг ичига, ҳар томондан ўн икки минг қари (метр) узунлигида таноб тўпланган эди. У танобларнинг бир учи бир жойда турган кемадаги лангар тошига боғланган бўлиб, иккинчи учини бошқа кемадаги одамлар ушлаган ҳолда, то охиригача тортиб борар ва шу хилда ўн икки минг қари таноб билан ўлчар эдилар. Таноб учини ушлаган кема юрган сари, бир жойда турган кема танобни бўшшатаверар эди. Юраётган кеманинг таноби тортилиб қолгач, юришдан тўхтаб, кемадаги одамлар унинг лангарини сувга ташлар ва иккичи кема эса сувдан лангарини олиб, дengизда тезлик билан юриб, тапобларни йига бошлар эди. Бу танобни то охиригача йигиб тамомлагач, ўша жойда тўхтар, турган кема эса яна танобини тортиб, жўнаб кетар эди. Танобчилар кема билан шу хилда юриб, ўлчаб боравердилар: ҳисобчилар эса бир чеккадан неча тапоблигипи ҳисоблайвердилар. Денгиз атрофини мана шу хилда айланиб, бутун теварагининг қанчалигини ўлчаб чиқдилар. Яна бирмуича ҳисоб аҳжилари мана шу каби ҳаракат қилиб, дengизнинг кутрини¹ таноб билан ўлчадилар. Ҳисобчи олимларнинг бошлиги зарбу тақсим билан пухта ҳисоблаб, у дengизнинг атрофи қанча узунликдао сатҳи қанча кенглика эканини аниқладилар.

Шоҳ дengиздаги бутун жазираларни фатҳ этиб бўлгунча, Сукрот ҳаким ҳам дengиз атрофию ва сатҳини ўлчаб, ҳисобини бошдан-оёқ тўғрилаб қўйди. Шунингдек, у сувда қандай воқеалар юз берган бўлса, барча тафсилотини бир хатга ёзиб, у мактубни пухта ўраб, ўзлари билан Румдан олиб келган бир кабутарнинг оёғига боғлаб, уни Румга учирив юборишга қарор қилдилар. Қантар ҳам қанот қоқиб, осмонга парвоз қилиди. У барча Рум аҳлига, Румгина әмас, ер юзининг бутун тогу даштидаги одамларга хушхабар олиб келди.

Шу хилда, тўлқинланиб ётган етти чуқур ва хунхор дengизини кезиб, худди сув устида енгил ва кучли шамол изиганидек, барчасини босиб ўтдилар. Денгизда ажойиб ва гаройиб нарсалар гоятда кўп эди, буларнинг ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу орада ўн икки минг оролни бошдан-оёқ айланиб чиқдилар. Ғайрат ва шижоат билан оролларнинг ҳаммаси эгалланди Сукрот ҳаким

¹ Кутр — диаметр.

ғайрат ва жасорат билан таноб тортиб, бу жазираларнинг ҳам бутун узунлиги ва кенглигини ўлчатиб чиқди. Етти денгизнинг барча яхши ва ёмон тарафларини аниқлаб, забт қилиб олинди. Мана шу сайр-сафарда баҳри Мұхит атрофи бир айланиб чиқилған эди. Қалам эгаси бу воқеаларни ҳам ёзиб, хат ташувчи қуш билан ҳижронда қолган элга хабар қилди.

Шоҳ ҳам ўз хайли билан Мұхит атрофини айланиб, яна қайтиб, Фаранг денгизига келиб чиққан, у ердаги бир жазира ичидә мақом тутган эди. Денгиз ичига тушиб, саёчатга киришган кунидан то бу дамгача тўла ўн икки йил вақт ўтибди. У жазирага тушиб, дам олишга қарор қилиши билан эл-улус қўнглига шодлик багишлади. Улар энди сафар тугади, ватанларимизга қайтиб, ором оламиз, деб гумон қилдилар. Яна денгиз суръатли шоҳ донишманд Суқротни ўз ҳузурига чақиришни, денгизда қилинган илмий ишлар ва ўлчанган жойлар ҳақидаги қоғозлару хат-хужжатларни олиб келишпи буюрди. Бу хат-хужжатлар тўла бир кема юқ бўлиб, унда қоғоздан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. У ҳужжатларнинг барчаси сандиқлар ичига жойлашган ва сандиқ устидан яна чарм гилофлар билан мустаҳкам қилиб ўралган эди. Бу чорани, нogaҳон қоғозга нам ўтиб қолса, ундағи ёзувлар ўчиб қолмасин учун қилинган эди. Варақварақ қоғозлар билан тўлган у кема қайиқ сингари кичкина эмас, ниҳоятда чўнг-катта кема эди. Ҳаким сандиқларни очиб, қоғозларни чиқариб қараганда варақларга ҳеч қандай нам ва рутубат тегмаганилиги маълум бўлди. Шундан кейин шоҳ:

— Бир қанча ҳисобдонлар ўтириб, бу қоғозларда бўлмиш ададсиз рақамларни ҳисоблаб чиқсан! — деди.

Ҳисобчилар уларни ҳисоблаб, ундағи рақамларнинг хulosасини чиқардилар. Ҳаким у сонларни бир сидра қўздан кечириб, кам-кўстларини тузатиб чиққач, ҳаммасини бошдан-оёқ шоҳга айтиб — изоҳлаб берди. Фалак мартабали шоҳ ақл юргутириб, у рақамларни ўзи ҳам бир сидра ҳисоблаб кўрди. Буларни ҳаким қанча ҳисоблаган бўлса, шоҳнинг ҳисоби ҳам шунинг тўғрилигини тасдиқлади. Шоҳ, энди сувнинг сатҳига йўл бошламоқчи бўлгани учун унинг қанча узуиликда бўлганини чамалаб кўрди. Баҳри Мұхит денгизлар ичидә энг улуғи бўлиб, бутун оламни ўз ичига оларди. Бу океанинг бутуи энию бўйини, ҳеч қандай кам-кўстсиз, худди бир ҳовузни текшириб — ўлчаб чиққандай аниқладилар. Қимгаки жаҳон бир ўйин-кулги боғи бўлиб қолса, баҳри Мұхит каби океан ҳам унга бир ҳовуздек бўлиб қолиши ажабланарлими?

Эшитишимча, бир замонда бир ҳукмдор бўлиб, у доим тубандаги сўзни такрорлаб юарар экан:

«Дунё бир ҳукмдорнинг жойи, агар шундай ҳукмдор бўлса, ер юзи шуникидир». Жаҳон шундай бир ҳукмдорга эга бўлса, олам унинг бир саройига айланиши табиий эмасми?

Шоҳ океанинг ҳажмини аниқлагандан сўнг, унда сайр-саёҳат қилиш даврини тубандагича тахминлади: агар кема сув ичида суръат билан тўққиз йилу етти ой сафар қиласа, шу улуғ океаний айланиб чиқиб, сафарни қаердан бошлаган бўлса, шу ерга етиб келиши мумкин. Мухитнинг бутун доирасини тахминлаб, унинг кутрини ҳам ҳисоблаб чиқилгач, бу сувни тўғри чизиқ бўйлаб кесиб ўтиш учун уч йилдан ортиқроқ юриш кераклиги маълум бўлди. Шубҳасиз, Мухитларнинг маркази улуғ океандадир. У марказ нуқтага етиб бориш учун икки йилдан камроқ йўл юришга тўғри келади. У ердан қайтиб келиш учун ҳам боришга сарф бўлмиш фурсатча вақт керак бўлади. Бинобарин, шоҳ Мухит марказига бориб келиш учун тўрт йиллик йўл анжоми тайёрлашга фармон берди ва шу муносабат билан мажлис чақириб, тубандаги сўзларни айтди:

«Бизнинг орзу-ҳавасларимизга одамлар «хом хаёл» ва «ҳавас» деб от қўйибдилар. Лекин ҳақиқатда бундай эмас. Қимки яхши-ёмон иш қиласа, барчаси, шубҳасиз, тангрининг тақдиди билан бўлади. Мен хоҳ ундай ва хоҳ бундай, нима иш қилган бўлсан, ҳаммаси тақдирнинг иродаси билан бўлгани туфайли, унга қарши бирон тадбир кўра олмадим. Эл-улуснинг машаққатига сабаб бўлдим, халқ мен туфайли кўпгина ранжу алам тортди. Ҳозир бу ерда дам олиб туриб билдимки, эл-халқ сафардан ниҳоятда зериккан. Агар уларнинг сафарга рағбати йўқ экан, ҳақ уларнинг тарафида эканига имоним комил. Аммо менинг бу бобдаги орзуйим охирига етмаяпти, яна юришини давом эттириш ниятида турибман. Ўн уч йилдан бери етти денгиз ва ундаги жазираларни кезиш ва сайр-томоша қилиш билан умр ўтқазишимиизга қарамай, асл сув сайридан мақсадим океаний ўрганишдан ўзга нарса эмас эди. Шу фурсатгача денгизларда юриб, қанчадан-қанча жойларни фатҳ қилган бўлишимга қарамай, то сув атрофларини айланиб, ўлчаб чиққунча бўлган ишларнинг ҳаммаси иккинчи дарожадаги ишлардир. Менинг асл истагим тубандагилардан иборат:

Мен фақат океанларнинг атроф доирасини айландим, энди эса, унинг маркази ва у ердаги чукурликини ҳам кўр-

сам, билсам ва аниқласам, деган умиддаман. Агар худо умр берса ва муваффақият ато айласа, кема баҳри Мұхитда яна түрт йил сузиши керак: икки йил боришу икки йил келиш. Лекин, киши гайбнинг ишини, яъни тонгла нима бўлишини билмайди. Менга баҳт ва давлат ёр бўлса ҳам бу йўлни босиша ҳеч қандай ихтиёр йўқ. Бу ишни буйруқ билан бажариб бўлмайди, кишиларда океанин кезиш нияти йўқлигини ҳам биламан. Майли, бу масалада ҳалқнинг кўнглига ғашлик қўнмасин, уларнинг ҳаммалари бу сафардан озодирлар! Йўлда ўлим ҳавфи ҳам бўлганидан кейин, нима учун мен кишиларни бунга мајбур қиласин? Энди, одамлар хотиржамлик билан биздан ажраб, ўз ватанларига қайтаверсинлар!»

Рум шоҳи бу сўзни охирига етказмасданоқ ҳалқ бирдан норозилик билдириб, фифон чекиб юборди:

«Эй, шоҳ! Сенга ҳамроҳ бўлиб юрган бу одамлар нима гуноҳ қилдики, сен уларнинг хизматини рад этиб қолдинг? Сенинг хизматингни адо этишда қанчалик нуқсонларимиз бўлишига қарамай, бари бир, яхши бўлсақ ҳам — ёмон бўлсақ ҳам сенга қулмиз. Ҳаммамизнинг мақсадимиз, шод бўлсақ ҳам — ғамнок бўлсақ ҳам доим сен билан бирга бўлишдир. Борди-ю, ажал жонимизга қасд қилгудек бўлса, вужудимиз сенинг даргоҳингнинг тупрогига айлансан. Нима қилдикки, донишманд шоҳ ҳаммамизни шунидай рад этиш режасини тузди? Нима бўлдики, шоҳ ўзидан аскарларни узоқлаштиришни, уларни айрилиқ балосига гирифтор қилишни истади? Сенинг мақсадинг қаёнга бўлса, биз ҳам ўша тарафга борурмиз, сен қаерда истиқомат қилсанг, биз ҳам ўша ерда турурмиз. Тирик бўла туриб сендан йироқ бўлганимиздан кўра, ўлганимиз яхшироқдир».

Искандар ўз қўшиларини азмойиш қилиб билдики, улар жонларидан тўйган эмаслар. Ҳаммаси бир оғиздан бунинг хизматига тайёр эканлигини кўриб, шоҳ уларга миннатдорчилик изҳор қилди. У одамларнинг ҳаммасига оғарин айтди, ҳаммаларига иноят — яхшиликлар қилини ҳақида ваъдалар берди ва деди:

«Сизнинг хайрли ишингиз эвазига тағри яхшиликлар ато қилсин! Менинг бу гапларни айтишдан мақсадим, мешаққатлар ҳалиқнинг аҳволига қандай таъсир қилганини ва менинг фикримга бошқаларнинг қандай қарашларини билмоқ эди. Ҳаммангизнинг менга бўлган ихлос ва садоқатингизни тушундим. Кўнглімдаги ҳаввлар ҳам батамом кўтарилди. Бояги-бояги мени сизга шоҳ, сиз ҳам менинг лашкарларимсиз. Бошимга ёмон кун туниса,

паноҳимсиз. Бу ихлосингиз туфайли худо ёрингиз бўлсин, машаққатли кунларда ҳақ паноҳида бўлгайсиз!»

Эл шод бўлиб, шоҳ ҳақига дуо қилди, унга садоқат из-ҳор этди. Шоҳ кўп ўйлаб, гоят оқилона фикр билан ҳалқни уч қисмга бўлди. Жўмладан, кемада бўлмиш икки минг кишини ажратиб, деди: «Энди худо ёрингиз бўлсин, сизга жавоб». Зотан буларнинг у қадар қиладиган ишлари ҳам йўқ эди, кишиларнинг ортиғи оғир юқ бўлиши ҳаммага маълум иш. Шоҳ уларни лутф-марҳамат билан шодмон қилиб, ватанларига томон йўлга солди.

«Сиз Рум шаҳарига қайтиб, менинг саломатлигимдан у ердагиларни хабардор қилинг. Аввал-бошлаб етти очиқ денгизни ва ундан сўнг, ўн икки минг жазойирни тифу тадбир-ла фатҳ этганимни, бу тадбир ҳам фақат тақдир иродаси билан бўлганини баён қилинг. Энди мен баҳри Мухитни ўрганиш мақсадида эканлигимни, унинг учун ортиқча одам керак эмаслигини айтинг. Дарҳақиқат, у бир мамлакат ва ё бир шаҳар эмаски, унинг учун қўшин керак бўлса. Бизни қайтариши ва Мухит ичига оз одам билан боришининг боиси шу бўлди, денг!» — деди.

Уларни шу баҳона билан жўнатгач, етти юз кемадаги одамларни ҳам ажратиб айтдики:

«Сиз ўз тўдангиз билан ушбу манзилда ором олиб туринг. Тўрт йилгача шу ерда мени кутинг. Бу муддатда сиз мени муҳофаза қилиб, қўриқланг. Шу баробарида, Румдан кўп матолар олиб келинг, чарвоқни ва бош оғригини даф этадиган дори-дармонларни муҳайё қилиб қўйинг. Мен агар сафарни жиддият билан давом эттириб, ваъда қилган фурсатимда қайтиб келсан, у ашёлар қувватимизга қувват қўшиб, бизнинг янада парвариш топишимиш учун даркор бўлур. Агар ишунча ҳижрондан сўнг яна бир-биримиз билан дийдор кўришиш баҳтига мусассар бўлсак, хурсандчилик билан ўйнаб-кулиб яна Румга азм этармиз. Ва агар борди-ю, фалак ўз золимлигини қилиб, ҳаёт бошқачароқ ўйин кўрсатиб қолса, чайқалиб турган денгиз мени ўз қаърига тортиб, қонхўр океанга гарқ қилиб юборса; сувда тирикчилик қилишга қўймай, бу аждаҳони наҳанглар хароб ва забун этса; сизларга қилмиш ваъдамизига ўз вақтида етиб келолмасак; мақсадингиз ҳосил бўлмай, ноумид қолсангиз, бизнинг ҳақимизга дуо ва яхши тилакларингизни ёзиб қолдириб, кутиб ўтирумай, ўз йўлингизга равона бўлинг!»

Шундан сўнг, яна юрганда худди осмондаги ҳилол — ойни эслатадиган уч юз учқур кемани ажратиб, ҳикмат аҳлларининг ҳаммасини ўзи билан олиб, уларга ҳамроҳ ва

ҳамкорликлари учун миннатдорчилик изҳор этди. Сўнгра у уч юз кемани денгизда керак бўладиган нимаики нарса бўлса, ҳаммаси билан лиммо-лим тўлатди. Шундай қилиб, қаҳрамонлик сифатларига эга бўлган, шиҷоатли, яқдиллик ва баҳамжиҳатлик билан иш қиласидан кишилардан бир неча мингини ўзи билан олди. Уларнинг ҳаммаси кема ишларини билишда маллоҳлардек; денгиз тубига тушиб, сузишда худди тимсоҳлардек; қандай хизмат бўлса, қойил қиласидан; улар шоҳга, шоҳ уларга муқаррар зарур бўлган кишилар эдилар. Фалак каби жангжў шоҳ буларнинг барчасини ўз ўрни ва мартабаси билан кемаларга жойлаб, денгизга тушиб, жўнаб кетди. Бу ёндагилар кўзларидан дарёдек ёш оқизиб қолдилар. Шоҳ эса, кўз ёшидек денгиз устида оқиб, туну кун осмон каби ҳаракат қилиб, ер юзи сингари сув оралиғида борар эди. Унда кечаси тиним, кундузи ором йўқ; еб-ичиб роҳатланишу ухлаб дам олиш деган истақ йўқ эди.

Қанча қараган билан тогу сахро кўринимас, денгиздан бўлак ҳеч нарса намоён бўлмас эди. Сув кўринишда осмондан ҳеч фарқланмас, унинг доираси эса, осмон фазоси билан туташиб кетган. Денгизда кетаётган кишилар ўзларини гўё осмонда тургандек гумон қиласар эдилар. Фалакда сайр қилиб юрган қўёш эса ер орқасига қараб ботмас эди. У ҳамма нурини денгиз ичига тўкиб, денгиздан чиқиб, яна денгизга ботар эди. Қўёш қачон сув тубига ботаркан, юзига сув рангли парда тутиб олар эди. Қўёш сув тагида суръат билан Машриқ томон юраркан, худди сувда сузиб юрган гавҳардек акс этар эди. Қўёш сув юзидан гойиб бўлиб — яшириниб кетса ҳам лекин унинг нури сўнмас эди. У худди фонус ичидаги бўлса ҳам ҳаммаёққа нур сочиб турган шам сингари акс этар эди. Лекин унинг кўйлаги самовий бўлса ҳам одамлар мовий ипаклик деб аташар эди. Қачонки қўёш шами сувга ботса, осмон ўзининг гўзал ўйинчиларини юзага чиқазар эди. Чунки коинотда юлдузлар кўринишни билан уларнинг бутун акси сувга тушар эди. Уни юлдуз акси эмас, юз туман жонивор сув мавжидиа ўз суратини намойиш қиласити, деяверинг. Бу кўриниш гўё бир зийнатли матога тўқилган гўзал жониворлар суратини эслатар эди. Худди дунёни фалак юлдузи равшан қиласигани каби, уларнинг кўзи сув юзини нурлантирипар эди. Сувдаги бу жониворлар тўда-тўда бўлиб, ҳар тарафдан ўзларини кемаларга урар эдилар. Уларнинг кўзлари юз минг туман чироққа ўхшаганидан, кишиларнинг қўёш ёругига эҳтиёжлари йўқдек эди. У шуълалар кемаларга порлаб етганларида, кишилар ёғоч — тахталар-

нинг ёниб кетинидан ваҳималанар эдилар. Аслида, улар-нинг қўйиб кетишига сув монеълик қиласар, чунки ҳўл ёғоч ҳеч қачон шамининг ёруғи билан ўт олган эмас. Лекин у шуълаларнинг жилваси ваҳимали бўлиб, кишиларнинг кўнглига безовталик солар эди. Ишқилиб, бу тўла бирёзлик бўлгунча, ваҳимадан улус кўнгли сув бўлиб оқар эди. Булар бартараф бўлса, яна бошқа тўдаси пайдо бўлиб, сувни мавжлантирас эди. Кемалар юз минг оғат ўртасида-ю, кемадаги одамлар хавф-хатар денгизизда сузар эдилар. Бу ваҳимали кеча поёнига етгунча, элнинг жони юз минг карра бўғзига келар эди. Яна денгиз устига қуёш кўтарилгач, денгизнинг устида ҳар томондан буғ пайдо бўлар эди. Денгиз юлдузлари ҳам худди осмон юлдузларига ўхшаб кўздан гойиб бўлишди.

Сувнинг ҳаракатидан тоҳо шундай гирдоблар пайдо бўлардики, йўлнинг олди кесилиб қоларди. Улар гирдогина эмас, гўзал қуёш шоҳини гарқ айлагудек кенг ва чуқур ўралар эди. Сув ўрамларидан сувсиз ўралар пайдо бўлиши, сувда бўлган бу ўраларнинг сувсиз бўлиши жуда ажабланли эди. Мусофирнинг йўлида ҳар томондан шу каби чуқур ўралар пайдо бўлаверса, унинг ҳоли ҳароб бўлмайди, деб ўйлайсизми? Пастга солиниб турган фалак гумбазига қарши, сув ҳар тарафдан минора ясаб, кўкка кўтарилар; худди тол баргига қуюн шамоли ўзини ургани каби, кема атрофига сув ўзини урар эди. Буларнинг биридан энди кутуладай деб турилганда, кетидан иккичиси чинқириб, рақсга тушар; тоҳо бундай саргашталик ва тинчсиэлик энди бартараф бўлай деб тургандай худди шу яйнинг ўзида, баҳтга қарши бўрон қўзғалиб, денгизни тўлқинига солар ва осмон билан сув мавжи ўртасида тўқнашувлар ҳосил бўлар эди. Ел шиддат билан эсгаңда, денгиз чайқалиб, денгиз суви бошдан-оёқ қўзғалиб кетар эди. Тоққа ўхшаш зўр пўртанаалар кетма-кет денгиз танасини чок-чок қилиб турар эди. Кема эса тоҳ каби бу нўртанааларнинг устига чиқар ва тоҳо булар ташкил қилган жарликларга «шувв» этиб тушиб кетар эди. Ҳали ўлмай туриб, сувнинг қаърига тушиб кетиш қиёмат кунидаги даҳнатин эслатарди. Фалак слга даҳшат эшигини очиб бериб, денгизни ваҳший океанинг тубига қочиради. Денгизнинг эмас, балиқни ҳам, наҳангни ҳам, тошбақани ҳам — ҳамма нарсани қаёқда сув бўлса, шу ёққа итқитар эди. Пўртана ўзини осмонни юувучи қилиб олиб, унинг сатҳига обрў суви сепар эди. Кема ҳам тўлқин билан осмонига кўтарилиб, унинг ўқи фалак юзига сарзаниш берар эди. Кема пастга инаётганида шундай даҳшат билан тушар

эдики, гүё, денгизнинг тагига эмас, балки ериинг қаърига кириб кетаётгандек туулар эди. Бунинг авжи осмонга кўтарилишган сари ва хут буржлари; пастга тушишидан эса, кўпгина балиқ ва тошибақалар ваҳимага туашар эди. Денгиз суви ерии осмонга, осмонни эса ерга олиб тушиб урар эди.

Кемадаги одамлар гоҳ ўлиб-гоҳ тирилар: тириклари эса у сувга жонларидан қўлларини ювиб қўяр эдилар. Гоҳо қиёмат-қойим тўхтаб, тог-тог сув тўлқинлари пасаяр. Бу галаён натижасида бедарак йўқолиб кетган одам тўла кемаларнинг бири Машриқдан келса, у бири Мағрибдан келар эди. Одамлар ёгоч отларини ҳар томонга югуртириб, кўп ранжу мashaққат билан бир-бировларини топишар эдилар. Ташвиш ва азоб натижасида одамлар йиглаб, кўзларидаи денгиз ичига гавҳар писор қилар эдилар. Уларнинг ҳаммаси қийинчиликдан ўзини олдирган бўлса ҳам, лекин Искандар ўзини тетик тутар ва бардам эди. Улар шу жараён ичиди гоҳ суръат билан ва гоҳо осойишта йўл босар эдилар.

Шу алфозда бир йилу тўққиз ой юрилгач, тақдир уларни океан марказига олиб келди. Шу орада Искандар қулологига гойибдан тубандагича бир хушхабар эшитилди.

«Эй беҳуда уринувчи одам боласи! Йилларча юриб, охирил-амр муродинг талаб қилган ерга етдинг».

Бу хабар шоҳ қўнглидан бутун ғам-гуссаларни кўтарди ва йўл бошловчи Суқротни ўз ҳузурига чақиртириди. Буларга ҳам марказга етганилари аён бўлган, буни шоҳга хабар қилиш учун келаётган эдилар. Улар ҳам айтгач, қўнгилда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмади. Искандар завқларга тўлиб, хурсанд бўлди. Унинг буйруги билан кемаларни юришдан тўхтатдилар, лангарларни тушириб, елканларни йиғдилар. Шунда шоҳ одамларга дедики:

— Сиз энди хурсандчилик билан шу ерда тулинг. Мен ҳаммангиз билан хайр-хўшлашаман. Денгиз қаърига тушишини ҳавас қилган эдим, ҳозирги соатда шу ниятимга этиб турибман. Орзу қилган муродим ушаладиган бўлди, сув тагига тушиб, у ердаги ҳаётни томоша қилайин!

Бу ерда айтилган ривоят устида ихтилофлар бўлиб, буни ҳамсанавислардан Хусрав ҳам эътироф этган. Масалан, гүё Искандар сандиққа ўхшаш бир шиша ясатиб, шодмон ҳолда, гавҳар сингари шу сандиқ ичига тушган. Унинг буюриши билан шишанинг оғзини пўкак сингари қопқоқ ила мустаҳкамланган. У мashaққатга қолган одамлар арқоннинг бир учини ушлаб, иккинчи учини эса шиншага боғлаб, ўз қўнгилларига ҳеч қандай ҳавф-

хатарни йўлатмай, шишани денгиз ичига туширганлар. Искандар бир неча ой денгиз тагида туриб, у ердаги ҳаётнинг қандайлигини томоша қилган ва ўрганган. У юз кун сув остида тургандан сўнг жуда ҳолсизланган, шунинг учун шишанинг арқонини тортиб, юқоридагиларни огоҳлантирган. Мана шу ривоятдаги воқеанинг бўлиши жуда маҳол бўлиб, бундай ишнинг бўлишига ақл ҳеч бовар қилмайди.

Бундан бошқа ҳам бир ривоят борки, бу ривоят берувчи ровийлар қошида мақбулdir. Менга ҳам шу кейингиси маъқул бўлгани туфайли, уни айтиш фойдадан холи эмас деб билурман. Бу шундан иборатки, тарихларни нақл қилувчи кишилар Искандарни ҳам валий, ҳам набий (пайғамбар) бўлган деб айтадилар. Бу кейинги хабарга кўра, мурод-мақсадига етиш йўлида юрган Искандарнинг равшан дили океан ичидаги қаттиқ риёзат ва заҳмат чеккани сабабли, янада покизаланиб кетган. Сайр-сафари охирига етгунча ўзи ҳам тамоман ҳақ йўлга кирди. Кейин валийлик даражасига етди, ниҳоят унинг қўзини нубуват — пайғамбарлик чироги ҳам ёритган. Қўзи у шуъладан нурлангач, сувдаги махлуқларнинг пардадаги ҳаёти ҳам унга аён ва намоён бўлиб қолди. У қайси томонга боқса, у ёнда пима бор бўлса, ҳатто барча махфий нарсаларни ҳам кўрадиган бўлди; одамлар тиниқ ҳовуздаги балиқларни қандай аниқ кўрсалар, Искандар ҳам денгиз ичидаги ва тубидаги нарсаларни шундай аниқ кўрадиган ва томоша қиладиган бўлди. Қуруқликдаги жониворлар ва одамлар қандай кўринса, сув ичидаги махлуқлар ҳам худди ойнадан бир нарсанинг акси кўрингандек, унга кўринадиган бўлди. Лекин сувдаги махлуқлар турли-туман бўлиб, уларнинг кўпчилиги зўр жуссали ва ажойиб қиёфали әдилар. Шундай баҳайбатлари ҳам борки, агар улардан биронтаси тасодифан ер юзига чиқиб қолса, уни қўрган одамлар даҳшатдан ўлар әди. Шунча қўп балиқлар борки, улар жунбишга келганда ҳаракат қилиб, суръат билан бир ой юрилганда ҳам уларнинг орасидан ўтиб бўлмас әди. Шундай наҳанг ва тимсоҳлар ҳам борки, улар кунига катта балиқлардан иккитасини еб овқатланар әдилар. У ернинг қисқичбақаю сув тошбақалари ҳам шуларга мувофиқ әди. Искандар нимани орзу қилган бўлса, унга нисбатан юз карра ортиқ ажойиботларни томоша айлади. У қуруқлик ва сувларнинг шоҳию пайғамбарлик фазилатларининг әгаси бўлиб қолди. У ўзи умид этганидан ҳам зиёдроқ иқболга, яъни абадий баҳтга эришди. Ўз кишиларига бу аҳволидан хушхабар етказиб, уларнинг барчасини бу иқбол

билинг бахтиёр айлади. Шундан сўнг халқ бу музafferар шоҳни ҳаким ҳам, валий ҳам, нафий ҳам деб биладиган бўлди.

Кўрка-писа борилган сафардан йўловчилар шодлик билан қайтмоқда; кемалар эса сира тўхтамай йўл босмокда эди.

Кемаларнинг суръати шу қадар тез эдик, уларга нисбатан самовотининг айланишини суст деса бўлур эди. Юришлари шу даражада кескин эдик, ўтган ерида излари қолар эди. Шундай суръат билан икки йилчалик йўлни бир йилда босиб, жазирада ташлаб кетган кишиларининг ҳузурига етиб келди. Бу азиз-аржуманд шоҳнинг ташрифи билан унинг висолини кўрган халқ ниҳоятда мамнун бўлди ва қувонди. У манзилда бир кун тургач, иккинчи куни яна юришга киришиб, соҳилгача бўлган сувни кечиб, бахт-саодат блан қиргоқча қадам босди.

Сувдаги азоблардан Искандарнинг вужуди бетобу мижози — табиатида саломатлик ганимат даражада ноёб бўлиб қолган эди. Унинг хаёлига шу бевафо дунёни ташлаб кетмоқ керак, деган фикр келиб қолди. У ўз эътиқодидаги йўлга халқни ундини ва мамлакатни қандай идора қилиши кераклиги ҳақида маслаҳатлар берди. Ўз аҳволи ночорликка тушиб қолмасдан илгари, элу юртларнинг амиру султонларига йўл-йўриқлар кўрсатди. Унинг тузуми билан иш тутган шоҳлар етти юз йилча ҳукмронлик қилишлари мумкинлигини, бу давлат ва салтанат уларниң қўлида қанчадан-қанча авлодларга ўтгани ҳолда, бевафо фалак уни тортиб ололмаслигини баён айлади.

Бу масалалардан хотири жам бўлгач, кечаси-кундузи тинмай юришни давом эттириди. У хаста вужуд билан от сурар, аъзойи баданининг оғригидан ниҳоний инграр эди. У даштда шундай тез, шошқин ва жадаллик билан от сурар эдик, унга ҳеч ким етолмас ва ҳамроҳлик қилолмас эди. Саратоннинг ёндирувчи ҳароратидан олам ўртаниар, сувлар қайнар — жўш ураг эди. Қуёш алангасидан ер шундай қизиган эдик, бу нарса ҳавони ҳам ҳаддан зиёда иситиб юборган эди. Иессиқнинг ўта зўрлигидан ерлар ёнар, кишининг оёғи ерга тегса фарт бўлар эди.

Искандар ўз аргумогини ортиқ чоптиромай қолди, зеро, бу иссиқ унинг бемор жисмидан тоб-тоқатини олган эди. У танасида қувват қолмаганини, юришга илож-ва имконияти йўқлигини ҳис қилиб, отини тўхтатди ва шамол ўзини тупроққа ургандек, қизиб ётган қумлок устига ўзини таппа ташлади. Бетобликдан жисмида ҳарорат бўлгани туфайли тамом аъзойи-бадани титрар эди. Унинг остига

бирон нарса солингунча туришга тоқати етмай, оғриқнинг зўридан ўзини ерга ташлади. Ўша ерда бир эски куха (қадимги уруш асбобларидан бири) бор эди, уни ёзиб, Искандарни ўшанинг устига олиб ётқизиши. Ҳаммаёқ жазирама офтоб бўлиб, учўл ҳаддан зиёда қизиб кетган эди. Шу сабабдан бемор устига кимдир ўз қалқонини соябон қилди. Бу саркарданинг қалқонини ясаган уста уни бошдан-оёқ олтин суви билан зийнатлаган экан. Шоҳ бир замон ўзининг тақдири ҳақида фол очдирганида, ҳаётининг ниҳоятида, яъни ўлими олдида, унинг ётган ери темири, осмони — олтин бўлажагини толеъ аҳкомида ўқиган эди. Дарҳақиқат, шоҳ ҳозир ўзининг ётгай ери темири осмони олтин бўлганини кўриб, ишнинг бошқача эканини фаҳмлаб қолди ва бенхтиёр кўзидан аламли ёш тўкиб, ана шу ёш билан жонидан қўлини ювив, ҳаётдан умидини узди.

Эй, соқий! Бодани келтиру дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Бир дам сен бу майхонани ганимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонимизни тўлдириб қўяди.

Эй, муганий! Қуйлаб, бизни шодлантири! Агар у куйларинг видолашув оҳангига бўлса, яна яхни! Борди-ю, ашуланг учун мунгли байтлар керак бўлса, Навоийнинг шайдойи шеърларидан айт!

Эй, Навоий! Бир маҳваш соқию унинг ёнида бир ашулачи созандани топ-да, ичиб, ўзингни унутадиган даражада сархуш бўл! Агар бир нафас шоҳликни истасанг, шундай мастиликдан яна ҳушёр тортишини ўйлама!

LXXVII

Жаҳон базми соқийларининг ҳаёсизлиги шундаки, улар умр пиёласига ажал заҳрини қўйишада гофил билан огоҳ орасидаги тафовутни кўрмаслар ва умр богининг бөгбонлари вафосизлиғидаким, ҳаёт дараҳтини ажал тиги билан кесишда гадо билан шоҳнинг фарқини қилмаслар

Бу дунёда абадийлик деган нарса йўқ, эй кўнгил; бу дунёдан вафо тама қилма, эй кўнгил! Жаҳон ўзи нима деган нарса? Агар билсанг, у бир каттакон кесак. Иложини топсанг, бу кесакдан этагингни узоқроқ тут. Бу кесак ҳам сувнинг ичидагарқ бўлиб ётиби, уни чуқур ва кенг денгиз ўраб олган. Унинг уч тарафи сув билан туташи, тўртдан бир қиёмагина сувдан ташқарида туради. Ернинг сув ичидагурган қисми ниҳоятда покиза бўлиб, ундан

киши этаги булғанмайди. Аммо сувдан ташқаридағи түрт-дан бир бўлагидан эса дилингга гард қўниши — озор етиши ҳәтимолдан холи эмас. Бу балчиқ билан гард ичида яшашга унча қаттиқ ұмид bogлама, бундан узоқлашини тараддуди-ни кўравер. Кимки бу балчиққа ботса, ундан қутулиб чи-қиши имконияти йўқ; кимки бу гард ичига оёқ қўяркан, унинг тўзғогидан на қўзини оча олади, на табиати равшан бўлиб юради. Масалан, подшоҳ Баҳром Гўр балчиққа бот-дию чиқолмади; қиёматгача ётдию туролмади. Қайхусрав ҳам ерга кириб, гойиб бўлди; аҳли жаҳон уни яна қайтиб тополмади. Қайси шоҳ жаҳондаги барча мамлакатларни олиб, ундаги денгиз ва олтин-кумуш тўла конларни эгал-лаган бўлса, жаҳон ҳам уни дарду ғамга гирифтор айлаб, нима берган бўлса, ҳаммасини қайтариб олди-да, ўзини ҳам ҳалок қилди. Агар бирор шу гапларнинг маъносини тушуни-моқни истаса, узоққа бориб ўтиришининг кераги йўқ. Мана шу Искандардек улуғ мартабали шоҳдининг ўзини олайлик. У шоҳгина эмас, ҳикмат илмининг буюк олими эди; у валийлик, набийлик дарајасига ҳам кўтарилиди. У қайси ишга қўлини узатган бўлса, уни қўлга киритмай қўймади. Қайси иқлимни олиш учун синоҳ тортган бўлса, у иқлим эгалари қапчалик қаршилик кўрсатмасин, барибир, уни фатҳ этиб олди. Қайси даштда жангу жадал қилиш учун саф тузган бўлса, у ердаги дунималларнинг кулини кўкка совурди. Бу санаганиларимиз ҳамма шоҳларнинг қиласиди-гап ишлари дейлик. Аммо у яна шундай ишлар ҳам қиласиди, ҳеч ким бу каби ишларни қиласмаган. Каюмарс давро-нидан то ҳозиргача ўтган шоҳлар даврида ҳар хил, ранго-ранг давлатлар ўтди. Лекин Искандар яна шундай ишлар қиласиди, бундай ишлар бониқа биронта шоҳга муясар бўлган эмас. Жўумладан, у етти иқлимни бошдан-оёқ қўлга киритди; ер юзининг ҳамма бурчакларини босиб ўтди. Жаҳоннинг етти ерида подшоҳлик тахти-салтанатини қурди. Ундан сўнг, яна денгизларни фатҳ этиш учун наҳангона юриш бошлади. Бу юришда еттита очиқ денгиз ва ўи икки мингта жазирана олди. Бундан бошқа, яъжувлар қарни-сига сад-гов чекдики, бу ерда амалга оширган ишларини шарҳлашга ажл ожизлик қиласиди. У яна коинот жисмларини ва ундаги ҳаракатларни кўздан кечириш мумкин бўлган «Сутурлоб» ва «Ойнайи жаҳоннамо»ларни кашф айлади. У илм-фан соҳасида шундай мувваффақиятларга эришидики, жаҳондаги мамлакатларнинг биронтасида очмаган тииси-ми қолмади. Бундан ташқари, қанчадан-қанча мисли йўқ доно-ҳакимлар унга дўст ва ҳамроҳ бўлдилар. Бу олим-ларнинг тафаккурлари илмнинг энг баланд чўйқизилярини

ҳам қамраб олиб, ҳар қандай жумбогни илм кучи билан ҳал қилишга қодир эдилар. Жаҳонда бундай шоҳликка эга бўлиш, шоҳликкагина эмас, бу каби билимлардан хабардор бўлиш кимга муссесар бўлган? Яна буниинг устига валийлик билан қўли баландлиги, валийлик у ёқда турсин, пайгамбарлик хусусиятига эга бўлиш жуда улуғ мартаба эмасми? Қачон одам боласи бунчалик даражага эга бўлгану, қачон бундай улуғ одам дунёга келган?

Шундай одамга ҳам бу паст дунё вафо қилмади: вафо қилмагани майли, жафо қилди-да, жафо билан ҳам кифояланмади.

Жафо деган нарса шундай беомонки, у ҳатто одамии беморлик тўшагига ётқизиб қўяди, ётқизиб қўйгани ҳам майли, бечоранинг жонини ҳам олмоқчи бўлади. Дунёда энг хор бўлган ва эзилган кишилар ҳам вақти келса ниҳоятда азиз бўлиб кетади, яъни уларнинг вужуди ажал уйқусига асир бўлиш олдидан беморлик тўшагида ором олади. Лекин бу паст фалак Искандардек зотни шундай вақтда ажал қўлига топширдики, бунга ҳайратланмаслик мумкин эмас. Фалак уни дашту тоғларда от чоптириб, ўз ватанига бориш умиди билан кетаётган пайтида йикитиб, танасини қора тупроққа булгади. Чарх уни неча вақтлар ватаандан жудо қилган эди, энди онасидан ва бир неча оқбадан ёрларидан ҳам бир умрга жудо қилди-қўйди. Буларгина эмас, бир қанча севимли қариндошларини ҳам, бир неча фарзандларини ҳам ташлаб, ер юзини ва денгизларни кезиб, айрилиқ ўтида куйиб юрган пайтларида кўнглида соғинч ва муштоқлик алансаси тугён урар эди. Бугун уларни кўриш умиди ва завқи билан тўлиб, елиб-югуриб кетаётган, энди мурод-мақсадимга етдим, деб хурсанд бўлиб турган пайтида, ўлим ўти жонига аланга солиб юборди. Фалак Қасоскор душман сингари чўгдек қизиб ётган қум устида, балиқ қовурилгудай ҳароратда унинг жонига чанг солди. Шундай пайтда унинг бошида на бир муниис маҳрами ва на мушфиқ ҳамдами бор эди. Ажал уни шундай дашт-биёбонда бемор ва потавон ҳолга солиб, зор ва хор қилиб, хаста жонини олмоқда эди; ҳеч қандай дори-дармон, муолижа кор қилмай, юз хил дарду алам ва армони ҳасрат билан қатл этди Искандарни!

Қачон ва қаерда бўлмасин, хушёр ва ҳайратомуз кимсаларга бу ҳодиса ибрат бўлгай. Кимки бу дунёга ҳирс қўйиб, уни ўз ҳабзига олишга қасд қилас әкан, бу афсона унинг учун етарли танбеҳдир.

LXXVIII

*Луқмон бу дунёга алоқадор нарсалардан қочиб, хази-
надек бир вайронага чекинди ва минг йилдан сўнг фалак
аждаҳосидан унга ҳам оғат етди*

Эшишишимча, Луқмон ўз ҳаётини бир вайронада беки-
ниб ётиб ўтказган экан. У худди ганж — хазина сингари
бузуқ вайронани макон айлаб, иссиқ-совуқдан кўп қийна-
лар ва ранжу машаққат чекар экан. Истиқомат қилиб
турган жойи ёғин-чочин пайтида ва жазирама офтобда
унинг жисмини ёполмас, устига пана бўлолмас экан.
Ёши мингга етгунча шу тарзда ҳаёт кечирибди. Шунда
бир одам ҳайратланиб, ундан бу саволни сўраган экан:

«Эй, ўз билим ва донишинг билан ер юзига нур сочган
зот! Нима сабабдан жаҳоннинг айш-ишратига, роҳат-фаро-
ғатига қизиқмайсан? Ажойиб кошоналар қуриб, унда
нашъу намо билан ҳаёт кечириш ўрнига вайронага кириб,
бир бурчакда дунёнинг барча лаззатидан маҳрум ҳолда
яшайсан? Бунинг боиси недир?»

Шунда ҳаётнинг иссиқ-совуғи, аччиқ-чучугуни тотиб
кўрган пир мана бу жавобни айтган экан:

«Узоқ замондан бери қоронги вайронада кун ўтка-
зишмнинг сабаби, бойқуш сингари кечалари ҳам ҳар нар-
сани кўришга кўзимни ўргатишдир. Зарар ва оғатларни
даф этиш учун шундай қилдим. Мол-дунёга ҳеч қандай
рагбатим бўлмаганининг боиси шуки, у ҳам мени ғам-кул-
фатга гирифтор қилмасин, дедим. Эътибор қилиб қарасанг
кўрасанки, бу дунёдан бош олиб кетиш чогида, ушбу
вайронани ҳам мендан тортиб олади бу пасткаш фалак.
Ниҳоят йўқлиққа қадам кўйган чоғимда менга шу бузуқ
хароба ҳам насиб бўлмай қолади. Кимки дунёга ҳирс
кўймаса, жаҳоннинг ранж-машаққатидан халос топиши
осонроқдир».

LXXIX

*Луқмон ҳакимдан бир одам, бунча илмингга боис қим-
дур, деб сўрагани ва Луқмоннинг жоҳил одамларга ишорат
қилгани ва ундаи одамлар қилган шининг тескарисини
тутгани ҳақида*

Луқмон ҳакимдан бир одам сўради:

— Эй, билим билан кўзларни равшан қилган доно!
Сен яшаган асрда илм ва билими сеникига баробар

келадиган киши йўқ эди. Модомики шундай экан, бу қадар беҳисоб илм — донишни сенга ким ўргатди? Бизга ҳам айтсанг!

Луқмон деди:

— Мен донишманд кишиларга яқинлашмадим, яъни мен билимни билармон кишилардан ўрганмадим. Мен билган дунё илмларининг ҳаммасини олимлардан эмас, жоҳил кишилардан ўргандим. Яъни билимсиз — жоҳил кишилар қандай ёмон-пожӯя ишларни қилган бўлса, менинг шуларнинг аксини тутиб, ёмонликдан омон қолдим. Жаҳонда жаҳолатни — билимсизликни ўзига касб қилиб олган кишиларнинг ишини аксинча олиб борган одам яхши ва билимдан одам бўла олади...

LXXX

Искандар жони ажал исқанижасида қамиш қалам қилтириғидек (нолдек) зўрга лиқиллаб тураркан, онасига васиятнома ёзиб, ўз ўлими учун аза тутишни манъ этгани, ундан сўнг ҳаётининг номасини қазо қўйлига топширгани ва ҳамроҳлари унинг тобутини Искандарияга олиб борганлари. Онасига ул мактуб етиб, ўғил тобути ҳаршисига пешвоз чиққани ва ўғли гўдаклигига бешик ичидага ухлаб ётганидек, тобут бешиги ичидага ҳам уйғонмас уйқуга толганини кўргани ва кўйкси чокидек ер кўйксини ҳам чок этиб, уни тупроқка топширгани ҳаётидага.

Бу ҳақда фикр юритган тарихчи гапни мана шу хилда ниҳоясига етказди:

Шоҳ ўз аҳволига назар ташлаб билдики, ҳаёти қўёшининг ботиши чоги яқинлашди. Кетиш чоги келганини, жаҳондангина эмас, балки жондан ҳам кечиш чоги келганини аниқ билди. Дунё шоҳи шундай қаттиқ кунда ажал пиёлассидан заҳар ичишга маъжбур бўлди. Ўлими олдидан онаси эсига тушиб, юрагида шундай бир ўт туташдики, бу алам зарби билан кўзини очиб, ҳамроҳларига термилди ва ажал нафасидек совуқ бир оҳ тортиди. У онасига нома ёзиш учун котиб, қозоз, қалам келтиришларини илтижо қилди. У ўлими олдидан висиятнома битирмоқчи эди. Гавҳардек қимматли сўзлар билан қалам тебратувчи моҳир котиб дард-алам сахифасини очиб, Искандарнинг айтган гапларини батамом ёзди.

Бу сахифа дард мактуби бўлиб, унга ёзилмиш хатлар алам ҳангомаларидан иборатдир. Бу хат ибтидо ва интиҳоси йўқ бўлган таңгрига шукур ва миннатдорчилик билан

бошланди. Бу нома Файз ато қилувчи, инъом-эҳсон берувчи, балки ҳалойиқни йўқлиқдан бор этган ҳаллоқи олам ҳамдида эди. Одам баданига жон гавҳарини берувчи ва яна охирида ўз берганини қайтиб оловучи; денгиз ичига гарқ бўлиб йўқолганга ҳам раҳбарлик қилувчи; биёбонда ўлганга ҳам мададкор бўлувчи; гадоликини шоҳлиқдан азиз кўрувчи; жаҳон шоҳларини бир нулчалик қадр этмовчи; кимниинг мижозу табиатини дардманд қилиб яратган бўлса, уни чўлу биёбонларда ҳам хор-зор айловчи (бундай кишилар ўз қазоси стиб қолганини билиб, кўзи очилганда, унга на шоҳлиги ва на салтанати асқотади); ҳар бир қазою қадарида не-не ҳикматлар яширинганини ҳеч бир ақл ва тафаккур эгаси фаҳмлолмайдиган; йўқдан бор қилувчи, абадий ва ўзгармас улуғлик эгаси олло-таолога шуқрлару ҳамд-сано, миннатдорчиликлар изҳор этиб бўлгач, қуидагича васият бошлади:

«Бу хат мендан, жони азобда қолган, ажал қўлида пажмурда ҳолига келган Искандардандир. Бузилган та-иамнинг жони, вужудим бебаҳо лаълисининг кони бўлмиш онамга сўзим шуки, мен сени кўпдан-кўп айрилиқларга ташлаб юрдим, сендан йироқ кетиб сени қийнадим. Бо-шимга беҳуда андиша ва орзулар тушиб, оламини бошдан-оёқ фатҳ этишини ўзимга ният қилиб олдим. Нимани ўйлаган ва хаёл қилган бўлсам, ҳаммаси хом ва ҳам-маси ҳавасга ичилган май каби бефойда экан. Аслида эсимни таниган, ақл миямга ҳарорат берган кунидан бошлаб сенга ўғиллик қилсам, яъни сенга худди қулдек хизмат қилсам бўлар экан; аслида сенинг остоинанг тупро-тига айланисаму, унинг отини мен шоҳлик деб билсан бўлар экан. Менинг бу баҳт-иқболимга фалак ҳасад билан қаради, кўролмаслик қилди. Энди ўлар чогимда пушаймон бўлиб, ўзимни ўзим ўлдирганим билан нима фойда? Фам билан эзилган болангдан рози бўлмасанг, бу дармон-да -- бечоранинг ҳолига вой, юз қатла вой! Мен сенинг амр-фармонингга бўйсумаган бўлсам ҳам, лекин сен менинг бу илтимосимни қабул эт!

Шу мактубим сенга бориб этиши билан менинг қаламим нималарни тасвирилаганини ўқиб, тушунарсан. Ишонамаини, буни ўқигач, кўнглини чил-чил бўлиб, ҳаётингда бир қиёмат-қойим қўнорилгандек бўлади. Лекин сен жаҳон кишиларининг энг доноси ва эл-улус васиятларини бажо келтирувчи бўлганинг туфайли, қазо пешанамга нимани ёзган бўлса, сен ҳам менга ўхшаб, шу тақдирга рози бўлгил! Мендан умидингни узиш чорасини кўргил, уми-

дипгни узгач эса, дилингни тангри иродасига богла! Юзингни уриб кўкартирма, кўкарган юзингни сочингдек оқартирма! Йифи-зоринг билан мотам можаросини бошлаб, оламни ғам тунидек қаро қилма! Қуёш сингари ичингни ўртантриб, тонг сингари ёқангни чок этма! Саргайган юзингга, қуёшдан тараалган шуълалар каби оқ сочингни ёйма! Бошқа оналар каби ўғлинг мотамида юзларингни юлма! Агар сабр этишга тоқатинг бўлмаса, бундай ишга қувватинг вафодорлик қилмаса, ҳиммат билан катта маърака тузиб, унда турли-туман ноз-неъмат ва овқатларни муҳайё қилиб, ҳамма ёққа жар солдириб, катта-кичик одамларнинг барчасига хабар етқаздириб, мамлакат кишиларини хонадонинг айвонига йигиб, у меҳмонларни дастурхонингга таклиф эт. Уларнинг ҳаммаси даврада ҳозир бўлгач, олдиларига ош тортишни буюр. Халқ олдига овқатлар тортилгач, улар энди ейишга қўл узатай деб турган пайтларида, бир жарчи жар солиб, бу одамларга айтсинки: «Бу ошлардин шундай одамлар есинки, бу кўхна дунёнинг эски биносида унинг тупроққа кўмилган кишиси бўлмасин!» Бу гапларни айтгач, дастурхонингга қараб кўр-чи, биронта одам нон-ошинингга қўл узатармисин? Агар шу вақтда бирон кимса шу овқатларингдан тановул айласа, унда сен ҳам менинг мотамим билан азият чекавер. Агар бордию ҳеч ким ҳеч парсага қўл урмай, овқат ейишдан бош тортса, маълум бўладики, ҳеч кимнинг ўлмаган ва тупроққа кўмилмаган кишиси йўқ. Бу дунёдаги хаёт ўзи шунаقا эканлигини билгач, бу ишдан ўзингга хulosча чиқазиб ол-да, менинг гамимда алам тортиши, ох тортишни бас қил, дунё кишилари билан ҳамдард бўлиб, ўзингни овунтири. Сен қанчалик табаррук ва бахтиёр кишиларнинг сарвари бўлганингда ҳам бари бир улардай сен ҳам тангрининг бандасисан. Банда деган доим итоаткор бўлиши, тангридан бошига нимаики келса, тан бериши лозим. Тангрининг буйруги нима бўлса, сен ҳам шунга розию, бошингга қазо-қадар не кунни солса, унга хурсанд бўл. Мен хоҳ яхши, хоҳ ёмон эдим, умрим омонлик бермай, бу дунёдан кўзимни юмдим. Агар қўлимда мақсадим нақдинаси бўлмаса ҳам, бари бир пушаймон бўлишимнинг фойдаси йўқ. Агар сен бир печа кун умр кўриш имкониятига эга бўлсанг, тангри буюрганларини адо этишдан гафлатда қолма. Лекин гоҳо бахтиёрлик соатларингни ҳам ҳақиқий мақсад йўлида, тоат-ибодат билан ўтазишни унутма. Ўшандай пайтларда бу ўлган гарибининг ёд айлагил, дуо бирла руҳимни шод айлагил».

Искандар онасига айтмоқчи бўлган васиятларини ёзиб

тамомлаб, хатнинг охирини «вассалом» сўзи билан тугатди. Сўнгра қозони тахлаб, мактубни элчига топширгач, яна қўнглида қолган муддаоларини ҳам баён айлади: «Хеч қаерда тўхтамай, кечаси-кундузи демай юриб, онамга шу мактубни элтиб беринг. Иккинчидан, ҳозир менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булат ёпилгач, бошим устида кўп йиғи-сиги, дод-вой қилиб, жаҳонни мотамзадалик билан хароб айламанг. Менинг танимни тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳлу жадал билан юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Тириклиқда истиқоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганимдан сўнг мозоримга айлансин. Лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда, ёқут тешигидан ипни чиқазиб қўйилгани каби албатта бир қўлимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи ҳалойиқ бу қўлга ҳайрат қўзи билан, ҳайрат қўзи билан эмас, балки ибрат қўзи билан боқиб: «бу панжалар саф тортиб, ер юзини ўз қўлига олган эди; бутун дунёдаги мамлакатларнинг ҳаммасини, қуруқлиқда ва сувда бўлган барча лаълу гавҳарларни шу кафтига киритиб олган эди. Эди ажал қўли бу дунёдан қўчиш погорасини қоқиб бўйнига абадийлик томон жўнаш бошвоғини солгач, мана энди бу қўллар дунёдан шоя кишининг қўлидай қуруқ, чинорнинг япроқсиз бутогидай бўм-бўш кетаётир», — десинлар. Бу ҳол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғулотидан қўлларини тортсанлар».

Шоҳ ўз сўзини шу ерга еткургач, гапиришдан тўхтади ва қўзини ҳам абадий юмди. У бу дунёни бошдан-оёқ олган эди, энди у дунёни ҳам олиш учун юриш қилди. Унинг тилсимланган танаси тупроқда қолиб, жони етти қабат осмонга томон парвоз қилиб кетди. У ердан кўкка томон сафар айларкан, ер билан осмонни остин-устун қилиб юборди. Дунёни кезиб юрган ажал қуюни олам юзини гард-тўзон билан қора қилиб ташлади. Шоҳона дараҳтнинг боши эгилиб, тожи ерга тушиб, тахти юз пора бўлиб кетди. Бу ахволдан муҳрининг ҳам юзи қорайиб, у ўз юзини бошдан-оёқ тирнаб ташлади. Ур-йиқит шамоли илм-фап варақларини пора-пора қилиб йиртиб, ундаги билимларни учириб кетди-да, халиққа фақат қораси қолди... Фан-ҳикмат аҳллари — олимлар китоблардек қора либос кийиб, илм сингари сиёҳга бурканиб олдилар. Муросасиз фалак бу фожиани қилиб, одамларнинг бошига қиёмат қунини солди. Ахир, бутун жаҳон халқи ёқасини йиртиб, дунёни ўз нолайи-зори билан бузмоқда эди. Баногоҳ, бу хил қиёмат юз бериши туфайли, ер-кўкка чиқиб, фалак ерга тушиб, бутун борлиқ остин-устун бўлиб

кетди. Ер осмонга ўхшаб бошини эгіб турар эди. Осмон билан ер чайқалиб кетди, чайқалибгина эмас, бошдан-оёқ қўзгалиб кетди. Шу орада, тасодифан, бир оз тинчлик юз бериб қолса ҳам ўша ондаёқ у йўқолиб, яна қий-чув бошланиб кетар эди. Эл-улус фалакнинг бу каби жабр-жафосини кўргач, бу мотамдан ҳовури кўтарилгунча эзилиб-тўкилиб йиғлади, нолаю зор қилди. Кейин шоҳпинг васиятларини эслаб, оҳу фигонни тарқ этдилар ва жаҳон шоҳи қандай фармон айлаган бўлса, шунга амал қилиб, тобутни тайёрлаш, унинг зеб-зийнатини ўзи айтгандан ҳам зиёда қилиб бажариш ишига киришдилар. Сўнгра узоқ сафар чоғида одамлар ўтириб — ётиб борадиган кажавага мурдани ортиб, шоҳ буорган томонга қараб, йўл олдилар.

Илгарироқ бир киши васиятномани олиб бориб, онаси-ни ҳангомада хабардор қилди. Она бу кутилмаган ҳолдан воқиғ бўларкан, Рустамидан ажралган Золдан ҳам баттарроқ ахволга тушиб, эс-хушини ва ақлини батамом йўқотиб қўйди; унинг руҳсиз қуруқ танаси қолган эди. У мусибат ва андуҳнинг азобига бардош беролмай, қўксени чок-чок қилиб, ўзини ҳалок этмоқчи бўлди. Лекин хатнинг мазмунига риоя қилиб, азобланётган жонига тасалли берди. Ниҳоят, Искандар қандай панд-насиҳат ёзib юборган бўлса, унга қулоқ солиш ва амал қилиш фойдали эканини фаҳмлади. Лекин ўзини қўлга ололмас, васият мазмунни унинг миясида турмас эди. Оҳ-воҳ қилиб, жаҳонни ўртагиси, жаҳоннигина эмас, тўққиз қабат осмонни ёндиригиси келар эди. Яна тагин шоҳ айтган насиҳатларни эслаб, қўнглида заҳар тўла косаларни сипқарар эди. Шу дарду гам ўтида ниҳоний ўртанишидан, пинҳоний куйишидан жаҳон ёнар эди. Бунинг ҳам фироқ алангасида аъзойи-баданидаги томир ва асаблари куйиб, қуриб қолган сўнгаклари кулга айланар эди.

Она шундай оғир ахволда экан, бутун дашту чўлларни қорага бостириб, Искандарни олиб келдилар. Улар шоҳнинг тобутини елкаларига кўтариб олган ҳолда ҳар қадамда жон фидо айлаб, йўл босар эдилар. Номусли она бу ҳолатни фаҳмлаб, юрагидан чақмоқ сингари бир ўтли оҳ тортиди. Сўнгра белини боғлаб, қўлига асо олиб, йўлга тушаркан, оҳ уриб фалакни ёндириди. У ситамдийда зўрға қадам босар, фалак эса хижолатдан бошини қўйи солиб олган эди. Келганлар онанинг бу қора кунини қўриб, ҳаммалари беихтиёр фигон тортиб, фарёд чекиб юбордилар. Она йироқдан ўғлининг тобутини кўраркан, чарх унинг умр озугини узиб — парчалаб ташлагандек бўлди. Бечора ҳалқнинг фалақдан шунчалик фириб еганини кў-

риб, фаришталар ҳам дод-вой солиб, галаёнга келдилар. Шоҳнинг онаси тобутга яқинлашаркан, девоналарча фарёд чекиб, зор-зор йиглаб, деди:

«Хуш келибсан, эй, азиз меҳмон! Шу қариган чўри сенга қурбон бўлсин. Ер таги саройида ётиш сенга муносаб эмас эди, сен бизни бу ерда қолдириб, гарибликни ихтиёр айладинг. Сенингдек покиза нур учун асли қора тупроқдан иборат бўлмиш бу дунёда яшаш нолойиқ экан-да! Сен жаннатдаги боғ-бўстонларни мунаввар қилиб, фаришталар шабистонини ёритишинг керак экан-да! Ҳар бир нарсани ақл тарозисига солиб кўрувчи одам бу ишга тан беради. Агар сен шу билан шодлансанг, майли, шодлигингга биз ҳам қўшилишимиз, ризо бўлишимиз зарур. Лекин менга фалакдан, тез суръатли юлдузлару бепарво дунёдан ниҳоятда оғир зулм бўлди. Сендан илгарироқ у дунёга мен йўл олмадим, у ерда жаннатдан сенга бир тузукрок жой тайёрламадим. Фалак бадфеъли билан шундай галати ўйин кўрсатдики, бу ўйинда қуёш ботиб, кампир осмоннинг ўзигина қолди. Агар мен ҳозирги жудолик қунини қўриш эмас, ўйлайдиган бўлсан ҳам бунинг оғирлиги мени ўлдирган бўлур эди. Бу фожиани мен тушимда кўрган бўлсан ҳам ўша ондаёқ юрагим ёрилар эди. Мана, энди тўятдан бундай кулфат жонимга тушди; бу бало сели ҳароб бўлган жисмими босди. Агар мотамимни очиқ қила олиш имкониятига эга бўлсан, бу ғамларнинг шиддатларига чидашим мумкин эди. Қани эди оқ соchlаримни ёйиб ўқирсан! Гоҳ ўзимдан кетиб, гоҳ ўзимга келиб бўзласам! Юзларимни парча-парча қилиб ўйсан, затъфарондек саргайган юзларимда лолазорлар пайдо қиласам! Қани эди ёқамни чок-чок қилиб ташлашга кўлим борса! Танимни қора мотам кигизи билан буркай олсан! Шундай нола чексамки, Исрофил суридек ҳаммаёқда қиёмат қўпорилса! Фарёдимдан осмон қабатларига футур етса! Сенинг тобутинг олдида заиф жонимни бериб, жисминг устига ўзимнинг кучсиз танамни ташласам! Қани эди, шундай тадбирлар билан фалак зулмидан ғуссага тўлган қўнглимни қутқариб, ўғлим кетидан мен ҳам кетсан! Лекин жонимнинг азоби, абадий ғам-аламларим шундан иборатки, ҳовурдан чиқадиган даражада мотам тутолмадим, жонимни бериб, орқангдан боролмадим. Ўзингдан илгари хатинг, ёзган васиятиноманг келиб қолди. Нималарни илтимос қилган бўлсанг, шу топшириклиарингни бажаришга мажбур бўлиб қолдим. Қанчадан-қанча уқубатлар, ранж-машақватлар тортиб бўлса ҳам сенинг буюрганларингни ижро қилмасликка ҳаддим йўқ.

Ахир, бу хат хоқон ва ё Рум қайсари хати эмас, балки Искандарнинг номаси эди. Вужудимда бўлган тоза гавҳар қани?! Еру сувларнинг шоҳи бўлмиш Искандар қани?!»

Она шу хилда гаплар айтиб йигларкан, халойиқ ичига қиёмат тушиб кетди. Ҳамма оҳу фифон тортиб, йиги — зор билан шоҳ ётган жойга томон оқиб келар эди. Ниҳоят унинг танасини олиб бориб, худди руҳни танага киритгандек, қабрга киритдилар. Қора тупроқнинг бағрини ёриб, унинг ичига қуёшни кўмдилар. Охири қуёшнинг қора тупроққа ботиши, бу кўҳна дунёнинг расми-одатидир. Қора тупроққа унинг оқ танасини кўмгач, юз туман зеб-зийнат билан унинг мақбарасини безадилар. Осмон қўқини унинг устига қабрпўш айлаб, неча кунлаб фифон ва нолаю зор қилдилар. Ниҳоят ер бағрига ўхшаб қўнгиллари совиб, қўнгилларидағи ҳавас тошлиари синиб, қанчалик йиглаганлари билан муродлари ҳосил бўлмай, қайгу-аламларига ҳеч қандай даво тополмай, ҳаммалари бир-бирларига тасалли бериб, қазо ҳукмига рози бўлиб, сабр йўлини тутдилар.

Эй, косагул! Ғам ва аламлар юрагимни сиқиб юборди. Менга бир қадаҳ тўла лола ранг май келтир. Мен уни бир симириб ичай-да, ўкириб-ўкириб йиглай.

Эй, муганий! Кел-да, фифон қуйини қуЙла, бузилган қўнглимизни янада буз. Зеро, бу мотамхона дунё фироқ дарди билан бизни мотамга солди ва ғамга гирифтор қилди.

Эй, Навоий! Бу жаҳондан вафо кутма, фақирлик йўлини туту, дунёдан умидвор бўлма. Қимки фақирлик ва камтарлик йўлини тутса, шундай одамгина жаҳоннинг ғам-кулфатини тортмайди.

LXXXI

Етти ҳакимнинг Искандар онасига таъзия билдиришига келгани ва ҳар бири дуо ва мадҳ-саносига ўзгача иборат либоси кийдириб, жилва бергани ва таҳсин ва оғарин маҳвашларига ўзгача сўз гавҳари таққани ва она ҳам етти фалак (олим) қошида баҳр-дунё кампидек ўзини паст тутиб, уларга узр-маъзират ошкор қилгани

Бу дунё мотамхонасида йиги-зор қилувчи ўз нолалари билан одамларнинг жигарларини шундай тешади:

Искандарнинг ҳаёти охирига етгач, онасининг қўзига дунё қоронги бўлиб қолди. Шоҳ қандай васият ёзиб юборган бўлса, иффат-паноҳ бону (она) унга тўла амал

қилди. Унинг бу хилдаги ишини дунёда ҳеч ким қилмаган эди. Бундан хабардор бўлган яқин-йироқ кишиларнинг ҳаммаси қойил қолиб, онага юз туман офарин изҳор қилдилар. Уларнинг барчаси унинг мотамзада кўнглини кўтаришга, ҳаддан ташқари оғир гамини сўрашга келдилар. У кечаси-кундузи, тангри тарафидан гуноҳи маърифат қилингап шоҳнинг мақбараси ёнида ўтирад эди. Шунда дунё бонуси, яъни Искандарнинг онаси ёнига етти имадарёси бўлмиш етти доно ташриф буюрдилар. Бону эса уларнинг қадамини табаррук билиб, ўз хузурига киришлари учун рухсат этди. Бу етти денгиз ҳозир бўлгач, жаҳон худди осмондек ҳаракатга келди. Бону буларнинг ҳурматлари учун оёққа турди, уларнинг ҳаммаси ўтиргач, ўзи ҳам ўтирди. Улар бир лаҳза сукут қилиб ўтирганларидан сўнг, биринчи бўлиб Афлотун сўз бошлаб, деди:

«Ҳаммага маълумки, бону билимдонликда замон кишиларининг маликасиdir. У кишига бизнинг панд-насиҳат қилишимизнинг, сабрли бўлишга ундашимизнинг ҳожати йўқdir. Зеро, у кишининг ўзлари ҳозирги замоннинг энг оқиласи ва ақл бобида ҳалойиқнинг устозидирлар. Лекин биз фақат дуо қилиш билан қараб турмоқчи эмасмиз, ҳаммамиз бундан сўнг у кишига фармонбардору ҳар қандай хизматларига тайёрмиз. Гавҳар денгизга чўкса ҳам бор бўлсин, қуёш ер тагига ботса ҳам қайтиб чиқсин. Бонуга бизнинг сабр беришмизнинг ҳожати йўқ, чунки сабр қилиш ҳақида шоҳнинг ўзи хат ёзган. Ахир шоҳ ўз васиятида нималарни маслаҳат берган бўлса, бону уларнинг ҳаммасини ортиги билан амалга оширди. Бону замонамизнинг энг нодир кишиларидан бўлиб, шер аёлдирлар, йўқ, янглишдим, юзлаб мард шерга баробардирлар. Ажал бонунинг шундай ўғилларини олганда ҳам қазога розилиқдан ўзга ҳеч нарса демадилар. Умидимиз шуки, тангри бу гам ва андухнинг бирига минг яхшилик ато этгай!»

Доно Афлотун ўз сўзини тугатгач, Суқрот ҳаким мундоқ қалом изҳор қилди:

«Эй етти иқлимининг бонуси ва ақл эгаларининг энг яқин маҳрами бўлмиш онахон! Сен камолотга етган жаҳон шоҳи бўлмиш ўғлингни йўқотдинг, ҳамиша худо ёринг бўлсин. Ақлдан баҳрасиз одамга насиҳат таъсир этмайди, уйдайларга оқиллар насиҳат ҳам қилмайдилар. Қазодан келган нарсаларга розилик бермайдиган, рози бўлини у ёқда турсин, жазарь-фазаз қиласидиган; оёғига тикан кириб қолса, охи ўқи билан осмонни тешадиган; агар этагига

гард қўйса, унинг учун зору полалар қўлиб дунёни бузадиган одамларга эсиз насиҳат, тангридан нимаики келса рози бўлиб, шукр этадиган кишигина ҳақиқий донодир. Сен бу бобда энг етўк — баркамол одамсан, ҳақ таоло билим ва донишингни заволга учратмасин!»

Суқротниң ҳикмати тугагач, гапириш павбати Балиносга етди. У кўзларини ерга таслимона тиккани ҳолда, таъзим билан сўз бошлаб, дуо қилгач, тубандаги фикрларни баён этди:

«Етти иқлиму тўрт унсурдан, яъни тупроқ, сув, ўт ва ҳаводан иборат бўлмиш етти атою тўрт ано сенингдек ҳушёр ва доно қизни яна тополмаса керак. Илоҳи бу даҳр — дунё сендан маҳрум бўлмасин! Ҳамма халқ бир оғиздан айрилиқ дөғининг дарди мушкул эканини тан олади. Бу дардга кимки чидамсизлик билан жазаъ-фазъ қилса, унинг ғами баттар оғирлашади, қазога рози бўлгани учун оладиган мукофоти ҳам, мусибатнинг савоби ҳам йўқолади. Сенинг ақлнингда ҳақиқат нури бор, бу — тангри марҳаматидан ишишонадир. Биз ишишонамизки, сен бундан сўнг ҳам муносиб ишлар билан машгул бўласану, аммо иномуносиб ишдан қайтасан».

Балинос шу билан сўзини адo қилиди-да, ундан кейин Буқрот сўз бошилади:

«Эй, гусса чекишда тоғ каби вазмии бону! Оғирлик ва сабрлилигининг бутун сифатлари сенда мавжуд экан. Сабрининг арқонини худо узун қилиб яратган экан, унинг узунлиги янада ортсии. Шуни унутмаслик керакки, ҳаракатда бўлган ҳар бир парса ниҳоясига етгач, албатта тўхтайди. Чавғонининг зарби билан отилиб кетадиган конток ҳам думалаб бориб, охирда тўхтайди. У контоккина эмас, кеча-кундуз худди контокка ўхшаб саргашта кезувчи теззорар осмон ҳам бир кунмас бир кун ҳарақатдан тўхтайди ва бу тўхташ билан ўзини йўқотади. Одамии ҳам, одамгина эмас, балки дунёдаги барча нарсани ҳам шуларнинг бири ҳисобла. Кимгаким азалдан ақл ёр бўлса, шу ақлнинг мададида бундай ишларни тушунади. Ўз туман шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло сени ақл ҳазинасидан баҳраманд қилтан!»

Буқротниң иборалари охирига етгач, билимдон Ҳурмус дуо билан сўз бошилади:

«Эй, гулсиз қолиб, ҳазонга айланган боғ! Ёруг нуридан айрилиб қолган чироғ! Биласанки, боғ ичида гул очилиб бўлгач, ниҳоят боғбон ундан кўнгул узади. Чироқ базм бўлаётгани жойини қанчалик ёритмасин, бари бир, (базм тугагач) унинг ҳам куни қораяди. Дунёниң хосияти шу

бўлгач, одамлар доим бир мақомда жамъ бўлиб яшамай, тарқаб кетадилар-да. Бунга куйиб-пишишнинг фойдаси йўқ, фойда у ёқда турсин, зиёидан бошқа нарса йўқ. Сенга тангри билимдонлик ато айлади, ўзининг насиҳатгўйлик фазилатини берди. Сенинг ўзиниг панд-насиҳат таҳсилига эгасан, сенга ақли етуқ бўлмаган одамгина насиҳат қиласди».

Ҳурмус сўзини тагатгач, ер ўшиб, тезда Фарфунюс нутқ бошлиди:

«Эй, илм-ҳиммат фазилатларидан баҳраманд, сўзи гавхар, бебаҳо зот! Сен ҳозирги кунда шараф конининг денгизисан, бироқ сенинг гавҳаринг йўқолган. Лекин худо яратмиш денгизлар ичида ўз дуридан жудо бўлмаган бирорта денгиз борми? Шунингдек, дунёда қайси кон кавланмади-ю, унинг бағри чок бўлиб, гавҳари йўқолмади? Бу қадимдан расми одат бўлиб, оллоҳнинг суннат ва қоидасидир. Бу гапларни сен ҳаммадан яхши биласан. Ақл сени шу дараҷада муҳтарам қилиганини, тутган ишларингга ҳамма билармон кишилар қойилдирлар. Сенга ҳақ таоло шундай фазилатларни багишлаган экан, бунга кўпдан-кўп шукр қилишинг вожибdir».

Фарфунюс йўл-йўриқ кўрсатиб бўлгач, Арасту қимматли фикр бунёд айлади. У қўзларидан ёш тўкиб туриб, шундай юракни тирновчи сўзларни гапирди:

«Бу аҳволдан менинг кўзим дур каби ёш тўқмоқда. Кўп гапларим бору, аммо уларни айтольмайман. Сенга насиҳат қилиш менга мақбул ва муносиб эмас, менинг ўзимга юзлаб киши панд-насиҳат қилмоги даркор. Мен насиҳатгўй эмасман, бунинг устига, эс-ҳушимни ғам асир қилиб олди. Сенинг дарду ғамингни юпатай, бу поёни йўқ мотамингни сўрай дейману, аммо нима қилайки, сўрашга тиplit лол, юрагим ошифтаҳолдир. Ғам-кулфатни кўтарнида бонумизга ҳақ мададкор бўлди. Барча бу кишидан сабоқ олмоги керак. Бу киши бизчалик ҳам куйиб-пишиб, ўзини изтиробга солмади: дард ўтида кабоб бўлмади. Ичлари ғунчадек таҳ-батаҳ қон бўлгани ҳолда, ҳалқ орасида юзлари кулиб турди. Қазонинг ҳар қандай ҳукмига тан бермаслик, ҳақ таолонинг лутф-марҳаматига ношукурчиликдир. Бонумиз тушунчасига бирон хатар етиб қолмаса, иномувофиқ сўзларни тилига ҳам олмайди. Бонунинг бу иқбolini тангри янада баланд айласин, ҳар вақт хушбахт ва хуштоле бўлсинлар!»

Шундай сўзлар билан ақл-хуш эгалари тасалли бериб, бонуцинг ғамини енгиллатдилар, хаёлини жойига келтирдилар. Буларнинг таъсирили нафаслари уни хушга кел-

тириб, ниҳоний яраларига малҳам бўлди. Уларга узр айтиш зарурати билан тилга кириб, етти конга бир вайронга шундай ҳазина тўқди:

«Бу мотам ғами менга нисбатан сизда кўп, чунки Искандар мендан кўра сизга яқин эди. Унинг ҳоли-аҳволи сизларга маълум; қанчалик билим ва камолоти борлигидан сиз хабардор эдингиз, сафар қунларида сиз унга ёр, ватанида истиқомат қилган пайтларида эса сиз унга гамхўр улфат эдингиз Мен, у сизнинг шоқингиз эди, демайман, йўқ, у сизнинг меҳрибон дўстингиз, дил-ҳоҳингиз эди. У ҳар бирингизни ошкора ҳам, махфий ҳам икки жаҳондан-да ортиқ кўрар эди. Сиз ўз дўстингиздан ажраб, ғамгинмисиз? Унинг ҳажру фироқида мотамдамисиз? Тангри бу ғамингизни бошингиздан кўтарсин, оғир мотамингизни ўзи дафъ айласин! Агар Искандардан барчамиз ажраб қолган бўлсак ҳам, лекин бир-бировимизга ҳамдардмиз. Бу кулфат юз бергандан буён сўзлашни ҳавас қилмаган, сўзлаш учун нафас ҳам чиқазмаган эдим. То таним умрдан қувват топиб турар экан, сўзламаслик учун оғзимга сукут муҳрини босай, деган эдим. Аммо сиздан ҳамдардлик аён бўлгач, ҳамдардлардан ажраш, уларга қўшилмасликни ўзимга муносиб кўрмадим. Сиз мени беихтиёр сўзга солдингиз. Ахир, киши ёнида ҳамдарди бўлгач, сўзламасликка ихтиёри қоладими?»

LXXXII

Билаги кесилган одам ҳикояти шуки, унинг қўлига тұғмат тиги тўсатдан ҳужум қилди ва ўз дардкашлари олдига етгач, кесилган қўлини баланд кўтарган ҳолда, ув тортиб юборди

Эшлишимча, бир бечора одам бўлиб, фалак унинг бошига кўп ранж-ва хор-зорликлар солган экан. Бу етмагандек, бошига яна қаттиқ кун тушиб, тұхмат билан унинг қўлини ҳам кесдилар, бу зулм унга жуда ҳам ўтиб кетдию, аммо у индамай, ҳеч кимга дод-вой қилмай, югуриб бориб, кесилган билагини бутун қўлига олгани ҳолда, ҳалойиққа ҳеч қандай илтифот қилмай, жўнаб қолди. Бу воқеадан хабардор бўлган кўнгли пок бир одам ҳайрон бўлган ҳолда аста — индамай унинг ортидан эргашди. У орқадан, қорама-қора кузатиб борар, бу ҳолнинг нима билан тугашини билмоқчи бўлар эди. У ҳалқдан четга чиқиб, узоқлаб кетди (бундай пайтда ҳалқдан узоқроқ

бўлган яхши, албатта). У девоналарча қадам ташлаб борар эди, шу орада бир вайронага етди. Бу харобада қўллари худди щуникига ўхшаб њоҳақ кесилган бир қанча дардманд аламзода кишилар бор эди. Юраги гамаламга тўлган одам уларнинг олдига етгаңда, худди юрагига ништар санчилгандек бўлиб, кесилган билагини итқитиб, додлаб юборди. Бунинг ахволини кўриб, улар ҳам дод-вой солишли. Сўнгра буларнинг ҳаммаси бир-бировлари билан қучоқлашиб, шундай йифи-зор қилдиларки, оҳнолаларидан олам юзи қаро бўлди. Шунда бу ишни билмоқчи бўлиб, пусиб юрган ҳалиги одам бу азабозликни кўргач, фаросат билан тубандаги хуносага келди:

Бу зулмга учраган одам, ҳалидан четлаб бориб, ўзига ўхшаб зулм кўрган кишилар билан ҳамдард бўлди. Агар биров ўзига ҳамдард кишини топса, яшириб юрган дардини пинҳон тутмоқнинг зарурати ва имконияти қолмайди.

LXXXIII

Икки ҳамдард бир-бирига нима сабабдан улфату ва икки ҳамжинс бир-бирининг суҳбатидан нима учун завқиёб

Билимдон кишилар ҳамжинс одамларнинг бир-бировига ўхшашлиги сабаби ҳақида шундай фикрларни айтганлар:

Кишилар дастлаб, хулиқ ва табиатлари ҳамда толеъ юлдузлари бир-бирларига мос келиши туфайли ҳамжинс бўладилар. Булар асли тугма характеристлари жиҳатидан мос ва мувофиқ бўлишлари сабабли ҳам бир-бирларига табиатан яқин бўладилар. Аслида буларнинг иккисини бир юлдуз парвариш қиласи, айни шу юлдуз икковини табиий бир жозиба билан бир-бировига боғлайди. Яхшиликми-ёмонликми, нимаики у юлдузга таъсир кўрсатса, айни одамнинг баҳт-иқболининг соҳиби ва тарбияткунандаси бўлгани туфайли ўша юлдузда юз берган ҳодисанинг таъсири бу одамларнинг ҳаётида ҳам акс этади. Толеъ юлдузига шоду хуррамликми ёки дарду гамми, нима таъсир этса, бари бир ҳамжинсларга ҳам озми-кўпми шундан насиба тегади, яъни ҳамжинслар роҳатларини баробар баҳам кўрадилару, ранж-машаққатда ҳам бир-бирларига ҳамдард бўладилар. Бошларига тушган бир хилдаги ҳолат — буларнинг бир-бирига бўлган муносабатини янада оширади, бир-бирига янада яқинлаштиради. Икки дўстнинг бошида бир хилдаги кайфият содир бўлгач, булар беихтиёр бир-бировларини истаб қола-

дилар. Шу хилдаги икки зор булбул ҳамовоз бўлади, шу каби икки қумри ҳам доим бирга парвоз қиласди.

Хоҳ ваҳшӣ ҳайвону қуш бўлсин ва хоҳ инсону жин бўлсин, барибир, иккиси ҳамжинс бўлса, бир-бирларига шу хилда яқин ва дўст бўладилар.

LXXXIV

Фалакдек баланд мартабали шаҳзода мадҳидаким, у қуёш билан ой бир-бираига яқинлашгач түғилган баҳт юлдузидир ва у, сарв билан гул қовушганда очилган сўзловчи гунчадир. Достоннинг ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча дурағишонлик билан музайян қилмоқ ва ҳикоянинг дебочасини давронимиз Искандари ҳамд-саносида гуҳаррезлик билан безамоқ ва оҳирда шаҳзода мадҳини насиҳат била тугатмоқ ва қадимиий етти ҳаким билан Искандар ҳикматларини унга ошкор айламоқ ва сўнгра бу достонни ёзувчининг ўз таъби билан яратган икни оташин лаълини унинг қулогига лойиқ ва икни оқи дурри-гавҳарини унга равон эшитилиши учун мувофиқ назмга солмоқ ва ишоят, дуо гавҳарлари билан достонни хатм — тамом қилмоқ

Шукрлар бўлсинки, баҳтим ишимга ривож бериб, бу шоҳона китобни безаб тугатдим. Китоб ибтидосини алиф билан бошлаб, охирини мим ҳарфи билан тамомладим. Яъни бу достон охирига етди; бошланган бу тарих саранижом топди. Тез айланувчи осмон мададкор бўлиб, Искандар ҳақида фикр юритдим. Агар салтанат таҳтларини олувчи Искандар ўз тоҷу таҳтини бу дунёда қолдириб кетган бўлса, бу воқеадан аҳли жаҳон дард-аламга тушинасин, чунки унинг ўрнига ўринбосар пайдо бўлгач, нима ташвиши бор? Ахир Искандар сифат Абулғози Султон Ҳусайн ҳамма шоҳларнинг мумтози эмасми? У бутун дунё ҳалқларининг қўриқчиси, қўриқчисигина эмас, иккинчи Искандариdir. Агар Искандар ойина ясатган бўлса, бунинг юраги ҳар қандай сир учун ойинадир. Агар у бутун хазиналарни тилсим қилиб қўйган бўлса, бунга ганиж хазиналарни сарфламоқ қисмат бўлди. Агар у илм соҳасида журъат кўрсатган бўлса, бу ҳар бир ишни таваккал ва дадиллик билан амалга оширади. Агар у ўз душманларини маҳв этмай тинчимаган бўлса, бу — душманларига ҳам ёмонлик истамайди. Агар у ҳар бир мақсадни фикр қилиш билан юзага чиқазган бўлса, худо бунга ўткир фикр ҳам, тиф ҳам ато айлади. Агар у тириклик суви

учун от сурган бўлса, бунинг ҳар бир сўзи оби ҳаёт сингари ҳаётбахшдир. Агар у яъижу житиасига қарши сад чеккан бўлса, бунинг мулкига бостириб киришига ҳеч кимининг ҳадди йўқдир. Агар у уруш — талаш билан олами олган бўлса, бу, агар бир камбагал истаса, унга олам беради. Агар ундан насл қолмаган бўлса, худо бунига ўн олти фарзанд ато айлади. Булардан биттаси нурли қуёшдек бўлиб, бунинг қутлуғ номи ҳар бир достоннинг бошида зикр этилмишdir. Иккинчиси эса юз хил яхшилик билан дунёга келган бўлиб, «Фарҳод ва Ширин» достоним унинг номигадир. Маълум бўлсинки, қолган ўн тўрттасини поклик ва озодалиқда ўн тўртта маъсум гўдак деса бўлур. Булардан иккитаси набира, қолган ўн иккитаси ўғил бўлиб, уларнинг ҳар бирига юзлаб шоҳ ва шаҳзодалар қуя бўлса арзийди. Бу ўғиллар давлат осмонининг ўн иккичи буржи ва баҳту шарафиининг дурри-лаълиларини сақлайдиган ўн иккичи сандиқдирлар. Буларнинг ҳаммалатиининг умрлари узоқ бўлсин, оталари бўлмиш буюк шоҳининг мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин. Ҳаммалари, хусусан, номлари тилга олинган шаҳзода мурод-мақсадларига етсиналар. Унинг юзи — гўзаллик базмининг жилвагар шамию, қадди салтанат богининг сарвинозидир. Яхшилик, лутф-марҳамат унинг жисмидаги жон ва жононаси: у шараф ва улугворлик денгизининг дурри яқдонасидир. Унинг етти пушти дунёнинг шоҳи бўлган, бутуни ота-боболаридан тортиб хон ва хонзодалардир. Отаси шоҳ Фозий — Ҳусайн Бойқаро бўлиб, бу унинг кўз нури — ўғли Музаффар Ҳусайн иби Султон Ҳусайнидир. Унинг муборак номи баҳт ва зафар маъносини ифодалайди. Зотан, у бутуни айб-нуқсонлардан покдир. У адаб таҳтининг осмон қадар баланд мартабали қуёши, ҳаёл денгизининг покиза гавҳаридир. Унинг қаҳр-газабидан дўзах ўти даҳшатга тушади, хулқи эса жанинат гулидан ҳам ёқимлироқдир. Ёши кичик бўлса ҳам обрў эътибори зўр, уч кунлигида ўн тўрт кунлик тўлини ойни эслатади. Ахир шер хоҳ ёш, хоҳ катта бўлсин, унинг савлату важоҳатидан одамларнинг хавф-хатарда туриши табиий эмасми? Йилнинг яхши-ёмон бўлиши — баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби, эл — халқ бунинг олами ёритувчи юзидан кўп умидвордир. Бу шаҳзоданинг яхшилик сифатларини айтиб тугатиш, поенинга етказиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан насиҳат йўлини тутиб, гапни дуо ва яхши тилак билан тўхтатиб қўя қолайин.

LXXXV

Юқорида тасвириланган ва илгари зикр қилинган тартиб билан мадҳиялардан дуога юзланмоқ ва ҳакимларнинг насиҳатномаларига киришмоқ

Эй, шоҳсурат одамларнинг озодаси ва эй жаҳон кишиларининг шоҳу шаҳзодаси! Барча оламнинг шоҳи бўлмиш Искандар бутун дунё кишилари наздида худонинг ердаги сояси ҳисобланар эди. Унинг илми ва билими барча олам халқларининг илм-билимларига баравару, ақл ва донолиги ҳам ўшанча қувватга эга эди. Ҳиссасига нуқул фан ва билим тушган бўлишига қарамай, яна кишилардан тинмай ўрганар эди. Ўзининг фикр ва мулоҳаза кучи кам бўлмагани ҳолда, ҳар ишда ҳаммадан маслаҳат сўрар эди. Билимдон кишиларнинг панд-насиҳатларини талаб қилар, улардан фойдали маслаҳатлар олар эди. Ҳар куни ва ҳар соат у маслаҳат мактубларини кўздан кечириб, улар ичидан кўнглига ёқадиган ва дилига ором берадиганларини ахтариб топар эди. Олимларнинг маслаҳатлари асосида иш кўриб, ҳар бир ишда булардан яхши баҳраманд бўлар эди. Ана шулар ҳақида бир-икки оғиз гапираман ва қандай сир бўлса, аён қилиб бераман. Буни қилишдан мақсадим, сен ҳам бу гапларни эшишиб, бу маслаҳатлардан фойдаланаарсан, деган умиддаман.

Бундан биттаси Арастунинг ақлномаси бўлиб, унинг қалами билан таҳрир этилгандир. Қисқачароқ бўлса ҳам унга киришаман. Уни тангрига ҳамд-сано айтиш билан бошлайман. Зеро у ҳам ҳаққа ҳамд этиб бўлгач, Искандарга тубандаги сўзларни баён қиласди:

«Шуни унутмасинки, олам вафосиздир, шунингдек, оламда нимаики бўлса, бақосиздир, доимий эмасдир. Нима нарса бетайин ва бекарор бўлса, унга эътиқод қўйиш — ишониш яхши эмас. Бир ҳақгина боқий ва ўзгармасдир, унинг камолига ҳеч қачон завол етмайди. Сен ўзингча, ҳеч нарсага зор ва муҳтоҷ-эмасман, деб ўйлайсан. Аммо билсанг, сен ҳақ олдида шунчалик бечорасанки, доим унинг марҳаматига муҳтоҷсан. Тангри сенга марҳамат қилгани каби, сен ҳам эл-улусга шафқат — марҳамат қилиб туришинг лозим. Улус сенга бир бандасифат хизматкор бўлгани каби сенинг ҳам бир қодир эганг борлигини унутма. Кучсиз — бечора одамларга хоҳ яхшилик ва хоҳ зуғм қилсанг, кучлилардан ҳам шуни талаб эт, яъни одамларни ҳар ишда тенг кўр. Одам муҳрга нимани ўйса, муҳр босилгач, қогозга шу тушади. Бино-

барин, ўзингга номуносиб кўрган ишларни халққа ҳам раво кўрма, яъни уларга қилган зулмииг ўзингга қайтишини унутмади!»

Афлотун айтадики: «Эй юксак мартабали зот! Ҳақ таоло сени халқдан мумтоз қилиб яратди, уларга муҳтоҷ айламади. Сенинг бу шавкат — обрўларинг ўшанинг лутф-марҳамати туфайлидир. Унинг баҳшиш ва эҳсонидан сен шундай ҳашаматга эга бўлиб ўтирибсан. Агар унинг амрига итоат қилмайдиган бўлсанг, қандай қилиб сенинг мушкулинг осон бўлади? Қўшин йигаман, уни қўпайтираман, деб эл-юртни хароб айлама. Ишни тангрига ҳавола қил, бутун умидингни фақат аскару лашкарларга боғлама. Ер юзини худди туман сингари лашкарга бостирангу, аммо ҳақ таоло сенга зафар бермаса нима фойдаси бор? Аскар ва сипоҳни ҳам ҳаддан ташқари қийнама, уларни оғат ва фалокатларга гирифтор қилма. Агар шоҳдан аскарларга азият етадиган бўлса, аскар ва сипоҳдан ҳам шоҳга шикасту зарар етиш хавфи бор. Уларнинг эркини жуда ҳам ўз қўлига бериб қўймаганинг каби жуда ноумид ҳам қилма, яъни улар бир тарафдан сенинг сиёсатингдан қўрқса, иккинчдан, марҳаматингдан умидвор бўлиб юрсин. Сипоҳ қўнглини лутф-марҳаматинг билан шоду фуқарони ўз адолатинг билан обод айла. Шу икки гурух сендан рози ва хурсанд бўлса, сенинг шоҳлик салтанатинг равнақ топади ва интизомли бўлади».

Бундан сўнгра Суқрот тубандагиларни айтган:

«Сен фатҳ-ғалабани ва иқболни тангридан умид қил. Қачонки ҳақ таоло олдида қилмишларинг дуруст бўлса, эл — халқдан унчалик ташвишланишга ҳожат йўқ. Модомики тангри сени ўзининг ердаги сояси қилиб белгилаган экан, шубҳасиз, бу сояning мартабаси улугдир. Лекин у соя элу юртга осойишталик багишлиши, уни обод ва маъмурчилик билан безаши лозим. Бундай улуг мартабанинг қадрини билишинг, шунга муносиб иш қўришнинг тараддудини қилишинг шарт. Эл-улуснинг азиятга тушувига сабабчи бўлиб, ўзингнинг яхши номинингни ҳаромга чиқазма. Фуқарони ўз адолатинг билан эркин яшат, у хотиржам бўлсин ва роҳат қилиб ухлаёлсин. Улар тинч ва осойишта бўлса, сенинг бутун муддаоларинг ҳосил бўлаверади. Агар фуқаро паришон ва пароканда бўлса, шоҳлик дарахтининг илдизи бўшашаверади. Агар қўй бўри подасига оёқости бўлар экан, чўпоннинг ит ҳолига тушиши турган гап». Суқрот яна фикрини давом эттириб деди:

«Халқ пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради. Кишининг тақдирида бўлган нарсани дафъ этиш осон эмас, уни кўрмайин иложи ҳам йўқ. Улуглик эгаси бўлмиш тангри ўз ҳифз-химоятида сақламаса, одамга на ганж-хазина асқотадио, на мол-мулк. Гарчи шодликка ва буюк мақсадларга таваккалчилик билан эришиш мумкин бўлганда ҳам эҳтиётлик билан иш тутиш шартdir. Ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик матлуб эмас, таваккалчиликка берилиб, гафлатда қолиш ҳам яхши эмас. Ҳаддан зиёда серташвиш, аксинча, жуда бегам бўлиш ҳам ёмон. Ҳар бир ишда ишларнинг, воқеаларнинг яххисига таяниш яхши. Султонлар ҳам давлат ишини шу тариқа олиб боришлири шарт бўлиб, улар учун хусусан тубандаги ишларда мўътадиллик бўлиши керак.

Фитна-фасод билан шугулланувчи иғвогар кишиларни сиёsat остига олиш, яъни уларга жазо беришда дўқ-пўнисани ҳаддан ошириб интизомда сақлаш — ҳукмдор учун шартdir. Ёмонларни шу таҳлитда ҳаддан ташқари қўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг ниҳоят дараҷада осойишта яшами учун шароит яратиб беради».

Ундан кейин Файсогурс фикр билдирган:

«Шоҳ покликдан баҳра олиши керак. Чунки уни тангри ўз иродаси билан шоҳ қилди. Бинобарин, унинг хотири ҳеч нарса билан ифодаланмаслиги, қалби пок бўлиши шарт. Агар шоҳнинг нияти покликка асосланса, унга пок одамларнинг меҳр-муҳаббати ортади. Кишининг оғзи ҳам пок — сўзи ҳам пок, қўнгли ҳам пок, қўзи ҳам пок бўлиши керак. Шоҳнинг кўнгли ҳар қандай шахсий гараздан пок бўлиши, у халқнинг оиласини ўз оиласидек кўриши лозим. Шоҳнинг ўзи покликни шиор қилиб олса, халқ ичida бўлмиш нопоклик ва ёмонликларнинг ҳаммаси йўқолади. Модомики ёмон одамлар нопок ишларни қилишдан хавф-хатарда бўлса, халқнинг оиласи тинч ва осойишта яшайди. Агар шоҳ ўз нафсиning сўзига кириб, бузуқ йўлларни ҳавас қилса, охирда кўнгилсизлик ва шармисорликка йўлиқади. Шоҳ бундай ножӯя ишни қилишда аввало элдан ўзига бир хавф-хатар етмасин учун ҳеч ким билмас — хилват жойни ахтаради, бу феъли бадиини элдан ниҳон тутади, лекин бутун борлиқнинг худоси бундан хабардор ва ҳозир-позир-ку. У шундай бир жой топсаки, қилган ножӯя ишини тангри ҳам билолмаса, аммо бу асло мумкин эмас».

Яна Асқалинус бундай насиҳат қилган:

«Шоҳ ўз адолати билан халқни маъмур қилиши керак. Қайси бир шоҳнинг инсоф ва адолати бўлмаса, унинг

мамлакати обод бўлмайди ва ҳалқи фаровон ҳаёт кўролмайди. Агар шоҳ зулмкорликка қўл чўзар экан, зулм уйига катта энин очилади, деяверинг. Унинг ўзи мамлакат ҳалиқига унча зулм қилимаса ҳам, лекин айрим золимлар зулм қиласа-ю, бу индамаса, яна баттарроқдир. Шоҳнинг одати яхшилик бўлса, ҳалқи ҳам шунга одатланади; ёмонлик бўлса-чи, ҳалқи ҳам ёмонлик йўлини тутади. Агар ярамас одамлар тўй-тўй бўлиб, маст-аласт юрса, яхши ва нокиза одамларга бенихоя зарар етади. Агар ёшлар учун мактаб эшиги беркиладиган бўлса, катталар ҳам ўзларининг тўғри йўлларидан адашадилар. Бундай пайтда энг яхши одатларга ҳам халал етади, исломга ҳам, динга ҳам рахна тушади. Бинобарин, шоҳ адолатини ўзига шиор қилиб олиши, зулмкор кишиларни тубаи тутиши, уларга ҳеч қандай куни бермаслиги лозим. Ҳалойиқ адолатга асосланган интизом билан яшаса, шоҳ икки дунёда азизу мукаррам бўлади».

Бундан кейин Ҳурмус гамхўрлик билан мана бу хилда ҳикматли фикр билдирган:

«Шоҳ ҳалиқнинг эҳтиромига сазовор бўлини учун у саховатли бўлмоги зарурдир. Лекин енгилтабиатлик ва мақтандоқлик билан қилинган ҳар бир сарф-харажат саховатга кирмайди. Бирор заруратдан тилаб келган пайтда берилган нарсалар ҳам саховатга кирмайди, саховатли одамлар уни саховат демайди. Бирордан бир нарсани тилаб олиши — метни билан ҳа-ҳа қилиб қаттиқ тоидан лаъл-ёқутларни ажратиб олишидек машаққатлидир. Саховат шундан иборатки, меҳри дарё шоҳ ўзининг қўнгига кўзи билан назар қилиб, аввало аскарларни озиқ-овқат билан етарли таъминлайди, уларнинг даъво қилиши учун ҳеч қандай ҳақини қолдирмайди; сўнгра, ишчи ва мардикорларининг ҳақини етарлича беради ва охирида ҳалиқка ҳам озми-қўими, инъом — мукофот берса бўлади. Бу кейингиси ким оч ва муҳтоҷ бўлеа, шунга озиқ-овқат ва керакли яроқ беришдан иборатдир. Мақтандоқлик ва ўзини кўрсатиш учун берилган маблаг ҳоҳ юз тумани ва ҳоҳ бир чақа бўлсин — саховатга эмас, истроғарчиликка киради. Шоҳ нимани сарфламоқчи бўлса, мана шу тарзда сарфлани лозимки, бу кини мартабасини янада улуглайди».

Искандар айтадики:

«Қайси шоҳга тангри бир мамлакатин ато қилган бўлса-ю, у жаҳонгирлик хаёлига туниб, бутун дунёни фатҳ этини ҳақида яхни тадбир ўйласа, у ҳар йили шу иш орқасидан юрини, икки қини бир яйда туриб қолмас-

лиги керак. Кимнингки муддаоси жаҳонгирлик бўлса, у бирон ижодда ором олиб ётмаслиги керак. Қўшин тортиб дунёга юриш қилиш оғир иш бўлса ҳам, лекин қўшин тортмай туриб, оғирликни бартараф қилиб бўлмайди. Агар шоҳ қийинчиликни енгиш йўлида шижоатли бўлмас экан, у ҳеч бир ишда ботир шерга ўхшаб галабага эришолмайди. У ўзига тобе одамларнинг ва аскарларнинг тартиб-интизомли бўлишини истаса, аввало, ўзи тўғри сиёсат юргизиши керак. Агар ованин яхши саранжомлаб қўлга киритиш умидида бўлса, урушда қўшин сафини мақсадга мувофиқ тузা билиши шарт. Шоҳ ўйин-кулгига майшатта берилмаслиги, фикри-зикри доим шоҳлик ва давлатни идора қилиш билан банд бўлиши лозим».

Искандар билан юқоридаги етти олимнинг фикрларини ишҳоятда тўғри, соглом деб эътироф этмоқ керак. У олимларни осмондаги етти порлоқ юлдуз ва ёки ҳаддан ташкари катта осмон деса бўлади. Нафаслари муборак бўлмиш донолар фикр этиб, сенга юқоридагича саккиз жаннат очдилар. Бечора Навоийга келганда, у дуодан бўлак нима ҳам дейиши мумкин? Лекин шунга қарамай, унинг икки оғиз сўз дейиш муддаоси бор:

Бири шуки, шариат қўлини баланд тутиб, ҳамма ишни шаръий қонун-қоидага асосла. Мана шу йўл билан талаб отини ҳар томонга қараб чоптириб борсанг, икки дунёдаги муродинг ҳосил бўлиб, пайгамбар юрган жойлар сенинг ҳам мавзилинг бўлади. Иккинчиси шуки, ота-онангга хизмат қил, буларнинг иккисига қуллуқ қилишини ҳақиқий фарз деб бил. Агар бу дунёни ҳам, охиратни ҳам топишни истасанг, яъни бу дунёда садтанат билан, у дунёда роҳат билан яшашни истасанг, ҳақ таолонинг розилиги шу иккисининг розилиги билан бўлади, ризогина эмас, ҳаққа етишнинг энг яхши йўли ҳам шудир.

Сўзим тугади, энди камтаринлик расмини адo этиб фотиҳа қилайин. Илоё Искандарнинг сўзларини, у забт этган етти иқлимини, яъни унинг хадсиз-ададсиз мулкларини бизнинг шоҳга ҳам насиб айла, унинг дуоларини мустажоб қил. Шу хилда бизнинг озод, эркин шоҳимизни ҳам, унинг кўнглига яқин ва тарбиясида бўлган марғуб шаҳзодани ҳам Искандар сифат эт

LXXXVI

Улуғ мартабали шоҳга дағал сўзлар билан насиҳат қилиб,

*бу сўз эгови билан унинг ишига сайқал бермоқчи бўлган
камбагал, аммо қадри баланд гадо ҳикояти*

Эшитишимча, бир шоҳга ҳеч нарсаси йўқ бир гадо ўз насиҳати билан кўп фойда етказибди. У ўзининг қимматли панд-насиҳатлари билан худди вайронадан хазина тониб бергандек бўлибди. Агар бирорининг сўзи ўликни тирилтирадиган бўлса, унинг гапи қаттиқ-қурум бўлса ҳам ҳақдир.

Давлат бошлиқларидан биттаси, бу камбагалнинг сўзлари ҳаддан зиёда қаттиқ эканини фаҳмлаб қолибди. Лекин гапиравчи гоятда ҳақир ва фақир одам эди. Шунда у давлат кишиси қаҳр-газаб билан айтибди:

— Эй, камбагал — қашшоқ! У шоҳ, сен бир гадо бўла туриб, шоҳга насиҳат қилишга нима ҳаддинг бор?

Шунда ҳалиги сўzlари маъноли исонафас одам дебди:

— Гарчи менинг маъноли олиш қобилияти бўлса, менинг ўзимга эмас, сўзимга боқ! Гап-сўз ўз мазмуни билан худди тоза дурдек қимматли бўлса, гапиравчи садафдек паст бўлишининг нима зарари бор?

Агар менинг гапларим ўткир, маъноли бўлса, қаламим учидан ўтдек ёлқинли сўзлар тўйксам; ўзимнинг қанчалик мухтоҷ, ҳолдан тойган даражада нимжон ва фалакнинг тепкисидан ниҳоятда эзилган бўлишимнинг нима аҳамияти бор? Сўзим покиза, тўғри ва ҳақ бўлгани туфайли, қаттиқ гапиришдаги адабсизлигимни ювиб кетар, деб ўйлайман!

LXXXVII

Машварат-мажлисда гапиравчига аҳамият бергунча, унинг айтган гапига кўнгилдан жой бермоқ керак ва сочилган жавоҳирдан муносибини термоқ керак

Ақлли ва тафаккур соҳиби бўлмиш одам ақл нури билан олами ёритади. Унинг бошига баъзи сабаблар билан бир мушкул иши тушадиган бўлса, бу ҳақда ўз дўстлари билан маслаҳатлашади. Агар уларнинг тушунчаси, бирмунча камчилик ва нуқсонлардан қатъи назар, тўғри бўлса (ғайб ишининг учи маълум бўлмагани каби, фикрларнинг қайси бири тўғри эканини билиш ҳам қийин), булардан бири ақл билан кўнгилга маъқул тушса, нима бўлса ҳам ўшани қабул қилмоқ керак. Илм аҳллари ҳар ишга ақл ҳакамлик ва далолат қилгандагина қадам қўяди-

лар. Лекин гайб илми номаълум бўлганидан, иш ўнгидаи келмаса, кишиларни маъзур тутмоқ лозим. Аммо кўпчилик бир бўлиб, маслаҳат вақтида ҳар қандай чигал масалани ҳам тўғри хulosалаш мумкин. Фикр юритишида ҳар ким ҳар хил бўлади, баъзан икки кимсанинг гапи икки хил бўлиб чиқади. Шунга қарамай, бир қанча кишилар бирлашиб, бир нарсани муҳокама қилганда, ҳар қайсиси икки-уч оғиздан гапирса ҳам жавоҳиршунос одам шу гапларнинг ичидан ишнинг режасини топиб олиб, бир хulosага келиши мумкин. Биттасининг фикри бошқаларникига нисбатан устун чиқиб, шуни ўз ишига асос қилиб олиши мумкин. Иш мана шундай кенгаш — маслаҳат билан тўғри йўлга тушгач, ҳар ким ўзига керакли гавҳарни йигиштиради. Лекин баҳт-иқболдан баҳраманд одамгина у пок гавҳарларнинг қадр-қимматини билади.

Бу дурларни мен жаҳонга ва юлдузлар ўрнига тўқиз қабат осмонга сочдим. Умидим шуки, шоҳ ва шахзода бундан хабардор бўлсалару, ҳам баҳра олсалар экан! Бу гапларни озода шоҳ ҳам ва шахзода ҳам ўз қулоқларига олсалар. Лекин мен шошилиб, тез бозорлик қилсаму, улар харидорлик изҳор этмасалар, яъни уларнинг қулоқларига ёқмаса ва лойиқ келмаса, энг аъло гавҳар — дурри шоҳвор ерда қолармиди? Йўқ! Осмон юлдузи ҳеч қачон ерда ва тупроқда қолмайди, унинг ўрни ҳар қачон кўмкўк нилуфар осмондадир. Сўз — сўзнинг қадрини билган одамники, гавҳар эса унга харидор бўлганинидир. Бугун бизнинг шоҳимиз қимматли жавоҳирларни қадрловчи табиатга эга экан, бу сўз гавҳарлари ерда қолармиди? Йўқ, қолмайди! Агар у бошга зеб-зийнат бўлмаса-да, бу унга муборак бўлсин! Топганимни унинг бошидан нисор қилиб сочдим. Сўзим тамом бўлди, муҳтасар айлаб — қисқартдим.

Эй, соқий! Кўздан дурри ноб оқизадиган лаъл рангли сувни олиб кел! Мен у майдан бўшаган косага шодлик ёшларимни тўкай, чунки бу бошлаган достоним охирига етди.

Эй, муганний! Кўнгилга роҳат багищловчи найни чал, зеро, қаламим ёзишдан тўхтайдиган бўлди. Энди най қаламимнинг куйи тўхтагач, май ичиб — маст бўлганимда бу найнинг куйини тинглайн.

Эй, Навоний! Сўз келинига оро бериб, ясантириб бўлдинг. Энди тинчиб, ором оладиган пайтинг келди. У маҳвашининг жамоли пардозланиб бўлди, энди ҳуснига боқиб, висолидан муродингни ҳосил айла!

LXXXVIII

Бу, ҳокимсурату дарвештабиат, исми Дарвешу, улуши ҳукумат иши бўймии инимизга рад этиб бўймас насиҳатдир

Эй гавҳарим конининг гавҳари! Эй порлок юлдузим буржининг юлдузи! Сен улуглик ва баланд мартабанг билан ҳаммага маълумсан, наасбда мен билан туғиниган — қариндошимсан. Бу беш хазина бўймий достонларининг тилсимини очдим, яъни ёзиб тутгатдим. Энди сенга ҳам бу гавҳарлардан бир қисем ажратай. Менга вақтики майхона насиб ўлди, сен ҳам у ерда бир неча қадаҳ сумургин. Ўша гавҳар деганим бирмунча панд-насиҳатлар мажмуи бўлиб, қадаҳ деганим ҳам маъноси чуқур чиройли ва фойдали сўзлардан иборатдир. Сен шу насиҳатларимга баҳслашмай зинҳор-базинҳор амал қилгин.

Ҳар ишни ўринлатувчи худо сени ўз тенгдошлариниг орасида улуғ мартабали ва обрўли қилди. Бунинг шукронаси учун сен ҳеч бир гууруламай, ўзингни камтарип тут.

Нимайики амр этилса ризо бўлгин, агар бирон нарсани билмасанг, уни билувчини топиб сўра, ҳақ эҳсонидан мартабанг ортдими, унинг амру фармонидан бўйин тоблама. Чунки ҳақ шафқатли ва марҳаматли бўлиши билан бирга жабр ва қаҳр қилувчи ҳамдир. Модомики сени у улуғ мартабали қилиб яратган экан, бас, унинг улуғ амрини ҳам кичик билгин. Чунки агар у қаҳру гайратга юз тутса, ўйлаб кўрки, пушаймон бўлишликнинг фойдаси бўлармикан? Агар тангри амрини маҳкам тутадиган бўлсанг, пайғамбар кўрсатмаларига эргаш. Шариат йўли катта бир йўлдир, ундан адашишдан ҳақнинг ўзи асрайди. Модомики адашмайин десанг, бу катта йўлдан чиқмагинки, тилагингга етасан.

Худо ва пайғамбар амрини камолига етказгач, валинеъмат — подшонинг амрини бажо келтиришга урин. У нима ҳукм қилса, адо этмоқни фарз бил. Агар бирон фармонига сенда шубҳа туғилиб, англашилмовчилик юз бериб қолса, бу ҳақда унга арз қил. Лекин шикоят пайтида адаб шартига ниҳоятда риоя эт, зеро, адабсизликнинг самараси ранж-машаққатдан ўзга нарса эмасдир. Менга ёзган хатларингга ўхшаш налапартиш гапларни уга ёзма; шодлигинг биноси пойдеворини ўз қўлинг билан қазиб, бузма! Агар ҳақ сенинг улушкинга амалдорлик ва баҳтиёрликни насиб этган экан, сендаги бу юқори мансаб учун шоҳни сабабчи қилиб қўйибди. Худо ўз марҳа-

мати билан шоҳни сабабчи қилмаса, мен билан сен иккита гадодан бошқа ким эдик? Шоҳ гарчи иноят пайтида лутф-марҳамат қилса-да, лекин азоб-уқубат ҳам бера олади. Унинг қўл остида ишловчи кишилар доим шоҳдан хавғ ва умид кутган ҳалда яшашлари шарт. Бу икки ҳолатни ҳисобга олиб иш кўрган одам тинч-омон ҳаёт кечириши шубҳасиз.

Ўз амалинг юзасидан хизматингни тўла бажарап экансан, фуқаронинг ишига ҳам аҳамият беришинг лозим. Эл-улусни ўз адолатингдан баҳраманд қил, ёмонлардан яхши одамларга шикаст ва азият етмасин. Муҳтоҷ-ва бечора одамларга шафқат-марҳамат айла. Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл. Сени тангри анчагина раҳмдил қилиб яратган, бинобарин, бунча гапларни сенга айтиб юришнинг ҳожати ҳам йўқ. Лекин биламанки, бундай гапларни ҳар доим қайта-қайта баён қилишнинг зиёни йўқ. Замон ва давронда абадийлик йўқ, у ўзгармай, доим бир мақомда барқарор турмайди, аммо киши ҳаёти эса ундан ҳам бевафороқди. Мен бундан сўнг бўламанми-бўлмайманми, билмайман. Шунинг учун бу гапларни сенга ёдгорлик учун қолдирдим. Умид қиласанки, сен буларнинг ҳаммасини шиор қилиб оласан! Икки дунёда тангри ёринг бўлсин!

LXXXIX

Бу конлар жавоҳирини ҳиммат билан назм итига тортмоқнинг тақрири ва бу хазиналар тилсимотини истеҳком қилиб, охиригача етказмоқнинг таҳрири ва дарёдил пирнинг (Жомийнинг) равшан кўнглига бу жавоҳир ёқ-қанининг баёни ва ҳам бу хазиналар шеър салтанатининг муҳаддас шоирлари руҳларига мақбул бўлганининг тасвири

Менга бахт-давлат раҳнамолик қилиб, бу панжага («Хамса»га) имтиҳон тарзида қўл уришга журъат айладим. Буни панжа дема, қаттиқ харсанг тош де; тош ҳам дема, яхлит қилиб қуйилган бир бутун пўлат де! Зўрлар қаторига кираман, деб панжага қўл уриш билан у панжадан ўз панжасига қўп шикастлар етказган кимсалар ҳам бўлган. Ҳаддан ортиқ зўр бериб кучанишлари натижасида уларнинг билаклари тирсакларидан чиқиб ҳам кетган. Бу панжа деганимиз — тўла хазина бўлган «Хамса»дирки, доно Низомий бунга «Беш хазина» деб ном қўйган экан. Бу «Хамса» дегани — асл дурлар хазинаси; панжа

дегани эса, офтобдан таралған пурлардир. Кимки бунга қўлиниң кучини кўрсатмоқчи бўлған бўлса, ортиқча зўр бериши натижасида қўли ишқаст еб қолган.

Менинг қўлим ҳаддан ташқари кучсиз бўлгани сабабли у панжка билан тортишининг ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмас эди. Қўлимда қувват ва панжамда куч йўқлигини қарамай, паникама-панжка олишимоқ ҳаваси дилимни безовта қилар эди. Бу ҳавасин тарқ этай деса — ҳимматим қўймас, ишни бошлаб, бир зўр берай десам, қувватим етмас эди. Бинобарин, паникамга ҳасрат-надомат билан боқиб, бу паникамни у паникага урар эдим. Мана шундай хаёл менинг ақл-хушиими иҳтиёридан олган замонда, баногох бир қуттулуг овоз тубандагича ишдо қиласди:

«Эй орзу ва оқизлик денгизига гарқ бўлиб, дардига даво тополмаётган одам! Ўринингдан туриб, пиринг ва устозинг (Жомий) даргоҳига бор-да, у кишининг ҳар нарса-дан хабардор жонига сигин! У кишининг дилидан астойдил дуо талаб қил, буюк ҳимматидан орзунингга мададкорлик тила! Ҳар бир бекик қулфни очишда азиз кишиларнинг дуоси қалит бўла олади».

Бу гапни эшитишим билан худди Макка зиёратига кетаётган кимсадек йўлга равона бўлдим. Мен у кишининг остонасига етганимда гўё беҳиши аълога кириб кетаётган-дек бўлиб қолдим. Остона бўлганда ҳам фалак зиёратгоҳига, зиёратгоҳ бўлганда ҳам малакларнинг сажда-гоҳига ўхшар эди. У остонанинг тунроғи кўзимни равshan қилиб, кўнглимни ҳам ёришириб юборди. У кишига таважжух қилиб — сигиниш тўғрисида ўйлаганимда худди селдек файз оқиб кела бошлади. Эшикка қўл уришга ҳаддим етмагани ҳолда, қўл узатмасимданоқ эшик очилиб кетди ва:

«Умидвор кишилар кирсан!» — деган овоз эштилди. Буни эшитгач, умидим жўш уриб, ичкари отилдим. У кишининг жойи хилват эмас, юксак остонаяни эслатар, ўзлари эса хилватда — ёлғиз ўтирувчига эмас, Жабраил фариштага ўхшар эдилар. Уни (Жабраилни) муқаддас нур равшан айлаган, яъни у нурдан яратилган бўлса, бунинг (Жомийнинг) сўзларидан муқаддас сирлар аён бўлар эди. У худди файз топган кўнгилни эслатса, бу маскан ичиди Жабраилни эслатадиган даражада тўлиқ ақл эгасидир. Мен шундай бир ҳарамга маҳрам бўлдимки, йўқ, у ҳарам эмас, ёргулик ва поклик олами эди. Мен бу ерга киргач, қуёш нури таъсирида кўздан гойиб бўлган нур зарралари каби ўзимни тутиб туролмас эдим. Мен у кишининг салобатидан истиҳола қилиб, ўзимни ҳам,

ўзлигимни ҳам йўқотиб қўйдим. Бинобарин, мақсадимни арз қилиш у ёқда турсин, нима муродда келганим ва муддаойим нималигини ҳам унутиб қўйдим. Мен шу хилда гунг ва лол бўлиб қолгач, у кишининг ўзи исосифат сўз бошлади. Кўнглимда айтмоқчи бўлган қандай гапларим бўлса, мен гапиролмагач, ҳаммасини ўзи айтиб берди-қўйди:

«Кўнглинга туккан ниятинг мана булару, аммо қилол-масмикинман, деб андишага боряпсан», деди. Мен бечорадан тасдиқ ишорасини олгач, у худди шу нарсани билишни кутиб тургандек, ишимнинг муваффақиятли бўлиши учун дуо қилиб, бутун ҳожатимни равон айлаб деди:

«Бу бир қилинмагану, қилиниши керак бўлган ва айтилмагану, айтилиши лозим бўлган иш эди. Бу ишнинг қилиниши вақти-соати тангри тарафидан худди шу кунга ирода қилинган экан. Агар бу оғир иш бўлса ҳам, лекин бажарилиши сенга ҳавола этилган экан. Сен бу хазиналарга тамом юриш қилишинг, унинг тилсимотларини фатҳ этиб — очишинг керак.

Дунёнинг ҳар тарафига назар ташлаб, бутун водийю шаҳарларни кўздан кечириб, турклар ўртасида бу каби улуғ ишга қўл уришга қодир ва билимдан одамии учратмадик. Туркларгина эмас, араблар ҳам, ажамлар ҳам буни кўп ажойиб ва нодир иш деб биладилар. Дунё кишилари беш байти бир газални ижод этиш учун ўн кун тинимсиз меҳнат қиласидилар. Кўпгина нозик фикрли маснавий ёзадиганлар шоирлар орасига даранг-дурунг овозалар солиб, ҳалойиқ ичida гердайгани ҳолда, ўн йилда минг байтдан ортиқ ижод қиласиди. Уларнинг бу ёзганлари юзага чиққанда, сиёҳ билан ёзилган бу каби қора-қура нарсаларнинг оламда бўлишига ҳайратланасан. Уларнинг ёзганини ким ўқиса худди қоронги кечада қолгандек машиқатга тушади. У шундай зулматки, одам ичай деса, оби ҳаёт йўқ; у шундай тунки, унда офтоб нуридан нишона ҳам кўринмайди. Ундай шоирлар шеърлари билан дунёга муаттар мушк сепдик, деб мақтансалар-да, у мушклар кўнгилни қора ва кўзни хира қиласиди, холос. Лекин бу ўрмонда иккита мард шер бор; бу денгиз ичida иккита шижаотли наҳанг бўлиб, бу ўрмонга кириш учун худди ўшандай жанговар шеру, бу денгизга тушиш учун ўшандай диловар наҳанг бўлмоқ керак. Ҳозирги замон кишилари орасида энг ўткир фикрли ва нозик тушунчали одам фақат сендерсан. Сўз санъатида сенинг шону шарафинг баланд, сўзлаш сенинг дурафшон таъбинингга хатмдир. Сўзларинг бошдан-оёқ равон бўлиб, сен сўз санъатининг

наҳлавоидирсан. Тезкор қаламингинг маҳоратидан шунчалик умидвормизки, агар у ёзётган пайтида сўз равонлик билан келибгина қолмай, ўзи билан бирга яна қанчадан-қанча оби ҳаётни ҳам оқизиб келиб, ер юзини ҳаётбахш сув билан тўйдириб юборади. Агар сен «Ҳамса»-ни ёзишига қарор айласаңг, умид қиласмизки, албатта мақсадингга мусисар бўласаң, бу бобда муваффақиятга эришасан. Энди бориб, ишингиниг роҳасини туз, тасвир қилмоқчи бўлган сиймоларининг жамолига зеб -- оро беришининг пайтидан бўя. Сенга бу машгулотингда илҳом ва муваффақият тилаймиз ҳамда дуо билан мадад берив турдим».

Мен потавон-бечора бу гапларни эннитгач, ўлиқ икесиминга гўё жон киргандек бўлди. Нутқим Исо нафасиди устозининг яхни тилакларидаи жон ва илҳом олгач, тасвиротга жон берини сиридан хабардор бўлдим. Сўнгра ер ўпид, у кинига қуллуқ қилигач, йўллимга қараб равона бўларканман, бу ҳақда ижод қилишини, яъни «Ҳамса» ёзишини дилимда қатъий жазм айладим.

Ўз хилватхонамга юз умид-орзу билан стиб келарканман, завқ ва хузур билан қаламим учини ўткир қилиб йўндим. Қаламни маънио сиёҳдонига ботирганимда, у учидан сўз хазинасини тўка бошлиди. Бонлаб кўнглим рагбати билан «Ҳайратул аброр»ни ёзарканман, у эл-улусни ҳайратга солиб юборди. «Фарҳод ва Ширин» тасвирига киришганимда, тешаварлик билан бир қангча машаққатли тоғларни қазиб -- қўнориб ташладим. «Найли-Мажнун» достонини ёзганимда, уни ўқиган кўнгини одамлар мажнунларча унга шайдо бўлдилар. Кейин «Сабъайн сайёр»га кўнглимни бердиму, етти қабат осмондан оғарнилар эннитдим. Искандар ҳақида отанини сўз юритарканман, уни яъжуж қаринисига чекилган «Садди Искандар» каби буюк ва ўлмае дедим. Ном қўядиган ацл эгаси эса ўйлаб кўриб, бу достонни «Садди Искандарий» деб атади. Бу маҳвашлар худди ён сарв инҳоллари каби улгайиб, камолга етдилар. Сарв эмас, ҳар бири бир жанинат бодидек, бу бодга эсган еллар эса худди Исо нафаси сингари ҳаётбахш хосиятга эга бўлдилар. Бу достонлариниг ҳар бири латофатда юз беҳинити аълони эслатади; ҳар бирининг ичидагузлаб гўзал ҳур қизлар саир қиласди. Мен бу беш хазинани кашф этиб, оқ қозоз устига қора спёҳ билан ёзиб тугатдим.

Сўнгра бу қўлёзмаларни жилдимга¹ солиб, жилдимга

¹ Жилдади -- пашка.

эмас, жоним ичига жойлаб, пирим ҳазрат Жомий тараф-ларига қараб йўл олдим. Зеро у зот ўз файз-ҳимматлари ва яхши дую тилаклари билан менга мададкор эдилар. Йўқ, у киши мададкор эмас, ҳар ишни юзага чиқазишни буюрувчи; ҳар қандай масалада, бошимга ҳар қандай иш тушганда ёрдам берувчи эдилар. У киши ҳузурига боришдан мақсадим, бошлаган ишими охирига етганини арз этиш ва ёзганимни у зотга тортиқ қилишдан иборат эди.

Лекин бу ишнинг ҳаддан ташқари, киши ажабланадиган даражада тез битгани учун ич-ичимдан хаёл сурар эдим. Ахир мендан бурун ўтган улуғ зотлар бундай асарни ёзиш учун узоқ умр сарфлаганлар. Масалан, оламдаги назм аҳлининг устози ва сўз санъатининг улуғ олими ва мунаққиди ҳисобланмиш Низомий Ганжавий-нинг ганж-хазина деб ҳисобланган достонлари асли ўша кишининг матолари, матолари демайин, ихтиrolаридир. У буни ёзаётган пайтда ҳеч кимга аралашмай, бир хилват жойга кириб ўтириб, ўн беш йил заҳмат чекиб, қон ютиб, бешта хазина (достон)нинг калитини топиб, юзага чиқазди; буни таҳрир қилиб, кам-қўстини тузатиб бўлгунча ҳам яна ўн беш йил умр сарф айлади. Жами чархиfalак ўттиз марта айлангандагина кўнгилларни мафтун этувчи бу ажойиботлар юзага чиқсан эди. Подшоларнинг парваришлири билан Низомий ўттиз йиллаб шу асаллар устида ишлади. Бу орада на бирон одам унга монеълик қилган ва на бу ишдан бўлак нарсага ҳаёли бўлинган. У ёқ-бу ёғи қирқ йил деганда бу беш хазина (достон)нинг сирлари одамларга маълум бўлган эди.

Бундан кейин ўз сўзлари билан ажам ва арабни олган, асли насаби турк бўлгани ҳолда, «Ҳиндий» лақаби билан ном чиқазган Хусрав бўлса, кўп афсоналарни қисқартиб ташлаб, бу мустаҳкам қўргонни қўлга киритди. Аммо жуда кўп фурсатгача фикр-хаёл билан ўтириб, фақат шу ҳақда бош қотириш билан банд бўлди. Бунинг сарфлаган вақти эса ўттиз йил эмас, шунинг учдан бирига тўгри келади. Яна кимки бу йўлга қадам қўйган бўлса, уларнинг сарф айлаган умрини ҳам шулардан қиёс қиласеринг.

Сенга ҳеч қандай кўмак бўлмагани, устингда эл-юртнинг ҳаддан зиёда кўп ташвиши бўлгани, тонг отиб — кеч киргунча ҳалқ билан муносабатда бўлиб, ҳар нафасда юз хил можарони бошингдан кечирганинг ҳолда, бу ишни давом эттирдинг. Ўзинг ҳалқнинг гавғою ташвишидан қутулмас, қулогинг уларнинг гала-говуридан тинчимас

эди. Мана шундай машиққатларга қарамай, икки йилга тўлар-тўлмас вақт ичида, сўзга тил киритиб, бошлаган ишларингни охирига етказдинг. Агар ҳисобдои одам ақл югуртириб, буни ёзин учун бевосита кетган чинакам вақтларнигина ҳисоблаб чиқса, ҳаммаси бўлиб олти ой мобайнида бу гўзалнинг суратини намоби қилдинг, яъни «Хамса»ни ёзib тутагдинг.

Шугина вақт ичида бошдан-оёқ битган бу достонларингнинг турк тилида бўлиши янада ажойиб. Бу тил қанча нозик ва ингичка бўлмасин, ҳали етарли ишланмагани сабабли сўзлашда бир қадар бенардозликлар учрайди. Ёзганларинг ўзининг жуда яхши кўринади, чунки ўз сўзинг бўлгандан кейин ёмон кўришармиди? Балки сенинг наздингда жуда қимматбаҳо, салмоқдор кўринар, чунки ўз сўзинг-да, унга тўғри баҳо беролмаслигинг мумкин.

Сўз ҳам киши табъидан яратилган бир фарзанд кабидир, фарзанд эса кишининг жони билан боғланган. Фарзанд деган нарса бирорларга қанчалик ёқимсиз бўлса ҳам кишининг ўзига жуда азиздир. Бой қуш боласи қанчалик хунук ва жирканч бўлмасин, бари бир, ўз олдида товус боласи сингари жильвагардир. Қаноп дараҳтининг шохи ҳас-ҳашакча бўлмаса ҳам, ундан тўн қилиб киядиган қаландарларга, у барваста сарв дараҳтидек барно кўринади.

Шу сингари ўзингга жуда ҳам ёқимли кўринган бу достонларинг ҳалқа ҳам маъқул бўлармикин ёки бўлмасмикин? Ҳар бир нарсанни кашф этувчи устоз Жомий буни кўриб, мени асл ҳолдан хабардор қиласалар яхши бўлмасмикин? Аввал шундай достонларни ёзган (ҳозир юзларига ажал ниқоби ёнилган) одамлар руҳларига бу қандай таъсир этган экан? Буни кўриб, уларнинг руҳлари шодланар ёки ранжирами экан? Бу ахволлардан дили равшан пир, ўзини хабир (хабар берувчи) ва мени хабардор қиласа экан. Кўнглимда мана шу каби хаёллар ва чуқур мулоҳазалар билан қадам ташлаб борар эдим.

Охири мақсадим ҳал бўладиган одамниги етдим (лекин бу зотининг номларини ҳар доим тилга олаверишга менинг ҳаддим йўқ). Етгач, умид билан у кишининг табаруқ остонасини ўпдим ва ичкари киаркарман, осмонининг еттипчи қабатидаги сидра дараҳтидек шарофатли хонасининг тупрогини ўпдим. Ва сўнгра мен камина тезда «Хамса»ни жилдимдан чиқазиб, у кишига тақдим этдим. Тақдим этдим эмас, қанчаки хазина очган бўлсам, ҳаммасини у кинининг обғи остига сочдим. Асарим бир кема каби маърифат дарёси (Жомий) томон йўналга, улуг

дарё ўз муборак қўлини бу дафтарларга узатди. Устоз асарларимни бошдан-оёқ бирма-бир варақлаб, кўздан ке-чириб чиқди. Ҳар бир саҳифасини очган сари унинг илтифоти орта борди. Баъзан айрим фикрлар юзасидан савол айлар, жавобимни эшитгач, завқланган ҳолда гоҳ таҳсин ўқир ва тоҳ дуо қилар эди. Лекин мен бу илтифотларниг юздан бирини ҳам умид қилмаган эдим. У зотниг ҳар бир сўзидан кўнглим кўтаришлар, мурод-мақсадларим ҳосил бўлар эди. У киши занжирдек тизилиб кетган назмларим ҳақида сўзлар, мен эсам у зотниг қаршисида икки кўзимни ерга тиккан ҳолда ўтирас эдим.

Ёзганиларим ҳақида бўстон исидек кўнгилочар фикрлар изҳор қила-қила, у киши лутф-марҳамат қилиб, ўз енги билан қўлини елкамга қўйди. Бўлгандა ҳам шунақа қўлки, уни осмонга ташланса, кўкнинг юзини букиб юборар эди. Елкамга у қўл билан енг теккач, сел бўлиб кетиб, бошимдан ихтиёrimни йўқотдим. Ҳушимдан кетгач, шундай бир ҳолат юз бердики, ўз-ўзидан ўзимни гойиб қилиб, унтиб қўйдим. Ўзимни унуган пайтимда кўзларим қаршисида кўп ажойибот ва гаройиботлар жилява қила бошлади. Шу орада бир бояг-бўстон пайдо бўлиб, мен гулистоң ичида саир қилиб юрибман. Унинг ҳавоси худди жанинат ҳавосидек мусаффо бўлиб, беҳинетда юрганлар у ерии орзу қилар эдилар. Одамлар худди Байтулхарамни тавоф қилиб айланганларидек, мен гулзордан гулзорга ўтиб, томоша айлар эдим. Шунда боянинг бир бурчагида давра олиб, суҳбатлашиб ўтирган бир тўда одамга кўзим тушди. Улардан бири мен каби гулзор оралаб, менга томон кела бошлади. Яқинлашганда қарасам, у гўзал юзлик, кўриниши дилкаш ва шоиртабиат бир одам экан. Мен салом бериб, у алиқ олгач, элчилик сабабини тубандагича баён айлади:

«Хов анов ерда мажлис қилиб ўтирган гўзал хулқли қуттулуг зотлар сен билан бир пафас кўришишни истайдилар», деди. Мен унинг таклифини қабул қилиб, у томонга қараб юрарканман, унинг ўзи ким ва у ердагилар қандай одамлар эканликларини сўрадим. У киши жавоб бериб: «Улар маънавий кишилар¹ жумласидан бўлиб, маснавий усулида шеър айтган зотлардир. Ҳусусан, улар орасида «Ҳамса» ёзган одамлар ҳам бор, уларниг «Ҳамса»лари маънавий бойлишка тўла бир хазинадир. Бу жам бўлиб ўтирганларниг ҳаммаси шу каби улуг зотлар, улар сенга

¹ Маънавий — юксак руҳли кишилар.

муштоқ ва мунтазирдирлар. Сен менинг кимлигини ҳам сўрадинг, эй сўзи маъноларга тўла зот! Менинг отим Ҳасандир, ҳалқ эса — Дехлавий деб атайди. Бутагни эшитгач, баданинга титроқ туриб, эсанкираб қолган кўнглимга ҳаяжон туниб кетди: Дарров узрхонлик қилиб, у кишини яна қучдим ва муштоқлар сингари улар томон жадал қадам ташладим. Кетаётib, Ҳасан уларнинг ҳаммаларининг отини менга айтиб, бирма-бир уларнинг кимлигини тушунтириб берди. У мажлиснинг раёсатида садр бўлиб ўтирган уч кинини бир-бир танитиш билан баробар, уларнинг қилган ишларини ҳам баён айлади:

«Ўртада ўтирган муборак жамол пирнинг тавсифини айтишга ақл тили лоидир, — деди Ҳасан. — У зот ҳазрати Шайх¹, огоҳ бўл, ёхтиром айлаб, хоки даргоҳ бўл. У кишининг ўиг қўл томонида ўтирган зот жаҳон офати² Мир Хусравдир. Иккинчи ёиларидаги эса, устодини ва пиринг бўлмиш Абдураҳмон Жомий ҳазратлари, яъни қаламкашлиқда сенинг юрагингга яқин бўлган зот. Илгариги иккитаси жисем бўлса, Жомий буларнинг жонидир, агар улар жон бўлса, Жомий жононларидир. Яна икки ёнда ўтирганлар ҳам шоирлар қавмидан бўлиб, бу мажлисга келмай қолган биронта ҳам аҳли қалам йўқdir. Бориб буларнинг ҳаммасига ҳурмат изҳор айлаб кўриш, улар билан сўзлашганда журъят билан катта оғизлик қилма!» — деди.

Мен у нима деган бўлса, ҳаммасини қабул қилиб, тезроқ бу жамоат орасига етин учун ҳаракат этар эдим. Етишимга энди юз қулочча масофа қолганда, у мажлисда ўтирганларнинг ҳаммаси бирдан ўринларидан туриб, менга томон келиши учун шонилдилар. Мен эса буни кўриб, уларга томон қадамимни тезлатдим. Мени улар олдига бошлаб борган одам, кўрининишда — танишишда ҳам уларнинг ҳар бирининг отини айтиб, менга раҳбарлик қилди. Улар Саъдий, Фирдавсий, Унсурий, Саноий, Хоқоний, Анварий³ эдилар. Уларни тафсилоти билан му-

¹ Шайх Саъдий Шерозий.

² Жаҳонни ларзага соглан.

³ Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1204—1292), Абулқосим Фирдавсий Тусий (934—1020), Ҳасан бини Аҳмад Унесурий (балхлик, 1040 йилда вафот этган), Саноий (газнави, 1181 йилда ўлган), Афзалиддин Иброҳим Хоқоний — Широний (1186 йилда ўлган), Авҳадиддин Анварий (1153 йилда вафот этган).

фассал сифатлайдиган бўлсак, сўзимиз багоят чўзилиб кетади.

Хулосайи калом, ҳаммалари билан қўй олишиб қўришиш шарафига мұяссар бўлдим. Қўришиб бўлгач, улар мени келган тарафларига қараб олиб кетдилар. Тўппат-тўғри Шайх билан шогирдлари, яъни Низомий билан Хисрав ва яна бизнинг устод ва пиrimиз Жомий ҳазратлари ўтирган жойга олиб бораркан, улар ҳам ўринларидан туриб, бизга томон юрдилар. Хисрав билан Жомий Шайхдан илгари қадамладилар. Бу аҳволни қўриб, мен камина ҳам илгарига қараб югурдим. Шу орада пиrim қўлимдан тутиб; ҳамроҳ ва дўстлари билан тапиштира бошладилар. Қўзимдан беихтиёр қатра-қатра ёш тўкканим ҳолда, у зотларнинг қўлларини ҳам, оёқларини ҳам ўпдим. Жомий ва Хисрав икковлари қўлимдан ушлаб, йўлимни Низомий томон бошладилар. Мендеқ ғам асири бўлган одам — қўз ёши тўккан ҳолда, икки қўлим билан икки жаҳондек икки улуғ одамни ушлаб олган эдим. Лекин мен бу аснода ўзимни йўқотиш даражасида эдим, бинобарин, бу икки жаҳон мени иккӣ қўлтиғимдан суяб олиб борар эдилар. Мен шайх Низомий билан қўришган ҳамон ўзимни муборак оёқларига ташладим. У кишининг оёқлари босилган тупроқни ўпиб, қўзимдан ёш сели оқизганимни кўрган тўққиз қабат осмоннинг рашки келар эди. Низомий шафқат ва меҳрибончилик билан қўй чўзиб, бошимни ердан кўтариб, мени ҳақ ва ҳидоят йўлига бошладилар. Сўнгра, ҳар ким ўз жойига ўтириди-ю, аммо мени аллақандай ҳаяжон бехуд қиласар эди. Шайх Низомий билан ёnlаридаги икки дўстлари ҳам ўтирганларидан сўнг, мен турганим ҳолда, эгилиб таъзим бажо келтирдим. У киши мени ўз олдиларига ўтиришим ҳақида башорат бердилар. У зотнинг ҳукмлари билан ўтирасар эканман, яна таъзим ила эгилиб, жисмимни тупроққа тенг қилдим. Шундан сўнг, олиймақом Шайх Низомий ҳазратлари менга қараб илтифот ва меҳрибончилик билан сўз бунёд этдилар; у киши, аввало, шафқат билан ҳол-аҳволимни сўрадилар. Мен бунинг жавоби учун хурмат юзасидан ер ўпдим. Ундан сўнг дедилар:

— Эй, ўткир табъингга фалак ҳам тенг келолмайдиган, одам аҳли орасида ягона бўлган зот! Фалак сени одамларнинг энг нодири қилиб яратди, шеърият бобида эса жаҳоншумул назм эгаларининг энг қудратлилари қаторидан жой олдинг. Ғазал ёзишга киришиб, сўз санъаткорларига сўз айтишни ҳаром қилиб қўйдинг. Назмларингнинг шухрати бутун жаҳон юртларини, жаҳон юрт-

ларинигина эмас, жон юртларини ҳам эгаллади. Энди маснавий йўлида ижод қилишга киришиб, қаламингдан тоза ва бебаҳо дурлар тўка бошладинг. Бу соҳада сен шундай муваффақиятга эришидингки, шеърларинг бошқаларнинг шеърларини пастга уриб ташлади. Сен сўз санъаткорлигида менга эргашдинг, ҳар нарсани қиладиган бўлсанг, менга мурожаат этдинг. Мен ўз «Хамса»мда: «Кимки «Хамса» ёзишни орзу айласа, сўз қиличими ўткир тиғга айлантириб, бу олмос тиф билан унинг бошини узай», деб ваъда қилган эдим. Шундан бери кўп кишилар бу бобда ёзишни даъво қилиб, бу даъвою можаро орасида ўз бошларини йўқотдилар. Фарзандимиз Хисрав бу борада истак билдириб, ўз оразуси юзасидан бу хазинанинг қулфини оча олди, яъни «Хамса» ижод этди. Яна икки-уч киши фақирона машаққат билан қийнала-қийнала «Хамса» ёзишга муваффақ бўлдилар. Лекин сен-чи, бу йўлга қадам қўйишинг биланоқ ўзингни ҳам унутиб, ишга берилидинг. Мартабанг тогдек баланд, лекин тоғ эса сенинг олдингда тупроқдек паст бўлишига қарамай, бу ишда донишманд Жомийни ўзингга устод қилиб олдинг, мендан (Низомийдан) эса, ҳар доим мадад тилаб турдинг. Бу ишга поклик билан қўл урдинг, покларнинг арвоҳи эса сен учун йўл очиб бордилар. Сен саҳар вақтларида ҳеч нарса ёзмай, дуо ва ибодат билан менинг руҳимни шод айлансан; бизни ихлос билан ёд қилиб, маънавий завқ олгансан ва фахрлангансан; бир мен эмас, ҳамма назм аҳлларини ҳар тонг саҳарда дуо билан завқнок этгансан. Умид-тилакларинг шу хилда беадад бўлгани туфайли, биз ҳам сенга беҳисоб мададлар айладик. Бўлмаса икки йилда битта «Хамса» ёзиб тамомлаш — ўтакетган хом хаёлдан бошқа нарса эмасдир. «Хамса» бўлганда ҳам шундай «Хамса»ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зоеъ бўлиш хавфидан омонлик топган хазинадир. Ундаги дур ва ёқутларнинг ҳаммаси кўздан яширилган бўлиб, на дуридан ип ўтқазилган ва на лаълиси тешилгандир. Ҳудо сенга қандай дурлар берган бўлса, умид қиласизки, улар сенга муборак бўлгай! Ҳар ким сенга ўхшаб бир ишга астойдил киришса, шундай натижаларга эришуви ажабланарли эмас. Лекин шунча маъно хазинасини ҳақ таоло сенга пинҳоний йўл билан насиб айлади. Қайси ердаки худди шундай кўриниш ҳосил бўлса, бунинг икки хил сабаби бордир; бири шуки, сен дуо ва тилак йўлини тутдинг-да, пир-устозларинг арзозингни қабул айладилар; иккинчиси эса, баъзи фазилатли билимдон кишилар бир иш бошлайдиган бўлсалар,

асли ишни мураббий қиласи-ю, улар лоф уриб — мақтапиб юрадилар. Агар мураббий эмас, илмдон — билимдон ва ақлли одамнинг ўзи қилганда ҳам, ўзининг тарбияткунандаси борлигини унугтиб, лоф уриб юрадилар. Бу иллат сенда йўқдир. Масалан, сенинг шоҳинг ўта соҳибкамол бўлгани устига, унинг олдида молу мулкнинг унча қадри йўқдир. Унга ана шу юқоридаги икки иш, яъни арзододларни эшитиш ҳамда қўлидан иш келадиган одамларга тарбияткунандалик қилиш каби ажойиб фазилат насиб бўлмишdir. Халқнинг дарду ғамига чора қилувчи шоҳ Фозий¹ одамларнинг энг фозили — билимдонидир. Тангри унинг давлатини зиёда қилсин, мартабасини етти фалақдан ҳам баланд айласин! Унинг замонида сенек одам дунёга келдики, сенинг қилган ишларинг одамзоднинг қўлидан келадиган ишлар эмасдир.

У зотнинг сўзлари шу ерга етганда менинг тез ўрнимдан туриб, бир дуо қилишларини илтимос айладим: «Сиз шоҳга ҳамду сано айтдингиз, энди давлат ва салтанати ҳақига ҳам бир дуо қилинг!» — дедим.

Ҳар бир сирдан хабардор доно, Амир Хисравга қараб: «Сен шоҳи Фозийни мадҳ айла! — деди. — У сенинг шеърларингдан кўпгина байтларни ҳам ёдлаган, уларинг таъсири муборак табиатига ҳам сингиб кетган. Сўзингдан кўнгли мутаасир бўлгани каби дуо ва нафасинг ҳам унга асар қиласи, иншооллоҳ. Сен дуо қилгин, бу ерадаги фазлу билим эгалари «Омин!» десинлар, биз ҳам «омин!» дейлик, деди ва йўл кўрсатувчи устоз, аҳли фазл одамларга мурожаат қилиб: «Сизлар шоир бўлганингиз каби, у ҳам хуштабъ шоҳдир, ҳозир унинг ҳақига фарзандимиз Хисрав дуо қиласи, иншооллоҳ, ҳақ, унинг тилагини мустажоб айласа! Сиз ҳам жону дилингиз билан «Омин!» денгиз! Кўз ёши тўкиб туриб дуо қилайлик!» — деди. Бу гапни эшиятгач, ҳамма миннатдорчилик билан ўрнидан туриб, сulton Ҳусайн ҳақига ҳиммат билан «Омин!» дедилар. Суханвар дуогўй ўрнидан туриб, дуога қўл очаркан, дуосини шу хилда бошлади: «Ёраб! То олам бор бўлиб, одам боласи яшар экан, бутун одам шоҳи Фозийнинг ҳукми остига ўтсин, бутун одамлар эса шунинг фуқаросига айланисин! Қиёматгача бунинг давлат тузуми ҳукмрону, одамлар ҳамиша ўйнаб-кулиб, баҳтиёрлик билан ҳаёт кечирсинлар! Жаҳон ҳалқлари бунинг адолати соясида осуда — эркин ҳаёт кечирсинлар, хусусан, фазлу камол —

¹ Сulton Ҳусайн Бойқаро.

илму дониш эгалари фаровои ва хотиржам яшасинлар!»

Дуо тамом бўлгач, ҳамма аҳли жамоату фазл — билим пешволари қўлларини юзларига сийнадилар. Яхши кишиларининг қилған дуосини ҳақ мустажоб айласа, ажаб эмас.

Дуо тугагач, қўйнимдаги «Хамса»ни олиб, уни қора тупроққа қўйиб, йиглаган ҳолда илтико айлаб, тубандаги орзуни баён қилдим:

«Бу хаста кўнгилнинг ижод этганларини, астойдил юрақдан чиқариб ёзганларини ҳиммат билан бошлаган ҳам сизу, тамомлаган ҳам сиз; мен қилдим, демайман! Энди лутф-карам айлаб, тупроқдан олиб, марҳамат қилиб, бу «Хамса»ни бир кўздан кечирсангиз экан! Токи, бу асар одамлар хотиридан жой олсин ва халқ кўнгли уни маъкул ва мақбул кўрсин!»

Дарҳол Шайх тупроқдаги бу асаримни қўлларига олиб кўриб, Мавлавий Жомийга қараб мурожаат қилдиларки: «Сен оллоҳга ёлвориб, илтико билан дуо қил! Бу кенжা фарзандимиз сўз экинзоридан беҳисоб ҳосил йигиб олибдир. Сенга бу ҳам шогирд, ҳам мурид бўлгани туфайли, бунинг ҳақига дуо қилишини сендан умид этамиз!»

Махдум Жомий дуо овоз қиласар эканлар, бошқалар яна оминга қўлларини очдилар. У кишининг дуолари кўнглимнинг талаби-ю, юрагимнинг севимли истаги эди. Устозим ўз дуолари билан мени маҳзун-бечорани шод айладилар; менинг тилагум шу эди, муродимга етказдилар. Мен оламнинг ҳамма сиридан огоҳ бўлмиш зотларга ҳурмат ва миннатдорчилик юзасидан сажда қилдим. Улар: «Шоҳга дуо дегайсен!» дедилар.

Мана шу ганини эннитини билан ҳолатим ўзгариб, бирдан ўзимга келдим ва юцоридаги хаёлотларим ғойиб бўлди. Қарасам, нирим — ҳазрат Жомийнинг ҳужракларида ўтирибман, устоз жаноблари ҳам менинг аҳволимга ҳайрон бўлиб турибдилар. Билсам, шу пайтда у зот елкамдан қўлларини олиб, хаёлимни бу тарафга қўчирган эканлар. Мен ўша ўзим ўтирган жойда, бошим эгик ҳолда, кўзим ёшини тупроққа оқизиб ўтирибман. Устозим меҳрибончилик билан: «Хўши, қандай ҳолатга тушдингиз, қандай сирлар кўрдингиз?» — деб сўрадилар. Яна бошимни у зотининг оёқларига урдим ва:

«Мен бечора шундай аҳволга тушдимки, уни шарҳлашга тилим лолдир!» — дедим.

«Хозир сен кўрини ва эннитиш баҳтига мұяссар бўлган ҳоллар сендан бошқа биронта одамга мұяссар бўлгани

эмас. Ўрнингдан туриб, тангри эҳсонига ва сенга унинг тарафидан берилган бунчалик ҳадсиз муваффақиятларга шукронга бажо келтир!» — дедилар. Миннатдорчилик юазисдан ср ўтиб, у кишининг ҳузуридан ташқарига чиқарканман, шодлигимдан гүё бутун олам менини бўлган-дек эди!

Мен учун «Хамса»ни тамомлаганим бир ютуқ бўлса, юқоридаги мақсадларга эришганим иккинчи ютуқ эди.

Маъбудимга қайси тил билан шукур айтайн?! Ахир, у мени шундай мақсадларга етказди-ку! Бу соатда тангрим муродимни шундай ҳосил айладики, бу осмон қабатига хат ёзиш шарафига мұяссар бўлгандан ҳам аълодир. Энди, олам ташвишларини йиғиштириб қўйиб, дам олай, базм тузиб, бир нафасро ҳолатланай!

Косагул! Ором берувчи майни косага тўлат! Фикр қиласвериб, димогларим қақраб қолди. У майни ичай-да, ҳароратидан кўзларим равшан тортсан; исидан эса димогларим муаттар бўлсин.

Эй, муганий! Охирги марта сўзимни тингла! Соз билан ҳазин бир хиргойи қил. Шундай бир оҳанг куйлагинки, унга сел бўлиб, бир дам ором олайин!

Эй, авоий! Тангри тилагингни рабо айлаб, сенга ажойиб бир баҳт бағишлади. Сен бунинг учун тангри шукронга ига тил оч! Бундан кейин ҳам яна шу каби баҳтсаодатларни истайдиган бўлсанг, яна шукрлар қил!

ДОСТОНДАГИ ТАРИХИЙ ВА АФСОНАВИЙ ШАХСЛАРГА ИЗОХЛАР

А нварий — таниқли форс-тожик қасидагүй шоирнинг тахаллуси. Асл номи Авҳадиддин Анварий бўлиб, 1152 йили Балхда вафот этган. А н у ш и р в о н и Ҳ у р м у з — Сосонийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан. (Қаранг: Нуширвон).

А р а с т у — таниқли юнон файласуфи (Аристотель — эрадан аввалги 384—322 й. й.) Искандар — Александр Македонскийнинг иккичи тарбиячиси. У 343 йилдан бошлаб 3 йил давомида Искандарни отаси уйидан узоқда бўлган Миз деган шаҳарда қаттиққўллик билан тарбиялаган. Навоий тасвирича, Искандарнинг зафарли юришларида унинг доимий ҳамроҳи бўлган олим, ҳаким ва донишмандир.

А р и с қ о н (Кисри) — Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.

А р д а ш е ғ и б н Ҳ у р м у з — Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бири.

А р д а в о н — Эрон шоҳларидан бирининг номи, Ашконийлар сулоласининг охири ҳукмдори.

А р ш и м и д у с — юнон файласуфларидан бирининг номи, Искандарнинг доимий ҳамроҳларидан.

А с қ а л и н у с — қадимий грек файласуфи.

А ф л о т у п — қадимги юнон файласуфи Платон. Эрадан аввалги 427—347 йилларда яшаб ўтган. Машхур файласуф Суқротнинг шогирди.

А ф р и д у н — Эрон шоҳларидан бирининг номи.

А ш к о н — Ашконийлар сулоласига тегишли Эрон шоҳларидан бирининг номи.

А ш р а ф — XV асрда яшаб ижод этган, «Хамса» ёзган шоирлардан.

А х м о н и й л а р — Эронда Эронда подшоҳларидан Кир (558-530) томонидан асос солинган ва эрадан олдинги IV асрда Александр Македонский томонидан йўқ қилиб ташланган сулола.

Б а д и у з з а м о н — Темурий Султон Ҳусайн Бойқаронинг тўнгич ўғли.

Б а л и н о с — Искандарнинг ҳарбий юришларида унга доимий ҳамроҳ ва ҳамфирк бўлган дониниманд ва ҳаким.

Б о н и й — истеъоддли меъморнинг лақаби.

Б а р а б и й — Искандар қўшинидаги афсонавий Бориқ паҳлавоннинг тахаллуси.

Б а х м о н — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Б а х м о н — Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Папакон (226-241).

Б а х р о м Г ў р — Сосонийлар сулоласидаги подшоҳлардан Вараҳрон V (421-438). Низомий, Навоий ва бошقا «Хамса» пависларнинг бош қаҳрамонларидан бири.

Баҳром иби Шопур — Ашконийлар сулоласидан бўлган шоҳлардан бири.

Борбад — Сосонийлар табақасига мансуб бўлган ҳукмдор Хусрав Парвез замонида яшаган таниқли созанда.

Буроқ — Муҳаммад пайғамбарнинг афсонавий учар оти бўлиб, гёй у «Меъроқ» туни пайғамбарни Арши аълога олиб чиққан эмиш.

Бухтияр — Каёнийлар табақасидан бўлиб, Луҳроспининг маштаси бўлган. Оз вақт подшоҳлик қилган.

Буқрот — Юнонистоннинг таниқли ва машхур файласуф олимларидан Гиппократнинг шарқда аталадиган исми.

Вакиъ — араб ҳалқининг машхур лашкарбошиларидан бирининг номи.

Варқаъ — Мисрда ҳукмронлик қилган подшолардан бирининг номи.

Волис — Фелес деб аталмиш юнон файласуфи.

Гаршоси — Пешдодийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Гев — Каёнийлар табақасидан бўлмиш Кайхусравни Эрон тахтига маснадишини бўлишига сабабчи бўлган лашкарбоши.

Гударзи Ашғон — Ашконийлар сулоласига мансуб бўлган шоҳлардан бири.

Гударзи Тийри — Ашконий сулоласи шоҳларидан.

Гударз — Каёний шоҳларидан Ковуснинг сипаҳдори.

Густаҳам — Эроний лашкарбошилардан бири.

Даволи — Ширвон мамлакатининг ҳукмдори.

Доро — Каёнийлар сулоласининг охирги ҳукмдори бўлмиш Эрон шоҳи, мелоддан 330 йил олдин вафот этган.

Жабраил — Ҳақ билан Муҳаммад пайғамбар ўртасидаги воситачи фаришта, Жибрил деган шакли ҳам учрайди.

Жамшид — Қадимги Эрон афсонавий подшоҳларидан, қисқартирилиб Жам деб юритилади.

Жамшид — Пешдодийлар табақасига мансуб тўртинчи подшоҳнинг исми.

Жомосб — Каёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳи Гуштосб замонида яшаган машхур донишманд ва олим.

Жомоси — Сосоний ҳукмдор Қурод иби Ферузнинг укаси.

Жомосп — Луқмони ҳакимининг шогирди.

Жолиус — Балиноснинг шогирди бўлиб, мелодий 130-200 йилларда яшаб ўтган машхур ҳаким — Галенидир.

Нуриддин Абдураҳмон Жомой (1414-1492) — Алишер Навоийнинг устози ва дўёти, «Хамса»навис шоир. «Хирадномай Искандарий» достони унинг қаламига мансуб.

Зоб Тахмосб — Пешдодийлар сулоласининг ўнинчи ҳукмдори бўлиб, Манучехрнинг набирасидир. У одил подшоҳлар қаторида санаалган.

Зол — Каёнийлар табақасидан бўлмиш Кайхусравнинг сипаҳдори, Рустамнинг отаси.

Захок — Пешдодийларнинг бешинчи ҳукмдори.

Искандар — Румлик фотих Александр Македонский бўлиб, унинг ҳаёти ва жаҳонга машхур фотихлик юришлари жуда кўп ҳалқлар, жумладан Ўтра Осиё ҳалқларининг таниқли шоирлари учун ҳам прототип бўлиб хизмат қилган. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони ана шу жаҳонгирнинг ҳаёти, зафарли юришларини ёритишга багишланган.

Илёс — Шарқда тарқалган афсоналарга кўра у дengiz сафарида инсонга ҳамроҳ ва раҳбар бўлар эмиш.

Исо — Исломдан аввал ўтган пайғамбарлардан бири бўлиб, Масих,

Масиҳо деб ҳам юритилади. У ўз нафаси билан даволаш, ўлиқка жон багишлаш құдратига әга бўлган.

И с р о ф и л — фаришталардан бири.

К а ё н и й л а р — қадимги Эрон шоҳлари сулоласи.

К а й х у с р а в — Каёнийлар сулоласидан бўлган Сибўни иби Каико-вус билан Тури маликаси Фарангиснинг фарзанди. Қадимий замон-ларда Турон ҳокими бўлган.

К а й к о в у с , К о в у с — қадимги Эроннинг Каёнийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлардан Гудар ва Тус унинг сипаҳдорлари бўлган. Шайбонийлардан Суюнчхўжакон (1510 й. вафот этган) томонидан Тошкентда бино қилинган чорбог ҳам шу ном билан аталган.

К а й қ у б о д — Каёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидаи бири.

К о в а — Заҳҳокни таҳтдан туширишда муҳим роль ўйнаган темирчи.

К а ю м а р с («Авесто»да Гая Маретон) Эроннинг энг аввалги ва афсонавий подшоси.

К и р — Эрамиздан аввалги VI асрда яшаган форс шоҳларидаи бири. Луқмони ҳаким — Каёнийлар сулоласининг биринчи подшоҳи Каикубод даврида яшаб ўтган машхур табиб ва донишманд.

М у ҳ р о с б — Каёнийлар сулоласинига мансуб бўлган бешинчи ҳукмдор бўлиб, Бухтунаср унинг лашкарбонисидир. Ўз ҳукмдорлиги даврида Балхни пойтаҳт қиласан.

М а к к и й — Макка шаҳрида туғилган. (Мұхаммад пайғамбарга берилган исебат.)

М а л л у — Кашмир ҳукмдори бўлиб, тўлиқ номи Маллу иби Мабокдир.

М а н г у Қ о о п — Чингизхон авлоди, 1251—1260 йилларда Мўгулистонининг бош ҳукмдори бўлган.

М а н у ч е ҳ р , М и н у ч е ҳ р — Пешдодийлар сулоласига мансуб олтинчи шоҳ Фаридунининг авлодидир. У шу сулоланинг еттинчи ҳукмдори бўлиб, «Садди Искандарий»да баён қилинишича, «Фурот» аригини қаздирган.

М у с о — яхудийларнинг пайғамбари.

Н а в д о р — Нуздар — Пешдодийларнинг саккизинчи ҳукмдори Ману-чехрининг ўғли бўлиб, Афросиёб томонидан ўлдирилган.

Н а р с и и б н Ғ у д а р з — Ашконийлар сулоласининг тўртинчи шоҳи.

Н а р с и и б н Ҷ а ҳ р о м — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳларнинг еттинчиси.

Н а қ у м о ҳ и с — Искандарнинг устози, ҳаким ва донишманд олим.

Н е в — Каёнийлар сулоласига мансуб шоҳ Кайхусравнинг сипаҳдорларидаи бири.

И л ё с и б и Ю с у ф И з о м и й Г а н ж а в и й (1141—1203) — «Хамса» навислика асос соглан буюк озар шоири. Шоир «Искандарнома»сининг 1-қисми «Шарафнома», 2-қисми «Иқболнома» деб юритилади.

Н у ш и р в о н — Нўширвони Қубод — Қадимий Эронда ҳукмронлик қиласан Сосонийлар (226—651) сулоласидан бўлган машхур Эрон подшоҳи Апунирвон (531—579). У шарқ класик адабиётида Нўширвони Одил деб ном қозонган.

П е ш д о д — қадимги эроний шоҳлари чиққан биринчи сулола асосчиси.

П а р в и з — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан бўлиб, 579—628 йиллари ҳукмронлик қиласан.

Р а в ш а н а к — Каёнийлар сулоласининг охирги ҳукмдори Дороннинг қизи, кейинчалик Искандарнинг хотини.

Раъд — Искандар қўшинига яккама-якка қарши чиқиб курашган паҳлавоннинг номи.

Рой — Ҳиндистон шоҳининг исми; ҳинд ҳукмдорининг унвони.

Рустам — Каёнийлар сулоласи подшоҳларидан Кайқубоддинг машхур, қўрқмас, паҳлавон лашкарбошиси; пешодий Гиршаспнинг сипоҳсолори, Золниг ўғли.

Рўйинтап — Эрон шоҳларидан Исфандиёрнинг лақаби.

Сиёвуш — Каёнийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори Кайковус (Ковус)нинг ўғли; ўғай онаси бўлмиш Судобанинг айби билан Туркистонга қочади ва Афросиёбнинг қизига ўйланади.

Сомонийлар — пойтахти Бухоро бўлган ва IX—X асрларда Ўрта Осиё ва қисман Эрон томонидан бошқарилган сулола.

Сомирий — Мусо пайғамбар замонида сеҳргарлиги билан ном қозонган шахс.

Сосонийлар — Эраннинг III—VII асрларида яшаб ўтган Эрон шоҳлари сулоласи. Эрон шоҳи Ардашер 1бни Бобок (224—241) томонидан асос солинган ва VII асрда Эроннинг араблар томонидан босиб олиниши натижасида инқирозга учраган.

Сулаймон — исломдан аввал ўтган Довуд пайғамбарнинг ўғли.

Султонали — XV асрда Ҳиротда яшаб ўтган машҳур ҳаттот Султонали Машҳадий. Асосан Навоий асарларини кўчириб ёзиш билан шугулашган.

Суқрот — юнонистошлик машҳур файласуф ва олим.

Талинъ — Мағриб аҳли ҳукмдори.

Тахмур — Пешодийлар сулоласининг учинчи ҳукмдори бўлиб, Нишопур, Марв, Сипоҳон шаҳарларини бино қилдирган.

Тус — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўртинчи ҳукмдор Кайхусравнинг сипаҳдори — лашкарбошиларидан.

Түқбоб — қалмиқлар ҳукмдорининг номи.

Файлакус — Искандарнинг отаси. Македониялик Александрининг отаси Филипп II (359-336) номининг шарқча аталиши.

Фарғанийс — Искандарнинг зафарли юришларида ҳамроҳ бўлган донишманд олим.

Фаромарз — Рустамнинг ўғли.

Фаридун (Афридун) — Эронда ўтган пешодийлар сулоласининг олтинчи ҳукмдори.

Ферузи Ҳурмуз — Ҳусрав Парвезнинг лашкарбошиси; Хуросон ҳукмдори ҳам бўлган.

Феруз — Кашмир ҳукмдори Маллу ибни Мабокнинг ўғли, Искандар уни отаси ўрнига шоҳ қилиб тайинлаган.

Феруз ибн Яздижирд — Сосонийлар сулоласига мансуб бўлган ўн учинчи Эрон шоҳи.

Фисогур — Эрадан аввалги 571—497 йилларда ўтган юони файласуфи Пифагор.

Хизр — мусулмонлар эътиқодича, доимий тирик пайғамбар.

Хокон — Чин мамлакати олий ҳукмдорининг умумий номи.

Хоразмшоҳ — Алоуддин Муҳаммад (1200-1220).

Шайда — Доро лашкарбошиларидан бири.

Шаминос — Искандарнинг зафарли юришларида унга ҳамроҳлик қилган донишмандлардан.

Шахриёр — Сосонийлар табақасининг охириг ҳукмдорларидан бўлган Яздижирднинг лақаби.

Яъжуж ва Мажуж — афсонага кўра ва Алишер Навоий тасвирича бадбашара, баҳайбат, йўлида учраган нарсаларнинг ҳаммасини нес-нобуд қилувчи, одамхўр маҳлук. Искандар булар хужумига қарши омонлик девори «Садди Искандар»ни (садди яъжуҷ деб

хам юритилади) бино қилдирган. Ўрта Осиё олимлари бу маҳлукларнинг мамлакатини дунёнинг бир четида деб тасвирлаганлар. Ялош иби Феруз — сосонийлар табақасига мансуб ўн тўртинчи хукмдор.

Ялош иби Феруз — ашконийлар сулоласининг ўнинчи хукмдори. Ялош иби Бахром — Ашконийлар табақасига мансуб бўлган бешинчи шоҳ.

Қорахон — Ҳинд мулкининг хукмдори.

Қаҳқаро — Искандарнинг лашкарбошиларидан бири.

Қилинмус — Искандар билан унинг зафарли юришларида қатнашган юноностонлик ҳаким — файласуф.

Қоруи — жуда катта бойликка эга бўлган қадимий шахс. Адабий асарларда катта бойликка нисбатан киноя тарзида ишлатилади.

Фозий — Султон Ҳусайн Бойқарони Алишер Навоий шундай ном билан улуғлаган бўлиб, зафар қозонувчи маъносини билдиради.

Ҳаррон — Доро лашкарбошиларидан бири.

Ҳумоий — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўққизинчи хукмдор бўлиб, саккизинчи хукмрон Бахманинг қизидир.

Ҳумо — баҳайбат, йиртқич афсонавий бир қуш бўлиб, гўё унинг сояси бошига тушган одам подшоҳ бўлар эмиш.

Ҳурмуз иби — Искандарнинг ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган ҳакимларнинг бири.

Ҳурмуз иби Шопур — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳ.

Ҳурмуз иби Ялош — Ашконийлар табақасига мансуб шоҳлардан бири.

Ҳурмуз иби Нарси — Сосонийлар табақасига мансуб саккизинчи хукмдор.

Ҳусайн Бойқаро — Хурсон хукмдори (1470—1506) бўлган бу шоҳнинг асл номи — Ҳусайн иби Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро (1438—1506) бўлиб, Ҳусайний тахаллуси билан газаллар ёзиб, девон тузган. Унинг «Рисомали Ҳусайн Бойқаро» (1485) номли настрий асари ҳам мавжуд.

Яминиддин АбулҲасан Ҳусрав иби Маҳмуд Деҳлавий (1253—1325) — ҳинд, Эрон ва Ўрта Осиё маданиятининг машҳур намояндадаридан бири. У тилчи, адабиётчи ва тарихчи олим, мусиқий ва бадиий адабиётлар муаллифи. Унинг «Хамса»си таркибига кирган «Искандар ҳақидаги достон шоирнинг ўзи қайд этишича, ҳижрий 699—мелодий 1299/1300 йилларда ёзиб тугалланган бўлиб, 4450 байтдан иборатдир. Достон ҳинд подшоҳи Алоиддин Хилжи (1296—1316)га багишланган.

Ҳусрав Парвез иби Ҳурмуз — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан.

Ҳуанг — Пешодийлар табақасининг иккинчи хукмдори.

ЖУГРОФИЙ НОМЛАР ИЗОХИ

Адан — Яманнинг жанубида жойлашган шаҳарининг номи.
Ажам — қадимда араблар араб бўлмаган ҳалқларни ва Эронни шундай деб атаганилар.
Андалус — Испаниянинг қадимги номи.
Араб — Арабистон ярим ороли, Араб мамлакати.
Арш — Осмоннинг энг юқори қисми бўлиб, Навоий уни тўққизинчи фалак деб атайди.
Аррои — Озарбайжоннинг Арманистон билан чегарадош бўлган Тогли Қорабоғ поҳияси.
Астробод — Каспий денгизининг жануби-шарқида жойлашган бўлиб, қадимда Журжон номи билан машҳур бўлган.
Афранжа — Ўрта Ер денгизи.
Ақсоий Чин — Хитой билан Ҳиндистон ўртасида чегара ерлари.
Байтул муқаддас — Қуддус ва у ердаги зиёратгоҳ шу ном билан аталган.
Балх — Хуросондаги шаҳарлардан бири бўлиб, у обод ва маданий марказ сифатида бошқа шаҳарлардан фарқланган.
Барбарий — Африка соҳилидаги шаҳар, Балхнинг Ҳазорожат тогидаги қалъа номи.
Бартос — Буртос қабилидаги шакли ҳам учрайди. Волганинг ўрта оқимидағи ҳазарлар яшайдиган жой номи.
Багдод — Ироқдаги шаҳарлардан бирининг номи.
Баҳрайи — Форс кўлтигидаги оролнинг номи.
Бобил — Ироқдаги қадимий шаҳар номи.
Гужрот — Ҳиндистондаги бир вилоят номи.
Гуржя — Грузиянинг Шарқдаги номланиши.
Дамашқ — Суриядаги бир шаҳар номи.
Дариказ — Балхдан оқиб ўтадиган катта анхор бўлиб, Навоий тавсифча, у элга ҳаёт багишлашда узум шарбатидан ҳам афзал.
Дашти қифзоқ — Сирдарёдан Жанубий Россия даштларигача ястанган воҳа, Каспий (Ҳазар) денгизининг шимолида жойлашган.
Деҳли — Ҳиндистон мамлакатининг ийтаҳт шаҳари номи.
Дувонг — Ҳиротдаги дарёлардан бирининг номи.
Жайҳун — Амударёнинг ўрта асрлардаги номи.
Жаҳоноро — Ҳиротдаги гўзал ва сўлим богнинг номи.
Занги бор — Шарқий Африка мамлакатларини шу ном билан атаганилар.
Зобилистон — Хурсоннинг жанубидаги вилоят номи.
Иижил — Ҳиротдаги бор ва эквизорларни сув билан таъминлайдиган анхор номи.
Ироқ — мамлакат номи бўлиб, манбаларда Форс Ироқи, Араб Ироқи тарзида иккига бўлинган ҳолда ҳам учрайди.
Исфаҳон — Эрондаги машҳур шаҳарлардан бири. У тарихий манбаларда Йаъ номи билан ҳам учрайди.

Каъба — мусулмонларнинг Макка шаҳридаги муқовидаги инератточи.
Кашмир — Шимолий Хиндиистондаги шаҳар.
Кеч — жой номи.
Кеш (Каш) — Шаҳрисабзининг илк номи.
Кирмон — Эроидаги шаҳар ва вилоят номи.
Кошгар — Марказий Осиёдаги Хитойга қаранини бўлган шаҳар.
Кўҳак — Зарафшион дарёсининг қадимий номи.
Навшод — афсонавий ўлка номи.
Нажд — Арабистон ярим оролидаги вилоят ва тог.
Нахшаб — Мовароунахрдаги шаҳар номи. Насаф деб ҳам юритилган,
хозирги Қарши шаҳри.
Нигор — Хиндиистондаги ўрмон номи.
Нил — Мисрдан оқиб ўртадиган катта дарёнинг номи.
Нимрўз — Кўҳистон ва Зобулистон билан чегарадош вилоят номи,
Сейистон; Хуросондан оқиб ўтадиган анхор номи.
Нишонур — Хуросонининг илм ва маданият маркази бўлган обод шаҳар.
Мадина, Мадойин — Араб Ироқидаги қадимий шаҳар номи, Фирот
дарёси бўйида жойлашган.
Машриф — Ўрта Осиёдан шарқроқда жойлашган ерлар.
Магриб — Ўрта Ер денгизи ва Африка ўрта асрларда ал-Магриб деб
юритилган. Бунда Жазонпр, Тунис, Марокаш ерлари тушунилган.
Миср — мамлакат номи.
Мовароунахр — Ўрта асрларда Амударёнинг ўнг томонидаги ерлардан
то Сирдарёгача, Фарғонадан Хоразмгача бўлган жойлар шу ном билан
аталган.
Моҳон — Хуросондаги вилоят номи.
Мукрон — Уммон (Арабистон) денгизининг шимолий соҳиллари.
Мургоб — Хуросондаги жой ва анхор номи. Бу анхор суви Навоий
таърифлашича, жанинат булогининг тиниқ сувидан қолишмайди.
Мұхит — Ўрта Ер денгизи.
Аму — Ўрта асрларда Жайхун дарёси Ому деб ҳам аталган.
Ос — Осетия.
Рум — ўрта асрларда хозирги Кичик Осиё (Византия) ва Греция
срлари шу ном билан юритилган.
Рус — рус мамлакати.
Садди Искандарий — Искандарнинг Яъжуж-маъжужларга қарши ҳимоя
воситаси сифатида қурдирган девори.
Салсабил — жанинатдаги суви тоза ва тиниқ бўлган афсонавий булоқ
номи.
Самарқанд — Мовароунахрдаги маъмурий ва маданият маркази бўлган
қадимиш шаҳар; қадимги сугд давлатининг пойтахти — Мароканд деб
ҳам аталган.
Синд — Жапубий Осиёдаги дарё (хозирги Хинд дарёси) номи.
Сипоҳон — Эроидаги шаҳар номи, Исфаҳон.
Сақлоб — славинлар подшолиги ва мамлакати.
Турон — Туркистон.
Уммон — ҳадсиз-худудсиз катта денгиз, хозирги Арабистон денгизи.
Фараанг — қадимда Гарбий Европани шундай аташган.
Фараанг — туркий халқлар яшайдиган Болосогуи яқинидаги воҳа номи.
Фархор — Туркистондаги шаҳар ва ибодатхона номи.
Фирот — Фурот — Гарбий Осиёдаги катта дарёнинг қадимги номи
(Евфрат).
Форс — хозирги Эрон мамлакатининг жапубий қисми. У шимолдан
Хуросон, шарқдан Кирмон, жапубдан денгиз билан чегараланган.
Ҳайбар — Мадина ва Дамашк ўртасидаги воҳа ва довони номи; Аф-
ғонистон чегарасидаги қалъа номи.

Хито, Хитой — Хитой мамлакати.
Хоразм — Мовараунихаҳрдаги машхур воҳа.
Хуресон — Шарқдан Мовароуниҳр, гарбдан Кўҳистон билан туташган бўлиб, Ҳирот, Марв, Балх, Нишопур каби катта шаҳарларин ўз ичига олган.
Ҳўтан — Хитойдаги Кошгар туманига кирувчи воҳа ва шаҳар.
Чаркас — черкаслар ўлқаси.
Чахчарон — Зобулистон (Афғонистон)даги дарё ва шаҳар номи.
Чин — Хитой ва унинг маркази шундай ном билан аталган.
Чин — Хитой шаҳридаги денгиз («Садди Искандарий»да денгиз маънисида келади).
Шахрисабз — Мовароунихаҳрдаги қадимий, гўзал шаҳар.
Шимол — Шимол томондаги ер ва жойлар.
Шом — ҳозирги Сурия мамлакатининг қадимий номи.
Эрон — мамлакат номи. Манбаларда форс, Ажам номлари билан ҳам учрайди.
Юнон — Юнонистон мамлакати, қадимги Греция.
Яксарш — Осиёдаги денгиз.
Яман — Арабистон жанубидаги мамлакат номи.
Ясириб — Арабистондаги Мадина шаҳрининг қадимий номи.
Қораторг — Кашмирдаги тог номи бўлиб, Искандар Кашмирни забт этгач, Маллу шу тог топасига қочиб чиқиб макон тутган.
Қирим — Қора денгиз шимолида жойлашган жойлар.
Қорабоғ — Озарбайжондаги Тогли Қорабоғ вилоятининг номи.
Қоғ тоги (Кўхи Қоғ) — афсоналарга кўра бу тог ерни ўраб турар ва унда фақат парилар истиқомат қиласр эмиш.
Қудс, Қуддус — Фаластиндаги шаҳар номи бўлиб, уни Довуд барпо қилган. Манбаларда «Байтулмуқаддас» номи билан машхур.
Қулзум — Қизил денгиз.
Қутайф — Арабистондаги шаҳар номи.
Ҳиндистон — Осиёнинг жанубида жойлашган мамлакат, манбаларда Ал-ҳинд деб ҳам юритилади.
Ҳирманд — Афғонистондаги дарё номи. У Гур тогидан бошланиб, Сейистон ерларигача етади.
Ҳирот (Ҳири) — XV—XVII асрларда Хуресоннинг йирик ижтимоий-сиёсий ва маданий марказ шаҳарларидан бўлиб, Навоий тавсифича, дастлаб у Искандар томонидан қурдирилган. Унинг бешта дарвозаси (Ироқ, Ҳуш, Майдон, Мулук, Қипчоқ) бўлган. Ерлик халқ уни Ҳирий деб ҳам атаганлар.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	5
Ҳадди Искандарий	11
Ҳадди Искандарий насрий баёни	510
Достондаги тарихий ва афсонавий шахсларга изоҳлар	823
Куғрофий номлар изоҳи	828